

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U Y A Y I N L A R I
VIII. Dizi — Sa. 17^b

OSMANLI DEVLETİNİN
İLMİYE TEŞKİLÂTI

Ord. Prof.
İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI

**OSMANLI DEVLETİNİN
İLMİYE TEŞKİLÂTI**

Birinci baskı : 1965
İkinci baskı : 1984
Üçüncü baskı : 1988

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VIII. SERİ — Sa. 17^b

OSMANLI DEVLETİNİN İLMİYE TEŞKİLÂTI

Ord. Prof. İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI

3. Baskı

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA

1988

ISBN 975-16-0043-X

İ Ç İ N D E K İ L E R

BİRİNCİ BÖLÜM

MEDRESE TEŞKİLÂTI	1
İlk Osmanlı Medreseleri	1

İKİNCİ BÖLÜM

MEDÂRİS-İ SEMANİYE, YANİ SAHN-I SEMAN MED- RESELERİ	5
--	---

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEDRESELERİN DERECELERİ VE TAHSİL MÜD- DETLERİ.	11
---	----

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MEDRESELERDE OKUTULAN DERSLER	19
Medreselerde Aşağıdan Yukarıya Okutulan Ders	20
Medreselerde Okutulan Eserlerden Bazılarına Dair Mütalâa	23

BEŞİNCİ BÖLÜM

SÜLEYMANİYE MEDRESELERİ	33
-------------------------------	----

ALTINCI BÖLÜM

OSMANLI MEDRESELERİNDE OKUTULAN DERS- LERE DÂİR	39
--	----

YEDİNCİ BÖLÜM

MÜDERRİSLİK İÇİN MÜLÂZEMET VE NEVBET	45
--	----

SEKİZİNCİ BÖLÜM

MÜDERRİSLİK	55
XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Müderrislik Yolu İçin Bazı Kayıtlar	60

Müderrislerin İmtihanları	63
Müderrislikten Kadılığa Geçmek	66
Medreselerin Bozulması	67
Yüksek Dereceli Ulema Evlâdının İmtiyazları	71
İcazetler	75
Müderrislik Beratları	77
XV. Asrın İkinci Yarısında Sahn-ı Seman Müderrisliği Beratı	79
XVII. Asır Başlarına Ait Müderrislik Beratı	80

DOKUZUNCU BÖLÜM

KADILIK	83
Kadıların Tâyinleri	87
Kadıasker'in Kadı Tâyini Buyrulması	90
Kadıların Dereceleri	91
Haremeyn Mevleviyeti	99
Bilâd-i Hamse Mevleviyetleri	100
Mahreç Mevleviyetleri	101
Devriye Mevâlisi	102
Kadılar Hakkında Mütemmim Malûmat	103
Îlâm ve Huccet	108
Şer'i Mahkemeler	108
Kadıların Beratları	111
Sakk-i Şer'i	116
Kadı Nâibleri	117
Arpahlık	118
Kassamlık	121
Toprak Kadıları ve Mehayif Müfettişleri	126

ONUNCU BÖLÜM

İSTANBUL KADILIĞI	133
-------------------------	-----

ON BİRİNCİ BÖLÜM

PADİŞAH HOCALARI	145
------------------------	-----

ON İKİNCİ BÖLÜM

KAZASKERLER	151
-------------------	-----

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLILARDA NAKİBÜ'L-EŞRAFLIK	161
--------------------------------------	-----

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MÜFTÜLÜK VEYA ŞEYHULİSLÂMLIK	173
------------------------------------	-----

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

HUZUR DERSLERİ	215
----------------------	-----

ON ALTINCI BÖLÜM

MAKTUL ŞEYHULİSLÂMLAR	223
-----------------------------	-----

ON YEDİNCİ BÖLÜM

DİNİ VE HUKUKÎ SÂHADA YETİŞEN MEŞHUR İLİM ADAMLARI	227
--	-----

ON SEKİZİNCİ BÖLÜM

İLMİYE MESLEĞİNİN ISLAHI HAKKINDA MUHTE- LİF TARİHLERDEKİ EMİR VE FERMANLAR	241
--	-----

ON DOKUZUNCU BÖLÜM

MÜDERRİSLERLE KADILAR HAKKINDA BİR İCMAL.	261
---	-----

YİRMİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ MEŞRUTİYETİN İLÂNINDAN SONRAKİ MÜ- DERRİSLİK VE KADILIK TEŞKİLÂTI	267
---	-----

YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM

İLMİYE RÜTBELERİ DERECELERİ	271
-----------------------------------	-----

Mevali ve Müderrislere Dair Kanunî Sultan Süleyman Zamanı Vazolunup Tatbik Edilen Kanun	273
--	-----

XVII.-XX. Asırlardaki Büyük Mevleviyetler	276
---	-----

Yirmi İkinci Bölüm

İLMİYE RÜTBESİNİN MÜLKÎ VE ASKERÎ RÜTBELERLE MUADELETİ	283
İLMİYE TEŞKİLÂTINI YAZARKEN İSTİFADE EDİLEN ESERLER	287

Dizin

I. KİŞİ ADLARI	293
II. YER, KAVİM, DEVLET ADLARI VE TARİHİ DEYİM VE TERİMLER	308

TIPKIBASIMLAR

Levha I - XVIII.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEDRESE TEŞKİLÂTI

İslâm âlemindeki cami, medrese, imaret, hastahane, köprü, çeşme ve saire gibi dinî, ilmi ve içtimâî (sosyal) müesseselerin kaide, kanun ve vakıf şartları hemen birbirinin aynıdır. Bu tesislerin devamı, bunları yaptıranlar tarafından tertip ettirilen vakıflarla tesbit olunmuştur. Şayet vakıf yapılan memleketler herhangi bir İslâm devleti tarafından işgal edilse bile yapılan vakıflar ve bunların hükümleri orayı elde etmiş olan hükümdarın tasdikiyle müteber olurdu. Bunun gibi Osmanlı beyliği Anadolu'da yayılarak oradaki beylikleri elde ettikten sonra eskiden beri devam edip gelen bu tesisleri, gayri müslimlerinkiler de dahil olmak üzere vakıf şartları mücibince tamamen tanımış ve Osmanlı istilâsı Avrupa kıtasında da ilerlediği zaman Osmanlı hükümdarları bu kıtadaki gayri müslim vakıflarını da eski halleri üzere kabul ve tasdik etmişlerdir.

İLK OSMANLI MEDRESELERİ

**İznik, Bursa
ve Edirne
medreseleri**

Osmanlılarda ilk medrese, 731 H. (1330 M.)'de Gazi Orhan Bey tarafından o tarihte küçük beyliğin merkezi olan *İznik*'de yapılmış ve burada ilk müderris olarak da Türk âlim ve mütefekkirlerinden Şerefüddin Davud-i Kayserî tâyin edilmiştir. Bu, Kayserili Davud, büyük mutasavvıf Şeyh Muhiddin-i Arabî'nin üvey oğlu Şeyh Sadrüddin-i Konevî'nin halifelerinden tefsir sahibi ve Muhyiddin-i Arabî'nin *فصوص الحکم* Fusus-ul hikem'ini şerh eden Kemalüddin Abdürrezzak-i Kâşî'nin (vefatı 730 H= 1330 M.) halifesi olup yüksek tahsilini *Mısır*'da yapmıştır¹.

¹ Davud-i Kayserî 751 H. (1351 M.)'de *İznik*'te vefat ederek *Çınardibi* denilen mahalle defnedilmiştir. Bu zatın âlimâne ve ârifâne on üç eseri olup bunların Osmanlı müellifleri ile (C.I, s. 98) Bağdatlı İsmail Paşa'nın (*Hediyye-tü'l-Ârifin*, *Esmâ'ül-müellifin* ve *Âsarü'l-musannifin*) isimli eserinde (C. I, s. 567) de vardır. Bu son eser Milli Eğitim Bakanlığı neşriyatından olup *İstanbul*'da basılmıştır.

Orhan Gazi 6 Nisan 1326 (2 Cemaziyelevvel 726) tarihinde *Bursa*'yı aldıktan sonra beylik merkezini *İznik*'ten buraya naklederek burada da mevkii itibariyle halk arasında (*Manastır Medresesi*) diye meşhur olan medresesini inşa ettirmiştir¹.

Bundan sonra Osmanlı vezir ve beylerbeyleri ile diğer ümeranın zabt edilen yerlerde cami, medrese, mektep, imaret vesair tesislerini görmekteyiz; işte bu suretle az zamanda bu ilmî, içtimâî müesseselerle şehir ve kasabalara İslâm damgası vurularak Türk yurdu îmar edilmiştir.

Edirne'nin 764 H. (1363 M.)'de alınmasından sonra fütûhatın Rumeli'de (Balkan yarımadasında) gelişmesi için devlet merkezi buraya naklolunarak gerek *Edirne* ve gerek işgal olunan şehir ve kasabalarda muhtelif tarihlerde İslâm tesisleri yapılmıştır.

Osmanlı medreselerindeki tedris usulü hiç şüphesiz diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi bir usul takip etmiş olup medreselerin adedi arttıkça bunlar da derece ve sınıflarına göre bir tertibe tâbi tutulmuşlardır. Osmanlılarda medreselerin artmasıyla vücuda gelen teşkilâta ibtida Sultan II. Murad zamanında (1421 - 1451) rastlamaktayız; çünkü Fatih Sultan Mehmed'in medrese teşkilâtına esas olan *Tetimme* ve *Dârü'l-hadîs* medreseleri yapılmak suretiyle medreseler arasındaki derece farklarını görmekteyiz; bununla beraber Osmanlılardaki esaslı medrese teşkilâtını Fatih Sultan Mehmed zamanında görüyoruz ki bunu daha aşağıda *Sahn-ı seman* medreselerinden bahsederken göstereceğiz².

Osmanlıların ilk bir buçuk asır içinde yaptırmış oldukları medreselerin derece ve sınıf itibariyle en mühimleri *İznik*, *Bursa*, ve *Edirne*'de idi. Kuruluşun ibtidalarında *İznik* medresesi bu beyliğin birinci sınıf medresesi idi; sonra *Bursa*'da yapılan müteaddid medreseler dolayısıyla *İznik* ikinci dereceye inerek *Bursa*'daki (*Sultan Medrese*'si) birinci dereceyi aldı. *Edirne* devlet merkezi olduktan sonra II. Murad zamanında 841 H. (1437 M.) de başlanarak bazı ârizalar sebebiyle 851 H. (1447 M.) senesinde

¹ "...*Bursa*'da *Manastır* demekle mâruf *Sultan Orhan Türbesi*.." Şakayık zeyli, Atâyî, s. 110.

² Âli, *Künhü'l-ahbar*, basılmamış olan Fatih devri; Hammer (*Atâ Bey tercümesi*), c. III, s. 231.

tamamlanan üç şerefeli cami yanındaki büyük medrese ile *Dârü'l-hadis* o tarihte Osmanlı memleketlerindeki medreselerin üstünde yer aldı ve tedris ve tahsisatı itibariyle *Bursa*'daki Sultan medresesi ikinci dereceye indi; üç şerefeli medrese müderrisine o tarihe kadar hiç bir medrese müderrisine verilmeyen yüz akçe yevmiye verildi¹. Halbuki *İznik* medresesi müderrisinin yevmiyesi otuz ve *Bursa*'daki Sultan medresesi müderrisinin ise günde elli akçe idi².

Edirne'deki üç şerefeli medrese müderrisliği *İstanbul*'da *Sahn-ı seman* medreseleri inşa olunduktan sonra bile bir müddet ehemmiyetini muhafaza etti, fakat Fatih Sultan Mehmed, bu üç şerefelinin yanında bir medrese daha yaptırmak suretiyle bir müderrise verilen yüz akçe yevmiyeyi iki müderrise vermek suretiyle babasının tesisinde değişiklik yaptı³ ve kendisinin *İstanbul*'da yaptırmış olduğu *Sahn-ı Seman* denilen sekiz medreseden her birinin müderrisine elli akçe yevmiye vakfetti.

Sahn medreselerinin yapılması Osmanlı topraklarındaki medrese teşkilâtında bir yeniliğe esas oldu; çünkü bu yapılan medreseler İlâhiyat ve İslâm hukuku fakülteleri demektir. İşte bu *Sahn* medreselerinin yapılmasından sonra Osmanlı medreseleri buna göre ayarlandı.

¹ Şakayık tercümesi, s. 118, 119.

² İdris-i Bitlisi (*Heşt Behişt*) isimli Farsça tarihinde *Bursa*'daki *Muradiye* medresesi müderrisinin yevmiyesinin yetmiş akçe olduğunu kaydetmektedir.

³ Şakayık tercümesi, s. 119.

İKİNCİ BÖLÜM
MEDÂRİS-İ SEMANİYE
YANI
SAHN-I SEMAN MEDRESELERİ

Fatih'in kanunnamesinde *صحن ثمان Sahn-ı seman* diye meşhur olan bu medreselere eski vakfiyesinde *مدارس ثمانية Medaris-i Sema-niye* denilmektedir¹. Şakayık'ın kaydına göre II. Mehmed, *İstanbul*'u aldıktan sonra buradaki kiliselerden sekizini medreseye tahvil ederek bunlardan birinin müderrisliğini *Bursa*'da elli akçe ile *Muradiye* müderrisi olan Mevlanâ Alâüddin Tûsî'ye² diğer ikisinin müderrisliklerini Bursalı Hoca-zâde ile Mevlanâ Ah-dülkerim'e verip diğerlerine de münasiplerini tâyin eylemişti. Mevlanâ Tûsî'nin medresesi *Zeyrek camii* denilen *Pantokrator* manastırının bulunduğu mahal olup buradaki kırk hücre yâni odanın her birinde bir yani kırk medrese talebesi (softa) vardı³.

Fatih Sultan Mehmed *İstanbul*'da Büyük Karaman'la Küçük Karaman semtleri arasında bir cami ile talebe yetiştirmeye mahsus medreseler yaptıрмаğa karar verdikten sonra bu işe güzel tahsil görmüş olan Vezir-i âzam Mahmud Paşa'yı memur ederek derhal işe başlattı⁴. Bu tesislere 867 Cemaziyelâhır (1463 Şubat)'da başlanarak 875 Recep (1471 Ocak)'te yani sekiz

¹ Türk - İslâm eserleri müzesindeki 6354 numaralı Vakfiye. Bu vakfiye ile sonradan neşredilen vakfiye arasında bazı farklar olduğuna dair merhum Doktor Adnan Adıvar (*Osmanlı Türklerinde İlim*) adlı eserinde (S. 30) dikkati çekmiştir.

² *Şakayık tercümesi* (Mecdî), s. 117. *İstanbul* civarındaki bir köyü Fatih Sultan Mehmed Alâüddin Tusi'ye vermiş olduğundan burası *Müderris köyü* diye meşhur olmuştur.

³ *Şakayık tercümesi*, s. 117. Şakayık Fatih'in sekiz kiliseyi medreseye çevirdiğini yazdığı halde *Zeyrek* ile *Ayasofya*'daki odalardan başkasını yazmıyor, *Sahn-ı seman* medreseleri yapıldıktan sonra *Zeyrek* medresesi camie çevrilmiş ki bu kayıt Fatih'in vakfiyesinde vardır. Bundan başka yine eski imaret ve *kalenderhane* kiliseleriyle *Galata*'da *İskele kapısı*'na yakın bir kilisenin de camie tahvil edildiği görülüyor.

⁴ Âli, *Kühü'l-ahbar*, basılmamış nüsha, s. 22.

senede bitti¹ ve bu suretle iki minare ve bir şerefeli cami ile iki tarafında yüksek tahsil için sekiz medrese ve bu medreselerin arkalarına da "Tetimme" ismiyle bu büyük medreselere mahrec olmak yani talebe yetiştirmek üzere sekiz medrese daha yaptırdı. Misafirlerin hayvanları için ahırlar inşa ettirdi ve bunlardan başka bir imaret ile taamhane doğudaki dört medresenin yanında *Darüşşifa* denilen hastahane² camiin kuzeyinde kur'an okunmak için bir muallimhane ve camiin batı tarafına medrese talebeleri için bir kütüphane³ ve yine aynı tarafta ders okutmağa mahsus darüttalim ve iki mükellef hamam (Karaman hamamı) yaptırdı.

Fatih camiinin bulunduğu mahalde, evvelce İmparator Jüstinyen'in zevcesi Teodora tarafından yaptırılmış olan *havariyun* (Saints Apotres) kilisesi harabesi vardı. Burası Rum ortodoks patriğinin bulunduğu mahal yani patrikhane idi⁴.

¹ Ebû Bekr-i Dımyşkı'nın tercüme ettiği coğrafyada camiin inşasına 865 H. (1461 M.)'de başladığı yazılıyor (varak 104).

² 936 Zilkade (1530 Temmuz)'de Şam'dan *İstanbul*'a gelmiş olan Bedredin Mehmed b. Radiyyüddin Gazzî (*el-Metalü'l-bedriyye el-Menazilü'r-Rûmiyye*) adlı seyahatnâmesinde (*Köprülü kütüphanesi*, Nr. 1390) Fâtih cami, medrese ve imareti hakkında şunları yazıyor :

"Fatih hazretleri *İstanbul*'da âsâr-ı âliye vücade getirmiştir. Bunların sekizi *medaris-i semaniye*'dir. Bu medreselerin müderrisleri bilâd-ı Rum'un en büyük âlimleridirler. Eserlerinden birisi de Fatih imaretidir ki orada fıkara ve talebe it'am ediliyor, misafirler, gelip geçenler, hattâ yerliler bile orada yiyip içerler; bunlara sabah ve akşam yemek verilir. Taam hususunda erkek, kadın tefrik edilmez. Fatih camii yüksek büyük bir camidir. Eserlerinden birisi de *Mâristan* (Hastahane)dir ki imaret tarzında bir medresedir, etrafında hastalara mahsus odalar vardır. Bu, *mâristan* görülen şeylerin en şayan-ı hayret olanıdır. Bundan daha güzel daha bedii daha bir bina tasavvur edilemez. Bu, mâristanda kantarlarla şuruplar, kehiller, macununa göre hazırlanmış ilâçlar koyun etleri, çeşitli kuş etleri, yataklar, örtüler, elhasıl ne lâzımsa mükemmel surette ihzar edilmiş şeyler var. Hastaları tedavi için en mâhir etibba, iş bilir hüdâmlar tâyin olunmuştur. Müracaat edenlere her gün o kadar ilâç verilir ki deftere sığmaz.."

³ Ulemadan Mevlâna Musannifek (Alâüddin Ali-i Bistami) Sahn müderrisi iken 875 H. (1470 M.) senesinde vefat edip vasiyeti üzere kitaplarını inşaatı henüz bitmemiş olan *sahn* talebelerine bırakmıştır.

⁴ Baki Kunter ve Mimar Saim Ülgen taraflarından yazılan (*Fatih camii ve Bizans sarnıcı*) isimli bir tetkikte camiin *Havariyun kilisesi* üzerinde yapılmadığı ve kilisenin, camiin daha doğusunda *Darüşşifa* civarında olması icap edeceği

Camiin doğu ve batı taraflarına yaptırılan sekiz medreseye *medaris-i semaniye* ve daha sonra maruf tâbiriyle *Sahn medreseleri* denildi¹. Fatih'in vakfiyesindeki kayda ve Âli'nin yazdığına göre bu mevki *İstanbul*'un ortasına tesadüf ettiğinden dolayı medreselere *Sahn* adı verilmiştir². Tarihi rivayetlere göre *Sahn*-ı *seman* medreselerinin programlarını Mahmud Paşa ile meşhur heyet âlimi Ali Kuşçu tertip etmişlerdir. Medreselerin dördü camiin duğusunda, dördü batı tarafındadır.

Sekiz medreseden her birinin on dokuz odası vardı, sekiz müderristen her birinin birer odası ve elli akçe yevmiyesi vardı; bundan başka beşer akçe yevmiye³ ile bir oda ve ekmek ve çorba verilmek üzere sekiz medreseden her birine birer *معيد* muîd (müza-kereci=asistan)⁴ verildi. Her medresenin on beş odasına ikişer

beyan edilmektedir (*Vakıflar dergisi*, *fasikül* 1, s. 99). Müverrih Âli, Fatih camiinin güneyinde Azrail kilisesinin bulunarak bekayasının mevcut olduğunu yazar (*basılmamış birinci cilt*, s. 11).

¹ *Sahn* kelimesi Arapça olup bir evin tam ortasını teşkil eden mahal demektir, buraya gelmek için birtakım dehlizden geçmek icap etmektedir (Tanzimattan evvel ve sonra medreseler - tanzimat, s. 463) Fatih'in kanunnamesinde şöyle deniliyor: "haliyâ bina eyledüğüm medaris-i âliyye *sahn* deyu isim konulmuştur. "(S. 20) bu medreselerden doğu tarafındaki bir medreseye (*Müftü medresesi*) denilirmiş .

² Vakıflar Umum Müdürlüğü neşriyatından olan dergideki vakfiyenin Türkçe tercümesinde (S. 48, 49) şöyle deniliyor: Mahmiye-i Kostantiniyye'nin çak vasatında hâlen Yenicami mahallesi demekle maruf olan mahalde bir cami-i cennet-asâ.. inşa buyurdular" yine aynı vakfiyede (s. 74) "..inşa buyurdıkları cami-i şerif-i cedid kurbinde Medine-i Kostantiniyye'nin vasatında vaki pazar.." Fatih'in esas vakfiyesinde "و منها السوق الكبير الموسوم بسلطان پازاری الواقع في . . . قسطنطينيه بقرب جامع الجديد المحفوف بالمدارس المذكورة" 1935 de Tahsin Öz vasıtasıyla Alman Müsteşikler cemiyeti tarafından bastırılmış olan *vakfiye*, s. 21; *Mir'at-ı Kâinat*, c. II, s. 401. Âli tarihinin basılmamış olan Fatih devri kısmında (kütüphanemizdeki nüsha, s. 20) ".. nefs-i İstanbul'da bina eyledüğü cami-i şerifin yemin ve şimalinde dörder medrese-i ulyâ ve her birinde on dokuz bab hücre ve sükna ki ikisine *muîd* için müheyya ve on beşi *dânişmend* için hüveyda ve ikisi dahi ferraş ve bevvaş için bina olunmuştur. Bu mecmu darülmülk *İstanbul*'un meyanında vaki olmağın *sahn* medreseleri denilmiştir.

³ Âli, *muîd*in yevmiyesini dört akçe olarak gösteriyorsa da vakfiyede beş akçeli oldukları görülüyor

⁴ *Muîd* (asistan) iade edici yani müderrisin verdiği dersi tekrar edici demektir. Mısır medreselerinde XV. ve XVI. asırlarda *muîd*'den başka *müfid* (doçent) adında bir vazife sahibi daha vardı. Bu okutulan derste ehemmiyetli bir

akçe yevmiye ve imaretten ekmek ve çorba verilmek üzere birer *danişmend* ^{دانشمند} konuldu, geri kalan iki oda da kapıcılarla ferraş denilen süpürgeciye tahsis olundu.

Muîdler medrese talebelerinin (danişmendlerin) hem inzi-batiyle alâkadar ve hem de müderrisin okuttuğu dersin iadesi yâni müzakeresiyle meşgul olacaklardı. Muîdler, danişmendlerin en liyakatli olanların arasından seçilecekti ¹.

Sahn medreseleri sekiz olduğu için Arapça ^{ثمان} *seman* tâbi-riyle bu sekiz medreseye ^{معین} *Sahn-i seman* denilmiştir. Sekiz medresedeki odaların mecmuu yüzelli iki idi ².

bahis ve bir mesele varsa onu talebeye izah ile dikkatlerini çekerdi. Müfid derece itibariyle muîdten yüksek olup Osmanlılarda böyle bir vazife sahibi yoktur. Yine Mısır medreselerinde muntahi denilen medrese talebeleri arasında liyakatli olanlar vardı. Bunlar da kendilerinden aşağı talebelere okunan bahsi münakaşa ettirir ve onları münazaraya alıştırırdı (Tacüddin Sübkî'nin ^{معید النعم و مبد النعم} *Muîdü'n-niam ve Mebidü'n-negam* isimli eserinden naklen II. Bayezid'in oğlu Korkud'un eserinden (Ayasofya kütüphanesi 1763, s. 494). Kanun üzere bir müderris mansup aldığı veya başka bir medreseye hareket ettiği yahut müderrislikten herhangi bir sebeple ayrıldığı zaman onların, beratlı muîdleri müderris namzedi olarak deftere kayıt olunurlardı.

¹ Vakfiyenin Türkçe tercümesinde şöyle deniliyor : "Cami-i şeriflerine ceneheyn olan *medaris-i semaniye*'den her biri için akliyyat ve nakliyyat da naziri nâdir bir müderris tâyin oluna. Tatili mutad olan eyyamın gayrında medresesine varup ifade-i enva-ı ilim ve maarif eyleyip küll-i yevmin mukabele-i tedriste elli akçe vazifeye mutasarrıf ola. Zümre-i müsteidinden birer *muîd* ki akranı beyninde ferid ve talim-i kütübde mâhir ola. Her müderrisin medresesinde muîd olup vazife-i yevmiyesi beş akçe ola ve her medrese için on beşer nefer *danişmend* tâyin buyurdular. Onlar dahi kütüb-i mütebereden fehme kadir müderris huzurunda funun-ı şettadan mubahase ve muhatabaya kabil talib-i ilim olup her biri küll-i yevmin ikişer akçe vazifeden mecmui her gün otuz akçe vazifeye mutasarrıf olalar.." *Vakıflar Umum Müdürlüğü neşriyatından, Fatih vakfiyesi*. Medreselerden her birisinin kapıcıları, süpürücüleri olup her birine ikişer akçe yevmiye tâyin edilmişti. Yine iki akçe yevmiyeli olarak bu Fatih külliyesinin duvarlarının herhangi bir sebeple hariçten kirletilmemesine nezaret etmek üzere bir de *mubassır* (gözetici) tâyin edilmişti.

² Fatih'in bu külliyesinin (cami, medrese, imaret, hastahane) muhasebesine ait 894 H. (1489 M.)'de yapılan tahririne aid kayıtları aşağıya hulâsaten naklediyorum.

Birinci medresede Ali Çelebi Veled-i Molla Yegân müderris olup Manisa Çelebisi Muhyiddin'in yerine gelmiştir. Yevmiyesi elli, muîdin beş akçe, iki talebesi olup ikişer akçe yevmiyeden otuz akçe. Bevvab yani kapıcının iki ve künnas yani süpürücünün iki ve ferraşın iki akçe yevmiyeleri var.

**Tetimme
Medreseleri**

Sahn medreselerinin arka taraflarında yüksek tahsile yani *Sahn-ı Seman* medreselerine *danışmend* yetiştirmek üzere *Tetimme* veya موصلة صحن

*Mûsıla-i Sahn*¹ ismiyle *sahn* medreselerinden küçük olarak sekiz medrese inşa edilmişti². Bu, *Tetimme* veya *Mûsıla-i sahn* medreseleri derece itibariyle orta tahsil medreseleri demektir. Fatihin Türkçeye tercüme edilen vakfiyesinde şöyle denilmektedir :

“Paytahtları darü'tta'lim olmak için حول havl-i cami-i şerifte sekiz medrese (*Sahn* medreseleri) ve bu medreseler verasında *Tetimme* ismiyle mevsim birer medrese beççe (küçük medrese) cem'an on altı medrese ve cami-i şerifin garbe mâil olan kapısı tarafında bir دارالعلم darü'tta'lim bina buyurdular...”

Sekiz *Sahn* medreseleri talebelerine (*danışmend*) ve sekiz *Tetimme* medresesi talebelerine de (softa) deniliyordu. Tetimmelerden her bir hücre yani odaya üç softa talebe konulmuştu; bu odalardan her birisine ihtiyaçlarına sarf edilmek ve mum parası olmak üzere aydan aya beşer akçe tahsis edilerek yemekleri de

İkinci medrese müderrisi Mevlâna Âhi'dir, yevmiyesi elli nuiddin beş akçe olup beş talebesi vardır.

Üçüncü medrese müderrisi Kadı-zâde Mevlâna Kıvamüddin olup otuz akçesi zevaiden olmak üzere vakfiyedeki elli akçe ile beraber yevmiyesi seksen akçedir. İki talebesinin yevmiyesi ikişer akçeden günde otuz akçe.

Dördüncü medrese müderrisi Mevlâna Arap olup yevmiyesi altmış akçe, talebesi miktarı gösterilmemiştir.

Beşinci medrese müderrisi Mevlâna Abdurrahman Çelebi olup yevmiyesi de talebesi miktarı da yazılmamıştır.

Altıncı medresenin müderrisi *Sinan Kirmastî* olup yevmiyesi elli akçe iken ilk defa Mevlâna Ahaveyn 894 senesinde yevmiye seksen akçe ile müderris olmuştur. Talebesi miktarı gösterilmemiştir.

Yedinci medresenin müderrisi Mevlâna Lutfî (Tokatlı) 'dır ve yevmiyesi elli akçedir; iki talebesine ikişer akçe yevmiyeden otuz akçe.

Sekizinci medrese müderrisi Mevlâna İzârî Çelebi olup yevmiyesi elli akçedir. Sonra Kasım Çelebi müderris olmuştur. Talebesi miktarı gösterilmemiştir (*Edirne ve Paşa livası*, s. 304). Bu senelik muhasebede külliye'nin bütün kısımlarını ihtiva eden muhasebe varsa da yazmadım.

¹ Tetimme bir şeyin eksikliğini tamamlayan, noksan bir şeyin tamamlanması için ilâve olunan şey demektir. Mûsıla-i sahn ise sahna götüren yani sahn-ı aeman medreselerine götüren medrese demektir.

² Tetimme medreselerinden Marmara denizi tarafındaki medreseler tamamen yola gitmiş ve Karadeniz tarafındakiler de yıkılmıştır.

imarettten tâyin edilmişti¹. Bu *Tetimme* talebeleri yani softalar, *Sahn* medreseleri talebesi olan danışmendlerden ders göreceklerdi².

Sahn ve *Tetimme* medreselerinden başka camie tahvil edilen *Ayasofya* kilisesinin yanındaki mahalde tesis edilen medresenin müderrisine altmış akçe ve Eyüp camii'nin yanında yapılan medresenin müderrisine de elli akçe yevmiye ile birer müderris tâyin olundu. *Ayasofya* medresesi *Sahn-ı Seman* derecesinde ve daha sonraları ise *Sahn-ı Seman*'dan üstün tutulup buranın müderrisi beş yüz akçe yevmiyeli kadılıklara tâyin edildiği gibi terfi eden *Sahn* müderrisleri *Ayasofya* müderrisi olurlardı³. *Eyüp* müderrisliği ise bazan dahil yani *Sahn*'dan bir derece aşağı ve bazan tâyin edilen müderrisin ilmi kudretine göre *Sahn* ve *Sahn*'dan yukarı sayılmıştı. Bununla beraber Eyüp medresesi Fatih zamanında *Sahn* itibar olunmuştu.

Fatih'ten başka Osmanlı vezirleri *İstanbul*'da cami ve medrese yaptırdılar. Mahmud Paşa, hâlâ adını taşıyan cami ve medresesini yaptırdı. Onu Candarlı-zâde İbrahim, Hadım Ali Mustafa ve Davud Paşa'ların medreseleri takip eyledi. Daha sonra medreselerin adedi arttı, vilâyetlerde medreseler yapıldı ve bu suretle medreseler derece itibariyle bir tasnife tâbi tutuldu.

¹ "Medaris-i suğrâ ki her biri tetimme medresesi ismiyle mevsumdur; her tetimme için küll-i yevmin vakfı şeriflerinden altıaş akçe tâyin buyurdular. Meblağ-ı muayyenin yevmi iki akçesi vazife-i bevvaab, baki dört akçesi hasbelihtiyaç hasır ve dühen-i sirac (kandil yağ) levâzımına sarf oluna. Hücrât-ı tetimmeden her birine küll-i şehrin on beşer akçe tayin buyurdular ta ki hücerat-ı berekâtta sakin olan talibin-i müstaidin.. def-i meunet ve zaruret eyleyip ferâğ-ı bâl ile tahsil-i ulume iştigal ederler."

² "Medrese-i kebire hüceratında sakin olan müstaidin-i kiram medaris-i sagirede sakin olan talebe-i ulûma talimi iltizam edeler." (*Fatih'in vakfiyesinden*)

³ *Mühimme defteri* 1, s. 27 ve 28 sene 961. Bu vesikada *Ayasofya* müderrisi terfian Bursa kadılığına tâyin olunarak yerine aynı tarihte Semaiye müderrislerinden Mevlâna Ali Çelebi getiriliyor ve onun yerine de *Sahn-ı semana*, Üsküdar medresesi müderrisi terfian naklolunuyor.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEDRESELERİN DERECELERİ VE TAHSİL MÜDDETLERİ

İstanbul'da Sahn-ı Seman ve Mûsıla-i sahn yani *Tetimme* medreseleri yapıldıktan sonra Osmanlı hudutları içindeki medreseler de yeni bir teşkilâta tâbi tutuldu; bu suretle medreseler aşağıdan yukarıya حاشیة تجرید *Hâşiye-i tecrid*, مفتاح *Miftah*, كركلى *Kırklı*, Hâriç, Dâhil ve *Sahn-ı seman* olarak beş sınıfa ayrıldı.

Müderrisinin yevmiyesi yirmi veya yirmi beş akçe olan medreselere حاشیة تجرید *Hâşiye-i tecrid*¹ ve müderrisinin yevmiyesi otuz, otuz beş akçe olan medreseye مفتاح *Miftah*² ve kırk akçeli medresenin müderrisine كركلى veya تلویح *Telvih* ve bundan bir derece yüksek olan medreseye خارج *Hâriç* elli medreseleri denildi. Bu kırklı yani kırk akçe yevmiyeli ve Hâriç elli akçe yevmiyeli medreseler Osmanlılardan evvelki Anadolu Selçukîlerinin, Anadolu beylikleri hükümdarlarının ve onların ailelerinin vezir, sancak beyi ve ümaranın yaptırdıkları medreselerdi³.

Dâhil medreseleri Osmanlı pâdişahlarıyla, şehzâde valideleri ve şehzâdeler ve pâdişah kızlarının yaptırmış oldukları medrese-

¹ “.. medarisin ednaları yirmişer bâdehû yirmi beşer açke vazife ile muayyen oldu ve talebesi muhtasarat tahsilinden sonra müstaid olduklarından *hâşiye-i tecrid* talim etmek münasip görüldü, hattâ ol medreseler *hâşiye-i tecrid* medarisi ile meşhur oldu...” (*Âli basılmamış birinci cilt*, s. 54).

² *Hâşiye-i tecrid* medreselerinin üstünde “otuz akçe ile medarisler ki vardır; elbette dersleri *meânî*’den *şerh-i miftah* olması irade kılındı; tâ ki anlar dahi miftah medarisi ile iştihar buldu...”

³ “.. Bâdehu kırklı medreseler ve onların arasındaki *hâriç* elli namına medaris tâyin olundu, kırklı ve *hâriç* elli medreseler *ebnâ-i mülûk-i sâlife* ve *benât-ı selâtin-i sâbika* ve *havâtin-i havâkin-i maziye* ve *vüzâray-ı uzmâ* namındaki *eshâb-ı meratip* ve *ümera-i kübera-i faika* inşaları olup aşağı dersleri *meânî*-den *şerh-i Miftah* ve *alâsî fûrû*’dan *Hidaye* olması her müderris kabledders *mesabih* ve *meşarık* ve yahut *sahih-i müslim* ve *Buhari*’den bir miktar *ehâdis-i şerife* nakledip bâdehu derse şûrû etmesi ferman olundu.” (*Âli basılmamış*, c. I, s. 24).

lerdir; bundan sonra en yüksek tahsil yolu olan *Sahn-ı Seman*'a geçilirdi¹.

موصلة صحن *Mûsıla-i Sahn* veya *Tetimme* medreseleri esas itibariyle Dâhil medreseleri derecesinde ise de *Sahn-ı Seman* medreselerine talebe yetiştirmek dolayısıyla Dâhil medreseleri yerine *Mûsıla-i Sahn* denilmişti.

İlk tedris hayatına giren bir öğrenci muhtasarat denilen dersleri gördükten sonra حاشية تجريد *Hâşiye-i tecrid* medresesine devam ederek kısım-ı mahsusunda görüleceği üzere oradaki ders-te muvaffak olmasını mütaakıp o medresenin müderrisinden bir vesika almak suretiyle bir yukarı derecedeki *Miftah* medresesine devam eder ve oradan da *Kırklı* ve *Hâriç* ve *Dâhil* medreseleri derslerini gördükten sonra *Sahn-ı Seman*'a girerek *Danışmend* olurdu².

¹ Bir medrese ki Pâdişah bina eyleye ana dâhil derler (*Cihannüma*, s. 688). Âli de şöyle diyor:

"Feemna dâhil elli medarisi, Valide-i şehzâdegân olan afife-i muhteremlerinin veyahut duhterân-ı şâh-ı cihansitan idadındaki havâtın-i mükerreremlerin ve bazı şehzâdegân-ı Pâdişah-ı zîşan olan eâzım-ı ekârim-i müteberenin hayratına unvan olup derslerinin ednası fîrûndan *hidaye* ve vustâsı usulden *telvih* ve alâsı *Keşşaf-ı Zemahşeri* ve *Kadı Beyzavi* müellifleri olan tefsir-i bâhirü't-tenkih olmak reva görüldü. Ve bu, kanun-ı mukarrer oldu ki tertib-i sâbık üzere bir müderris-i pâk-tıynet ve muallim-i sahib-dirast ki kat'-ı meratib ve derecatla dâhil medresesine dahil ola. Beynelakran zaten ve zamanen imtiyaz bula.. Medaris-i semaniyerün birine müderris ola.." Âli, *Künhü'l-ahbar*, basılmamış birinci cilt, s. 24).

² Merhum Cevdet Paşa ilmiye mesleğinde yükselme yolunu şöyle anlatıyor: Buranın (yani medresenin) "medhali olan mülâzemetin tahsili için nice zaman *dânişmend* olarak medreselerde iştigale mevkuf idi ve talebeden biri *dânişmend* olmak murad eylese ibtida ulemadan bir zata varıp hâriç derslerini yani mukaddemat-ı ulûmı tâlim ve tahsil ettikten sonra ol zatın tavassut ve delâleti ile müderrisinden birine varup ve dâhili derslerini görüp sahn derslerine kesb-i liyakat eylerdi ve sahn medreselerine dahil olabilmek için onların idadiyesi hükmünde bulunan medreselerde ikmal-i ulûm-ı mürettebe etmek lâzım gelirdi ki bunlara (*Mûsıla-i sahn*) deniliyor. Ve sahn medreseleri Fatih cami-i şerifinin iki tarafındaki kârgir ve kurşunlu sekiz medresedir ki (*Sahn-ı seman*) deniliyor. Bunlarda sahib-i hücre olan talebe, ulema ve fuzeladan olup nicesinin telifat-ı makbulesi vardır ve bunların eskilerine *muid* deniliyor ki medreselerinde müzakereci olup bu medreselerin arkalarında ve idadiyeleri makamunda sekiz *tetimme* medreselerindeki talebeye dahi tedris-i ulûm ederlerdi (*Cevdet Tarihi*, 1309 tab'i, c. I, s. 109).

Kanunnamelerde ve Pâdişahlar tarafından zaman zaman medreselerin ıslâhına dair tâmim edilen fermanlarda da ilk üç medresenin adı yukarıda gördüğümüz üzere *Hâşiye-i tecrid*, *Miftah*, *Telvih* ve *Kırklı* medreseleri olmak üzere zikredilmiştir.

Meselâ XVI. asır başlarına ait olarak elimizde bulunan bir medrese kanunnamesinde medreseye devam edenlerin mürettep medrese tahsilini yapmadan bir yolunu bularak iltimas ile medreseden mezun olup müderrislik ve kadılık için vilâyetlerden *İstanbul*'a mülâzemetle geldikleri beyan olunduktan sonra bir medrese talebesinin müderrisinden almış olduğu vesikayı bir yukarı dersin müderrisine göstermedikten sonra derse kabul edilmemesi beyan olunarak yukarıdan aşağı medreselerin dereceleri şöyle kaydedilmektedir ¹.

“Şüyûh-i müderrisin kütüb-i mûteberat-ı شرح عضد *şerh-i adud* ve هدایه *hidaye* ² ve *keşşaf* (tefsir) vesair ihtiyar ettikleri kitapları (tedris) ideler ve

Şüyûh-ı mezkûrdan derecede aşağı olan kimesneler *Telvihe* dek ideler. Andan bir derece aşağı olan *Miftaha* dek ideler ve ol dereceden baki sıgar-ı müderrisin شرح طوالع *Şerh-i Tevâli*, شرح مطالع *Şerh-i Metâli* ve مطول *mutavvel* ve *Hâşiye-i tecride* dek ideler ve mütûn-ı fıkıh ve şürûh dahi her müderris takati yettikçe ideler filcümle kitab-ı sâbık âdetce okunmadan kitab-ı lâhika şürû etmiyeler ve talebe müderrisine müracaat ettikleri vakit istihkak-ı zatileri manzur ola..”

XVI. asrın ikinci yarısında 29 Şevval 983 (1 Şubat 1576)'de *İstanbul*, *Edirne* ve *Bursa* kadılarına ve onlar vasıtasıyla müderrislere hitaben gönderilen bir fermanla medrese talebelerinin nizamı bozulup istihkakı olmayanların medrese derecelerini görmeden süratle danışmend olarak mülâzım olmak sevda-sıyla medrese kanununa aykırı yol aldıkları beyan edilerek şöyle deniliyor ³:

¹ Üniversite kitapları (Halis Efendi), Nr. 206. Bu kanunname bazı ibare farklarıyla Hezarfen Hüseyin Efendi'nin (*Telhisü'l-beyan fi Kavanin-i Âl-i Osman*) isimli eserinin onuncu bâbında vardır (*Kütüphanemizdeki nüsha*, s. 147).

² شرح عضد *Şerh-i Adud* ve *hidaye* Hanefi fıkhının ümmehâtından olan İslâm hukukundandır.

³ *Mühimme defteri*, Nr. 27, s. 239.

“Talebeden biri istihkakiyle danışmend olduktan sonra üç yıl alettevali şugl etmeden *Sahn* medreselerine varmaya ve *Sahn* müderrisleri dahi bir danışmend¹ *Danışmend* olduktan sonra üç yıl bittamam şugl ettiği şühûd-ı udul ile yanlarında sâbit olmayınca anun gibileri danışmendliğe kabul etmeyeler; şöyle ki bu emr-i şerîfe muhalif vazî’ları sâdır olursa danışmend tâzir olunup tarikten red oluna ve kabul eden müderris dahi muâteb ve mâzul ola.

“Ve her danışmend, *Hâşiye-i tecrid* ve *Miftah* medreselerinde ekalli bir yıl şugl etmedin yukarı medreselere hareket etmeye ve

“*Hâşiye-i tecrid* medreselerinin her birinde ekalli birer ay şugl edip ders okumadan âhar müderrise varmaya

“ve *Miftah* medreselerinde dahi akalli iki ay şugl edip ders okumadın âhar müderrise varmaya ve

“Kırklı medreselerinde dahi akalli üç ay şugl edip derslerin okumadın âhar müderrislere varmayalar ve

“Hâriç elli medreselerinde akalli beş ay şugl edip ve derslerin okumadın yukarı medreselere varmayalar ve

“Paye-i *Sahn* medreselerinde (Dâhil medreseleri) akalli altı ay şugl edip derslerin okumadın âhar müderrise varmayalar ve

Beyan olunduğu kanun üzere danışmendlerin şugl ve hareketleri şühûd-ı udul ile sâbit olmadın müderrisîn dahi anları kabul itmeyeler..”

Bu fermanın anlaşıldığına göre *Hâşiye-i tecrid* medresesiyle danışmendliğe başlayan bir öğrenci iyi çalışıp derslerinde muvaffak olmak şartıyla üç senede *Hâşiye-i tecrid*, *Miftah*, *Kırklı*, *Hâriç* ve *Dâhil* medreselerini tamamladıktan sonra *Sahn-ı seman* medreselerinden birisine girebilecektir. Medreselerin ders müddeti kanunnameye ayrı ayrı gösterilmiştir.

Burada bir noktanın aydınlanması için şunu söyleyelim ki her bir derecedeki müderris kendi ihtisasına göre bir ders okutur ve talebe aynı derece dahilinde diğer bir müderrise daha giderek orada da diğer bir ders okurdu. Bu suretle kanunda gösterildiği üzere talebe bu tertip üzere birer ay müddetle bir senede *Hâşiye-i tecrid* medresesine ait dersleri tamamlar ve oradan *Miftah* medresesine geçip orada da her bir dersi, bahis bahis iki ayda bitirmek

¹ Burada Danışmend tâbiri alelîtlak medrese talebesi demektir.

suretiyle bir seneyi doldurduktan sonra Kırklı medresesine geçer ve böylece her bir dersi okuduğuna dair müderrisinden vesika (belge) almak suretiyle yüksele yüksele *sahn-ı seman* medresesine çıkardı.

تلخیص البیان Telhisü'l-beyan'ın (*Kavanin-i Talebe-i ilim*) kısmında medrese dersleri hakkında yukarıki kayıtlara benzeyen aşağıdaki mütalâalar görülmektedir¹.

“Talebe-i ilm derslerin âdetce tamam etmedin mülâzemet gelmiyeler ve gelürse mülâzım addolunmaya; kütüb-i mütebere ne veçhile okuna geldi ise ol veçhile okuna, terakki kasd edip kimesneye varmaya ve her müstaid, müderristen ne miktar okuduysa elinde temessükü olup içinde beyan oluna, temessüksüz müderris-i cedit anı kabul itmeye.... Her medresenin müteveli ve nazırları kanun-ı mezkûr muhafaza ideler ve kimse kimseden danışmend ayartmaya ve müderrisler müstaidine ders teklif edip tetimmelerde شرح شمسیه *şerh-i şemsiye* ve mâfevkine ve *İsfahani*'ye varıncaya okutturalar ve müderrisîn, temessûke okunan kitapları yazalar ve müstaidleri her haftada dört derse müdavemet ettireler ve taksir edeni te'dib ideler.,,

Diğer bir ferman da “Mevah ve müderrisîn'in tedrise muvazabetleri ve danışmendler hakkında” başlığıyla şu kayıtlar vardır²:

“Elhaletü hâzihi istimâ olunur ki tarik-i ifade ve istifadede tamam sühâl... ve ihtilâl olup tahsilde olan talebe-i ilm şugl ve tahsilde müsahele-i tâmm ve müsamaha-i âmm üzere her fenden birer kitapla ve her kitaptan bir kaç fasıl ve bâb okumakla iktifa eyleyip cell-i himmetlerin süratle âli pâyelere erişip kimi mülâzım olup kimi bir tarik ile mansıba duhul etmeğe sarf ederler imiş..... Ferman-ı celilü'l-kadrim bu veçhile sâdır oldu ki mahrusa-i *İstanbul*'da ve *Edirne*'de ve *Bursa*'da ve sair memalik-i mahmiyede olan kâffe-i mevâli-i ızâm ve ulema ve müderrisîn, medreselerinde sevâlif-i eyyâmdan her pâyede okunugelen kitapları talip ilimlere tamam müstevfa okudup birinden tamam mâhir olmayınca birine şürû itmiyeler. Ol pâyede okunan kitapların

¹ *Telhisü'l-beyan fi Kavanin-i Âl-i Osman* (Hezarfen Hüseyin Efendi), kütüphanemizdeki nüsha, fotokopi, s. 147, 148.

² *Veliyyüddin Efendi kitapları* (Bayezid umumî kütüphanesinde), Nr. 1970, varak 121 b.

cümlesinde mâhir olduktan sonra ol pâyede ne kadar zaman olduğuna ve ne miktar kitap okuduğuna müderrisinden temessük alıp bir pâyeye dahi müteveccih olup anda dahi bu üslûb üzere cehd ve sâ-y eyliyeler; ve her pâyede okunan kitapları gerekse bir medresede okuyalar gerekse anın misli medresede okuyalar. Ve müderrisler, danışmendler de nevanma kabiliyet ve zekâ müşahede etmekle meşgul olduğu kitaptan mebâhis-i kalîle okumakla dersi tebdil eylemiyeler; tamam teksir-i mevâd ve mesâil ve tevfir-i mebâdi ve delâil ardınca okudalar. Kendülerden yukarıda olan pâyelerde okunan kitaplar mütalâasında liyakat ve istidad geldikte eline temessük vireler. Kendülerin misli medreseye hareket kasdeden danışmendlere temessük vermekte tereddüd göstermiyeler. Müderrisler softa tâifesine tamam şugl ittireler; muhtasaratı tamam okudalar; her kitaptan birer miktar ile iktifa ettirmiyeler. Ve mevâli-i sahn, talib-i ilimlerine ziyade te'kid edeler ki tetimmelerde olan sûhtenin ahvaline muttalî, mültefit olup şugl etmeyene tekye vermiyeler ve dersin itmiyen danışmendi tutmayalar; ve haftada dört dersi tamam dirast ideler. Nöbete riayet edip günde bir ikisi ile iktifa etmiyeler ve ö-zr-i şer'ileri olnadan dersi fevt itmiyeler. Bir talib-i ilim, derece-i istidada vusul bulup bir yılda belki daha zaman-ı karihte semaniye medreselerine erişip tahsil-i ulûm olunmazmış.

Min-bâd emrim budur ki anun gibi bir müstaid çıkıp tamam üslûb-ı muayyen ve kanun-ı mukarrer üzere cemi-i pâyeleri gezib okutugelen kitapları okuyup sonra beş yılda semaniyeye varıp rabt oluna; beş yıldan eksikten bir talib-i ilm semaniyeye varup irtibat eylemeye¹ Cemi-i müderrisler, bu emrime riayet edip hilâfına cevaz göstermiyeler.

* * *

XVI. asır sonlarına doğru III. Murad zamanında *İstanbul'a* gelerek *Histoire du Serail et de la Cour* isimli bir eser yazmış olan Michel Bondier, o tarihlerde Osmanlı memleketlerinde 120 medrese, 89 hastahane, dokuz bin talebe bulunduğunu beyan etmektedir². Bu tarihlerde medrese adedi Türkiye'de

¹ Daha evvelki kanunda Salm-ı semana girebilmek için müddet üç sene iken burada beş senedir.

² *Osmanlı Türklerinde ilim*, s. 93.

her halde bu miktardan dört, beş misli ziyadedir; çünkü bu XVI. asır sonlarında yalnız İstanbul suru dahilinde elliden ziyade medrese bulunduğu gibi sur haricinde ve vilâyetlerde pek çok medrese vardı. Yine bu tarihlerde şeyhulislâm Zekerîya Efendi İstanbul kadısı bulunduğu sırada *İstanbul* tahririni yapmış olup burada 1656 muallimhane kaydetmiştir ki bunların bir haylısı medresedir. Esat Efendi kitapları arasındaki 3384 numaralı bir mecmuada nefis-i İstanbul'da (yani sur dahilinde) aşağı medreselerin seksen sekiz, pâdişah ve hanedan medreselerinin yirmi sekiz, Eyüp medreselerinin yedi olduğu beyan ediliyor. Yine aynı mecmuada *Edirne*'de yirmi iki medrese bulunduğu yazıldığı gibi Rumeli medreseleri de şehir adları sırasında gösterilmiştir. Evliya Çelebi XVII. asır ortalarına doğru Eyüp, Galata ve Üsküdar'da yüz otuz beş dârü'l-hadis bulunduğunu yazmaktadır. Bunların arasında medreselerin bulunduğuna şüphe yoktur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MEDRESELERDE OKUTULAN DERSLER

Müverrih Âli *Sahn-ı Semana* kadar medreselerdeki derslerle müderrislerin dereceleri hakkında aşağıdan yukarı olmak üzere şunları yazmaktadır¹.

Hâşiye-i tecrid medreseleri

“Medârisin ednaları yirmişer, yirmibeşer akçe vazife ile muayyen oldu ve talebeleri muhtasarat tahsilinden sonra müstaid oldukta *Hâşiye-i tecrid* taallüm etmek münasip görüldü; hattâ ol medreseler *Hâşiye-i tecrid* medârisi ile meşhur oldu.”

Miftah medreseleri

Hâşiye-i tecrid medreselerinin bir derece üstünde “otuz akçe ile” otuzbeş akçe ile medreseler vardır; elbette dersleri *معانی meânî*’den *şerh-i miftah* olması irade kılındı; tâki anlar dahi *miftah medârisi* ile iştihar buldu.

Kırklı ve Hâriç elli medreseleri

“Bâdehu Kırklı medreseler ve anlar arasındaki Hâriç ellili namına medâris tâyin olundu; Kırklı ve Hâriç ellili medreseleri, Osmanlı istilâsından evvel yaptırılmış olan eski hükümdarlarla oğul ve aile ve kızları ve ümeraya aid medreseler olup aşağı dersleri *meânî*’den *şerh-i miftah*, ortası kelâmdan *şerh-i mevâkıf* ve yüksek derecesi *furûdan* *هداية hidaye* idi. Bu medreselerde müderris derse başlamadan evvel hadîsten *mesâbih* ve *meşârik* ve yahut *Buharî* ve *Müslim*’deki herhangi bir hadîsi okuyup izahtan sonra dersini takrir ederdi.

Dâhil elli medreseler

Bu medreseler Osmanlı pâdişahlariyle şehzâde valideleri, pâdişah kızları, şehzâdelere ait medreselerdi. Bunlarda da ders aşağıdan *فروع furû*’dan *hidaye*, ortası usul-i fıkıhtan *تلویح telvîh* ve âlâsı *keşşaf* (Zemahşerî) veya Kadı Beyzavî tefsirlerinden birinden ders okutmaktı.

Müderrislerin terfileri itibariyle de bu medrese dereceleri esastı. Yani *Hâşiye-i tecrid* medresesi müderrisi terfi ederse *miftah*

¹ *Basılmamış Künhü’l-ahbar*, (bendeki nüsha), c. I, s. 24.

medresesi müderrisi olur; sonra ehliyetini isbat ederek *Kırklı* veya *Hâriç* müderrisi, *Dâhil* müderrisi ve nihayet *Sahn-ı Seman* müderrisi olurdu¹.

MEDRESELERDE AŞAĞIDAN YUKARI OKUTULAN DERS

Ulûm-i Cûs'iyye
denilen muh-
tasarat

Bunlar ulûm-i آلیye denilen kelâm, mantık, belâgat, lûgat, nahiv, hendese, hesap, heyet, felsefe ve hattâ tarih ve coğrafya olup ulûm-i عالیye ismi verilen ilm-i kur'an, ilm-i hadis, ilm-i fıkıh

tahsiline vasıta olan ilimlerdir.

Osmanlı medreselerinde hendeseden Allâme Şemseddin Mehmed Semerkandî'nin (vefatı 600 H.=1209 M.) اشكال التأسيس *Eşkâlü't-te'sis* isimli eseriyle bunun şerhi olan Kadı-zâde-i Rumî'nin kitabı okunurdu.

Hesaptan hangi eserin okutulduğuna dair eski devirlere ait bir kayıt göremedik, yalnız *Risale-i Bahâiye* diye meşhur olan bir hesap kitabıyla bu eserin 891 H. (1486 M.)'de *Kemaleddin Hasan* tarafından telif edilen şerhinden² daha sonraları istifa edildiğini biliyoruz; meşhur Ali Kuşçu'nun, Fatih Sultan Mehmed'e takdim eylediği hesaptan *Risale-i Muhammediyye* adlı eserinin medreselerde okutulmuş olması ihtimal dahilindedir.

Heyetten, Cagminî'nin *el-Mûlahhas* isimli eseri³ ile şerh-

¹ "... Ve bu kanun-ı mukarrer oldu ki tertib-i sâbık üzere bir müderris-i pâk-ıynet kat'-ı meratip ve derecatla dâhil mederesesine dahil ola, beynelakran imtiyaz bula; masduka-i-semaniye olan medaris-i semaniyenin birine müderris ola..." *Âli, Künhü'l-ahbar, basılmamış kısım, c. I, s. 24.*

² *Risale-i Behâiye*'nin asıl adı (*el-Fevaidü'l-Behaiyye*) olup Bağdat'lı İma- düddin b. Abdullah tarafından telif edilmiş ve 891 H. (1486 M.)'de bunu Kemalüddin Hasan el-Farsî şerh ederek الفوائد شرح اصول القواعد *Esasü'l-Kavâid fi şerh-i usul'l-fevâid* adını vermiştir. Merhum üstadımız Salih Zeki Bey *Âsâr-ı Bakiye* isimli eserlerinde *Risale-i Bahâiye*'nin XVI. asrın ikinci yarısında yetişen riyaziyecilerden Bahaüddin Mehmed b. Hüseyin Âmilî'nin olduğunu ve asıl adına *Hulâsatü'l-Hesab* denildiğini ve birkaç zat tarafından şerh edildiğini beyan etmişlerdir (*Âsâr-ı Bakiye, c. II, s. 292*).

³ Kitabın asıl adı *Mûlahhas* ise de müderris ve talebeler arasında müellif adıyla Çayminî diye meşhurdur.

leri ve Ali Kuşçu'nun Arapça *Risale-i fethiyyesi* okunup bunlardan maada diğer başka eserlerin okunmuş olması muhtemeldir.

İlm-i hikmet veya felsefenin XVI. asır sonlarına yakın zamana kadar medreselerimizde okutulduğunu ve bu ilme dair Şemseddin Molla Fenarî, Kadı-zâde-i Rumî, Hoca-zâde, Ali Kuşçu, Müeyyed-zâde Abdurrahman, Mîrim Çelebi, İbn Kemal, Kınalı-zâde Ali Efendi'nin eserleri olduğunu Kâtib Çelebi kaydettikten sonra bazı şeyhulislâmların dinî akidelere muhalif olduğundan bahis ile felsefe tedrisatını men ettirdiklerini ve bunun yerine zaten medreselerde okutulan *hidâye* ve *ekmel*'i koydurarak bunun Osmanlı medreselerinin fikrî inkırazına sebep olduğunu yazmaktadır¹.

Mantıktan, *şerh-i şemsiye*, *şerh-i isaguci* ve mufasssal olarak *şerh-i metâlî* ve bunlara müteallik *tasdikât*, *tasavvurat* ve müteadit *şerhleri* okutulmuştu.

Belâgat (meânî, bedî, beyan) dan سكاى Sek kâkî'nin (vefatı 626 H. = 1228 M.) *Miftahü'l-ulûm* isimli eseri ile bunun İbn Hâcib tarafından kaleme alınan *Telhisü'l-miftah* isimli hulâsası ve bu hulâsaya Sâdeddin-i Teftazanî tarafından yazılan مطول *mutavvel* ve مختصر *muhtasar* isimlerindeki *şerhler* ve bu *şerhlere* Seyyid Şerif-i Cürcanî ve Şemseddin Fenarî oğlu Hasan, Molla Husrev ve sairleri taraflarından kaleme alınan *şerh* ve *haşiyeler*².

Kelâmdan, *Hâşiye-i tecrid*, İsfahanî'nin *Tevâlî* *şerhi*, *Mevakıf* ve *şerh* ve *haşiyeleri*.

¹ Keşfü'z-zünun c. I, s. 680'deki Arapça metin aynen şöyledir :

« اقول وكانت سوق الفلسفة والحكمة نافعة في الروم ايضا بعد الفتح الاسلامى الى اواسط الدولة العثمانية وكان شرف الرجل في تلك الاعصار بمقدار تحصيله واحاطته من العلوم العقلية والتقليدية وكان في عصرهم فحول من جمع بين الحكمة والشريعة كالعلامة شمس الدين الفنارى والفاضل قاضى زادة رومى و هو اخرهم ولما حل اوان الانحطاط ركبت ربح العلوم وتناقصت بسبب منع من المفتين عن تدريس الفلسفة وسوقه الى درس الهداية والاكل فاندurst العلوم بامرها الا قليلا من رسومه فكان المولى المذكور سببا لانقراض العلوم من الروم . »

² Sâdeddin-i Teftazanî'nin (vefatı 791 H. = 1389 M.) *Telhisü'l-miftah* üzerinde kaleme almış olduğu *muhtasar* ve *mutavvel* isimli *şerhlerine* pek çok *haşiye* yazılmıştır .

Usul-i
fıkıhtan ¹

*Telvi*h ile İbn Hâcib'in مختصر منها *muhtasar-i mün-teha* isimli meşhur eserinin Allame عضدالدین عبدالرحمان ایچی Adudüddin Abdurrahman İyçi (vefatı

756 H.=1355 M.) tarafından ² yazılan ve ulema arasında *Şerh-i Adud* denilen şerh ile *Menarü'l-envar* şerhi ve İbn Melek ile Molla Husrev'in *telvi*h haşiyeleri ve yine Molla Husrev'in *Mirkatü'l-vusul*'i ile bunun şerhi *Mir'atü'l-usul* ve Sâdeddin-i Teftazânî'nin *Muhtasar-ı munteha* haşiyesi ve sair müderrislerin iktidarlarına göre şerh, haşiye ve talikatları.

Fıkıhtan ³

Fürûdan *Hidaye* ve bunun Ebü'l-hasan Ali Mürginânî (vefatı 593 H.=1196 M.) tarafından

yazılan şerhi ile diğer şerh ve haşiyelerden münasıpleri ve زلیمی Zeylâ'nin (vefatı 743 H.=1342 M.) *Kenzü'd-dekâyık* şerhi ve Halebî İbrahim'in (vefatı 956 H.=1549 M.) *Mülteki'l-ebhar* ve *Vikaye* ve Molla Husrev'in *Gurer* isimli eseriyle bunun şerhi olan *Dürer* ve bunlara yazılan ve fıkıhın muhtelif kısımlarına dair olan şerh ve haşiyeler.

¹ Fıkha ait bilgilerin esas ve istinadgâhı olan şer'î hükümler, mufasssal, muayyen ve müşahhas delil ve hikmetleri ile usul-i fıkıh kaideleri vasıtasıyla meydana çıkarılır; maruf tâbiriyle istinbat edilir. Usul-i fıkıh kitap halinde ilk tedvin eden *İmam Şafî*'dir. Bunun usul ve kavaidi *İmam-ı âzamın* talebelelerinden *İmam Ebû Yusuf* tarafından vazedilmiş ise de bu hususta bir eser vücade getirmemiştir.

² Abdurrahman İyçi, Şiraz mülhakatından İç nahiyesinde doğmuş olup tefsir, akaid, kelâm ve tarihe âid müteaddid eserleri vardır.

³ Fıkıh, ulûm-ı şer'iyyeden olup ibadat, muamelât ve ukubata ait şer'î meseleleri ihtiva eden ve İslâm hukukunu vücade getiren malûmatın heyet-i umumiyesidir. Fıkıhın istinadgâhı kitap, sünnet, icma-ı ümmet ve kıyas-ı fukaha olup bunlardan başka ilm-i usul, tefsir, hadis, fıkıh, belâgat ve lisanîyat ve ilm-i âdab gibi ilimlerden dahi istiane eder. Şu halde ameliyata mükâallik şer'î hükümleri tafsilâtiyle bilen zata *fakih* denilir (Hukuk-ı islâmiye ve ıstılahat-ı fıkhiyye lûgatinden, c. I, s. 36 dan hulâsa-sâbık İstanbul müftüsü Ömer Nasuhî Bilmen). Ferâiz, ulûm-ı fıkıhtan, bir bab ise de zorluğundan dolayı fıkıhın fürûdından sayılarak ayrı bir ilim haline gelmiştir. Buna dair eserler, şerhler yazılmıştır. Osmanlı memleketlerinde en meşhur olanı, Molla Fenarî'nin Ferâiz şerhidir. *Ferâiz*, ölünün terekasını kitabullah, sünnet ve icma-ı ümmet üzere verese arasında taksim etmektir.

Akaid¹ عسديه *Adudiye* de denilen Akaid şerhi, Celâl-üddin Devvanî'nin (vefatı 908 H. = 1502 M.)

İsbat-ı Vâcib isimli eseri ve Necmeddin Ebû Hafs Ömer b. Muhammed-i Neseffî'nin (vefatı : 637 H. = ve 1142 M.) Akaid metni ile bunun müteaddid şerh ve haşiyelerinden müntehab eserler ve Sâdeddin-i Teftazanî'nin Akaid şerhi.

Usul-i Hadis ve Hadis En meşhûr İbnü'l-Esir (vefatı 606 H. = 1209 M.) İbn Mübarek (vefatı 181 H. = 797 M.) ve İbn Hacer-i Askalanî'nin (vefatı 852 H. = 1448 M.)

Nuhbetü'l-fikir isimli eserleri ve şerhleri.

Tefsir Ebû'l-kasım Carullah Mahmud Zemahşerî'nin (vefatı 538 H. = 1143 M.) الكشف عن حقایق التنزیل

el-Keşşaf an Hakayıki't-tenzil ve Kadı Beyzavî'nin (vefatı 685 H. = 1286 M.) انوار التنزیل واسرار التأویل *Envarü't-tenzil ve Esrarü't-tevil* isimli tefsiri -ki Kadı Beyzavî diye meşhurdur- okutuluyordu.

MEDRESELERDE OKUTULAN ESERLERDEN BAZILARINA DAİR MUTALÂA

İlm-i kelâm denilen ilim, Abbasiler zamanında İslâm âlemine girmiş olan Yunan-ı kadimin fizik, metafizik, matamatik, kimya ilimlerinden bahseden ve aklî ilimlerin telkinlerini ihtiva eyleyen bir fikir mecmuasıdır. İlm-i kelâm İslâm âleminde derhal taammüm etmemiş ve ibtida bu hususta Mütezile mezhebine mensup âlimler tarafından tedris ve müdafaa olunmuştur; fakat İslâmiyette fikir cereyanlarının genişlemesi ve ilmi münazaranın başlaması üzerine naklî delillere aklî delillerle mukabele edilmesi zarureti, kelâm ilminin diğer İslâm âlimleri arasında da kabul ve taammümünü mücip olarak bu suretle islâm felsefesi teessüs etti.

Kelâmda İslâm akaidine göre bahisler, marifet, araz, ecsamın teşekkülü, heyet, vücud ve mahiyeti, vücub, imkân, vücud, kıdem, imtinâ, vahdet, kesret, illet ve malûl gibi mafevkattabia

¹ Akaid : zatullah, sıfatullah, ef'alullah haşr, azab-ı kabir ve münker nekir suali, sırat, mizan, cennet ve cehennem hak olduğunu bildiren ilim olup her biri delilleriyle izah ve tafsil edilmiştir.

yani metafizikî fikirler ile Allahın varlığını (isbat-ı sâni') ve nübüvvet, imamet, mead (öldükten sonra tekrar dirilmek) kısımlarını ihtiva ile bunları münakaşa etmiştir ki buna İslâm felsefesi denilmiştir¹.

İşte Osmanlı medreselerinde okutulmak üzere kabul edilen *Hâşiye-i tecrid* isimli kelâm kitabı medreselerin ilk tahsil dere-

¹ İlm-i kelâm: ulûm-ı şer'iyyeden olup islâmiyet akidelerinden olan ümür, kitap (Kur'an-ı kerim) ve sünnet üzere akli ve mukni delillerle zat ve sıfat-ı bâri ve mebde ve meadin isbatı için vazolunan ilimdir. Taşköprülüzâde'nin hemen aynı tarifi beyan eden mutalâası şöyledir: Maksud-i şer'i akl ile te'yid olunan ve itikad olunan umûr, kitab ve sünnette var olanlardan ola." bunun ilm-i ilâhî veya ilm-i hikmet denilen ilimden farkı, kelâm, aklî olarak İslâm akaidine ve ilm-i ilâhî ise mutlak surette akli delillere dayanmaları itibariyledir ve her ikisinin de gayeleri birdir.

Kelâm ilminde ehl-i sünnetin iki reisi vardır; birisi Hanefî mezhebî imamlarından olup 333 H. (944 M.)'de *Semerkand* şehrinde vefat etmiş olan ve İmam-ı Mütakellimin unvanıyla şöhyret bulan Ebû Mansur Mâtürîdî ve ikincisi Şafîî mezhebî imamlarından olup otuz sene Mûtezile mezhebinde bulunduktan sonra ehl-i sünnet mezhebini kabul eyleyen *Basra*'lı Ebû'l-Hasan Eş'arî (vefatı 324 H.=936 M.) olup bu zat ilm-i kelâmın inkişafına hizmet etmiştir.

İlm-i ilâhî ve *ilm-i hikmet* (felsefe) reisleri ise Yunan-ı kadimde Aristo ve Eflatun ve İslâm âleminde de Fârâbî (vefatı 339 H. 950 M.) İbn Sina (vefatı 428 H.=1037 M.) İbn Rüşd (Vefatı 595 H.=1199 M.) Fahreddin Razi (vefatı 606 H.=1209 M.) ve sairedir (*Mevzuatü'l-ulûmdan hulâsa*, s. 336 ve 594 ve *mütaakıp sahifeler*).

Mütakellimin denilen kelâmcılar ile hükema veya ilm-i ilâhî mensupları arasında ilmi mübaheseyi havi *Tehafüt* ismiyle meşhur olan eserlerin en eskisi kelâmcıların en kudretlilerinden Huccetü'l-islâm Ebî Hâmid Mehmed b. Mehmed-i Gazalî (vefatı 505 H.=1111 M.) olup on yedi meselede hükemanın bidatlerini beyan ve üç meselede küfürlerine hüküm eylemiştir. tekfiri mücip üç meseleden birisi Allahın cüz'ıyyata âlim olmadığı, ikincisi cesedin hâşrını inkâr etmeleri ve üçüncüsü de âlemin kudemine kail olmalarındır (*Mevzuatü'l-ulûm*, c. I, s. 632).

Fatih Sultan Mehmed, İmam-ı Gazalî ile İbn Rüşd arasındaki mübahese hakkında birer eser yazmalarını Ali Tustî ile Hoca-zâde Bursalî Muslihuddin Mustafa'ya emretmiş onlar da bu hususta iki tarafın mütalâalarını tetkik ederek birer risale kaleme almışlar ve Gazalî'ye hak vermişlerdir. bunlardan Hoca-zâde'nin tetkiki daha kıymetli olup meşhurdur. Bundan başka İbn Kemal Ahmed Şemseddin'in de *Tehafütü*'ü vardır. Gazalî, İbn Rüşd ve Hoca-zâde Muslihuddin Mustafa'nın *tehafüt*lerinin tetkiki üzerine (üç *tehafüt* bakımından *felsefe* ve *din münasebeti*) ismiyle Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi değerli Doçenti Dr. Mübahat Türker'in kıymetli doktora tezi vardır, 1956'da Ankara'da basılmıştır.

cesine alem oldu. *İlm-i kelâm*'a verilen ehemmiyet sebebiyle mevâkîf ve şerhleri Osmanlı medreselerine girdi.

Hâşîye-i tecrid Şîa mezheblerinden imamiye mezhebine mensup yüksek âlimlerden olup Matematik ve Astronomi ilimlerinde de büyük üstad olan meşhur allâme Nasirüddin-i Tusî'nin (vefatı 672 H.=1273 M.) *Tecridü'l-itikad* veya *Tecridü'l-kelâm* isimindeki eserinin¹ meşhur âlim Seyyid Şerif diye anılan Ali b. Mahmud-i Cürcanî (vefatı 816 H.=1413 M.) tarafından tetkik ve izah edilmiş olan hâşiyedir. Seyyid Şerif-i Cürcanî bu hâşiyesini, Şemseddin Mahmud b. Ebî'l-Kasım-ı İsfahanî (vefat 746 H.=1345 M.)'nin *Şerhü'l-tecrîd* isimli eserini okuduktan sonra kaleme almıştır. Seyyid Şerif'in hâşiyesi üzerine Osmanlı âlimleri tarafından hâşiyeler yazılmıştır. Fatih Sultan Mehmed, *Sahn-ı seman* medreselerini yaptırdıktan sonra medresesine Seyyid Şerif'in tecrid hâşiyesini koydurduğu gibi yine ilm-i kelâmdan olan mevâkîf şerhinin de okutturulmasını şart koymuştur.

Mevâkîf, İlhaniler (Garp Moğolları) zamanında; *Sultaniye* şehrinde yaşamış olan Kadı Adudüddin-i İyçî (vefatı 756 H.=1355 M.)'nin eseridir. Bu eser altı mevkîf yani faslı ihtiva ettiğinden dolayı mevkîfın cem'i olarak mevâkîf denilmiştir. Seyyid Şerif-i Cürcanî bu mevâkîfa da vâkîfâne bir şerh yazmış olup Osmanlı medreselerinde okutulmuştur. Bazı Osmanlı âlimleri de mevâkîfın bazı fasıllarına şerh ve hâşiyeler kaleme almışlardır.

İlm-i kelâm, muhakeme ve aklî delillere istinad ettiğinden dar görüşlü mezhepler bu ilme karşı mücadele etmişlerdir. Meselâ Kuzey-Afrika'daki Murabîtin hükümdarlarından Ali b. Yusuf b. Taşfin (1107-1143 M.) İmam-i Gazalî'nin eserini yaktırmış ve hattâ Malikî mezhebine mensup âlimler kelâm ile iştigalin küfr olduğunu bile ilân eylemişlerdir.

¹ Şeyh Ekmelüddin Mehmed b. Mahmud-i Baberti (vefatı 786 H.=1384 M.) nin de *تجريد الاعتقاد* *Tecridü'l-İtikad*'a şerhi vardır. Bu zat şerhinin sonunda Allâme Kutbüddin Mahmud-i Şirazi'den naklen şöyle diyor: Kutbeddin bir gün Nasir-i Tûsî'nin oğlu Hoca Asilüddin'e *tecrîd*'in, Nasirüddin'in eseri olup olmadığını sormuş, o da bu eserin imamete kadar olan kısmını babasının yazdığını ve alt tarafını da onun ölümünden sonra gulât-ı Şîa'dan İbn Mutaahhar Hillî'nin kaleme aldığını söylemiştir (*Mevzuatü'l-ulûm tercümesi*, c. I, s. 344).

İşte Fatih Sultan Mehmed, medresesinin programları arasına fikir münakaşası yapan kelâm ilmini koydurmuş ve âlimlere şerh ve hâşiyeler yazdırmak suretiyle bu husustaki fikir hareketlerini teşvik eylemiştir ki yukarıda not olarak bahsettiğimiz Tehafütü'l-felâsife üzerine yazılan risaleler bu cümledendir.

Yine kelâm kitaplarından Kadı Abdullah b. Ömer-i Beyzavî'nin (vefatı 685 H.=1286 M.) طوابع الانوار *Tevâliü'l-envar* isimli eseriyle bunun Mısır'daki Memlûk sultanlarından Mehmed b. Kılavun namına yukarıda adı geçen Şemseddin Mahmud İsfahânî'nin şerhi olan *Şerh-i Tevâli* adlı eseri de Osmanlı medreselerinde okutularak müteaddid hâşiyeler yazılmıştır. Meşhur âlim Sâdeddin Mesud b. Ömer Teftazânî'nin (vefat 791 H.=1389 M.) مقاصد الطالبين *Mekasidü't-tâlibin* ismiyle 784 H. (1382 M.)'de telif etmiş olduğu kelâm kitabı da medreselerimizde okutulmuştur.

Bilmünasebe daha yukarılarda söylendiği üzere kelâma dair yazılan bu eserlerden ibtida aşağı dereceli medreselerde *Hâşiye-i tecrid* okutulur ve talebenin derecesi yükseldikçe *Tevâli* ve en son da *Mevâkıf* ve şerhleri tedris edilirdi. Müderrisler bu tecrid ve tevâli şerhlerinden hangisini isterlerse anları okuturlardı.

Hâşiye-i tecrid medreselerinde *muhtasarat* denilen *sarf, nahiv, hesap, hendese* gibi dersler okutulduğu anlaşılıyor ise de bunların hangi eserler olduğu zikredilmiyor. Müverrih Âli *Hâşiye-i tecrid* medresesi talebesinin muhtasarat tahsilinden sonra müstaid olunca tecrid hâşiyesi okuduklarını beyan etmekle iktifa etmiş ve bu muhtasaratın hangi eserler olduğunu kayıt eylememiştir¹.

Muhtasaratı gören talebe *Hâşiye-i tecrid* medreselerinde mantıktan مطالع *metâli* şerhinin² belâgatten مطول *mutavvel*'in³ ve yine

¹ *Künhü'l-ahbar*, basılmamış birinci cilt (kütüphanemizdeki nüsha), s. 24.

² Mantıktan طوابع الانوار *Metaliü'l-envar*, Siraceddin Mahmud-i Ermevî'nin (vefatı 682 H.=1283 M.) eseri olup bunu Kutbüddin Mehmed-i Razî (vefatı 766 H.=1364 M.) şerhetmiş ve bu şerhe hâşiyeler yazılmıştır.

³ Hatib Dımışkî'nin belâgatten تلخيص المفتاح *Telhisü'l-miftah* isimli eserine Sâdeddin-i Teftazânî tarafından yazılan şerhin adı مطول *Mutavvel*'dir. Allâme Siracüddin-i Sekkâki'nin (vefatı 626 H.=1229 M.) *Miftahü'l-ulûm* isimli telifinin hulâsası olan *Telhisü'l-miftah*'m asıl adı (*Telhisü'l-miftah fi'l-meanî ve'l-beyan*) olup bu esere *Mutavvel*'den başka bir çok şerh ve hâşiyeler de yazılmıştır. Sâdüddin-i Teftazânî kendi eseri olan *Mutavvele*

belâgatten عصام Isâm ve haşiyesinin¹ tedris edildiği görülüyor². Bunlardan başka *Hâşiye-i tecrid* medreselerinde neler okutulduğunu biliyoruz.

Aşağı medreselerdeki bu dersler arasında fıkıh metin ve şerhlerinden her müderrisin ilmi kudreti nisbetinde ders okutması tavsiye ediliyorsa da bunların hangi eserler olduğu gösterilmiyor³. Burada dikkat edilecek bir nokta vardır; o da kelâmdan tecrid haşiyesi ile طوابع tevâli şerhinden müderris hangisini isterse onu okutur; fakat kanunnamede tecrid hâşiyesinin okutulmasından bahsedildiği için medreselerde daha çok o eser okutulmuş ve bu ilk medreselere *Hâşiye-i tecrid* medreseleri denilmiştir.

Hâşiye-i tecrid'den bir derece yukarı olan medreselere *miştah* medreseleri denildiğini yukarıda görmüştük. Belagatten سكاى Sekkâki'nin مفتاح العلوم *miştahü'l-ulûm* adlı eserinin⁴ bilhassa Seyyid Şerif-i Cürcanî tarafından yazılan şerhinin okutulmasından dolayı bu medreselere de *miştah* medreseleri denilmiş olduğu anlaşılıyor.

İlm-i kelâmdan موافق *mevâkıf* şerhi ile fıkıhtan *hidâye* dersleri yukarılarda dereceleri gösterilen Kırklı (kırk akçe yevmiyeli) medreselerde tedris edilmekte ve Mantıktan, *şerh-i şemsiye*⁵ de bu dersler arasında bulunmakta idi.

مختصر *Muhtasar* adlı bir de şerh yazmıştır. Teftazânî'nin üzerine Seyyid Şerif-i Cürcanî ile Silkutî'nin ve daha bir hayli ulemanın haşiyeleri de vardır.

¹ Ulûm-ı Arabiye denilen lugât, istikak, sarf, nahiv, aruz, kavafi ile mâenî ve beyan ve meânî ile beyanın zeyli olan بدیع *bedi* ilminden her üçüne yani *meânî*, *bedi* ve *beyan'a* (ilm-i belâgat) denilirdi. (Yeni ilm-i kelâm) meramı, açık, güzel ve fasih söylemeğe beyan denilir. Beyanda, teşbih, istiâre, kinaye ve mecaz olup bu suretle belâgat ilminin bir şubesidir.

² Medreseler kanunâmesi (*Üniversite - Halis Efendi kitapları*, Nr. 207).

³ Âli (*Künhü'l-ahbar*) basılmamış birinci cilt, s. 24.

⁴ مفتاح العلوم *miştah ul ulum*'un müellifi allame Siracüddin Yusuf b. Ebû Bekr-i Sekkâki olup bütün kavâid, kavâid-i edebiye, istikak ve buna mümasil ilimlerden bahseden yüksek bir eserdir. Bu eser, sarf, nahiv, meani ve beyan olarak üç kısım olup medreselerde bunun üçüncü yani meânî ve beyan kısmı okutulurdu. Birçok şerhleri ve şerhlerinin de şerhleri ve haşiyeleri vardır. Bu şerhlerden Sadüddin-i Teftazânî ile Seyyid Şerif'in şerhleri Osmanlı medreselerinde tedris edilmiştir. Bunu, kısım kısım şerh edenlerde vardır.

⁵ *Şemsiye*, muhtasar mantık kitabı olup Nasirüddin-i Tûsî talebelerinden Kazvinli Necmeddin Ömer Kâtibi'nin (vefatı 693 H.=1294 M.) eseridir.

Bundan başka elli akçeli hariç medreselerinde فروع fürûdan, هدايا hidaye ile beraber usul-i fıkıhtan¹ Sadeddin-i Teftazani'nin تلويح Telvih adlı² şerhi okutuluyordu.

Daha sonra *Sahn-ı Seman* mahreci olan *Musıla-i sahn*'da dahil olarak *dâhil* medreseleri derslerine çıkılıyordu ki bunlar da usul-i fıkıhtan İbn Hacıb'in (vefatı 646 H.=1248 M.) *muhtasar münteha şerhi* olan şerh-ı adud ve yine şerh olarak Seyyid Şerif'in eseri ve fıkıhtan hidaye ve Carullah Zemahşeri'nin (vefatı 538 H.=1143 M.) الكشاف عن حقائق التنزيل *el-Keşşaf an Ha-kayku't-tenzil* ve Kadı Beyzavî'nin انوار التنزيل *Envarü't-tenzil* isimli tefsirlerinden birisi okutulurdu.

Sahn-ı Seman dersleri, her halde daha aşağı medreselerde okutulan derslerin daha mufassalları olacaktır. Gerek ilk ve orta dereceli medreselerde ve gerek *Sahn-ı Seman* medreselerinde *usul-i hadîs* ve *hadîs* dersleri tedris edildiğine dair bir kayda tesadüf edilmemektedir; yalnız *Tetimme* (Dâhil) medreseleriyle *Hâriç elli* medreselerinde derse başlanmadan evvel مشارق *meşârik*³

Teftazânî bunu şerh etmiş ve Osmanlı medreselerinde okutulmuştur. Hâşiyeleri de vardır.

¹ *Usul-i fıkıh*; elfazdan meânîyi istinbat etmek yani mâna ve hüküm çıkarmak kanunlarıyla furûdan olan şer'i hükümleri kitap sünnet, icma-ı ümmet ve kıyas delilleriyle meydana koymaktır. *Usul-i fıkıh* İmam-ı âzam'ın talebelerinden İmam Yusuf vazetmiş ve başta Ebû Bekr-i Razi (vefatı 370 H.=980 M.) olmak üzere Hanefî mezhebi imamlarından Ebû Zeyd Debbusi (vefatı 432 H.=1040 M.) Fahrülsîlâm pejdevi (vefatı 482 H.=1089 M.) ve Şemsü'l-eimme Serahsî (vefatı 483 H.=1090 M.) tedvin etmişlerdir. Ulema ve müctehidler arasında ihtilâfı mücîp olan bir hüküm-i şer'iyi muhaliflerin taaruzlarından ve yıkmalarından muhafaza ederek şer'i delillerle bu hükmü muhafaza için vazolunan خلاف (*hilâf*) ilmi ile herhangi bir mesele üzerinde fukaha mezhepleri arasındakî münazara ilmi olan جدل (*Cedel*) de usul-ı fıkıh kısmındandır.

² *Sadrüşşeria* diye meşhur olan Allâme Ubeydullah b. Mesud el-Buhari'nin (vefatı 747 H.=1346 M.) تنقيح الاصول *Tenkihu'l-usul* adlı bir eseri vardır; bu eser yine kendisi tarafından توضيح التنقيح *Tevzihu't-tenkih* ismiyle şerh olunmuştur. Sâdeddin-i Teftazânî de bu (*Tavzihu't-tenkih*)i şerh ederek *Telvih* adını vermiş ve ona da hâşiyeler yazılmıştır. *Telvih*'in bazı yerlerine Sivas Hühümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed itiraz edderek (*Tercihü't-tavzih*) adıyla bir hâşîye kaleme almış ve ulema arasında rağbet görmüştür.

³ مشارق *Meşârik-i Envarü'n-Nebeviyye* isimli eserin müellifi İmam Raziyyüddin Hasan b. Mehmed Sâgani (vefatı 650 H.=1253 M.) olup şerhleri vardır.

ve معاج mesâbih¹ veyahut *Sahih-i Müslim*² ve Buharî'den³ birer miktar hadis⁴ naklolunurdu. Fakat *usûl-i hadis* ile *hadis* derslerinin okutulduğunu II. Murad tarafından Edirne'de yaptırılan *Darü'l-hadis*'ten anladığımız gibi bunun *miftah* medreselerinden itibaren tedris edildiğini Taşköprülü-zâde Ahmed Isamüddin Efendi'nin medreselerde yapmış olduğu tedrisattan da öğreniyoruz⁵. Kanunî Sultan Süleyman zamanında da müderrisliğin en yüksek kademesi olan *Süleymaniye Darü'l-hadis*'nin tesis edildiği de malûmdur.

Osmanlı medreselerinde okutulan derslerin en mühimmi Hanefî fıkıhı olup bu da *hidaye* ismiyle meşhurdu; bu eser İslâm hukuku cihetinden pek mühim olduğundan ümmühattan sayılırdı. *Hidaye*, (593 H.=1197 M.)'de vefat etmiş olan Şeyhulislâm Burhanüddin b. Ebû Bekr Merginanî'nin⁶ telifidir. *Bidayetü'l-mübtedî* ismiyle şerh edilmiş olup bu şerh de *Kıfayetü'l-müntehî* ismiyle şerh olunmuştur.

Hidaye'nin şerhlerinden en değerlisi *Bayburd*'lu *Ekmelüddin*'in (vefatı 786 H.=1384 M.) *İnaye* isimli şerhidir⁷. Bundan başka

¹ *Mesabihü's-sünne* isimli yine hadisten olan eseri 516 H. (1126 M.)'de vefat etmiş olan İmam Hüseyin b. Mesud Begavî telif etmiş olup bir hayli şerhleri vardır.

² 261 H. (874 M.) vefat eden *Nişapurlu* Ebû Hüseyin Müslim'in meşhur eseri olup *Sahih-i Müslim* ismiyle meşhur ve ulema arasında Buharî ile beraber en çok itimat edilen hadis kitaplarındandır.

³ Buharî diye meşhur olan *Hadis* kitabı 256 H. (870 M.)'de vefat eden *Buharalî* Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail tarafından toplanmış olup *Sahih-i Buharî* diye meşhurdur.

⁴ *Âli* (*Künhü'l-ahbar*), basınamış birinci cilt, s. 24.

⁵ Bu hususta daha aşağıda Osmanlı medreselerinde okutulan dersler kısmına bakın.

⁶ *Merginan*, *Maveraünnehr*'de *Fergane* vilâyetinin bir hayli âlim yetiştiren kasabalarından idi (معجم البلدان *Mücemül-büldan*).

⁷ Fıkıhtan *vikaye* وقاية الرواية في مسائل الهداية *Vikayetü'r-rivâye fî mesailil-hidaye* isimli telif Bürhanü's-şeria Mahmud b. Sadrü's-şeria Ubeydullah'ındır. Bu esere *Tokat*'ın *komanat* nahiyesine mensup Seyyid Ali'nin de *İnaye* adını vermiş olduğu bir şerhi olup 832 H. (1428 M.)'de tamamlamış ve dört senede yazmıştır (*Şakayık-i Numaniye tercümesi*, s. 128; *Keşfü'z-zünun*, *Vikayetü'r-rivaye* kısmında) bir hayli Osmanlı âlimleri *Vikaye* ve *Nikaye*'ye şerh ve haşiyeler yazmışlardır.

yukarıda adı geçen صدر الشريعة اول Sadrü's-şeria-i evvel Ubeydullah b. Mesud'un oğlu Burhanü's-şeria Mahmud (vefatı 750 H. = 1349 M.den sonra) tarafından kaleme alınmış olan وقایه *Vikaye* ve bunun muhtasarı نقایه *Nikaye* isimli eserlerdir.

Miras ve nafaka taksimini bildiren ve fıkıh ile alâkası olan ferâizden bahseden Siracüddin Mehmed-i Secavendî'nin سراجیه *Siraciye* isimli telifiyle bunun Seyyid Şerif-i Cürcanî tarafından yazılmış olan şerhi de medreselerde okutulurdu. Siraciye'ye diğer bazı âlimler tarafından da şerhler yazılmış olup bunlardan birisi de İbn Kemal Ahmed Şemseddin'dir.

Aşağı dereceli medreselerde Arapçanın sarf, nahiv ve kavaidinden olarak sarftan, عزى izzî, امثلة *emsile*, بنا *bina*, مقصود *maksud*, شافیه *şâfiye* ve مراحم *merah* (Merahü'l-ervah) bunların şerh ve haşiyeleri ve nahivden كافیه *kâfiye*, عصام *ısam*, مصباح *misbah*, الفیه *elfiye*, قواعد الاعراب *avâmil* ile Bergama'lı meşhur Kâfiyeci'nin Kavaidü'l-irab şerhi ve مغنی اللیب *Mugni'l-lebib*¹ ile şerh ve haşiyeleri Molla Camî ve mantıktan مطالع الانوار *Metâliü'l-envar* şerhi ve belâgatten telhis şerhi مطول mutavvel okutuluyordu ki bilmünasebe bu son eserden daha evvelce bahsetmiştik. Yine sarftan Ahmed b. Mahmud el-Cündî'nin (vefatı 700 H. = 1300 M.) عقود الجواهر *Ukudü'l-cevahir* adlı eseriyle diğer bazı sarf ve nahiv kitaplarının şerh ve haşiyeleri de medreselerde tedris ediliyordu.

Mantığa dair olan eserlerden² İsaguci diye meşhur olan mantık kitabı, değerli riyaziyeci ve heyet âlimi Esirüddin

¹ Sarftan *Şafiye* ve nahivden *kâfiye* İbn Hâcib diye meşhur İbn Ömer Osman'ın (vefatı 646 H. = 1248 M.) ve *Merah*, *Zencan*'lı Ahmed b. Ali b. Mesud'un (vefatı bilinemedi) ve nahivden *Misbah*, İmam Nâsır b. Abdüsseyyid Matrîzi (vefatı 610 H. = 1213 M.) ve *Elfîyye*, Cemallüddin Mehmed Taî'nin (vefatı 672 H. = 1273 M.) ve *İzzi Zincan*'lı Şeyh İzzeddin İbrahim'in (vefatı 655 H. = 1256 M.) ve *Avâmil*, Şeyh Abdülkahir Cürcanî'nin (vefatı 471 H. = 1078 M.) ve مغنی اللیب *Mugnillebib*, İbn Hişam'ın (vefatı 762 H. = 1361 M.) olup *Maksud*'un müellifi meçhuldür. Bina ile beraber *Maksud*'un İmam-ı âzam'ın olduğu beyan edilmiştir (Topkapı Sarayı - Hazine kitapları s. 207). Bu sarf ve nahiv kitapları üzerine bir hayli şerh ve haşiye yazılmıştır. *Kavaid ü'l-irad* metni Nahviyyundan yukarıda adı geçen İbn Hişam Şeyh Ebî Muhammed Abdullah'ın eseri olup nahivden *kâfiye* isimli eseriyle fazla meşgul olmasından dolayı *kâfiyeci* diye şöhret bulan Bergama'lı Allâme Muhiddin b. Mehmed b. Süleyman (vefatı 879 H. = 1474 M.) bu eseri şerh etmiştir.

² Mantika dair çok eser yazılmış olup bunların adları *Keşfü's-sünun*'da gösterilmiştir (C. II, s. 1863).

Ebherî'nin (vefatı 700 H.=1300 M.) olup asıl adı (Risale-i Ebheriyye) idi¹. Bu eser Hüsameddin Kâtî (vefatı 760 H.=1359 M.) tarafından muhtasar olarak şerh edilmiştir. Bunlardan başka Şemseddin Molla Fenarî'nin ve diğer bazı âlimlerin de şerhleri varsa da en meşhuru Kâtî ile Fenarî'nin şerhleridir ve bunlara müteaddid hâşiyeler yazılmıştır².

Osmanlı medreselerinde okutulan hendeseden اشكال التأسيس *Eşkâlû't-te'sis* eseri *Semerkan*'lı Şemseddin Mehmed'in (vefatı 600 H.=1203 M.) olup Şemseddin Mehmed bu eserini Oklidis'in *Kitabû'l-usul* isimli eserinin mukaddimesi ile³ müsellelerin evsafını gösteren kısımlarından almıştır. Orta zamana ait olan bu telif riyaziyenin inkişafına ve basitleşmesine rağmen son zamanlara kadar medreselerde okutulmuştur.

Meşhur âlim Ali Kuşçu (vefatı 879 H.=1474 M.) tarafından Fatih Sultan Mehmed adına telif edilen hesaptan *Muhammediyye* ve heyetten *Fethiye* ile yine heyetten Mahmud b. Ömer Çağmini'nin (vefatı 618 H.=1221 M.) الملخص *el-Mülehhas* adlı eseriyle bunun Kadı-zâde-i Rumî tarafından yazılmış şerhi XV. ve XVI. asırlarda medreselerimizde tedris edilmiştir⁴. Yine bu cümleden olarak Kadı-zâde-i Rumî'nin arkadaşı büyük riyaziyeci ve heyetçi Gıyasüddin Cemşid b. Mesud b. Mahmud el-Kâşî (vefatı 817 H.=1414 M. veya az sonra) tarafından telif edilmiş olan (*usul-i hendese*)⁵ ve رسالة في استخراج جيب درجة) *Risale fi istihrac-ı ceyb-i derecetün vâhide alâ kavaid-i hendese*) isimli eserin Kadı-zâde-i Rumî tarafından 815 H.(1412 M.)'de telif edilen şerhi de Osmanlı medreselerinde okutulmuştur.

¹ *İsaguci* tâbiri Yunanca olup *Külliyat-i Hams* denilen beş kısım üzerine tertip edilmiştir. Eserin aslı Yunan-ı kadim filozoflarından Ferferyus'un'dur. Bizdeki ise Esirüddin-i Ebherî'nindir.

² *İsaguci* şerhlerinden birisi de Abdülatif-i Acemî tarafından Anadolu Selçuk hükümdarlarından I. Alâüddin Keykubad b. Keyhusrev namına telif edilmiştir (*Keşfü'z-zünun* c. I, s. 208).

³ *Oklidis*'in Yunanca *Mıstahû'l-hendese* demek olduğunu Kâtip Çelebi yazıyor.

⁴ الملخص *el-Mülehhas*'ın daha bir hayli şerh ve hâşiyeleri vardır (*Keşfü'z-zünun*, c. I, s. 1819)

Bu eserin bir nüshası 885 H. (1480 M.)'de yazılmış olup *Murad Molla kitapları* arasında 1393 numarada bulunmaktadır.

⁵ Gıyasüddin Cemşid'in ve Kadı-zâde-i Rumî'nin eserleri hakkında Merhum Salih Zeki Bey'in *Asâr-ı Bâkiye* isimli eserine ve Bağdadlı İsmail Paşa merhumun *Esmâ'ül-Müellifin* adlı kitabına (C. I, s. 257) bakınız.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SÜLEYMANİYE MEDRESELERİ

Fatih Sultan Mehmed'in *Sahn-ı Seman* medreseleri, tefsir, usul-ı fıkıh, fıkıh, kelâm ve Arap lisaniyatı üzerine tedrisat yapan İlâhiyat, İslâm hukuku ve Arap edebiyatı Fakültesi idi ve henüz müsbet ilimlere mahsus olan Tıp ve Riyaziyat (Matematik) Fakülteleri yoktu. Bu ihtiyaç gözönüne alınarak mevcuda ilâveten Tıp, Riyaziye Fakülteleriyle bir de *Dârü'l-hadîs* isimli medreseler yapıldı.

Kanunî Sultan Süleyman XVI. asır ortalarına doğru eski saray (şimdiki üniversitenin bulunduğu mahal ve etrafı) diye meşhur olan mahallin geniş bahçesinin kuzeyinde Halice bakan tepede ayırtmış olduğu yerde Mimar Sinan'a camisiyle beraber medreselerini ve diğer tesislerini yaptırtmıştır. Süleymaniye camiinin bulunduğu mahal *İstanbul'un* yedi tepesinden birisidir¹. Nitekim Fatih Sultan Mehmed de cami ve medreselerini bu tepelerden birisinin üzerine inşa ettirmişti.

Süleymaniye camiinin kuzey tarafına düşen kısımda medrese-i evvel ve medrese-i sâni denilen birinci ve ikinci medreselerle kuzey-doğu kısmında bir hamam ve camiin mihrabı mukabelesindeki kible tarafında bir *Dârü'l-hadîs* ve camiin tam güneyine tesadüf eden kısmında medrese-i râbi yani dördüncü medrese ve bunun doğusunda da medrese-i sâlis yani üçüncü medrese ve yine camiin güney-batısında tıp medresesi ve eczahane ve camiin batı kısmına düşen tarafında ise imaret, tabhane ve Darüş-şifa denilen hastahane yaptırılmıştır. Bunlardan başka vakfiyede kur'an-ı kerim talimi ve namaz usul ve kaidelerini öğretmek için bir mektep ile bir de kütüphane yaptırıldığı görülüyor.

Bugün bu müesseselerden *Dârü'l-hadîs* medresesinin talebelere mahsus on dokuz odasında muhacirler oturmakta ve üçüncü medresede ise Süleymaniye kütüphanesi bulunmaktadır. Bu tesislerden batı tarafındaki imaret harap olup tabhane ise islâmî

¹ *İstanbul'un* meşhur yedi tepesi: *Topkapı*, *Çemberlitaş*, *Süleymaniye*, *Fatih*, *Sultan Selim*, *Kaariye* ve *Edine Kapı* mevkileridir.

eserler müzesi ve Dârüşşifa da askerî matbaa olarak kullanılmaktadır. Güneydeki tıp medresesi ile karşısındaki eczahane harap bir haldedir. Her medresenin revaklı murabba şekilde odalarından başka daha büyük olarak birer de dershanesi vardır. *Dârü'l-hadîs* medresesinin tulânî olan dershanesinde ilk okul bulunmaktadır.

Şu halde bu Süleymaniye sitesinde *Dârü'l-hadîs*, tıp, tabiiye, riyaziye ve sair dinî ve hukukî ve edebî tedrisatı yapmak için altı medrese ile hastahane, imaret, tabhane, hamam ve sair müştemilât vücuda getirilmişti.

Cami ile medreselerin ve diğer tesislerin inşasına 7 Cemaziyevlevvel 957 (24 Mayıs 1550) senesi perşembe günü başlanmış ve Sultan Süleyman, bizzat gelerek müftü yani şeyhulislâm Ebussuud Mehmed Efendi mihrabın temel taşı koymuştur. Cami 963 Şevval (1556 Ağustos)'de bitmiş ise de¹ diğerleri muhtelif tarihlerde tamamlanmıştır. Meselâ 960 H. ibtidasında (1552 M.) medreselerin kuzeyde bulunan ikisi ve 966 H. (1559 M.)'de da batı tarafındaki diğer ikisi bitmiş ve 964 H. (1557 M.) senesinde ise *Dârü'l-hadîs* medresesi sona ermiştir. Bu altı medreseden derece itibarıyla en yüksek medrese *Dârü'l-hadîs* müderrisliği olup müderrisinin yevmiyesi yüz ve diğerlerinin ise altmışar akçe idi².

¹ طبقات المالك *Tabakatü'l-memalik* (Millet kütüphanesi), Nr. 779, s. 918 ilâ 934 ve Âli كنه الاخبار *Künhü'l-ahbar* birinci cilt), s. 94 b ve 95a.

² Ebû Bekr b. Behram Dımışkî'nin Latince'den tercüme etmiş olup bazı yerlerine ilâveler yapmış olduğu (*Kitab-ı Nusretü'l-İslâm ve's-sûrur fî tahrir-i kitab-ı atlas-ı Mayur*) isimli Coğrafya'da (*Topkapı Sarayı, Bağdad köşkü kütüphanesi*, Nr. 325-333) Süleymaniye külliyesi hakkında şu kayıtlar vardır :

Cami ve medreselerin inşasına 956 H. (1499 M.)'de başlanarak 964 H. (1557 M.)'de tamamlanmıştır. Camiün havalisinde beş adet büyük medrese yapılmıştır; bunun ikisi camiün şarkında olan harimin şarkındadır ki aralarında sokak vardır; diğer iki medrese camiün garp tarafına düşer; burada da cami harimi ile medrese arasında sokak vardır; bir medrese de camiün kible tarafındadır. Medrese talebelerinin odaları camiün cenub-i şarkisinde bulunup tülânidir. Bu beş medresenin birisinde ehâdis-i nebeviyye okutulmak meşrû olduğundan inşaatı en son biten bu medreseye (*Dârü'l-hadîs*) denilmiştir. Bunlardan başka camiün garbındaki iki medresenin cenubunda sibyan için bir *Dârü't-talim* bina olunmuştur. Camiün şimal tarafında bir çok odaları ihtiva eden ve bir harimi olan ve bir çeşmeyi de müştemil misafirin için bir *Dârü'z-ziyafe* yapılmıştır. *Dârü'z-ziyafe*'nin altında

960 H. (1552 M.)'de kuzeydeki iki medrese tamamlanınca buraya tâyin edilmek üzere değerli müderris arandı ve bunlardan birisine daha sonra şeyhulislâm olan Kadı-zâde Şemseddin Ahmed (vefatı 988 H.=1580 M.) ve ikincisine Mimar-zâde Muslihuddin Mustafa b. Mehmed (vefatı 972 H.=1565 M.) tâyin edildiler. Camiin hitamından pek az sonra tamamlanan hadîs okunmağa mahsus *Dârü'l-hadîs* müderrisliğine Bağdad kadılığından mütekaid olup zamanının değerli müfessir ve muhaddislerinden Emin Kösesi Molla Yahya b. Nureddin (vefatı 968 H.=1560 M.) getirildi ve en son bitmiş olan batı tarafındaki iki medreseden birisi *Sahn-ı seman* müderrislerinden *Kınalı-zâde Ali Efendi*'ye (vefatı 979 H.=1572 M.) ve diğeri de Mevlâna Celâlüddin Rumî ahfadından *Afyon Karahisar*'lı Şah Mehmed b. Muharrem Efendi'ye (vefatı 978 H.=1570 M.) tevcih edildi¹.

Yine burada tıp tahsiline mahsus olan medrese müderrisliği altmış akçe ile hassa tabiblerinden *İzmit*'li hekim İsa oğlu Ahmed Çelebi'ye verildi ve derecesi hassa hekim başlığından bir derece aşağı itibar olundu ve bu medrese müderrisliği hekimbaşlığa namzed olacak kadar mesleğinde ihtisası olanlara verilmesi şart kondu. Filhakika hekimbaşı Sinan Çelebi 1005 H. (1596 M.)'de Eğri seferinden dönülürken vefat ettiğinden onun yerine Süleymaniye tıp medresesi müderrisi *İskilip*'li Şemseddin Efendi tâyin olunmuş ve onun yerine tıp medresesi müderrisliği de Sinan Çelebi'nin biraderi Tabib Muhyiddin Efendi'ye verilmiştir².

Vakfiyede camiin güney batısına düşen tıp medresesinden ayrıca bahsedilmekte olup şimdi Süleymaniye kütüphanesinin bulunmakta olduğu dördüncü medresenin yanında harap bir haldedir. Bu medrese yandan dar bir sokakla ayrılan Darüşşifa'nın karşısına tesadüf etmekte ve iki kapısından birisi *Tiryakiler çarşısı*'na ve diğeri ise Darüşşifa caddesine çıkmaktadır.

misafirlerin hayvanları için ahır vardır. Dârü'z-ziyafe'ye muttasıl bir matbah ile fıkara talebe için bir taamhane yapılmıştır. Hastalara, fıkara ve gurabaya, mecnunlara ilâç için müteaddid hücreleri havi ve içinde çeşmeyi ve suyu muhtevi bir hamam olan bir *Dârüşşifa* bina olunmuştur. Fenn-i tıbbî tahsil için *Dârüşşifa* hizasında fevkanî bir medrese de yapılmıştır (*Varak* 106-108).

¹ *Şakayık zeyli, Atayî*, s. 18, 40, 137, 165, 260; *Âli*, *varak* 94 b.

² *Selânikî tarihi*, basılmamış kısım, *varak* 361.

Süleymaniye külliyesinin medrese talebeleriyle misafir ve fakirlere yemek vermek için imareti ve *Dârü'z-ziyafe* denilen yemekhâne ve misafirlerin ikametleri için tabhane denilen misafirhane ve sair tesisleri de varsa da mevzuumuz medreselere ait olduğundan yalnız onlardan bahseyledik¹.

Süleymaniye külliyesinin inşaatına, bir altın filori elli dokuz akçe hesabı üzerinden sekiz yüz doksan altı bin üçyüz seksen üç filori yani gümüş Osmanlı akçesi olarak beş yüz otuz yedi yük (yüz bin akçe bir yüktür) seksen iki bin dokuz yüz akçe sarfedilmişti².

Medreselerde haftada dört gün ders okutulacaktı; her medresede talebelerin yatıp kalkması için hücre denilen medrese odaları vardı; talebeler, yemeklerini me'kel denilen imaretin ayrı yemekhanesinde yerlerdi; günde iki defa yemek veriliyordu³.

Süleymaniye medreseleri yani *Sahn-ı Süleymaniye* yapıldıktan sonra Dâhil medreselerini ikmal etmiş olan talebelerden arzu edenler *Sahn-ı seman*'a ve arzu edenler *Sahn-ı Süleymaniye*'ye devam ettiler. Fatih zamanında *Sahn-ı seman* medreselerinin yapılmasıyla medreseler yirmili, otuzlu, kırklı, ellili ve altmışlı olarak beş kısma ayrılmıştı, Süleymaniye medreseleri yapıldıktan sonra müderrislerin dereceleri daha ziyade yükseldi.

Süleymaniye medreseleri yapılmaya kadar en yüksek müderrislik *Sahn-ı seman* müderrisliği iken Süleymaniye medrese-

¹ Ehemmiyetine binaen bugün askeri matbaa olarak kullanılan hastahane ile imaretten kısaca bahsedelim :

Dârüşşifa binası birisi hastalara ve diğeri tabiblerle idare heyetine mahsus olmak üzere iki kısımdı; kadro mücibince birisi başhekim olmak üzere dört tabip, iki cerrah, iki göz hekimi, bir eczacı ile ilâçları ve şurupları hazırlayan ve *edviyekup* denilen bir eczacı kalfası, beş eczacı çırağı, kilerci vekilharç, kâtip, hastabakıcı, hastaları hamamda yıkayıp traş edici vesair müstahdemler vardı. İmarete gelince buradaki mustatil şeklindeki dört salondan ortadaki matbah olup yanlarındaki salonları yemekhane idi. Bu dört salonun arka tarafında misafirlerin hayvanlarına mahsus ahırlar vardı. Buraya misafir olarak gelenler üç gün kalıp yer, içer, yatar para vermezlerdi. Misafirlere her gün elli dirhem bal, beş kişiye bir sofraya olmak üzere kırk sofraya yemek verilirdi. Misafirlerin hayvanlarından her birine günde birer şinik arpa veriliyordu. İmaretin altı aşçısı, dört sofracısı, üç bulaşıkçısı ve sair bir hayli hademesi vardı. Misafirlere derecelerine göre ikram edilecek ve güler yüz gösterilecekti.

² Âli (*Kürhü'l-ahbar*), basılmamış ikinci cilt, varak 95.

³ *Tabakatü'l-memalik* (Millet kütüphanesi nüshası), s. 918-934.

lerinin inşasından sonra müderrisler ibtidâ-i altmışlı yani altmış akçe yevmiyeliden başlayarak *Hareket-i altmışlı*, *Mûsıla-i Süleymaniye*, *Hamise-i Süleymaniye* ve *Süleymaniye* ve müderrisliğin son kademesi olarak *Dârü'l-hadîs-i Süleymaniye* müderrisliğine kadar bir müderrislik derecesi takip ederlerdi ve bu medreselerden her birinin miktarı malûm idi ve bazan lüzum ve ihtiyaca göre bu miktar arttırılırdı.

İbtidâ-i altmışlı denilen ve altmış akçe yevmiyeli müderrislerin adedi kırk sekizdi. Bu derecede bulunan bir müderris terfi edince bir yüksek dereceye hareket ettiği için *Hareket-i altmışlı* denilmişti; yevmiyesi evvelkinin aynı ise de müderrislik derecesi bir yukarı idi. Bu *Hareket-i altmışlı* müderrislerinin adedi de otuz iki idi. Buradan birisi terfi ederse *Mûsıla-i Süleymaniye* denilen ve kendisini Süleymaniye müderrisliğine götürecek olan müderrisliğe geçerdı.

Mûsıla-i Süleymaniye müderrisliği (kibar-ı müderrisîn) denilen müderrisliklerin ilk kademesi olup bunun bir derece üstünde *Hamise-i Süleymaniye* müderrisliği ve onun da üstünde Süleymaniye'nin dört medresesinden birinin müderrisliği ve en son da *Dârü'l-hadîs* müderrisliği geliyordu. *Hamise-i Süleymaniye* müderrisliğinin XVIII. asrın ilk yarısında ve takriben 1139 H. (1726 M.) tarihlerinde ihdas edilmiş olduğu anlaşılmaktadır¹.

¹ XVII. asrın ikinci ayarısı içinde tertip edilmiş olan *Abdurrahman Paşa kanunnamesi*'nde (*Millî Tettebular mecmuası*, c. I, s. 539) müderrislerin derecelerinden bahsedilirken :

“.. müderrislerden Süleymaniye müderrisleri, *Mûsıla-ı Süleymaniye* müderrislerine tesaddur eder ve *Mûsıla-i Süleymaniye* müderrisleri *altmışlı müderrisleri*'ne tesaddur eder, altmışlı müderrisler *sahn müderrisleri*'ne tesaddur eder ve *Mûsıla-i Sahn* müderrisleri dâhil müderrislerine tesaddur eder, dâhil müderrisleri de hâriç müderrislerine tesaddur eder” denilerek müderrislerin dereceleri zikredildiği sırada *Hâmise-i Süleymaniye*'den bahsedilmemektedir. XVIII. asır başlarındaki Nimetî Efendi kanunamesi de aynı suretle *Hamise*'den bahsetmemektedir. 1139 H. (1727 M.) tarihinde *Mûsıla-i Süleymaniye* dersâmlarından *Kadırga*'da Mehmed Paşa medresesi müderrisi Hayatî-Zâde Mehmed Efendi'nin terfian Süleymaniye müderrisliği rûsundan bahsedilip ve yine aynı sene *Mûsıla-i Süleymaniye* müderrislerinden Kılıç Ali Paşa merdresesi müderrisi Mehmed Efendi'ye *Hâmise-i Süleymaniye* rûusu verilmesinden bahsedildiğine göre bu, *Hâmise-i Süleymaniye*'nin XVIII. asrın ilk yarısında ihdas edildiği anlaşılmaktadır (*Bağvekâlet arşivi*, *İbnü'l-Emin tasnifi*, *Tevcihat vesikaları*, Nr. 2605 ve 2612).

Dârü'l-hadîs medresesi üstünde müderrislik olmayıp buranın müderrisi arzu ettiği takdirde *mahreç mevleviyetleri* denilen *Kudüs, Halep, Eyüp, Selânik, Tırhala Yenişehir, Galata, İzmir, Sofya, Trabzon* ve *Girid* kaduluklarından birisine tâyin olunurdu; eğer *Dârü'l-hadîs* müderrisi kadılık isteimezse o zaman *mahreç mevleviyetlerinden* münhal olan kadılık *Dârü'l-hadîs* müderrisinin bir derece altındaki Süleymaniye müderrislerinden herhangi birisine teklif edilirdi.

Dârü'l-hadîs müderrisliği münhal olursa oraya Süleymaniye müderrislerinin kıdemlisi ve onun yerine de *Hamise-i Süleymaniye* ve onun yerine *Mûsıla-i Süleymaniye* müderrislerinin eskileri tâyin olunurdu.

Süleymaniye medreselerinden *Dârü'l-hadîs*'de *usul-i hadîs* ve *hadîs* okutuluyor ise de diğer riyaîye, tıp medreselerinde hangi eserlerin gösterildiğine dair şimdilik malûmatımız yoktur.

ALTINCI BÖLÜM

OSMANLI MEDRESELERİNDE OKUTULAN DERSLERE DÂİR

Osmanlı medreselerinde okutulan derslerin bir program dahilinde nasıl bir sıra takip ettiğini sarıh olarak bilmiyoruz; fakat medrese derslerinin İslâm âleminde aşağı yukarı hemen birbirinin aynı bir program dahilinde ve aynı metodla tedris edildiğini ve tatil günlerinin de birbirine benzediğini görmekteyiz.

XV. asır sonlarına doğru tamim edilen bir kanunnameye ve tetkik edilen eserlere göre medreseler yukarıda kısm-ı mahsusa görüldüğü üzere müderrisi yirmi, yirmibeş akçe yevmiyeli *Hâşiye-i tecrid*, otuz, otuz beş akçe yevmiyeli *Miftah* ve Kırklı, Hâric elli, Dâhil elli ve *Sahn-ı seman* olarak o tarihlerde altı dereceye ayrıldığından talebeler de bu medreselerdeki müderrislerden derece derece ders görürlerdi.

Bu tedris kanunnamesine göre aşağıdan yukarıya yani *Hâşiye-i tecrid* medresesinden başlayarak muhtelif medrese derecelerinde mantıktan *Şerh-i şemsiye*, kelâmdan *Hâşiye-i tecrid*, belâgatten *Mutavvel*, kelâmdan *Şerh-i tevali*, belâgatten *miftah*, usul-i fıkıhtan *Tavzih* ile bunun şerhinin şerhi olan *Telvih* ve yine usul-i fıkıhtan *Adud* şerhi ve fıkıhtan hidaye ve en son tefsir dersleri okutuluyordu.

İlk medresede mantıktan *Şemsiye* şerhini okuyan bir öğrenci daha yukarı derecedeki medreselerde yine mantıktan daha şümullü olarak *Metâli* şerhini okurdu; yine böylece kelâmdan tecrid haşiyesini görmüş olan öğrenci daha yukarı medreselerde yine kelâmdan *Tavâli*¹ ve *Mevâkıf* şerhlerini ve belâgatten olan *mutavvel*'den sonra *Miftah* şerhini okuyordu. Bugünkü okullarda herhangi bir dersin ilk sınıflarda muhtasarı ve sınıf derecesi yükseldikçe bunun mufasssalı okutulmakta olduğundan eski medreselerde de aynı usul devam etmişti. Bu derslerin ne şekilde okutulduğuna dair bir fikir vermek için XVI. asrın

¹ Bazı müderrisler, ilk medreselerde *tecrîd haşiyesi* yerine *tevali* de okuturlardı.

büyük âlimlerinden *Şakayık-i Nûmaniye* ve *Mevzuatü'l-ulûm* ve diğer ilmî eserlerin müellifi olan Taşköprülü-zâde Ahmed Isamüddin Efendi'nin (vefatı 965 H.= 1561 M.) tercüme-i halini gözden geçirmek çok faydalı olur¹.

Taşköprülü-zâde ilk tahsilinden sonra medrese dersine Arapça lûgat ezberlemekle başlamıştır. Sonra Molla Alâüddin Yetim'den (vefatı 920 H.=1514 M.) sarftan *maksud*, *İzzî Merah* isimlerindeki muhtasar kitapları ve nahivden *avamîl*, *misbah* ve *kâfiye* ile bunun şerhlerinden *Vafiye*, *Haruniye* ve *Elfiye'yi* okumuştur.

Bundan sonra amcasından sarf, nahiv, lûgat -ki herhalde evvelkilerin mabadi veya daha şümullüsü olacaktır- ve bunların kavaidinden bahseden *Dav'ü'l-misbah* ve mantıktan İsağuci ile yine mantıktan *Hüsam* ve *Şemsiye* şerhini görmüştür.

Yine tahsili esnasında akaid ve kelâmı, şerhleriyle beraber okuyup kelâmdan *Hâşiye-i tecrid*'i dayısından ve *Miftah* şerhini Fenarî-zâde Muhiddin Çelebi'den *Mevâkıf* şerhini *Seydî Muhiddin Efendi*'den gördükten sonra Tunuslu Şeyh Mehmed Meğuşî'den hadîsten *Sahih-i Buharî* ve yine hadîsten Kadı İyaz'ın Şifasından birer miktar okuyarak münazara ilminden *Cedel*² ve *Hilâf*³ derslerini gördükten sonra bunlardan icazet almıştır.

Ahmed Isamüddin Efendi 1495'de doğmuş ve 1525'de otuz yaşında iken ilk defa *Dimetoka*'da *Oruç Paşa* medresesine müderris olmuştur. Bu tarihlere göre onbeş yaşında iken medrese hayatına girmiş olduğu farz edilse mülâzemet müddeti hariç olarak on sene medrese tahsili görmüş oluyor.

¹ *Şakayık tercümesi*, s. 524-526.

² جدل *Cedel*'in lûgat mânası şiddetli düşmanlık demektir; ilmiye ıstılahında bir mübahesede doğru veya yanlış bir mesele hakkında hasmı ikna için kullanılacak usulü gösteren ilimdir. Bu ilimle elde edilen hükümler sayesinde ilmi ve ameli bazı şüpheler önlenebilir, fakat bunun aksi de olabilir. *Cedel*, münazara ilminin fûruundan olup *ilm-i hilâf* ise münazara ilminin esaslarından ve dini mübahaseelerde kullanılmak için fukahadan Ebû Bekr b. Mehmed Şâî (vefatı 336 veya 365 H.) tarafından vazedilmiştir.

³ خلاف *Hilâf*, *cedel* ilminin fûrûundan olup zihni faaliyeti ve mübahase-lerde delilleriyle hasmı ilzam eden ilim olup o sayede hasmın vazettiği usul bu sayede cerh ve tadil edilir.

Taşköprülü-zâde'nin gördüğü dersler bir medrese talebesinin nasıl yetiştiğini göstermiş olması itibariyle dikkate şayandır; şimdi bir de bu zatın müderris olup medreseden medreseye terfi ederken bu medreselerde okuttuğu derslere bakalım :

Taşköprülü-zâde, *Hâşiye-i tecrid* medresesinde belâgatten *telhis şerhi* olan mutavvel'i başından, istiare bahsine ve kelâmdan *Hâşiye-i tecridi* başından umûr-ı âmmeye kadar okuttuktan sonra Seyyid Şerif Cürcanî'nin Feraiz şerhini de tedris etti. Şu halde Ahmed Isamüddin Efendi iki sene müderrislik ettiği bu ilk medresede adları geçen üç ilimden ders yapmıştır.

Bu medreseden otuz akçe yevmiyeli olan İstanbul'da *Miftah* medreselerinden *Hacı Hasan medresesi* müderrisliğine terfi eden Taşköprülü-zâde burada da fıkıhtan kitab-ı بیع Bey'a kadar *Sadrü's-şerîayı* ve belâgatten evvelinden اعجاز icaz ve اطناب itnab bahislerine kadar *Miftah* şerhini ve umûr-ı âmmeden vücut ve imkâna kadar da *Hâşiye-i tecridi* ve başından sonuna kadar da hadîsten *Mesabih*'i¹ okutmuştur.

Taşköprülü-zâde bu medresede üç sene kalmış ve 936 H. (1529 M.)'de terfi ederek kırk akçe yevmiyeli medreselerden *Üsküp*'te *İshak Bey medresesi* müderrisliğine tâyin edilmiştir. Müderris burada evvelinden sonuna kadar hadîsten *Mesabih* ile yine hadîsten *Meşarık*'i² ve usul-i fıkıhtan Sâdeddin-i Teftazânî'nin *Tavzih* isimli eserini tamamen ve fıkıh'tan *Sadrü's-şerîa*'yı *kitab-ı bey*'i'den sonuna kadar ve Seyyid Şerif'in Feraiz şerhini ve *Miftah* fenn-i beyandan âhırına değin okutmuştur. Seyyid Şerif'in feraiz şerhini ve miftahını fenn-i beyandan nihayetine kadar takrir eylemiştir.

942 H. (1536 M.)'de yine kırk akçeli medreselerden *İstanbul*'da Kalenderhâne medresesi müderrisliğine nakledilen Isamüddin Efendi burada *Mesabih*'i evvelinden *kitab-ı بیوع büyû'a* kadar ve mevâkıf şerhini vücut ve imkân bahsinden اعراض Âraz bahsine kadar ve *Sadrü's-şerîadan* bir miktarını ve *Miftah* şerhinin bazı yerlerini okutmuştur.

¹ *Mesabih*, Şafîî İmamlarından olup 516 H. (1122 M.)'de vefat eden Hüseyin b. Mesud Begavî'nin eseridir.

² *Meşarık* (Meşarıkü'l-envar) 650 H. (1252 M.)'de vefat etmiş olan İmam Raziyyüddin Hasan-ı Sagani'nin telifidir. Bu eserde 2252 hadis vardır. Bin elli hadiste Şeyheyn ittifak etmişlerdir.

944 H. (1537 M.)'de Hâriç müderrisliği ile Koca Mustafa Paşa medresesine terfi eden müderris bu medresede daha evvelki medresede bıraktığı *kitab-ı büyü*'dan sonuna kadar *Mesâbihi* nakletti ve bundan başka evvelinden *kitab-ı zekâta* kadar *hidaye*'yi ve ilâhiyattan (kelâmdan) mevâkıf şerhini tedris etti.

İsamüddin Efendi 945 Zilkade (1539 Mart)'de Dâhil müderrisliğine yükselerek *Edirne*'de üç şerefeli müderrisi oldu. Burada *Sahih-i Buharî*'den bir cildini takrir etti ve bir evvelki medresede hidayeden bıraktığı *Zekât* bahsinden *kitab-ı hacc*'ın sonuna ve usul-i fıkıhtan *Telvihi*'i başından taksim-i evvel bahsine kadar okuttu ve beş ay sonra *Sahn-ı seman* müderrisliğine yükseldi.

Taşköprülüzâde 946 Rebiulevvel (1539 Ağustos'de tâyin edilmiş olduğu *Sahn* müderrisliğinde *Sahih-i Buharî*'yi¹ iki kere tamamıyla ve Kadı Beyzavî tefsirinden *Bakara suresi*'ni ve *hidayeyi* Nikâh bahsinden *بیوع* büyüa ve *telvihi* üç şerefeli medresesinde bırakmış olduğu taksim-i evvelden mebâhis-i ahkâma kadar okuttu.

Müderrisimiz 951 Şevval (1544)'de buradan terfi ederek altmışlı medreselerden *Edirne*'de *Sultan Bâyezid medresesi* müderrisliğine tâyin olundu. Burada *Sahih-i Buharî*'nin üçte birini nakletti ve *hidaye*'yi *kitab-ı büyü*'dan *kitab-ı şüfa*'ya ve *telvihi Sahn-ı seman* medresesinde bırakmış olduğu mebâhis-i ahkâmdan sonuna kadar ve *mevâkıf* şerhini ve *ferâiz* şerhini tashih bahislerine kadar tedris eyledi.

26 Ramazan 952 (3 Ekim 1545)'de Bursa kadılığına tâyin edildi ve iki seneye yakın bir zaman sonra 954 Receb (1547 ağustos)'de ikinci defa *Sahn-ı seman* müderrisliğine getirildi bu ikinci

¹ 256 H. (870 M.) de vefat etmiş olan İmam Hâfız Ebi Abdullah Muhammed b. İsmail Buharî'nin hadîsten olan eserinin adı *Camii's-sahih* olup صحیح بخاری *Sahih-i Buharî* diye meşhurdur. 261 H. (564 M.)'de vefat eden İmam Hâfız Ebi'l- Hüseyin Müslim'in de *Camii's-Sahih* adlı bir eseri vardır; her iki esere birden صحیحین *Sahihayn* adı verilmiş olup kütüb-i sitte denilen hadîs kitaplarındandır. Bu iki hadîs kitabı ile bir de İmam Malik b. Enes'in (vefatı 179 H. = 795 M.) مؤطا *Mûta* isimli Hadîs kitabı başta gelip *Sahihayn*'den sonra kütüb-i sitte arasında zikredilen *Sünen-i Ebi Davud*, *Sünen-i Tirmizi*, *Sünen-i Nisai*, *Sünen-i İbn Mâce* gelmektedir. Bunlardan başka *Sünenü'l-kebir ve's-sagîr* (Ebi Bekr b. Ahmed Beyhakî) isim verilmiş olan hadîs kitabı ile diğer hadîs rivayet eden kuvvetli büyük muhaddisler de gelmişlerdir.

defaki *Sahn-ı seman* müderrisliğinde de yine evvelki gibi *Sahih-Buhari*'yi tamamen ve *Hidaye*'yi bâb-ı şüfadan sonuna ve *Telvi*'i evvelinden taksim-irabia kadar okutup Seyyid Şerif'in, Keşşaf tefsirine yazdığı haşiyeyi mütalâa etti.

11 Şevval 958 (12 Ekim 1551)'de İstanbul kadısı olup 961 H. (1554 M.)'de gözleri görmez olduğundan kadılıktan çekildi.

Taşköprülü-zâde'nin okuttuğu derslerden anlaşıldığına göre *Hâşiyei-tecrîd* medreselerinden başlayarak *Sahn-ı seman*'a kadar yukarıda saydığımız eserlerin metin ve şerhleri bahis bahis, derece, derece tedris edilmiştir ki II. Bayezid zamanında tâmin edilen medrese tedrisatını havi kanunun daha izahlı bir şeklidir. Şu halde Ahmed Isamüddin Efendi tedris hayatında ilk medreseden *Sahn-ı seman* medresesine kadar :

Kelâmdan : *Hâşiyei-tecrîd* ile mevakıf şerhini. Belagatten : *Mutavvel* ile *Miftah* şerhini. Ferâizden : Seyyid Şerif Cür-canî'nin Ferâiz şerhini. Usul-i fıkıhtan : Tenkih, Tavzih ve telvihi. Fıkıhtan : *Hidaye*yi; Hadîsten : *Mesâbih*, *Meşarık* ve *Sahih-i Buhari*'yi. Tefsirden : Beyzavî'yi okutmuştur. Bunlar, Taşköprülü-zâde'nin okuttuğu dersler olup diğer müderrisler de bu tedris çerçevesinden hariç olarak ihtisaslarına göre meselâ mantıktan şerh-i metali, şerh-i şemsiye ve diğer mantık kitaplarını ve belâgatten muhtasar (şerh-i telhisü'l-miftah), kelâmdan tevalî şerhi, usul-i fıkıhtan muhtasar-ı münteha şerhi olan şerh-i adud, tefsirden Keşşaf (Zemahşerî) gibi muhtelif eserler okuturlardı ki bu tarz her müderrisin ihtisasına kalmış bir şeydi.

YEDİNCİ BÖLÜM

MÜDERRİSLİK İÇİN MÜLÂZEMET VE NEVBET

Daha yukarıdaki bölümlerde görüldüğü üzere bir medrese talebesi *Hâşiye-i tecrid* medreselerinden başlayarak müteaddid hocalardan ders görüp nihayet Hâriç ve Dâhil medreseleri derslerini gördükten sonra arzu eden *Sahn-ı semen* veya *Sahn-ı Süleymaniye* medreselerine devam eder ve burayı tamamladıktan sonra icazet alır yani kendisine müderrislik edebileceğine dair diploma verilirdi.

Bundan sonra müderris namzedi nevbet denilen müderrislik veya kadılık almak için sıra bekler. Eğer Anadolu'da müderris veya kadı olmak istiyorsa Anadolu kazaskerinin ve Rumeli'de müderris veya kadı olmak istiyorsa Rumeli kazaskerinin muayyen günlerdeki meclisine devam edip (*Matlab*) denilen deftere (Ruznameye = gündeme) ismini kaydettirirdi. Ebussuud Efendi'nin Rumeli kazaskerliğine kadar muntazam bir mülâzemet defteri olmayıp birer suretle yolunu bulanlar sıra beklemeden mülâzemet geçerken (Ebussuud Efendi ulemadan her pâyede olanların ne kadar mülâzım vereceklerini tesbit ile bâdema yedi senede bir mülâzemet usulü kanun oldu. Yani dersten mezun olan danışmendler sırasıyla kazasker defterine kayıt olunarak müderrislik için nevbet beklerlerdi¹. Bundan başka Pâdişah cülûslarında veya Pâdişahın ilk seferinde ve muzaffariyetlerde ve şehzâde doğuşlarında da mülâzemet verilirdi.

¹ 944 H. 1537 (M.)'de Ebussuud Efendi'nin Rumeli kazaskerliği zamanına gelinceye kadar mülâzemet kaydına itina olunmuyarak herkes bir yolunu bulup mansûba girebilirmiş. Bu tarihte Anadolu kazaskeri bulunan Çivi-zâde Muh-yiddin Mehmed Efendi umumen yabancı olanları mülâzemetten menetmesi üzerine bunlar Pâdişaha müracaat ederek şikâyetle bulunmuşlardır. Sultan Süleyman bunların şikâyetlerini dinlemesini Ebussuud Efendi'ye emretmiştir. Şikâyetçiler kıdem ve hakk-ı müktesebleri sebebiyle tatyib edildikten sonra bâdema mülâzımlar için müstakil bir ruzname tertip ederek yolsuzluğun önünü alıp mülâzemet işini bir tertibe sokmuş ve bundan başka ulemanın her pâyede ne kadar mülâzım vermeleri lâzım geleceğini ve yedi senede bir nevbet usulünü vazetmiştir (*Şakayık zeyli*, *Atayî* s. 184 ve oradan naklen *Devhatü'l-meşayih*, s. 26).

Mülâzemet kanununa aykırı olarak Kanunî Sultan Süleyman, kendisine güzel kasideler takdimiyle teveccühünü kazanmış olan Şair Baki'yi sıra bekletmeden mülâzım defterine kaydet-tirerek bir sene sonra 971 H. (1563 M.)'de yirmi beş akçe ile *Hâşiye-i tecrid* müderrisliğine tâyinini irade etmiştir. Halbuki Ruznamçe-i hümayunda kayıtlı olup nevbet bekleyen mülâzımlar varken bir medrese talebesinin iki sene içinde mülâzım ve arka-sından da müderris olmasının doğru olmadığını Rumeli kazaskeri Hâmid Efendi arz ile itiraz etmiş ise de Pâdişah katî ola-rak emredince Baki Efendi 971 Şevval (1564 Mayıs)'de otuz akçe ile *Silivri*'de *Pirî Paşa medresesi* müderrisliğine tâyin edilmiştir ¹.

968 H. (1560 M.)'de nevbet ferman olunmuş yani medrese me-zunlarının Ruznamçe-i hümayuna kayıt olunarak sıra beklemeleri emredilmişti; bunun üzerine kazaskerlerin onar ve bilâd-ı selâse yani *İstanbul, Edirne* ve *Bursa* kadılarının beşer ve büyük mev-leviyet yani taht kadılarının üçer mülâzım vermeleri ilk defa bu tarihte kanun olmuştur ².

Daha sonraki tarihlerde yedi senede bir mülâzemet usulüne pek o kadar riayet edilmediği görülüyor. Nitekim yukarıdaki 1560'daki mülâzemetten sonra 973 Şaban (1566 Şubat)'da da mü-lâzemet emredilmiştir ³.

Hükümdarların cülûslarında ve ilk seferlerinde ve muzaf-feriyet zamanlarında şehzâde doğumlarında da mülâzemet usulü-nün tatbik edildiğini söylemiştik. Bu münasebetle şeyhulislâm ile Pâdişah hocaları yirmişer danişmendi mülâzım kaydederlerdi. Sul-

¹ Şakayık zeyli, *Atayî*, s. 435. Mirahur Ferhad Ağa'dan naklen Selânîkî Mustafa Efendi, Sultan Süleyman'ın Baki hakkındaki teveccühünü şöyle anlatıyor: Sultan Süleyman bir gün Pâdişahlığının birkaç yerinden hazz-ı vâfirim vardır, birisi de Abdülbaki gibi tab'ı pâk ve cevahir zatı bulup çıkarıp kadir ve kıymet verdiğimdir" demiş (*Selânîkî, basılmamış kısım - Esat Efendi kitapları*, Nr. 2259 varak 466). II. Selim ile III. Murad da Bâki hakkında "İlmü fazilet ile letâfet-i nazm ve takrir-i kelâm ve beyan, insana ancak bu denli mümkün ve müyesserdür" derlermiş (*Aynı tarih ve aynı sahife*).

² Şakayık zeyli, *Atayî*, s. 183, 243.

³ Şakayık zeyli, *Atayî*, s. 243.

tan Süleyman hükümdar olunca hocası Hayreddin Efendi'nin mülâzım vermesi kanun olup kendisinin yirmi beş mülâzım verecek talebesi olmadığı için kazasker, İstanbul kadısı ile kazasker mazulleri ve şeyhulislâm Ali Cemalî Efendi'den danışmend almış ve bir kısım danışmendleri de ayartarak bu suretle Pâdişahın ilk seferinde mülâzım vermişti¹.

Sultan III. Mehmed 1004 H. (1595 M.)'de Şeyhulislâm Bostanzâde'ye hürmeten bundan sonra şeyhulislâmların otuz mülâzım vermelerini irade etmiştir². Şehzâde hocalarının ikişer mülâzım vermeleri kanun iken Kanunî Sultan Süleyman'ın oğulları Selim ile Bayezid'in ricaları üzerine 963 H. (1556 M.)'den itibaren bunların da üçer mülâzım vermeleri kanun olmuştur³. Mülâzemet usulü, haklarında teveccüh gösterilen bazı ulema ve kadılara da teşmil edilmişti; meselâ Mekke ve Medine kadılarından mazul olup Süleymaniye *Dârü'l-hadîsi*'nden üç yüz akçe ile tekaüd olan Kâtip-zâde Zeynelâbidin Efendi'nin 1006 H. (1598 M.)'de kazaskerler gibi nevbetten on mülâzım vermesi ferman olunmuştu⁴.

Mülâzım verecek talebeleri olanlar onları mezun yaparlardı; talebeleri olmayanlar ise şöretli âlimlerin müstaid danışmendlerini ahlardı; açık göz talebelerden bazıları kendilerinin ders okudukları hocalarının müsaadesini almadan bilhassa Pâdişah hocalarının mülâzımı olmak üzere o tarafa giderlerdi⁵.

XVIII. asırda *teşrif* denilen şeyhülislâm tâyinlerinde bunun hatırına riayeten on altı mülâzım verirlerdi. Şehzâde doğumlarında (velâdet-i hümayun) da aynı suretle olurdu. Rumeli kazaskerlerinin tâyinlerinde sekiz, Anadolu kazaskerleri, Nakibü'l-eşraf tâyinlerinde altışar, Hekimbaşı ile pâdişah imamı dörder, Mekke ve Kudüs kadıları beşer mülâzım verirlerdi. Bunlar şeyhulislâm vasıtasıyla Pâdişaha arz olunarak iradesi alınır; fakat Şehid Ali Paşa vezir-i âzam olunca 1127 H. (1715 M.)'de bu mülâ-

¹ Şakayık zeyli, s. 248.

² Selânikî tarihi (basılmamış nüsha), varak 282b.

³ Mühimme defteri, s. 114, 258.

⁴ Şakayık zeyli, Atayî s. 457.

⁵ Raşid tarihi, c. V, s. 50.

zemet usulünü tahdid ederek suyiistimal edilmiş olan mülâzemet usulünü yeni bir nizama bağlamıştır. Buna göre şeyhulislâm tâyinlerinde üçer ve kazasker tâyinlerinde de ikişer mülâzım verilmesi kanun olmuştur¹. Bu hususa dair hatt-ı hümayunlar daha aşağıda kaydedilmiştir.

Daha sonra vezirlerden birisi sadr-ı âzam olunca kendisine hürmeten kırk mülâzım vermesi kabul edilmişti². Mülâzemet defterinin tertip ve zabtı Rumeli kazaskerlerine aitti³.

**Mülâzemet usu-
lünün bozulması** 1007 H. (1598 M.)'de müderrislik ve kadılık yolu olan ilmiye teşkilâtında şöyle böyle mevcut bozukluk arttı; bu tarihe kadar medreselerde, talebeler muayyen dersleri gördükten sonra mezun olup mülâzemetle müderris ve kadı olmak için nöbet usuliyle *matlab* defterine kaydedilerek sıra beklerlerken bu tarihten itibaren mülâzemet alenen para ile elde edilmeğe başladı; voyvodalar, subaşılar on bin akçe mukabilinde mülâzemet satın alarak tahsil görmeden kadı olmağı başladılar⁴. Bunlardan başka şeyhulislâm, kazasker, Pâdişah hocası ve bazı büyük mevleviyet (taht) kadıları vezir ve beylerbeyi evlâdları bülûğ yaşı sayılan on dört, on beş yaşına gelmeleriyle onlara da İstanbul rûusu verilmesi kanun oldu. Bunlardan şeyhulislâm oğulları mülâzemet ve nöbete girmeden birden bire ehliyeti haiz müderrislere verilecek olan *Hâriç* müderrisi derecesine çıkarıldılar ve bir müddet sonra kanunun tebdiliyle bunların Dâhil müderrisi olmaları kabul olundu. Pâdişah hocalarının oğulları da Dâhil medreselerinden birisinin müderrisi itibar olundu. Kazasker oğulları kırk akçeli ve İstanbul kadıları oğulları da yirmi beş veya otuz akçelik (*Hâşiye-i tecrid* ve *Miftah*) medreseleri müderrisi oluverirlerdi. Halbuki buraları senelerce ders görüp uzun müddet mülâzemet ve nevbet bekle-

² III. Selim zamanında *Safranbolulu İzzet Mehmed Paşa* sadr-ı âzam olunca teşrifat mücibince müstehiklere kırk adet mülâzemet verilmesi kanun olduğundan sadr-ı âzaman arzusuyla ehliyetsizlere verilmemesi için ulemadan bir kaç kişi mümeyiz tâyin edilip taliplerin arasında imtihan yapılmıştı (*Vak'a-nüvis Halil bey tarihi*, s. 9).

³ *Nimetü Efendi kanunnamesi (Kütüphanemizdeki nüsha)*, s. 47.

⁴ *Hammer tarihi (Ata Bey tercümesi)* c. VIII, s. 37.

dikten sonra yirmi beş ve otuz akçe ile müderris olanların yerleri idi; hattâ eskiden buralara aynı evsafı haiz olanlar birden ziyade ise aralarında imtihan yapıldı¹. Rumeli ve Anadolu kazaskerleri bilfiil kazaskerlikte bulundukları zaman kanun üzere her altı ayda bir kere mülâzemet verirlerdi; bu yüzden iltimash bir çok cehele ilmiye mesleğine girerlerdi². Bu bol bol mülâzemet yüzünden medrese tahsili görüp müderrisliğe geçmek isteyenler uzun zaman bekliyorlardı; çünkü medreselerin adedi kâfi gelmiyordu. Bundan dolayı dereceleri tasnif edilmiş olan medreselerin mevcut dereceleri mecburen değiştirilerek müderrisler yerlerinde terfi ettiriliyorlardı; meselâ *Hariç* medresesi müderrisi yerinde olarak *Dâhil* müderrisi oluyordu.

İlmiye sınıfının bozukluğunu düzeltmek için XVIII. asır başlarında vezir-i âzam Damad (Şehit) Ali Paşa bazı teşebbüslerde bulunmuştur; buna dair Raşid şöyle diyor³:

“Tarik-i ulema mülâzemet hususu bir az zamandan beri nizamsız olarak ehil ve nâ-ehle bakılmayıp salây-i âm olmağa kudret-i maliyesi olanlar beyninde müzayede ve her kim ziyade akçe verir ise anın muradına müsaade olunub vilâyet-i Anadolu’da olan haşerat çift bozarak bir kaç akçe peyda ettiği saat anınla bir mülâzemet iştirâ edib kat-ı tarik etmeleriyle cehele iş görüb mülâzemet arzusunda bulunan erbab-i istihkaka var *muîd* ve *muzaf* ol sözüyle rah-i ümitlerine sedd-i sedid çekilir idi” mütalâasını yürüttükten sonra ilmiye mesleğinin ıslahı için rikâb-i hümayun kaymakamlığına gönderilen hatt-ı hümayun suretini kaydetmektedir :

Sen ki Kaïmmakamımsın⁴,

Tarik-i ulema ehil ve nâ-ehle bakılmayıp keseret-i mülâ-

¹ Zekeriya Efendi, İstanbul’da *Eski Ali Paşa* müderrisliği münhal olduğu zaman kırk akçeli medrece mazullerinden beş kişi ile ulemadan müteşekkil bir heyet huzurunda imtihan olup muvaffak olduktan sonra bu medrese müderrisliğine tâyin edilmişti (*Atayî*, s. 323. Zekeriya Efendi sonradan şeyhulislâm olmuştur.

² *Raşid tarihi*, c. IV, s. 50.

³ *Raşid*, c. IV, s. 47, *sene* 1127.

⁴ Bu sırada sadr-ı âzam Damad Ali Paşa Mora seferinden ve Pâdişah Edirne’de bulunduğuandan hatt-ı hümayun sadr-ı âzam vekili olan rikâb-i hümayun kaymakamına hitabendir.

zemet verilmek ilm-i şerifin adem-i rağbetine mezelletine bâis olmağla fî-mâbâd bî-vech bahane ile mülâzemet verilmeyib ancak medaris ve mevleviyette mansıb ve hareket vukuunda vaz-ı kadimisi ne ise mûtaad üzere verilecek mülâzemetlerin vakitleri geldikte veyahut bir müstahikka mülâzemet verilmek iktiza ettikte şöhret-i şayiası, kaç yaşında olduğu ve kimden okuduğu ve ne okuduğu efendi dâimizin (şeyhülislâmın) malûmı olub ve işareti olduğu malûmun olduktan sonra rikâb-i kâm-yâbıma arz eyliyesin ve mülâzemet arz olunan, ulema-zâdeden ise ancak kimin oğlu olduğu arz olunmak kifayet eder, kaç yaşında olub ve ne okuduğunu ilâma hacet yoktur”¹.

Bu hatt-ı hümayunla mülâzemet usulü ıslah edilmek istenmekle beraber ulema oğulları hakkında eskiden beri devam edip gelen kanuna dokunulmaması ve yalnız ülemadan kimin oğlu olduğu sorularak yaşının ve tahsil derecesinin sorulmaması imtiyazlı cahil ulema-zâde sınıfının devamını mûcip olmuştur.

Bu hatt-ı hümayun mûcibince mülâzemetlerin tahsil görüp medreseden yetişmişlere verilmesi hususundan başka ikinci bir hatt-ı hümayunla da mülâzemet hususunda şeyhulislâmdan istenilen malûmat alındıktan sonra şeyhulislâm, kazasker ve diğerlerinin bol miktarda verdikleri mülâzemet usulü de tahdid edilmiştir. Yine bu hususa dair Raşid tarihinde (Tertib-i nizam-ı mikdar-ı mülâzemet) başlığıyle şöyle deniliyor²:

“Zikri mürur eden mülâzemetler hususunun keyfiyyetine verilen nizam gibi kemiyetine dahi intizam verilmek murad-ı hümayun olub aded-i mûtaad سوالını mutazammın şeyhulislâm efendiye hitaben hatt-ı hümayun sadır olmağın kadimü’l-eyyamdan beru *teşrif* namına ibtidây-i nasblarında ve velâdet-i hümayun vukuunda şeyhulislâm olanlara onaltı ve sadr-ı Ruma sekiz ve sadr-ı Anadolu ile Nakibüleşrafa altışar ve hekimbaşı ile imam-ı sultaniye dörder ve Mekke-i Mükerrerme ve Kudüs-i şerif kadısı olanlara beşer ve şeyhulislâm efendiler işaretiyle murad olunan mertebeye müstakillen mülâzemetler verilir. Ve şeyhulislâm hazretlerinin Sultan Bayezid medresesinden — çünkü şeyhulislâmlar Bayezid medresesi müderrisi idiler- altı ayda bir kere

¹ Raşid tarihi, c. IV, s. 48.

² Raşid tarihi, c. IV, s. 49.

مؤید *muîd* ve *muzaf*'ına iki mülâzemet¹ ve sadreyn efendiler dahi her altı ayda bir kere *tezkerecilik teşrifî* namıyla bir mülâzemet ve müderris efendiler tekmil-i devre-i mûtade-i tedris edince musıla-i sahndan, sahna ve andan altmışhya ve musıla-i Süleymaniye'den Süleymaniye'ye ve andan mansıb oldukta birer mülâzemetlerin *iade* namıyla bir müderris molla olunca dörder mülâzım yazar deyu şeyhulislâm Mirza Efendi hazretleri cevap yazdıktâ fî-mâbâd zikrolunan mülâzemetlerin bir hadd-i mûtedile tenzil olunmak bâbında sadır olan hatt-ı hümayundur ki zikrolunur" dedikten sonra bunun suretini kaydediyor :

"Sen ki Kaïmmakamımsın,

Arzolunan mülâzemet defteri manzur-i hümayunum oldu; şeyhulislâm efendiler nasbında üç mülâzemet ve kazasker efendiler nasbında ikişer mülâzemet ve Sultan Bayezid medresesi danişmendlerine senede dörder mülâzemet ve kazaskerlerin müddet-i nasblarında tezkerecilik namıyla ancak bir mülâzemet ve medreseden sahna varanlara birer ve sahndan ibtida-i altmışhya varanlara birer ve Süleymaniye'ye varanlara birer ve Süleymaniye'den mansıb olanlara (yani kadılığa geçenlere) birer mülâzemet verilsin ve mülâzemetler bir hadd-i muayyene tenzil oluncayadek bu vech üzere verilsin ve bundan ziyade arz olunmasın".

Bu hatt-ı hümayunu mütaakıp dört yüzden ziyade müderrisin iadedden mülâzım yazılmak üzere medreselerinde hizmet derslerine devam edip müderrislere danişmend namıyla beşer onar sene hizmet eden binden ziyade danişmendin mağdur olacakları Pâdişaha arzedilmesi üzerine yine eskisi gibi her müderris mansıb alınca yani bir üst medreseye terfi edince dörder mülâzım yazmaları usulü ihka edildi² ve bu arada Edirne ve Bursa medreselerindeki mülâzemetler de kaldırıldı.

Bu hatt-ı hümayunları mütaakıp sadaret kaymakamı Mehmed Paşa Şeyhulislâm Menteş-zâde Abdürrahim Efendi'ye

¹ Şeyhulislâmlar, vakfiyesi mûcibince Sultan Bayezid medresesi müderrisi idiler. Altı ayda bir kere medrese *muîd*'iyle *muzaf* denilen *muîd* yardımına (Asistan) yani iki kişiye ve senenin diğer altı ayında da yine *muîd* ve *muzaf* tâyin edilmiş olan diğer iki zata verilecek mülâzemet dörttü. Hatt-ı hümayundaki kayıt bunlara aittir.

² *Rasid tarihi*, c. IV, s. 50, 51.

ısrar ederek on yaşını henüz geçmiş olan oğluna Dâhil müderrisliği almağı ihmal etmemişti. Sadr-ı âzam Damad Ali Paşa *Mora* seferinden döndükten sonra bu münasebetsiz hali haber alınca pek ağır ve acı sözlerle şeyhulislâmı hırpaladığı gibi çocuğun adını da müderrislik defterinden sildirerek yerine lâyük olan birisini tâyin ettirmiştir¹.

Bu hatt-ı hümayunun tatbiki bir müddet devam etmiş ve I. Mahmud zamanında şeyhulislâm olan Mürteza Efendi zamanında 1163 Cemaziyelâhır (1750 Nisan)'da yine medreseler ile mülâzemet işinin tanzim ve ıslahı ve ehliyeti olmayanlara müderrislik ve mülâzemet verilmemesi hakkında bir hatt-ı hümayun sadır olmuştur^{1,2}.

I. Mahmud bozulmuş olan ilmiye sınıfının ıslahı için afif ve dürüst bir zat olan Seyyid Mürteza Efendi'yi Anadolu kazaskeri iken şeyhulislâm yapmıştı. Filhakika Mürteza Efendi bu hususta hatıra gönüle bakmıyarak epi faaliyet gösterip bir dereceye kadar muvaffak oldu ise de yüksek ilmiye rütbesini haiz ulemanın evlâdı olan zâdegân sınıfının mürettep tahsil görmeden müderris olmaları usulünü kaldırmağa muvaffak olamamıştır³.

¹ *Raşid tarihi*, c. IV, s. 169, sene H. 1127 (1715 M).

² *İzzî tarihi*, varak 228.

³ 1202 H. (1788 M.) de sefere gitmekte olan Sadr-ı âzam Koca Yusuf Paşa'nın Şeyhulislâmın oğluna yüksek bir müderrislik verilmesine müsaade edilmesi hakkında I. Abdülhamid'e bir takriri:

“Şevketlû, kerametlû, kudretlû Velinimetim efendim Pâdişahım Meşihat-i islâmiyye mesnedinde kaim olan duacılarının evlâdları medreseleri ötedenberi bir kaç rütne ilerüce terfi âdet olub ancak halen mesned ârây-ı fetva olan semahat-lû Efendi dâileri akrân ve emsali meyanında kemal-i akl ve eveb ve iffet ve fart-i hicab ve haya ve kanaat ile mevsuf, olmak hasebiyle bu ânedek hakkında sünuh eden birr ü atifet ve mekâtım ve re'fet-i şâhaneden vücuhla mahcub ve şerm-sar olduğundan bu babta izhar-ı teeddüb ve iffet ve ibrâz-ı şermü-hicab ve teşekkür ve kanaat edib yüz yıl dursa mahdumı hakkında ol makule adeti kal u kaleme getiremeyeceği nümayan olduğuna binaen kariha-i sahiha-i husrevânelerinden olarak müşârunıleyhin mahdumları medresesi bir kaç mertebe terfi buyurulur ise her veçhile kendülere bais-i tezayüd şevk ve hahisi olub kavmi beyninde derkâr olan nüfuz ve itibarı bir kaç mertebe aşikâr olacağı....”

Bu takride derkenar olarak Yusuf Paşa: “Bu hususu Der-i saadette arz edecek iken sefer gâilesiyle unutulduğı”nu kaydetmiştir. Takririn üzerine I.

Yukarıda bahsettiğimiz Mülâzemet defterine kayıd sureti şöyledir.

Mevlâna Mehmed b. Abdullah İstanbul

Mevlânay-ı mezbur hâlâ sadr-ı fetva olan şeyh-i meşayih-i islâm *Abdullah efendi* hazretlerinin talebe-i kiramından olub 1122 Şevvalinde piraye-bahş-i mehd-i vücud olan şehzâde-i Civan-baht sultan *Abdülmelik* hazretlerinin velâdet-i hümayunları cihetiyle sâdır olan hatt-ı hümayun mûcibince bâ-işaret-i hazret-i şeyhulislâm teşriften on üçüncü olmak üzere mülâzemet kabul buyrulduğu def'a-i sâlisemiz defterinde mastur ve mukayyettir¹.

Abdülhamid: "Gerek mülâkatımızda ve gerek tahrir-i hümayunda mukaddem yazmıştım; bu defa elbet emrim ısdar ve nizam veririm. Heman Allahü teâla ilâ âhurü'l-ömr mesned-i fetvada karar nasib olmuştur. Tamam yerini bulmuş bir zat-ı şeriftir" hatt-ı hümayuniyle Şeyhulislâm hakkındaki teveccühünü göstermiş ve tabii oğlunun medresesini yükseltmiştir (*Başvekâlet Arşivi, Hatt-ı hümayun vesikaları, sandık 7, hatt-ı hümayun Numarası 122*).

¹ Topkapı saray, Arşivi, Nr. 9351.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

M Ü D E R R İ S L İ K

Daha yukarıki bölümde görüldüğü üzere medreselerdeki dersleri sırasıyla görüp danışmend olan talebe, bundan sonra mülâzemet ve kazasker defterine kayıt olunarak nöbet sırası gelince en aşağı derecedeki *Hâşiye-i tecrid* medresesi müderrisliklerinden birisine tâyin olunurdu. Bu ilk medrese müderrislikleri yirmi ve yirmi beş akçe yevmiyeli idi.

Eğer medreseden mezun olup müderrislik için nöbet bekleyen danışmend askerî sınıfa geçmek isterse kendisine yirmi bin akçe ile zeametın ilk derecesi verilirdi¹.

Hâşiye-i tecrid müderrisi olan zat terfi edince bir derece yüksek olan otuz, otuz beş akçe yevmiyeli *Miftah* medreselerinden birinin müderrisliğine ve daha sonra kırklı, Hâriç elli medreseleri müderrisliklerine yükselirdi. Bu Kırklı ve Hâriç elli medreseleri, Anadolu'da beylik kurmuş olan hükümdarların veya onların kız ve ailelerinin yaptırmış oldukları medreselerdi². *Kırklı* medreselerinde kelâmdan mevakıf şerhi, makasid şerhi ve Hâriç elli medreselerinde ise başlıca fıkıhtan hıdaye tedris edilirdi³.

Hâriç elliden terfi eden müderris *Dâhil* müderrisi olurdu. *Dâhil* medreseleri içinde en önemlisi Fatih'in yaptırmış olduğu sekiz Tetimme medreseleri idi. Bu *Dâhil* medreselerinin yolu *Sahn* müderrisliği olduğu için bundan dolayı bu *Dâhil* medreselerine *Mûsıla-i Sahn* da denilirdi. *Dâhil* elli medreseleri şehzâdelerin, şehzâde valideleriyle Pâdişah kızlarının ve Pâdişahların yaptırmış oldukları medreselerdi⁴.

¹ Kanunnâme-i Âl-i Osman, *Fatih hanunnâmesi* (*Tarih-i Osmanî Encümeni*, s. 21).

² *Âli, Künhü'l-ahbar* (basılmamış birinci cild), s. 24 (*Kütüphanemizdeki nüsha*)

³ *Kâtip Çelebi, Cihannüma*, s. 688.

⁴ *Âli, Künhü'l-ahbar* (basılmamış birinci cild), s. 24. *Mûsıla-i sahn* müderrisliği hakikatte dâhil medreselerinden ise de *Sahn-ı semana* talebe yetiştirdiği için derece ve rütbe itibarıyla Hareket-i dahil müderrisliğinden yüksekti.

Müderris kudret ve kabiliyetini gösterecek olursa *Sahn-ı seman* medreselerinden birisine terfi eder ve bu suretle profesör olurdu.

Fatih Sultan Mehmed'in kanunnâmesi üzere müderisliğe ilk girecek olan mülâzım, yirmi akçe ile tâyin olunarak medreseden medreseye beşer akçe artmak suretiyle elli akçelik müderisliğe kadar çıkardı¹. Fakat daha sonra II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman zamanlarında Altmışlı medreseler de yapılarak² yeni bir kanunla medrese ve müderrislerin dereceleri Otuzlu, Kırklı, Ellili (Hâriç ellili), *Dâhil*, *Semaniye* ve Altmışlı olarak artmıştır.

İlk medrese müderrisine *Hâşiye-i tecrid* ve ikinci derece müderrisine *Miftah* ve ondan daha üstün medrese Kırklı müderrisleri denilip bundan sonraki medreseler müderrislerin rütbe-leriyle malûm olurdu. Kırk akçe yevmiyeli olan Kırklı müderrisinin rütbe ve derecesi yükseldiği zaman *İbtida-i hâriç* müder-risi³ daha sonra oradan hareket ettiği için *Hareket-i hâriç* ve onu mütaakıp *İbtidâ-i dâhil* ve arkasından *Hareket-i dâhil* müder-risliği⁴ derecesine çıkar ve sonra *Mûsıla-i sahn* ve *Sahn* müder-risi olurdu. XVI. asır ortalarına kadar Ayasofya ve Eyüp medreseleri *Sahn* derecesinde sayılmış ise de bu asrın ikinci yarısından itibaren ayasofya *Sahn-ı seman*'dan bir derece yüksek sayılmış ve Eyüp müderrisliği ise bazan *Sahn*'dan aşağı ve bazan beraber

¹ *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, s. 120, Şakayık zeylinde Ebû'l-Meyamin Mustafa Efendi'nin müderislik hayatından bahs edilirken onun yirmi, yirmi beş, otuz, Kırklı, Hâriç ve Dahil ve daha sonra Sahn müder-risi ve ondan sonra Sahn'dan şehzâde müder-risi ve oradanda Süleymaniye müder-risliğine terfi ettiğine göre şehzâde müder-risliğinin Sahn'dan bir derece yüksek veya müsavi olduğu anlaşılıyor (*Atayî*, s. 511).

² Âli (basılmamış birinci cild), s. 30.

³ Şeyhul-islâmın bir inhası (İbnü'l-emin tasnif, tevcihat vesikaları Nr. 1052) Maruz-i dâileridir ki kırktan mâzul Mehmed efendi dâilerine Cafer Çelebi medresesi ibtidâ-i hâric ile inayet buyrularak rica olunur.

*Mine'd-dâi el-fakir Mehmed
afa anhu*

⁴ Raşid tarihinde *Hareket-i dâhil* müder-risliğine ikinci dahil rütbesi denilmektedir (*C. V*, s. 117).

ve yüksek itibar edilmiştir¹. Bu tâyin edilen müderrislerin iktidarına göredir.

Fatih'in kanunnâmesi mûcibince Tecrid, Miftah ve Kırklı medreselerini kazaskerler tevcih ederlerdi². *Sahn* müderrisi olan bir zat isterse beş yüz akçe yevmiyeli taht kadınlıklarından birine -ki buna mevleviyyet denilirdi- tâyin olunurdu³.

Hâriç ve *Dâhil* medreseleri müderrislerinin yevmiyeleri elişer akçe olup bunlar isterlerse üç yüz akçe yevmiyeli kadılığa gidebilirlerdi ve yine kanunnâmeye göre *Hâriç* ve *Dâhil* müderrisleri arzu ettikleri takdirde nişancılığa ve defterdarlığa da geçebilirlerdi⁴. *Sahn-ı seman* müderrisleri merasimde sancakbeylerinin üstünde yer alırlardı⁵.

İçel denilen İstanbul, Edirne ve Bursa şehirleriyle etraf ve mülhakatındaki medrese müderrislerinden yirmi akçeli bir müderris kadılığa geçmek isterse kırk beş akçe yevmiye ile tâyin olunurdu⁶.

Müderrisler, okuttukları derslerden herhangi bir bahis üzerine talebelerine münazara yaptırırlar ve neticede iki taraf arasında hakem olup mütalâalarını söylerlerdi; her bir müderrisin talebelerinden (*muîd*) denilen yardımcılarını doçent veya (asistanları)

¹ Fâtih'in kanunnâmesinde "Sahn'dan beş yüz akçe ile kadılığa vusul bulur ve Ayasofya medresesinden dahi kezâlik böyle vusul bulur" kaydından, *Sahn-ı Seman* ile Ayasofya müderrisliğinin aynı derecede olduğu anlaşılıyor. Fakat XVI. asrın ikinci yarısında *Ayasofya*'nın derecesi Sahn'dan yüksek ve Eyüp müderrisliği ise Sahn'dan aşağı *Dâhil* ve bazan Sahn'dan yukarı itibar olunmuştur. Meselâ 1013 H. (1604 M.)'de Eyüp müderrisinin derecesi altmış akçeden tenzil olunarak Sahn pâyesine indirilmiş ve sonra da Sahn'ın üstünde tutulmuştur (*Atâyî*, s. 594, 749). Bu şekil, müderris adedine ve onlara derece bulmak itibariyle zaman zaman tebeddüle uğradığını göstermektedir. Bazan bulunduğu medresenin derecesi yükseltilmek suretiyle bir müderrislik derecesi arttırılmış olduğu gibi diğer bir müderrisin tâyininde de o müderrisin rütbesine göre hal-i aslisine indirilirdi.

² Âli, *Kühû'l-ahbar* (basılmamış kütüphanemizdeki birinci cild), s. 24.

³ *Kanunnâme-i Âli-i Osman* s. 20.

⁴ " " " s. 14, 20.

⁵ " " " s. 20.

⁶ " " " ; Âli, c. I, s. 36. "İçel itibari İstanbul ve

Edirne ve Bursa medarisine ve bunların havalisindeki kasabatta vâki medarisin güzidelere mahsus olur."

vardı. Müderris vefat edecek olursa talebeleri aynı derecedeki diğer bir müderrisin dersine devam ederlerdi¹.

Kanunî Sultan Süleyman, ismine mensup olan Süleymaniye medreselerini yaptırdıktan sonra medreselerde ve müderrisliklerde değişiklik yapıldı. Elli dahil müderrisliğinden *Sahn-ı seman* müderrisliğine ve oradan da Altmışlı ve daha sonra Süleymaniye medreselerinden birine geçilir ve buradan *Şam, Halep, Bağdad* kadılıklarına geçilir ve pek ziyade fazl ve kemali olanlar da *Bursa, Edirne* ve *İstanbul* kadılıklarından birisine tâyin olunurlardı².

Daha sonraki tarihlerde medrese adedinin artması üzerine medrese dereceleri de değiştirildi; bazı medreseler bilfiil *Sahn-ı seman*'da müderris olmayanlara *Sahn-ı seman* pâyesi ile tevcih olundu ve diğerleri de böyle değişikliklere tâbi tutuldu; *Sahn-ı seman*'dan sonraki medrese dereceleri Süleymaniye medreselerine göre ayarlandı³. *Sahn* müderrisliği bir zamanlar en son yüksek müderrislik iken Süleymaniye medreselerinin yapılması üzerine -aynı zamanda müderris cihetinden de- ehemmiyetini kaybetti.

Sahn-ı semana kadar çıkmış olan bir müderrisin derecesi artınca oradan *İbtida-i altmışlı* ve sonra *Hareket-i altmışlı, Mûsıla-i Süleymaniye, Süleymaniye* ve en son *Dârü'l-hadis* müderrisi olurdu; bilmünasebe daha yukarıda beşinci bölümde Süleymaniye medreseleri kısmında görüldüğü üzere XVIII. asrın ilk yarısında *Mûsıla-i Süleymaniye* medresesi ile *Süleymaniye medresesi* arasına *Hâmise-i Süleymaniye* adıyla bir medrese derecesi daha

¹ *Şakayık tercümesi (Mecdi)*, s. 136, 155, 160.

² Âli (*Basılmamış birinci cild*), s. 23 - 24.

³ Bu derece münasebetiyle Şeyhulislâmın bir arızası :

Mâruz-ı dâileridir,

Mûsıla-i Süleymaniye ile Selânik'te Ahmedbey müderrisi Süleyman Efendi, yerinde Süleymaniye itibar olunub ve *İstanbul*'da ibtida-i hariç ile odabaşı sabık Ömer Ağa der mescid-i *Mahmud Efendi* müderrisi İshak Efendi dâileri yerinde ikinci hariç (yani hareket hariç) itibar buyrulmak rica olunur.

Mine'd-dâi Mehmed

afa anhö

Sadr-ı âzam şeyhulislâmın bu inhasını pâdişaha arz ile iradesini aldıktan sonra şeyhulislâmın takririnin üzerine.. "*Sah*. işaretleri mûcibince tevcih olunmak bu yruldu fî sene 28 c (Cemaziyelâhır) 1115" kaydıyle inhanın kabulünü bildirdi (*Emîri tasnifi, Ahmed sâlis vesikaları, Nr. 2443*).

konulmuş ve bu tertip Osmanlı medreselerinin kaldırılmasına kadar devam etmiştir¹.

Bütün müderrislerin tâyinleri evvelce kazaskerlerin Pâdişaha arz etmeleriyle yapılırken XVI. asır ortalarından itibaren *Hâşiye-i tecrid*, *Miftah* ve Kırklı medreselerinin müderrislerinin kazaskerler ve daha yukarı medreselerin müderrislerinin tâyinleri şeyhulislâmın sadr-ı âzam vasıtasıyla inhası üzerine olmuştur.

Müderris tâyini hakkında bir fikir vermek için şeyhulislâmın, sadr-ı âzama yazması ve onun tarafından da Pâdişaha arzolanarak iradesi alındığına dair bir takrir ile telhis suretlerini aynen aşağıya yazıyorum : Şeyhulislâmın, sadr-ı âzama, müderris tâyini hakkındaki takrisi :

Medrese-i Süleymaniye, Esmihan Sultan müderrisi Mûharrem-zâde Mehmed Efendi'ye. Yeri Şah Sultan müderrisi Halil Efendi'ye Mûsıla-i Süleymaniye ile. Yeri Edirnekapi-sında Mihrimah Sultan müderrisi Ahmed Efendi'ye altmış hareket-i misliyesiyle. Yeri Sahn müderrisi Mehmed Efendi'ye altmışla. Yeri Yahya Efendi müderrisi Ahmed Efendi'ye sahnla. Yeri, Efdaliye müderrisi Abdullah Efendi'ye Mûsıla-i sahnla. Yeri Hasan Efendi müderrisi Mehmed Şeyhî Efendi'ye dâhil hareket-i misliyesiyle. Yeri Hüsamiye müderrisi Mehmed Efendi'ye dâhil ile. Yeri Şeyhulharem müderrisi Ömer Efendi'ye hâriç hareket-i misliyesiyle. Yeri Kırkdan münfasıl Şeyh Mehmed Efendi'ye hâriç elli ile.

Medrese-i Dârü'l-hadis Sinan Paşa sahn müderrisi Ebû Bekir Efendi'ye altmışla. Yeri Nişancı Mehmed Paşa müderrisi Abdullah Efendi'ye sahnla. Yeri Haydar Paşa müderrisi Lûtfullah Efendi'ye mûsıla-i sahnla. Yeri Üsküdar'da Rum

¹ Müderrislerin çoğalması medreselerin derecelerinin değiştirilmesine sebep olmuştur. Meselâ XVI. asırda Mûsıla-ı sahn müderrisliği pek mahdud iken XVII. asırda *Sahn-ı seman* müderrislerinin adedi kırk sekiz ve daha sonra da bir misli artmıştır. 1300 H. (1882 M.) muayyen bir kadrosu olmayarak miktarı artıp eksilen *İbtida-i hâriç* müderrisliğinden sonra muayyen kadrosu olan *Hareket-i hâriç* müderrisleri kırk ve *İbtida-i dâhil* kırk sekiz, *Hareket-i dâhil* müderrisleri otuz iki, Mûsıla-ı Sahn seksen sekiz, *Sahn-ı seman* sekiz, *İbtida-i altmış* kırk sekiz ve *Hareket-i altmış* medreseleri otuz iki idi (*Ankara Vilâyeti Salnamesi sene: 1300 H.*).

Mehmed Paşa müderrisi Hüseyin Efendi'ye mûsıla-i sahnla. Yeri Çekmece'de Abdüsselâm müderrisi Yusuf Efendi'ye dâhil hareket-i misliyesiyle. Yeri Hâmid Efendi müderrisi Mehmed Efendi'ye dâhil ile. Yeri Sayyadbaşı müderrisi Nûman Efendi'ye hâriç hareket-i misliyesiyle. Yeri kırktan münfasıl Ali Efendi'ye hâriç elli ile.

Sadr-ı âzam bu inha dolayısıyla Pâdişaha aşağıdaki telhisi arz ediyor :

Faziletlü Şeyhulislâm Efendi tertib ve işareti mûcibince tevcih ve ihsan buyrulmak bâbında ferman şevketlü pâdişahı-mındır.

IV. Mehmed bu telhisin üzerine (*vech-i meşrûh üzere verdim*) hatt-ı hümayuniyle tâyinleri kabul etmiştir. Bu takrire müderrislerin dereceleri başta gelen Dârü'l-hadis hâriç olarak :

Medrese-i Süleymaniye, Mûsıla-i Süleymaniye, Hareket-i altmış, İbtida-i altmış, Sahn-ı seman, Mûsıla-i sahn, Hareket-i dâhil, İbtida-i dâhil, Hareket-i hâriç, İbtida-i hâriç olarak tesbit edilmiş olup bunlardan daha aşağıda Kırkl, Miftah ve Tecrid medreseleri vardır; yine bu takrirden medreselerin hangi rütbe ve derece ile verildikleri görülmektedir. Bu kayda göre XVII. asırdaki medreselerin dereceleri en yüksek ve son müderrislik olan *Dârü'l-hadis* ile beraber on bir olup bundan aşağı Kırkl, *Miftah* ve *Hâşiye-i tecrid* müderrislikleri geliyordu. Takrirden (hareket-i misliyesiyle) kaydı müderrisin bir evvelki müderrislik maaşı ile nakline ait olup bunun terfii müderrislik derecesinin artmasıyla yapılmış demektir.

XVI. VE XVII. YÜZYILLARDA MÜDERRİSLİK YOLU İÇİN BAZI KAYITLAR

Şemseddin Ahmed isminde bir müderris ibtida yirmi akçe ile *Bursa*'da Molla Hüsrev ve yirmi beş ile Molla Yegân, otuz ile taşlık müderrisliklerinde bulunduktan sonra kırk akçe ile *İstanbul*'da Davud Paşa müderrisi olup üç sene sonra yerinde derecesi arttırılarak elli akçe ile yine orada kalmış ve daha sonra Mihrimah Sultan müderrisi oradan *Sahn-ı seman* müderrisliğine ve *Sahn*'dan altmış akçe ile *Ayasofya* ve sonra Sultan Selim müder-

risliklerine geçerek buradan da Medine-i Münevvere kadılığına gitmiştir¹.

Alâüddin isimli bir müderrisin tercümeihaliinde de evvelâ *Hâşiye-i tecrid* müderrisliğinden otuzla İnegöl, kırkla Davud Paşa, elli ile Trabzon'da Sultan müderrisi ve oradan Manisa müderrisi ve Müftüsü ve onu mûtaakıp *Sahn-ı seman* ve arkasından altmışla Ayasofya müderrisi olduktan sonra Bağdad kadısı olmuştur².

Kezâ İvaz Efendi'nin tercümeihaliinde : Rüstem Paşa mensuplarından olduğu için paşasının iltimasiyle *Hâşiye-i tecrid* müderrisliği yapmadan bir rütbe üstün olan otuz akçelik müderrisliğe getirilmiş sonra sırasıyle kırkla Davud Paşa müderrisi olup birkaç gün sonra yerinde terakki ile Hâriç müderrisi olmuş ve yine aynı derece ile efendisi Rüstem Paşa medresesi müderrisliğine tâyin edilmiş ve sonra terfi ile Haseki Sultan müderrisi, *Sahn* müderrisi ve altmışla Muradiye müderrisi, Ayasofya müderrisi, Süleymaniye müderrisi, Edirne'de Selimiye müderrisi olduktan sonra Bursa kadılığına tâyin edilmiştir³.

Feyzullah Efendi'nin tercümeihaliinde : yirmi beş akçe ile Hatice Hatun müderrisi ve sonra pâye-i selâsın ve erbaîn ile (yani otuz ve kırk akçalık medreseler) müderrislik ederek kırk akçe müderrislikten mâzul iken elli akçalık *Hâriç* medreselerinden Mihrimah Sultan müderrisi olmuştur⁴.

Daha yukarıda Şemseddin Ahmed Efendi'den bahsedilirken görüldüğü üzere bir müderrisin medresesi değiştirilmeden aynı medresede müderrislik derecesinin yükseldiği görülüyor. Yine bunun gibi 996 H. (1588 M.)'de Kalenderhane müderrisi Rıdvan Efendi aynı medresede *Sahn* müderrisliği pâyesi almış ve buradan da *Edirne*'de İkinci Bayezid medresesi müderrisliğine terfi ettirilmiştir⁵. Müderris adedinin ve terfi edeceklerin ziyade-

¹ Şakayık zeyli, *Atayî*, s. 108.

² " " " s. 109.

³ " " " s. 291.

⁴ " " " s. 540.

⁵ " " " s. 510.

liğine göre daha böyle yerinde dereceleri yükseltilen müderrisler görülüyor¹.

Bir müderris kanun üzere *Sahn-ı seman*'dan sonra altmışlı müderrisliğine ve oradan da XVI. asrın ikinci yarısında Süleymaniye müderrisliğine geçmek icap ederken bazan kanuna aykırı olarak *Sahn-ı seman*'dan doğrudan doğruya Süleymaniye müderrisliğine terfi ettirilirdi; meselâ ulemadan Bedreddin Mahmud, Sokullu Mehmed Paşa'nın hocası olduğu için *Sahn* müderrisliğinden Süleymaniye müderrisliğine geçirilmişti².

Bilmünasebe yukarıda görüldüğü gibi müderrislerin dereceleri gibi medreselerin de dereceleri değiştirilebilir; meselâ Kırklı bir medrese *Hâriç*, *Hâriç* medrese *Dâhil* olabilir; bu hal müderris adedinin medrese adedinden çok olmasındandolayı idi. Meselâ 1033 H. (1623 M.)'de *Hâriç* medreselerinden olan Mehmed Paşa medresesi müderrisliği *Dâhil* medreseleri arasına alınarak *Sahn-ı seman* medreselerine mahreç olmuştu³. Yine böylece elli akçe ile Selçuk Sultan müderrisliği 979 H. (1571 M.)'de kırk akçelik müderrisliğe indirilmişti⁴. Ve yine *Dâhil* medreselerinden Soğuk-kuyu (Pirî Paşa) medresesi de *Hâriç* müderrisliğine tenzil olunmuş⁵ ve Balıkesir'deki Yıldırım Bayezid müderrisliği *Hâriç* derecesinde iken pâye-i sahn (dahil) itibar edilmişti⁶. Bursa'da Kadri Efendi medresesi müderrisliği kırklı müderrisliklerden iken *Hâriç* derecesine çıkarılmıştı⁷. *İstanbul*'da Şehzâde medresesi müderrisliği elli akçe iken 955 H. (1548 M.)'de altmış akçelik olmuştu⁸ ve kezâ Sinan Paşa Dârü'l-hadîsi (Divanyolu'nda) 1032 Muharrem (1622 Kasım)'de ve Eyüp'te Zal Paşa Sultanı (Şah Sultan) medresesi 1028 H. (1628 M.)'de altmışlı itibar olunmuşlardı⁹.

¹ Şakayık zeyli, *Atayî*, s. 124 ve şeyhulislâmın bir inhası, *Topkapı Arşivi* Nr. 11639, sene 1192.

2 " " " s. 124.

3 " " " s. 744.

4 " " " s. 18.

5 " " " s. 527.

6 " " " s. 558,

7 " " " s. 491,

8 " " " s. 14.

9 " " " s. 752, 753.

Eyüp medresesi müderrisliği 994 H. (1586 M.)'de *Sahn-ı seman*'dan aşağı itibar olunurken sonradan altmışlı derecesine çıkarılmış¹ ve bir müddet sonra *Sahn'dan* aşağı itibar olunmuş ve bir ara da Elli, Altmışlı medreseler sırasına alınmıştır². Medreselerin *Dâhil*, *Hâriç* itibar edilmeleri müderrislerin çokluğundan ileri gelmekte idi. Bu suretle *Hâriç* medreseleri ve müderrislerin rütbeleri İbtida-i hariç ve ondan sonra bir derece yüksek itibar edilen Hareket-i *Hâriç* ve kezâ *Dâhil* medreseleri de İbtida-i dâhil ve Hareket-i dâhil olarak ikiye kısıma ayrılmıştır. Bu Hareket-i hâriç ve Hareket-i dâhil medreselerine ikinci medrese de denilmiştir. Meselâ Mehmed isminde bir müderrisin tercümeihalinde pây-e sahn yani *Dâhil* medreselerinden olan Mahmud Paşa müderrisliğine ve oradan da Gazanfer Ağa pâyesine tahrik yani Hareket-i dâhil derecesine alınarak buradan da *Sahn-ı seman* medresesine geçtiği görülüyor ki bu kayıtlara göre Mahmud Paşa müderrisliği İbtida-i dâhil ve Gazanfer Ağa müderrisliği de Hareket-i dâhil demek oluyor³. Yine bunun gibi Zal Paşa sultanı müderrisi XVII. asırda İbtida-i dâhil ve Gazanfer Ağa Hareket-i dâhil olup bundan sonra da *Sahn* müderrisliğine geçiliyordu⁴. Bu misaller daha çoğaltılabilirse de bu kadarı kâfi görülmüştür.

Kırk medreselerinden sonra *Hâriç*, *Dâhil* ve *Sahn* müderrislerinin yevmiyeleri hep ellişer akçe ise de aralarında rütbe ile derece farkları olduğu gibi *Sahn-ı seman*'dan sonraki medreselerin de Süleymaniye müderrisliklerine kadar yevmiyeleri altmışar akçede olup fakat İbtida-i altmışlı derece itibarıyla Hareket-i altmışlıdan bir derece aşağı idi.

MÜDERRİSLERİN İMTİHANLARI

Herhangi bir medresede münhal olup oraya aynı derecede birkaç müderris tâlip olursa aralarında imtihan yapıldı. Bunun için müderrislere herhangi bir mesele verilerek hem takrirleri dinlenir ve hem de o mesele üzerine bir risale yazdırılırdı. Bunu

¹ Şakayık zeyli, Atayî, s. 573.

² " " " s. 124, 129, 520, 573, 593, 749.

³ " " " s. 744.

⁴ " " " s. 748.

mütaakıp bir heyet tarafından tetkik edilen risaleden sonra kim muvaffak olmuşsa münhal medrese ona tevcih edilirdi.

Müderrislerin imtihanlarında kazaskerler de bulunup imtihan umum muvacehesinde camilerin birisinde yapılır ve tertip edilen sual medresenin ve müderrislerin dereceleriyle mütenasip olurdu. Meselâ 935 H.(1528 M.)'de *Sahn-ı seman* müderrisliklerinden birisi inhilâl ettiğinden bu müderrisliğe *Sahn* pâyesinde olan Edirne Dârü'l-hadisi müderrisi Üsküblü İshak ve Üç şerefeli (Edirne'de) müderrisi Çivi-zâde Mehmed ve *Bursa* Sultaniye müderrisi İsrafil-zâde-Fahreddin Efendiler talip olmuşlardı.

Bunun üzerine Rumeli kazaskeri Fenarî-zâde Muhyiddin ve Anadolu kazaskeri Kadri Efendilerin huzurlariyle Ayasofya camiinde yapılan imtihanda usul-i fıkıhtan telvih ve tavzihten taan-ı râviden ve kelâmdan şerh-i mevakihtan itimad (el-Maksad-ü's-sâlis ff'l-İtimad) bahsine ve hidaye (fıkıh)dan ribevaya dair¹ sorulan suallere cevaplar kaleme alınmıştır. Bunlardan her birisinin verdiği cevap görülüp kendilerine de gösterildikten sonra her bir müderris kendisinin verdiği cevaba dair aralarında münazara yapmışlardır. Bunlardan Çivi-zâde muvaffak olmuş ise de Fenarî-zâde Muhyiddin Efendi'nin, cedit Molla Fenarî'ye karşı hürmetsiz hareketi sebebiyle hakkını kaybetmiş ve İsrafil-zâde surunu çalarak *Sahn* müderrisi olmuştur².

Yine bunun gibi 966 Muharrem (1558 Ekim)'de *Sahn-ı seman* müderrisliği münhal olup yapılan imtihanda kazasker Hâmid Efendi ile Abdülkerim-zâde bulunup tefsir, hidaye

¹ Şakayık tercümesinde *Hidaye*'den *riba* bahsinin sorulduğu ve Âtâyî'de ise belâgatten Miftahdan sual olunduğu beyan edilmektedir. Ben Şakayık tercümesinin kaydını tercih ettim .

² Şakayık tercümesi, s 447, 448, 470 ve Atâyî s 134. Çivi-zâde Mehmed Efendi imtihanı kazanmış ise de *telvihten* (taan-ı râvi) bahsinde Molla Fenarî'nin bir kavlini (كَيْل kile) ile irad ettiği ve bu hususta Fenarî-zâde Kazasker Muhyiddin Efendi ile münakaşa yaptığı için kazanmasına rağmen hakkını kaybetmiş ve hatta kazaskerin Pâdişaha şikâyeti üzerine cezalandırılmasına irade sadır olmuş ise de vezirlerin şefaatiyle Çivi-zâde cezadan kurtulmuştur. Fenarî-zâde Muhyiddin Efendi'nin ilmi kudreti yoktu ve ceddine verilen imtiyaz sebebiyle kırk akçe müderrislikten şöyle-böyle yetişmişti. Çivi-zâde Mehmed Efendi 945 H. (1538 M.) de şeyhulislâm olmuştur.

ve İbn Melek (usul-i fıkıhtan menar şerhi)'den¹ verilen mesele üzerine risale kaleme alınmış ve neticede Sahn müderrisliği Tosun Efendi'ye verilmiştir².

Hâriç pâyesindeki bir müderrislik için kırk akçeli müderrislerden buraya talip olan dört müderris arasında imtihan yapılmıştı³. Bu imtihanda kazaskerlerden Ebussuud ve Mîrim Kösesi Mehmed Efendiler bulunmuşlar ve imtihanı Konyalı Abdurrahman Efendi kazanarak *Hâriç* müderrisi olmuştur⁴.

Yine kırk akçe müderrislikten mazûl olup münhal bekleyen müderrisler arasında *Hâriç* medreselerden Ali Paşa medresesi müderrisliği için *Zeyrek camiî*'de imtihan açılarak kazaskerlerden Bostan-zâde ve Dökmeci-zâde'lerin huzurlarıyla hidayenin kitab-ı icaresinden üç talip arasında imtihan yapılmıştır⁵.

III. Murad'ın validesi Nurbânu Sultan 991 H. (1583 M.) de Üsküdar'da yaptırmış olduğu külliyesindeki⁶ medresesine

¹ Usul-i fıkıhtan olan منار الانوار *Menârü'l-envar*, Hafızüddin Ömer Neseff'nin (vefatı 701 H. = 1301 M.) olup bunu İbn Mel ek'ten başka bir çok ulema da şerh etmişler ve haşiyeler yazmışlardır.

² *Şakayık zeyli*, *Atâyî*, s. 51 ve yine elli akçe yevmiyeli Rodos Sultaniye müderrisliği imtihanı, s. 177.

³ *Şakayık tercümesi*, s. 502. Müderrislerin kırtan yukarı *Hâriç* müderrisliğine geçmeleri çok zor olurdu; çünkü medrese az ve münhal bekleyen mâzul kırklı müderrisi çok olduğundan bir açığa kendisine güvenen bir hayli talip çıkardı. Bu hususta Vakanüvis Raşid'in aşağıya naklettiğimiz mütalâası dikkati calibtir (C. III, s. 119.)

1115 H. (1703 M.) senesinde Şeyhulislâm Efendi, *Hâriç* müderrisi olmak için nevbet bekleyen kırk akçeli müderrisler arasında imtihan yapmak isteyerek infisalleri on sekiz seneden aşağı olanların imtihana girmiyerek bundan yukarı olanların imtihana girmelerini emretmiştir. Raşid Efendi bu tarihte kırtan mâzul olarak nöbet beklemekte ise de mazuliyet müddeti on sekiz seneden aşağı olduğu için imtihana girememiş ve imtihana girenler için şunları kaybetmiştir :

"Bir kaç prinç furuşan dükkân, tahsil-i maaşlarından birer senbil ile kıyafetlerin tebdil edip *hâriç* daiyesinde meclis-i imtihana dahil ve dil-hah üzere muradlarına nâil oldular. Filvaki o makule koltuğunda *mutavvel* (belâgatten) görünür bir kaç echel birer mâdumeye (eski defterde kayıtlı ismi var fakat binası yok olmuş medrese) tâyin olmalarıyle bünyân-ı rağbet-i ilim münhedim oldu" diyerek imtihanı, attar ve bakkalların ne suretle kazandıklarını beyan ediyor .

⁴ *Atâyî*, s. 121.

⁵ *Atâyî*, s. 526. Bu, *Şakayık zeyli*. *Atâyî*'de daha böyle misaller vardır. Ezcümle s 288

⁶ Bu külliye Cami, medrese, Dârü'l-hadis, Dârü'l-kura, imaret, hastahane ve mektep ile misafirler için handır (*Hadikatü'l-cevami*, c. II, s. 182).

altmış akçeli müderrisler arasından Ayasofya müderrisi Şemseddin Efendi münasip görülüp Ramazan ibtidasında En'am suresinden اِزْل عَلَيْهِ مَلَكْ âyet-i kerimesinin tefsirinden ders takrir etmesi emredilmişti. Bunun üzerine her dereceden ikişer müderris dâvet olunarak Zilhicce ibtidasında (16 Aralık 1583) akdedilen mecliste bu hususta kaleme almış olduğu Risale okunup takdir olunarak kendisinin iki, muîdine de mülâzemet verilmiştir¹.

III. Mehmed'in validesi Safiye Sultan, 1006 H. (1597 M.)'de medresesini yaptıınca ibtida Ebû'l-meyamin Mustafa Efendi'ye -ki daha sonra iki defa şeyhulislâm olmuştur- tevcih ettirerek En'am evvelinden ders tâyin olundu. Sahn pâyesi müderrislerden Nefes-zâde ile Yavuz Efendiler münazarayı idare ettiler. Yine her pâyedeki müderrislerden ikişer kişi Süleymaniye camiindeki içtimaa davet edilmişlerdi. Ebû'l-meyamin Mustafa Efendi muîdine, kendisine verilen dersi okuttu, bunun üzerine münazara yapıldı muvaffakiyeti sebebiyle Ebû'l-meyamin'in talebeleri kazaskerlere ve sairlerine tevzi olunarak muîdi de mülâzemet nâil olmuştu².

MÜDERRİSLİKTE KADILİĞA GEÇMEK

Müderrislerden Hâşiye-i tecrid (yirmi, yirmi beş akçe yevmiyeli ilk müderrislik) müderrisliğinden itibaren en son müderrisliğe kadar herhangi bir müderris derecesine göre bir kadılığa geçebilirdi. Yirmi ilâ otuz akça yevmiyeli bir müderris Kaza (ilçe) Kadılıklarına³ elli akçe yevmiyeli müderris, yüz elli akçelik sancak kadılıklarına⁴ ve *Sahn* müderrisleriyle Altmışlı müderrisler mevleviyet tâbir olunan beş yüz akçeli *Şam*, *Halep*, *Mısır* vesaire gibi eyalet kadılıklarına tâyin olunurlardı. XVII. asırda *Sahn-ı seman* müderrisliği eski ehemmiyetini kaybettiğinden bura müderrisleri her zaman büyük kadılıklara tâyin olun-

¹ Şakayık zeyli, *Atâyî*, s. 441.

² " " " s. 512.

³ " " " s. 46, 56, 120.

⁴ " " " s. 44, 52, 56; *Âli* (basılmamış birinci cild), s. 27.

mayarak altmış akçe yevmiyeli müderrisler tercih olunurlardı¹. Bu hususta kadılık kısmında malûmat verilmiştir.

MEDRESELERİN BOZULMASI

Daha evvelki tarihlerde müderrislik kanununa aykırı tek tük yapılan usulsüzlükler istisna edilecek olursa bilhassa XVI. asır sonlarına doğru hem müderris kalitesi itibarıyla ve hem de tedrisat ve talebe cihetiyle medreseler bozulmağa başlamış ve seneler geçtikçe bu bozukluk artmak suretiyle devam etmiştir.

Medreselerin bozulmasında tefekkürü, faaliyete getirecek olan matematik, kelâm ve felsefe (hikemiyat) gibi aklî ilimlerin terk edilerek bunların yerine tamamen naklî ilimlerin kaim olması birinci derecede âmil olmuştur. XVI. asır sonlarına yakın zamanlara kadar Osmanlı medreselerinde ulûm-ı aklıyeden *ilm-i hikmet* (felsefe) dersi okunup bu ilme dair Şemseddin Molla Fenarî, Kadı-zâde-i Rumî, Hoca-zâde, Ali Kuşçu, Müeyyed-zâde Abdurrahman, Mîrim Çelebi, İbn Kemal ve Kınalı-zâde Ali Efendiler gibi XV. ve XVI. asırlardaki mütefekkir âlimler tarafından kıymetli eserler telif edilip okutulduğu halde sonra bazı şeyhulislâmların telkinleri ile hikmet dersi medreselerden kaldırılarak bunun yerine zaten mevcut olan fıkıh, usûl-i fıkıh ilimlerine geniş yer verilmiştir².

Bundan başka medreseler kanununa aykırı olarak müdahaleler vukuu ve bir kısım ulema zâdelere on beş yaşından evvel müderrislik rûûsları verilmesi, medreselerin inzibatı kalmayarak talebelerin para ve rüşvet ile mürettep ulûm görmeden müderris olmaları ve buna mukabil bin müşkülâtla medrese derslerini görüp mülâzım olmalarına rağmen iltimaslıların tâyinleriyle bunların tâyin edilmemeleri ve bu suretle müderrisliğe gelenlerin rûûslarındaki kayıt gibi اعلم العلماء المتبحرين Âlem'ül-ulemai'l-mütebahhirînden sarf-ı nazar orta derecede bile ehliyeti haiz olmamaları medreselerin bozulmasında âmil olan diğer sebeplerdendir.

¹ Kanunnâme-i Âl-i Osman, s. 20; Şakayık zeyli, Atâyî, s. 27, 39, 43, 115, 282, 288, 318, 323.

² Keşfü'z-zünun (Maarif Vekâleti tab'ı), s. 680.

Fatih Sultan Mehmed, medrese ve müderris işine çok dikkat eder, bazan derslere gider dinler, zeki olanları öğrenir, gerek aşağı medreselerde ve gerek tetimmelerde emsile (sarf) den itibaren İsfahanî diye meşhur olan kelâmdan طوابع tevali şerhine ve oradan usul-i fıkıhtan telvih ve tavzih derslerine varınca ders okuyan müstaid talebelerin defterini tutarak yanında saklar, müderrislik ve kadılık münhal olunca bunlardan mülâzım olanları tâyin ederdi¹.

II. Bayezid zamanında Pâdişahın müdahalesiyle iltimas başladı. Bayezid, kendi kullarından Zamirî mahlaslı Hamza Nureddin'i *Sahn-ı seman* müderrisi yapmak istemişti; kazasker Müeyyed-zâde Abdurrahman Efendi bunun o dereceye kadar ilmi kudreti olmadığını söylemesi üzerine Padişah :

—“Fünûn-i âliyeden okutmağa kadir değilse *kâfiye* (nahivden) nin şerhlerinden mutavassıt nam kitaptan ders vermeğe kadirdir” diye mukabele etmiş ve tâyin ettirmiştir².

Meşhur İbn Kemal, kazasker Müeyyed-zâde Abdurrahman Efendi mensuplarındandı; Şeyhulislâm bulunduğu sırada Müeyyed-zâde'nin oğlu Abdülvehhab Efendi'ye iyilik etmek isteyerek bunun için kanun hilâfına Abdülvehhab Efendi'nin kırk akçe yevmiyeli bir müderrisliğe tâyinini vezir-i âzam Makbul İbrahim Paşa'dan rica etti ve o da bunu kazasker Fenarî-zâde Muhyiddin Efendi'ye söylemişti; halbuki o tarihe kadar kırk akçe ile yekden müderrislik yalnız Fenarî-zâde evlâdına mahsus olduğundan kazasker bu tevcihe yanaşmamakla beraber tamamen de red etmiyerek Abdülvehhab Efendi'yi otuz akçe yevmiyeli Çandarlı-zâde İbrahim Paşa medresesine tâyin edip İbrahim Paşa müderrisi Perviz Efendi'ye de kırk akçe ile Mahmud Paşa müderrisliğini tevcih eylemişti³.

Bazı pâdişahlar, saray mensuplarının tesirleriyle hatt-ı hümayun göndermek suretiyle ehliyet ve kıdem aramadan bazı şahısları, birden liyakatleriyle mütenasip olmayan müderrislik ve kadılığa tâyinlerini emrederlerdi. Ulemadan Tabib oğlu Ehlî

¹ Latifi tezkiresi, s. 61.

² Şakayık tercümesi (Mecdi), s. 347.

³ Atâyî (Şakayık zeyli), s. 32.

mahlashı bir zat, *Gelibolu* kadılığına ehliyeti haiz olmayan birisinin tâyinini haber alması üzerine kendisi dururken böyle ehli-yetsiz birisinin tâyinine hayret ederek o sırada Rumeli kazaskeri bulunan *Bostan-zâde*'ye şu kıt'ayı göndermiş¹.

Bihamdillah zamân-ı devletinde Temeyyüz ehli vü nâ-ehl olunurken
Bu kâr-i müşkili kime soralım Seriri fazlda sen otururken
Gelibolu'da nâ-ehlin kazası Aceb câiz midir ehlî dururken?

Ehlî'nin bu manzumesine karşı *Bostan-zâde* tâyin ettiği nâ-ehlin Pâdişahın hatt-ı hümayun'yle olduğunu beyan yollu aşâğıdaki manzum cevabı göndermiştir :

Tecahül eyledin ey merd-i ârif Sual ettin cevabını bilirken
Gel insaf eyle ne isin kazasker Efendi hatt-ı sultânî dururken

963 H. (1556 M.) senesinde *Edirne*'de Üç şerefeli medresesi müderrisi Derviş Efendi vefat etmişti; bunun muîdi olan Muh-yiddin Efendi'nin mülâzım olmasını Kanunî Sultan Süleyman'ın oğlu Bayezid rica ettiğinden isteği yapılmıştır².

XVI. asır sonlarında medrese talebeleriyle müderrislerin durumları hakkında o devirde hayatta olan müverrih Âli, beş madde üzerine aşağıya hulâsa ettiğim mutalâalarda bulunmaktadır ki bu sözler o tarihlerdeki medrese ve müderrislerimiz hakkında bir fikir vermeğe kâfidir.

“Zamanımızda (XVI. asır sonlarında) müderrislerin hâftada dört derse devamları ve danışmendlerin dersleriyle iştigal ve istifadeleri muhal oldu” dedikten sonra birinci madde olarak “müderris vardı ki ayda bir kere derse varmaz; nice varsun ki okutacak talebe bulunmaz ve bulunsa da kendusi ders vermeğe kadir olmaz. Bazılarına göre bu ihmâl ve liyakatsizliğe sebep, mevali-zâdelerin meydan almasıdır; bunlardan Pâdişah hocaları, oğulları yaşı on dört ve on beşe gelince ibtida elli akçeli Dâhil müderrisi ve şeyhülislâm oğlu ise aynı sinde elli akçalı Hâriç müderrisi (sonra o da Dâhil müderrisi olurdu), kazasker oğulları ibtida kırkar akçe medrese müderrisi ve taht yani eyâlet kadıları oğulları ise yirmi beşli ve otuzlu medreselere hiç sıra beklemeden küçük yaşta müderris oluverirlerdi.” Âli bu gibilere :

¹ *Atâyi (Şakayık zeyli)*, s. 446.

² *Mühimme defteri*, Nr. 2, s. 13.

“Tarîk-i tahsilde kendulere hareket lâzım olmayıp yani hiç bir medresede sıra tahsili görmeden beşikte iken mülâzım, söz söylemeğe kudreti olduğu zaman müderrislik almağa yol açılır ve bülüğ yaşına gelince mollahğa (büyük kadılığa) doğru yol alır, tıraşı gelinceye kadar, menasib ve medarisi dolaşır ve traşı geldikten sonra beş yüz akçe mevleviyete ulaşıb ve nâdiren eline kitab alsa bile o da muhazarat, cönk ve gazeliyattan ibaret kalır” diyor.

Yine Âli'ye göre aynı asır sonlarında bozukluğun ikinci sebebi bu mevali-zâdelerin pek kısa zamanda elde ettikleri derecelere hakikî medrese talebelerinin varmaları âdetâ muhal olduğundan evlâd-ı etrâk medreselere rağbet göstermez olmuşlardı¹.

Bozukluğun üçüncü sebebi Anadolu ve Rumeli halkından olup büyüklere intisap etmiş olanların hâmlerinin iltimaslarıyla medreselerde mürettep tahsil görmeden ilmiye yoluna girmiş olmaları idi². Dördüncü sebep rüşvet ile müderrislik ve kadılık elde edilmesi³ ve beşinci sebep de ehl-i ilimle cahilin derece ve kıymetinin ölçülmemesi idi.

İlmiye sınıfının bu bozukluğu sebebiyle III. Murad, sadr-ı âzam vasıtasıyla kazaskerlere bir hatt-ı hümayun göndererek cediti Fatih Sultan Mehmed'in medreseler hakkındaki kanun-

¹ “.. pes evlad-ı etrâk nice şugl etsinler, medaris-i haliyede nice tahsil-i ilm etsinler; anlar evahir-i ömürlerinde varamıyacakları mansıba bir çelebi, şeref-i nesebi hasebiyle saba âleminde vasıl olur” *Âli, basılmamış c. I, s. 29.*

² “Evlâd-ı etrakten müstaidlerin ekâbire intisabları Paşa ve Ağalara istinad birer tarikle okuyup yazmadan ve yorulmadan mülazım ve müderris ve kadı olmaları idi” *Âli, c. I, s. 29.*

³ Müderrisin ve kuzatın cahil kalmalarıdır ki fi zamanına ilme rağbet yok; cahil maldarın riayeti, eshab-ı fezailden artuk. Cemi-i manasib lâıyk ve münasibine verilmez, belki rüşvet salub arz-ı niyaz edenlere verilir; bu sebeple gerek müderrisin, gerek kuzat-ı müteşerriin ekâbire istinada çalışır; onlara ittikâ ile cemi-i mal edip kat'-ı meratib saiyinde füzela-i asr olanlarla yarışır; maahaza onları geçerdi.”

Sahn-ı medâris bir mekteb oldu sibyana
Mizâc-ı din zayıf oldu zât-i şer'-i kavim
Cihanı oğlan; uşak tuttu alem oldu adim
Müderrisin ise sibyan-ı vâcibü't-tâlim
İçinde hizmet-i fetvaya lâıyk âdam yok
Sorulsa her biri mollây-ı vâcibü't-tâzim

unun tamamen tatbikini emretmiştir. 2 Şaban 985 (15 Ekim 1577) tarihli olan bu hatt-ı hümayunda şöyle denilmektedir¹.

“Hâlen tarîk-i ulemaya haylî ihtilâl ârız olub kanun-i kadîm-i Sultan Mehmed Gazi zamanındaki gibi gözedilib zamanımızda dahi ahsen olmak muradımdır. Şimdi kanun gözedilmekle müderrisin ve talebe şugldan kalmışlardır. Kuzat-ı askere muhkem tenbih olunaki müderrisin ve talebe tekmil-i müddet-i örfiye etmedin feragat ettirib âhar mansıba sevk ettirmiyeler ve danışmendler dahi aşağı medreseden şugl miktarın etmedin mevaliye aldirmayalar. Kazaskerin marifeti olmadın kimesneyi kabul etmiyeler. Ve dahi müderrisler var imiş ki akçesi ve dersi almayıb mücerred âhar mansıba vesile olmak için tevcih olunur imiş ve ol makuleler cemiyet eylemeyib ve şugl etmeyib zamânede şugl edenlere müzahim olurlar imiş. Ol makule müderrisler ref’ olunub min-bâd arz olunmıya, velhasıl menasib ehline sevk olunub ilmi ve fazl olanlar ve maharet-i tâmmesi olanlar terbiye olunub riayet oluna. Kimesnenin iltimasıyla nâ-ehle mansıb arz olmaya. Bâdelyevm bu vaz’a muhalefet ve emre mugayir ki vaz’ı işitle, zararı kenduleredir, bilmiş olsunlar, gözlerin açsunlar. Gelmiş ve gelecek kuzat-ı asâkire tenbih ve te’kittir”.

Bu hatt-ı hümayunun tesiri olmadığı bozuklukların devam etmesinden ve genişlemesinden anlaşılıyor.

YÜKSEK DERECELİ ULEMA EVLÂDININ İMTİYAZLARI

Dersten icazet alarak mülâzemet nail olan bir danışmend, aşağı medreselerden itibaren çalışıp imtihan vermek suretiyle müderris veya kadı namzedliğine kadar çıkar ve münhal vukuunda tâyin olunurdu. Fakat yüksek dereceli ulemanın oğulları babalarının işgal etmiş oldukları mevki itibariyle derecelerine göre def’aten Miftah, Kırklı, Hâriç ve Dâhil müderrisi oluverirlerdi.

Bu ulema oğullarından ilk imtiyaz meşhur Molla Fenarî diye meşhur olan Şemseddin Mehmed b. Hamza’nın (vefatı 834 Recep=1431 Mart) oğullarına ve torunlarına verilmiş olup bunlar, müderris oldukları takdirde kırk akçe ile tâyin olunur-

¹ Kanunnâme-i Osmanî (Esad Efendi kitapları), Nr. 2362.

lardı¹. Daha sonraki tarihlerde ulema oğulları hakkındaki bu imtiyaz genişlemiş ve bu suretle ilmiye sınıfında bu gibiler hakkında ehliyet ve istihkaka bakılmıyarak imtiyaz sayesinde pek çok kıdemli, sıra bekleyen namzedlerin yerlerine bu imtiyazlılar tâyin olunurlardı.

Filhakika eski medrese teşkilâtında kısa ve az zamanda mânasına gelen *Tehille*² ve daha sonra atlamak, sıçramak mânasını ifade eden *Taфра* denilen sıra gözetmeden imtiyaz, iltimas, himayelerle birden bire üst derecelere atlamak âdet olmuştur.

İstanbul, Edirne ve Bursa kadılıklarında bulunmuş olanların oğullarının otuz akçeli *Miftah* müderrisliklerine tâyinleri Ebussuud Efendi'nin Şeyhulislâmlığa zamanında başladı³. Ebussuud Efendi'nin torunu ve Mehmed Çelebi'nin oğlu Abdülkerim Efendi dersten mezun olduktan sonra ceddine hürmeten ve def'aten Hâriç müderrisliği ile Mahmud Paşa medresesi müderrisliğine tâyin edilmişti⁴.

Anadolu kazaskeri Cafer Efendi'nin oğlu Sunullah Efendi -ki daha sonra dört defa şeyhulislâm olmuştur- babasının kazasker olması dolayısıyla 978 H. (1570 M.)'de ibtida kırk akçe ile Beşiktaş'ta Barbaros Hayreddin Paşa medresesi müderrisliğine tâyin edilmiştir⁵.

Şeyhulislâm Sunullah Efendi'nin oğlu Derviş Mehmed Efendi 1021 H. (1612 M.)'de babasının vefatı üzerine mülâzım kayıt olunarak birkaç ay sonra Dâhil itibar edilmiş olan Eyüp'te Zal Paşa zevcesi Şah Sultan medresesine müderris olmuştur⁶.

¹ Şakayık zeyli, *Atâyi*, s. 32.

² ... *Tehille* lûgatte *Tehilletü'l-kasem*, yeminin hükmünü izale etmek mânasında iken sonraları, pek az zaman kısa müddet mânasına kullanılmıştır. Şakayık'taki (*Tehille tariki ile*) ve (*Tehille-i sahnla Bağdad pâyesine mütesâid*) ve (*Tehille-i Sahn tariki üzere altmış akçe ile Muradiye'ye terfi*) kayıtları kısa zamandaki terfi ve terakkiyi göstermektedir (*Atâyi, Şakayık zeyli*, s. 567, 615, 628.

³ *Atâyi (Şakayık zeyli)* Mehmed b. Mustafa Niksarî tercüme-i hâlinde, s. 182.

⁴ *Atâyi (Şakayık zeyli)* Abdülkerim b. Mehmed Çelebi b. Ebussuud'un tercümeihâli, s. 183.

⁵ *Atâyi (Şakayık zeyli)*, s. 553.

⁶ *Atâyi (Şakayık zeyli)*, s. 560 "Mehadim-i kiram meşayih-i islâm, ikram olundukları üzere *Zal Paşa Sultan pâyesi* ile ihtiram olunmuştur".

Bu kayıt şeyhulislâm oğullarının birden bire Dâhil müderrisliğiyle tâyinlerini göstermektedir. Nitekim 1106 (H. 1694 M.)'de birinci defaki şeyhulislâmlığından mazûl olarak memleketi olan Erzurum'a gönderilmiş olan Seyyid Feyzullah Efendi'nin oğlu Seyyid Fethullah Efendi *İstanbul'a* gelip müderris olmak isteyince şeyhulislâm bulunan Sadık Efendi kendisine Hâriç müderrisliği teklif etmişti; fakat Fethullah Efendi, şeyhulislâm oğullarının müderrisliğe *Mûsıla-ı sahn* (dâhil) müderrisliğiyle başladıklarını söyleyerek Hâriç müderrisliğini kabul etmemiş ve pek az sonra saltanat tebeddülüyle babasının ikinci defa şeyhulislâm olması üzerine *Mûsıla-ı sahn* müderrisliğine tâyin olunmuştur¹.

III. Murad'la oğlu III. Mehmed'in hocaları olan *Tacü't-tevarih* müellifi meşhur Hoca Sadeddin Efendi'nin oğlu mülâzım olduktan sonra Pâdişah hocaları oğullarının imtiyazları üzere şeyhulislâm evlâdları gibi Dâhil medreselerinden Esmihan Sultan müderrisliği tevcih edilmiştir². Yine bunun gibi Pâdişah hocalarından Nevalî Efendi'nin oğlu, hoca-zâdeler kanunu üzere 1007 H. (1599 M.)'de Dâhil müderrisliklerinden Şah Sultan müderrisliğine nail olmuştu³. III. Mehmed'in şehzâdeliğinde hocası olan Azmi Efendi'nin oğlu ibtida kırk akçe ile müderrisliğe başlamıştı⁴.

Kazasker oğullarına da ilk defada kırk akçelik müderrislik verilirdi. Şeyhulislâm Şeyhî Abdülkadir Efendi'nin oğlu Abdürrahim Efendi, babasının kazaskerliği zamanında mülâzım olduğundan kırk akçe ile müderris olmuştu; yine böylece Zeke-riya Efendi'nin kazaskerliğinde müderris olan oğlu Lütfullah Çelebi "Mehâdım-i sudûr-i kiram kanunu üzere ibtida kırk akçe ile *Silivri*'de Pirî Paşa müderrisliğine" tâyin edilmişti⁵.

Sultan zâdelerden ilmiye sınıfına intisap edenler de mülâzemetten sonra Hâriç müderrisliği ile ilmiye sınıfına intisap eder-

¹ Raşid tarihi, c II, s. 361.

² Atâyî, s. 575 "Esmihan Sultan pâyesi ile ikram ve hoca-zâdeler tariki üzerine ihtiram olundular".

³ Atâyî, s. 749.

⁴ Atâyî, s. 739.

⁵ Atâyî (Şakayık zeyli), s. 325, 506, 529, 539, 553, 747.

lerdi; meselâ II. Bayezid'in kızı Gevher Melekşah Sultan ile Dukakin-oğlu Mehmed Paşa'nın oğulları Osman Ebussuud Efendi'den mezun ve mülâzım olduktan sonra "kanun-i kadim-i Osmaniyan üzere" elli akçe ile Davud Paşa medresesi müderrisliğine tâyin olunmuştur¹.

Fatih Sultan Mehmed'in kanunnâmesinde Şeyhulislâm, kazasker, Pâdişah ve şehzâde hocaları ile taht kadıları oğullarına Şehreminliği varidatından maaş tahsis edilmiş olup daha sonra bu maaş evkaf-i selâtin vakıflarıyla sair mahallerden verilmiştir².

XVIII. asrın ilk yarısında ve III. Ahmed zamanında imtiyazlı ülemanın iyi tahsil görmeyen oğullarının sakal salıvermeleri emredilmiş ve bu hal onların cehillerini örtmeğe medar olur diye alay mevzuu olmuştur. Hattâ meşhur Seyyid Vehbi bu yolda bir de manzume kaleme almıştır :

İltiha ile vakur etmek için etbân
Mün'implere fermân-i hümâyun geldi
Hak muammer ide Han Ahmed-i Âli-şânı
Emr-i hep ma sadak-i meslek-i mesnun geldi
Mübemû hatla idüp neşr-i mehasin şimdi
Şer'-i garraya mutâbık yeni kanun geldi
Hüsne iydiyye siyah câme biçildi gûya
Çehre-i sâde-ruhana hat-i şeb-gûn geldi

¹ *Atâyî*, s. 46 *Sultan-zâde Osman Bey b. Mehmed Paşa b. Ahmed Paşa b. Dukakin'in* tercümeihali

² *Fatih'in kanunnâme'sinde* Şeyhulislâm ve Pâdişah hocası oğullarına şehremini tarafından altmışar ve kazasker oğullarına kırk beşer ve taht kadısı oğullarına otuzar ve şehzâde hocası oğluna da otuz akçe verilmesi kabul edilmiştir (S. 41). Diğer bir vesikada İstanbul kadısı ve mevâlî oğullarına selâtin evkafından ve sair mahallerden maaş tahsis edilmiş olduğu görülüyor (*Ibnülemin tasnifi, saray vesikaları*, Nr. 837, 939). I. Ahmed devrine ait bir kartonda İstanbul kadısı oğluna Sultan Süleyman evkafından günde yirmi akçe verilmesine dair vezir-i âzamın tahriri ve hatt-ı hümâyun vardır (*vesika numarası* 839) 1006 Ramazan (1598 Nisan) tarihli İlmîye kanunnâmesinde şöyle denilmektedir:

"Baz kimesne şehremininden veya zevaiden bir kaç akçe ulufe peyda edib ednu mülâbese ile mülâzım olub" uzun müddet mülâzım olanlara müzahim olur. Bu kaide mevali-zâdelere mahsustur; gayrıya cari olmaya." *Kanunnâme, Aşir Efendi kitapları numara* 1004, s. 79 ve aynı kaynak, s. 34 bâ-hatt-ı hümâyun Müftü Efendi'nin oğluna yevmi otuz akçe verilme ferman olunmuştur. Sene 996.

Medd-i âh iyle bu vech üzere yazıldı tarih
Hüsn-i azl eylemeğe hatt-ı hümâyun geldi
1127

İCAZETNÂMELER

İcaztnâme, bugünkü tâbir ile bir medrese talebesinin tedris hayatına atılabileceğini gösteren diploma demektir. Medrese talebesi, medrese derslerine başladığı tarihten itibaren hangi dersten hangi eseri veya eserleri okumuşsa okuduğu eserlerin adlarının zikredilmesi suretiyle ders okuduğu hocasından bir belge alır ve bununla daha yüksek bir müderrisin dersine devam eder ve böylece medrese derslerini ikmal edip ders okutmağa müsaade ve selâhiyeti havi en son bir vesika ile müderrislik veya kadılık yoluna girerdi.

İcaztnâmeyi veren müderris icazetnâmeye kendi ismini yazdıktan sonra kendisi o dersi kimden okuduğunu yani hocasının kim olduğunu ve hocasının hocasının kim olduğunu zincir halinde yukarıya doğru yazarak bunu İslâm âleminin en büyük âlimine kadar çıkarıp bağlardı.

Sıhhatli olduklarına şüphe olmayan bu icazetnâmelerde ulema silsilesi bizde müderrisin hangi ulema kolundan geldiğini ve bu ulema kolunda kimlerin bulunduklarını göstermesi itibariyle pek mühimdir.

İcazetnâmeler ya tefsir, hadîs ve fıkıh gibi dinî ilimlere veya kelâm, felsefe (hikemiyat) ve müsbet ilimlere dair olduklarına göre değişir, dinî olanları sadr-ı islâma kadar gidip mevzû ilimler ise bunu vazeden mütchassıslara yani imamlara kadar dayanırdı.

XIII. asırdan itibaren *Anadolu*'da Osmanlı memleketlerinde ve hattâ İran ve Azerbaycan'daki ilim müesseseleri (*şeyhu'l-ulema*) denilen İmam Fahreddin-i Razi'ye kadar giderdi. Dinî ve müsbet ilimlerde mütbahhir olan Fahreddin ebû Abdullah Ömer 544 H. (1149 M.)'de Rey şehrinde doğmuş 606 H. (1209 M.)'de *Herat*'ta vefat etmiş olup haklı olarak allâme ve şeyhulislâm unvanlarını almıştır. Tefsir, hadîs, kelâm, felsefe, tıb, riyaziye, edebiyat vesair aklî ve naklî ilimlerde pek çok eser

yazmış olup icazet silsilesi birkaç vasıta ile İmam Gazalî'ye kadar gider.

İşte Fahreddin Râzî kolundan gelmiş olan âlimler yani Fahr-i Râzî mektebi mensupları ve bu arada Efdalüddin Huncı, Sadrüddin Ahlatî, Şemseddin Husrev Şahî, Râzî'nin doğrudan doğruya talebeleri olup ilk ikisi Anadolu'da ve üçüncüsü Suriye'de bulunmuşlardır. Bunlardan sonra aynı mektebe mesup olarak Kadı Siracüddin-i Ürmevî, İzzeddin Râzî, Hüsamüddin-i Râzî, Nasîrüddin Tusî, Sadrüddin Konevî ve XIV. asır başlarında Allâme Mahmud Şirazî ve daha sonra Alâüddin Esved (Kara hoca) ve Fahreddin Râzî ahfâdından Cemalüddin-i Aksarayî, Abdülmuhsin Kayserî, Davud-i Kayserî ve Sivas hükümdarı Kadı Burhanüddin Ahmed'i görmekteyiz ki bu asırlarda müderrislerin vermiş oldukları icazetnâmeler muhtelif âlimler vasıtasıyla Anadolu'da Fahreddin Râzî kolunun müessesesi Kadı Siracüddin-i Ürmevî'ye¹ ve oradan Fahreddin Râzî'ye kadar giderdi.

XIV. asır sonuyla XV. asrın ilk yarısında yetişmiş olan Osmanlı âlimlerinden Şemseddin Molla Fenarî ile Samavna kadısı oğlu Şeyh Bedreddin Mahmud, Şair Ahmedî de Fahreddin Râzî mektebine mensuplardı.

Osmanlı memleketindeki âlimlerin bir çoğu Molla Fenarî vasıtasıyla Fahreddin Râzî'ye kadar bir ulema kolu teşkil ederdi ki Fenarî talebesi Molla Yeğen denilen Mehmed b. Armağan ile onun talebesi ilk İstanbul kadısı Hızır Bey bu kolu teşkil edenlerin başında gelmektedirler².

¹ Siracüddin Ürmevî, Batı Azerbaycan'da Rumiye gölü kenarındaki şehre mensuptur. XIII. asrın ikinci yarısında Anadolu Selçukilerinden II. İzzeddin Keykâvus, IV. Kılıçarslan ve III. Gıyaseddin Keyhusrev zamanlarında yaşamış ve قاضى القضاة kadu'l-kuzat olarak en yüksek ilmiye rütbesini almıştır. Vefatı 676 H. (1277 M.)'den sonradır.

² XV. asrın ikinci yarısıyla kısmen XVI. asırda yaşamış olan Hızır Bey talebelerinin en meşhur olanları şunlardır: *Bursalı* Hoca-zâde Muslihüddin Mustafa, Hayalî Şemseddin, Muslihüddin Kastalanî ve Hızır Bey'in kendi oğulları Sinan, Yakub ve Müftü Ahmed Paşalar, Hatib-zâde Tacüddin, Kadı-zâde-i Rumî oğulları Kutbüddin Mehmed ve Riyaziyeci Mîrim Çelebi, Mevlâna Ayas, Fatih'in hocası Hayrettin, Riyaziyeci Kadı-zâde Kasım, Bahkesirli Muarrif-zâde.

XV. asırda eserleri Anadolu'ya girerek medreselerimizde okutulan Sadettin Teftazanî ile Seyyid Şerif Cür-canî eserleriyle Osmanlı medreselerinde müessir olmuşlar ve Siracüddin Ürmevî kolunu terk edip yine Fahreddin Razî'ye bağlanan kendi mekteplerini tesis etmişlerdir ki bundan sonra gelen âlimlerin icazetnâmeleri bunlar vasıtasıyla Fahreddin Razî'ye kadar gitmiştir.

MÜDERRİSLİK BERATLARI

Müderrişlik tevcihi XVI. asır ortalarına kadar kazaskerlere ait iken bu tarihten itibaren Şeyhulislâmîlik ilmiye sınıfının en yüksek mertebesine çıkarıldığından kırk akçeli medreselere müderriş tâyini kazaskerlerin ve Hâriç medreselerinden itibaren yukarı sınıf müderrişlerinin tâyinleri de şeyhulislâmın arzlarıyla olmuştur.

Yukarıda bilmünasebe görüldüğü üzere Şeyhulislâm, Pâdişahın mutlak vekkili olan sadr-ı âzama yazar ve onun tarafından da Pâdişaha arz olunarak muvafakati alınır ve vezir-i âzam aşağıdaki tertip şekliyle müderrişlik ruûs ve beratlarının yazılmasını ruûs kalemine emrederdi ¹.

“Medrese-i mezbure (birden ziyade medrese ise medaris-i mezbure) kırktan münfasıl lede'l-imtihan istihkakı nümayan olan kıdvetü'l-ulema el-muhakkikîn Efendi zîd ilmuhu . . . mahal ve müstahak olmakla faziletlû semahatlû şeyhulislâm Mevlâna Efendi hazretlerinin işaretleri mûcibince bâ-ibtida-i hâriç tevcih olunmak buyruldu”.

Bu muameleyi mütaakıp inha edilmiş olan müderriş İbtida-i hâriç müderrişliği beratı verilirdi. Eğer inha edilen müderriş adedi ziyade ise tabîî vezir-i âzamanın inhası ana göre yazılırdı.

¹ Şeyhulislâm ile *İstanbul, Eyüp, Üsküdar, Galata* kadılıkları ve bir kısım vakıf rûûsaları da Rûûs kalemi rûûslarından (Türk Tarih Encümeni kütüphanesinden Tarih Kurumuna devredilen 39 numaralı defter).

XV. ASRIN İKİNCİ YARISINDA VERİLMİŞ BİR MÜDERRİSLİK BERATI

انفذه الله تعالى الى يوم الحشر و السؤال ¹ bi-misal Sebebi-i tahrir misal-i Enfezehullahü taalâ ilâ yevmi'l-haşr ve's-sual oldur ki Darende-i tevki-i refi seyyidü'l-ülema ve kîdvetü'l-füzela mevlâna قوام الملة كوام الدين دام عصمته و عم افادته Kıvamü'l-milleti ve'd-din dâme ismetuhu ve amme ifadetuhu hizmetlerine mahrusa-i *Selânik* medresesinin müderrisliğini tefviz kıldım ki bâde'l-yevm medrese müderrisi olup ulûm-i diniyyeye meşgul olup müşkilât-ı fûrû' ve dekâyık-i ehâdis ve hakayık-ı tefsir-i Kur'an hali de muhasıl ve mahsus talebeye her ne fenden okurlarsa bi-kaderi'l-vus' ve't-tâka ve'l-îmkân tatil günlerinden gayri günde talebenin dersini kesmeye ve sükkân-ı medreseye bi-kaderi'l-istihkak hakların tâyin edivere ve ehl-i fesa-da medresede hücre vermiye ve talebeye talim ve terbiyet bâbında gayetle meşgul ola (ki ilm münteşir olup izdiyada irtifâ bula ki el-ilmü bi'l-müderris kaimen ve irtifaan) ve evkaf mahsulâtından olan rakabe-i medreseyi mukaddem tuta, harabını imaret kılıb halilin meremmet eyliye ve yevmi yirmi akçe kendu alıb vech-i maişetine sarf edib devam-ı devlet duasına meşgul olup mezid-i inayetine müterakkib ola ve baki ne kaldiyse medresede müştagil ve mülâzım olan talebeye tahmil ve taksim ide; tâ revnak-ı din ve kemal-i ilim şeref bulub mertebe-i ulema derece-i âlâya yetişe. Mektubu mutalâa kılanlar alâmet-i şerif üzere itimad kılarlar. Tahriren fî sene erbaa ve semanîn ve semane mie ².

Bu müderrisliğin ilk medreselerden olan *Hâşiye-i tecrid* medresesi olduğu müderrisinin yirmi akçe yevmiyeli olmasından anlaşılıyor. Müderrisin rûûs mûcibince okuttuğu dersten başka o medresenin vakfı mûcibince kendi müderrislik yevmiyesinden maada talebenin haklarını verecek, medresenin tamiri icap ederse vakfiyesi üzere onun tamirini yaptırarak, ehl-i fesada medresede oda vermiyecekti. Bu müderrislik rûûsu Mevlâna Kıvameddin'e (884 H. = 1478 M.) senesinde verilmiştir.

¹ مثال *Misal*, berat veya menşur demektir.

² مناهج الإنشاء *Menahicü'l-inşa* (Yahya b. Mehmed el-Kâtib), Paris Millî kütüphanesi yazmaları ilâve kısım, Nr. 610 varak 61 (merhum Prof. Mükrimin Halil Yınanç'ın Paris kütüphanesinden aldığı notlardan nakledilmiştir).

XV. ASRIN İKİNCİ YARISINDA SAHN-I SEMAN MÜDERRİSLİĞİ BERATI

Bu berat sureti Fatih Sultan Mehmed tarafından elli akçe yevmiye ile *Sahn-ı seman* medreselerinden birisine tâyin edilmiş olan Efdal-zâde Hamidüddin Efendi'ye verilmiştir. Efdal-zâde 23 Şevval 877 (23 Mart 1473)'de *Sahn* müderrislerinden Alâüddin Ali Kuşçu'nun Ayasofya müderrisliğine nakli üzerine *Sahn* müderrisi olmuş ve bir hafta, on gün sonra da evâil-i zilkade (1473 Nisan) tarihiyle kendisine aşağıdaki berat verilmiştir¹.

نشان شریف عالیشان وطوغرای غرای واجب الاذعان انغذه الله الملك المنان الى اخر الدهور
والا لزمان اولدرکه دارنده² مثال بیمثال لازم الاتباع والامثال .

Nişan-ı şerif-i âl'san ve tuğray-ı garrây-ı vacibü'l-iz'an enfezehul-lahü'l-melikü'l-mennan ilâ ahiri'd-dühûr ve'l-ezman oldur ki Dârende-i misal bî-misal-i lâzümü'l-ittiba ve'l-imtisal cenab-ı fahrü'l-fuzelâ el-müteverriîn, zahrü'l-ulema, el-mütebahhırın bel nehr-i ilmü'l-evvelîn Efdalüddin oğlu Mevlâna Hamidüddin Çelebi dâmet fezâiluhu mahrusa-i Kostantiniyye'de Yenicami medresesinde³ Cenab-ı fezâil-meab Mevlâna âzam âlem efdalü'l-ulema-i fî'l-âlem miftah-ı izah-ı ferayid-i meani ve beyan . . . âlâü'l-milleti veddin Ali Kuşçu yerine³ müderris nasb edib sene seb'a ve seb'îne ve semâne mie Şevvalinin yirmi üçüncü gününde yevmî elli akçe tâyin eyledim ve buyurdum ki sadrü'l-ümena ve mutemeddin cami-i cedid mütevellisi Mevlâna Aşkî zîde kadruhu mezkûr camiün evkafına günde kırk akçe ve zevayidinden yevmî on akçe hesab, kenduye aydan aya vazifesini ve mezkûr camiün evkafından talebeye yevmi otuz akçe ve muîdine yevmi beşer akçe ve yevmî bevvabına iki akçe hesabınca vazifelerin vire ve şimden sonra her kim mütevellî olursa bu minval üzere vireler; teedid-i

¹ *Mecmûa-i Münşeat, Paris Millî kütüphanesi, Arapça yazmaları, Nr. 4434* (Rahmetli Prof. Mükrimin Yınanç'ın notlarından).

² Fatih camîine o tarihlerde *Yeni Cami* denilmekte idi.

³ Beratta Ali Kuşçu hakkındaki tavsif onun ne derece yüksek bir âlim olduğunu gösterdiği gibi aynı zamanda onun *Sahn-ı seman* müderrisi bulunmuş olduğunu da göstermektedir. Şakayık tercümesinde Ali Kuşçu'nun *Sahn* müderrisliğine dair kayıt yoktur.

hüküm ve pervâne¹ taleb etmiyeler. Bu dahi alıb vech-i maişetine sarf edib varıb medrese-i mezburda ahali-i müstaididine ifade ve istifadeye meşgul olub eyyam-ı tatilden gayrı günlerde derse iştigal eyliye. Filcümle kesb-i fezâil ve neşr-i ulûmda hiç bir veçhile dakika-i rakika fevt etmeyib riyaz-ı ulûm ve maârifte tertib-i irşad ile ağsan kılıb tullabına neşv ü nema verib اطراف النهار اثناء الليل و اطراف النهار devam-ı delâlet-i ebed peyverdim duasına muvazabet ve mülâzemet göstere. Şöyle bileler. Kişver-küşây-ı cihan-ârây-ı tuğray-ı hümayunla muhalli ve misal-i meymunla mütehali görenler mazmununu muhakkak bilib itimad ideler. Tahriren fi evâil-i Zilkade, sene seb'a ve seb'in ve semane mie.

XVII. ASIR BAŞLARINA AİT MÜDERRİSLİK BERATI²

نشان شریف عالیشان سامی مکان سلطانی و طوغرای غرای جهان آرای خاقانی بعد
Nişân-ı şerif-i âli-şan-ı sâmi-
mekân-ı sultanî ve tuğray-ı garrây-ı cihan-ârây-ı hâkanî bâde
bi'l-avni'r-rabbânî ve's-savnü's-samedânîve'l-meâli hükmü
oldur ki,

Çün avâtıf-ı aliyye-i şâhâne ve avârif-i mütekâsire-i Pâ-dişâhânem inayet ve müstahakk-ı âtîfet olanlar bâbında mebzûl ve masrûf ve bî-dirîğdir. Binaen alâzalik جمہ آباد Cumaâbâd'da Kasım Paşa müderrisi Mevlâna Süleyman, Kadı olmağla yerine yirmi beş akçe ile İlyas Bey medresesinden iki yıldan ziyade zaman infisali ve altı aydır Dersaadetime mülâzemeti olan râfi-i tevki-i refi-i saadet-nişan kıdvetü'l-muhakkikîn umdetü'l-müdekkikîn el-muhtas bi-mezid-i inayetü'l-melikü'l-mennan Mevlâna Sinan zîde fazluhu tâlib ve müstahak olduğu sene sitte ve işrîn ve elf Cumade'l-ûlâsının ikinci (günü) pâye-i serir-i saadet-masrime arz olundukta hakkında mezîd-i inayet-i mülûkânem vücuda getirüb medrese-i mezburi yevmî otuz akçe ile sadaka edüb bu

¹ *Pervane*, ferman, hüküm ve nişan demektir. Osmanlılardaki *Tevkii*, Nişancı mukabili olarak Selçukîlerde de *Pervane* vazifesi vardı.

² *Başvekkâlet Arşivi, İbnülemin tasnifi, Tevcihat vesikaları*, sene 1026 H., Nr. 604. Daha sonraki asırlarda da tahrir tarzı aynıdır.

berat-ı hümayun-ı izzet-makrunu verdim ve buyurdum ki varıp anda müderris olup talim-i ulum-i şer'iyye ve tamim-i fünun-ı mer'iycede bâb-ı ifade ve istifadeyi meftuh tutub eyyâm-ı mûtade-i ma'hûdeden (tatil günlerinden) gayrı evkatta bilâ-özr-i şer'i tatil-i vakt etmeyib ders fevt eylemeye; cihet-i tedris yevmî otuz akçeye mutasarrıf olup devam-ı devletim için duaya müdâvemet göstere ve cihet-i bevvab ve ferraş dahi bunun yedinden sarf ve harc oluna.. Bu babta hiç ahad mâni ve dâfi olmayıb asla veçhen mine'l-vücuha dahl ve taarruz kılmayalar. Şöyle bileler ve alâmet-i şerife itimad kılarlar.. kurrere fî evâsıt-ı şehri-i cemazi-yelevvel, sene sitte ve işrîne ve elf mine'l-hicreti'n-nebeviyye.

* * *

Fatih Sultan Mehmed'in kanunnâmesinde Sahn-ı seman ve Dâhil medreseleri müderrislerinin elkabı şöyle kaydedilmektedir¹:

İftiharü'l-ülema-el-muhakkikîn muhtarü'l-fuzalâel-müdekki-
kîn yenbû-el-fazl ve'l-yakîn varis-i ulûmî'l-enbiyai'l-mürselîn
el-muhtas bi-mezid-i inayeti'l-mülki'l-muîn.

Feridun Bey Münşeâtında ise yalnız Sahn müderrislerinin elkabı zikredilmiş olup aynen şöyledir²:

İftiharü'l-ülema el-muhakkikîn muhtarü'l-füzelâ el-müdek-
kikîn madenü'l-fazl ü ve'l-yakîn el-muhtas bi-mezid-i inayeti'l-
meliki'l-muîn... müderris mevlâna..... zîdet fezâiluhu

¹ Kanunnâme-i Âl-i Osman, s. 31.

² Feridun Bey Münşeâtı, c. I, s. 11.

DOKUZUNCU BÖLÜM

KADILIK

Osmanlı devletindeki şer'i mahkemelerde şer'i ve hukukî bütün meseleler Hanefî mezhebi üzere hal ve fasl edilirdi. Bu şer'i mahkemelerden başka da mahkeme yoktu. Aynı zamanda şehir ve kasabaların belediye işleri bugünkü noterler gibi vekâletnâmeler, alım ve satım muamelelerinin tanzimi de bunlara aitti. Hükümetin mahallî herhangi bir iş hakkında göndermiş olduğu fermanların infaz ve tatbiki de bu kadılar vasıtasıyla olurdu.

Osmanlı devletinin kuruluşu sırasında en büyük kadılık evvelâ İznik ve sonra Bursa kadılığı olup zabtedilen yerlerde de ikinci ve üçüncü derecelerde kadılıklar ihdas olunmuştu. Daha sonraki mülkiye teşkilâtımızda kaymakamlarla idare edilen mahaller, evvelce kadılarla idare edildikleri için buralara kaza denilerek bu isim zamanımıza kadar gelmiş ve sonra ilçe adını almıştır. Kadı, şer'i ve hukukî hükümleri tatbik edici demek olup aynı zamanda hükümetin emirlerini de yerine getiren bir makamdı. Kadılara حاکم الشرع hâkimü's-şer'i ve daha sonra aleltlak hâkim denilmiştir.

İznik ve Bursa kadısı olan Çandarlı Halil Hayreddin Paşa'ya kadar ilk Osmanlı vezirleri ulema sınıfından yetiştikleri gibi¹ Hayreddin Paşa'dan sonra oğulları, Ali, İbrahim Paşalarla torunu Halil Paşa da hep ilmiye sınıfından yetişerek vezir ve vezir-i âzam olmuşlardır.

XIV. asır sonlarına kadar Osmanlı devletinde kadılığa rağbet azdı ve müderrislik kadılığa tercih ediliyordu; buna da sebep, kadıların ücretlerinin az olması idi². İtikadî işler, fıkıh denilen

¹ Osmanlılarda ilk vezirlere dair mütalâa (*Belleen*, sayı 9, s. 99, sene 1939)

² *Aşık Paşa-zâde*, s. 70 ve *Oruç Bey tarihi* (Babinger yayını), s. 30, 100; *Neşri* (Cihannüma), *Türk Tarih Kurumu yayınlarından*, s. 86'da Orhan Gazi'nin ilim ehlini ve hafızları sevdiğini ulemaya ve kimseden bir şey almamaları için kadılara ulufe tâyin edildiğini beyan ediyor.

İslâm hukukuna vakıf ulema tarafından hallediliyordu; daha sonra bu fakihlara *müftü* denilmiştir.

Kadınların muayyen maaşları olmayıp aidatları herhangi bir dâva münasebetiyle zuhurata bağlı olduğu için bunlardan maişetçe zarurette kalanlar yahut aldıklarını az görenler irtikâb ve irtişaya sapsmışlardır.

Sultan Yıldırım Bayezid, bazı kadınların irtikâblarını haber aldığı zaman bunların Yenişehir'de bir eve konularak yakılmalarını emretmiş ise de¹ kadınların maişetlerini temin edecek kadar maaşları olmadığından dolayı bu halin vukua gelmiş olduğu Vezir-i âzam Çandarlı-zâde Ali Paşa tarafından arzedilmesi üzerine kadınların gördükleri işlerden dolayı (*ücret-i sakûk*) adıyla bir ücret tesbit edilmesi muvafık görülerek cezadan kurtulmuşlardı (796 H.= 1394 M.); fakat aynı zamanda Pâdişah ulemadan Şeyh Ramazan'a kazaskerlik tevcih ederek kadınların içinde cahil ve zalim olanlarını hacretmesini emretmiştir².

Aşık Paşa-zâde, Neşrî ve Oruç Bey tarihlerine göre resm-i kısmet, yani miras taksiminde bin akçede yirmi akçe olup⁴ Oruç Bey tarihinde ise bundan başka şer'î mektuptan (suret-i sicil) iki akçe resim alındığı beyan edilmektedir⁴. Kanunnâmelerde Yıldırım Bayezid zamanında kadınlar için kabul edilen resmin hüccet, resm-i kısmet ve sicilden alındığı beyan ediliyorsa da miktarı gösterilmiyor⁵. *Tacü't-tevarih*'te ise Vezir-i âzam Çandarlı-zâde Ali Paşa'nın tavsiyesiyle hüccetten yirmi beş, sicilden yedi, nikâh akdinden on iki ve resm-i kısmetten binde yirmi akçe tâyin olunduğu yazılıyor⁶. Bu miktar daha sonra para rayicine ve ihtiyaca göre artmış ve ek-

¹ Oruç Bey mürtekip kadınların yirmiden ziyade (S. 29) ve Âli ise (*Kün-hü'l-ahbar*, c. V, s. 104) on beş kadar olduğunu yazarlar. Bu miktarı seksene kadar çıkaranlar varsa da mübalağalıdır.

² *Müneccimbaşı*, c. III, s. 310,

³ *Aşık Paşa-zâde*, s. 71; *Neşrî*, s. 338; *Oruç Bey*, s. 30, 100. İki evvelki kaynakta binde yirminin nereden alınacağı zikredilmemekle beraber *Oruç Bey*'in ikinci nüshasında (S. 100) bunun resm-i kısmetten alınacağı gösteriliyor.

⁴ *Oruç Bey tarihi*, s. 30, 100.

⁵ *Osmanlı kanunnâmeleri* (Millî Tettebbular mecmuası) sayı, 2, s. 325.

⁶ *Tâcü't-tevarih*, c. I, s. 104 ve *Tekâlif Kavaidi* (*Abdurrahman Vefik*), s. 371.

silmiştir¹. Fatih Sultan Mehmed'in kanunnâmesinde kadınların sicilden yedi, hüccetten otuz iki, sicil suretinden on iki ve imzadan on iki ve miras taksiminden binde yirmi, bâkire nikâhından otuz iki, dul nikâhından on beş veya on iki akçe alınması kanun oldu². XVI. asır sonlariyle XVII. asırda miras taksiminden kadılar binde on beş, nikâh resminde kız olanlardan kadıya yirmi ve hademesine beş, dul olanların nikâhından kadı on ve hademesi beş hüccet ve resm-i kitabet kadı için yirmi ve hademesi için beş ve azadnâmelerden kadı için elli, naib, emin ve kâtip için on iki cem'an altmış ve sicil kaydından sekiz, imzadan on iki ve müraseleden yani şer'i muhaberâtta altı akçe resim alınırdı³. XVIII. asır başlarında da aynı resimlerin alındığını Nimetî Efendi kanunnâmesinden öğreniyoruz⁴ 1271 H. (1854 M.)'de neşredilen üç nizamnâme mucibince kuruş ve para hesabıyla resim alınmağa başlanmıştır⁵. Daha sonra şer'i mahkemelerin nizamnâmelerinde bazı tadilat yapılarak bazı ücretlerde değişiklik olmuştur.

XVI. asır sonlarında 998 H. (1590 M.) tarihli bir kadı beratı mazmunu bunların şer'i muamelâtta vazifelerini göstermesi itibariyle mühim olduğundan suretini aşağıya naklediyorum⁶:

Mazmun-ı berat-ı kadı :

Kanun-ı kadîm bu minval üzere muharrerdir. Kadı hâkim olup icrây-ı ahkâm-ı şer'i nebevîde... evâmîr ve nevâhi-i ilâ-

¹ XVI. asır sonlarındaki kanuna göre *sicil resmi*, altısı kadının biri nâib ve biri kâtibin olmak üzere sekiz akçe ve *hüccet* resminin yirmisi kadının, dördü nâibin ve iki akçesi kâtibin olarak yirmi altı akçe ve *mürasele* resminden beşi kadının ikisi nâib ve birisi kâtibin olarak sekiz akçe ve mukataa resminden onu kadının üçü nâib ve biri kâtibin olmak üzere on dört akçe ve *âbîk* (kaçkun köle) resminden onu kadının, üçü nâibin ve biri kâtibin olarak on dört akçe ve *boşanma* resminden ellisi kadının, onu nâibin ve altısı kâtibin olarak altmış altı akçe ve *sicil sureti* resminden on biri kadının, ikisi nâibin ve biri kâtibin olarak on dört akçe *resm-i kismet* ise yirmisi kadının üçü nâibin ve ikisi kâtibin olmak üzere binde yirmi beş akçe olmuştur (*Mecmua, Esad Efendi kitapları*, Nr. 3436).

² *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, s. 29.

³ *Osmanlı kanunnâmeleri* (Millî Tettebbûlar mecmuası), sayı 2, s. 35, 36; *Abdurrahman Paşa kanunnâmesi*, s. 54.

⁴ *Nimetî Efendi kanunnâmesi* (Kütüphanemizdeki nüsha).

⁵ *Düstur*, c. I, s. 301, 315, 321 ve oradan naklen *Tekâlif Kavaidi*, s. 372.

⁶ *Millî Tettebbûlar Mecmuası*, sayı 2, s. 326.

hiye mütemessik olub istimâ-ı deavi ve fasl hususunda şer'-i kavimden inhiraf göstermeye ve derahim ve denanir-i evkafi tescilinden gayrı eimme-i hanefiyyeden muhtelifünfiha olan mesaili kema-yenbağî tettebbû edib esahh-ı akvali bulub anunla amel eyliye ve kütüb ve sicillât ve tezvic-i sıgar ve sagîre ve kısmet-i mevaris-i reâya ve zaht-ı emval-i eytam ve mal-i gaib ve azl ve nasb-ı vasi ve kadı ve nâib ve akd-i enkiha ve tenfiz-i vesâyâ ve sair kazayây-ı şer'iyyede bittamam ve'l-ke-mal mutasarrıf ve mubaşir olub ol yerin mecmu-ı ahalişi mevlânây-ı mezburu kendilere kadı ve hükmünü nâfiz ve câri bilip kazay-ı şer'iyyelerinde rücû-ı mezbure edib izninden tecavüz eylemiyeler ve cihet-i kaza (maaş), kuzat-ı salife her neye mutasarrıf ola gelmişler ise bu dahi ana mutasarrıf olub benim devam-ı devletim için duaya mudavemet göstere ve kısmet hususunda ve gayride emr-i şerifim bunun üzerinedir ki her müteveffanın varisleri mademki kısmet taleb etmiyeler kadılar varub cebr ile kısmet eylemiyeler; şöyle ki veresenin bazı sagîr olsa kibel-i şer'iden vasi tâyin edib sagîrlere ait olan mirası hüccet edib ve resm-i kısmet taleb eylemeyeler; ve verese talebiyle kısmet olundukta binde on beş akçeden ziyade alınmaya ve kısmet eylediği aruz ve akardan resm alınmaya ve resm-i kısmet ziyade almak için müteveffanın metrukâtını ziyadeye tutmaktan hazer edib ehl-i hibre ile göre ve sicillât ve hüccet akçelerin ifrat eylemeyib kanun-ı kadîm üzere sicille yedişer ve suret-i sicille on dörder ve hüccete otuzar ve ümena ve mütevelliler muhasebesini ve haraccı ve resm-i ağnamcı defterlerin imza için de on ikişer akçe alıb ziyade alanlara sebeb-i azl ola ve mirî mültezimlerinin kefillerin kendü bizzat göre ve küfelânın biz filânız dedikleri gibi midir? ehl-i vukuftan tamam malûm etmeyince heman takrirleri ile yazmaya, sonra hilâf zuhur eder ise kadıya tazmin ettirile ve emr-i şerif veya dâvacılar talepleriyle lâzım gelmeyince nâiblerin kurâya ve nevahiye salıvermeye ve kefere nikâhından resim almaya ve beylerbeyi ve sancakbeyi mektublariyle ve kul göndermeleriyle haric-i kazada kaziye istima etmeyeler. Ve kadimden va'z ve nasihat edenleri ideler, anlardan maada kütüb-i tefâsir ve ehâdis istihracına kadir ve va'z ve nasihate lâyük olduğuna yedinde temessükü olanlara ettirib maadayı men edeler. Ve südde-i saadetime hâkimler irsal eylediği arzlarına tarih yazalar; bu minval üzere dokuz yüz doksan bir senesinde kanun-ı mukarrerdir.

KADILARIN TÂYİNLERİ

Kadılar, medrese tahsili görüp icazet alarak mülâzemet edenlerden tâyin edilirlerdi. Medreseden çıkıp kazasker divanına mülâzemet edenler, müderris olmak istemeyip kadılık etmek isterlerse doğrudan doğruya kaza kadılıklarına tâyin edildikleri gibi bir müddet müderrislik edip sonra kadı olmak isteyenler de müderrisliklerinin derecesine göre kaza, sancak veya eyâletlerden birinin keza kadısı olurlardı.

XIV. asırdan XVI. asır ortalarına kadar kazaskerlikler resmî ilmiye sınıfının en yüksek makamı olmaları itibariyle mevleviyet denilen büyük kadılıklar da dahil olmak üzere bütün kadıların tâyinleri Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin arzları ibtidadan yüz elli akçelik kadılıklara kadar olup bunu divan-ı hümâyun içtimalarının muayyen gününde Pâdişah tarafından kabulleri esnasında huzur-ı hümâyunda okuyarak iradesini alırlar ve yüz elliden yukarı mevleviyet denilen daha büyük kadıları kazaskerlerin bildirmeleriyle sadr-ı âzamlar arz ederlerdi; yani bu büyük kadıların tâyini sadr-ı âzama aitti.

XVI. asrın ikinci yarısından sonra müftü veya şeyhülislâmların kazaskerlere takaddüm etmeleri sebebiyle büyük kadılıklar ve İbtidây-ı dahil müderrislikleri şeyhülislâmların sadr-ı âzam vasıtasıyla inhaları üzerine yapılır olmuştu. Beş yüz akçe yevmiyeli mevali yani eyâlet kadılarının tâyinlerinde divan-ı hümâyun hademelerine kapıcılara ve sair vazife sahiplerine iki bin iki yüz elli kuruş bahşiş verilirdi¹.

Kendi selâhiyetleri dahilindeki kaza kadılarının tâyinleri ve azilleri hususunda kazaskerler tarafından tutulmuş olan deftere (*akdiye defteri*) yani kadılar defteri denilirdi; yukarıda söylediğimiz gibi bu defteri huzur-ı hümâyunda okuyup Pâdişahın muvafakati alınırdı². İlmiye teşkilâtı daha sonra bazı

¹ XVII. asır sonlarıyla XVIII. asır başlarında bahşiş alanlar saraydaki nöbetçi kapıcılar, Bab-ı hümâyun kapıcıları, meşaleciler, solaklar, beş bölük yerişeri, matracı, yazıcı, pişkeşçi, teşrifatçı, iskemleci çadır mehterleri, peykler, sakalar, bölükbaşılar ile kaşıkçılar idi (Nimetî Efendi kanunnâmesi, s. 73).

² "Kazaskerler arz günü akdiye defterlerin okuyup falan kadılığı falan dâinize verin deyu arz ettikte, saadetlû hünkârım buyurun ki ol arz ettiğin kadı ehl-i ilim midir ve müstahak mıdır?" (Koçi Bey'in Teşkilât mecmuası).

tadilâta uğrayıp kazaskerlerin kadı ve müderrisler için tuttukları defter esas olmak üzere tâyin ve nakiller bir tahriratla inha yollu yapılır ve yapılan tebeddüller (*tarik defteri*) adlı deftere kaydolunurdu¹.

Fatih Sultan Mehmed Sahn-ı seman medreselerini yaptırdıktan sonra kanunnâmesini tedvin ettirirken bu kanuna kadılara ait maddeler de koydurmuştu. Buna göre kadılığın en yüksek derecesi beş yüz akçe yevmiyeli mevleviyet denilen taht kadılıkları olup bunun üstünde ancak kazaskerlik vardı; mevleviyetler muhtelif tarihlerde memleketin büyümesi dolayısıyla lüzumuna göre artmıştı.

Sahn-ı seman müderrislerinden arzu edenler mevleviyet olan beş yüz akçe yevmiyeli kadılığa geçebilirlerdi². Yine kanunnâmeye göre Dâhil ve Hâriç müderrislikleri de müderrislerin yevmiyeleri itibariyle mevleviyet sayılarak buraların müderrisleri de beş yüz akçelik mevleviyetlere tâyin olunurlardı; Hâriç, Dâhil ve Sahn müderrislerinin maaşları ellişer akçe olduğundan muadili olan kadılıklarda mevleviyet idi³.

Beş yüz akçelik kadıların dereceleri Fatih'in kanunnâmesine göre teşrifatta beylerbeyiler (iki tuğlu Paşalar) ile defterdarın bir derece aşağısında olup eğer bu kadılar, askerî hizmete geçmek isterlerse Beylerbeyi rütbesiyle tâyin olunurlardı⁴. Yalnız taht kadılarının en yüksek derecelisi olan İstanbul kadısı merasimde beylerbeyilerle aynı derecede tutulmuştu⁵.

¹ Bu tarik defterlerinden sonuncusunu kıymetli dostum merhum Bay Nuri Saygılı bana hediye etmişti. *Mehmed Nuri Saygılı*, Fatih camii dersiâmlarından *Vodina*'lı Mustafa Şevki Efendi'nin oğlu olup 1296 H. (1878/79 M.)'de İstanbul'da doğmuş, medreseden icazet almış, Meşihat mektubî kalemine girmiş, ilmiye rütbesi İbtida-i hâriçten başlayarak mahrec mevleviyeti pâyesine kadar yükselmiştir. Mehmed Nuri Bey daha sonra Temyiz Mahkemesi Şer'iyye dairesinde mümeyyizliklerde bulunarak Meşihatın lağvedilmesi üzerine Şûray-ı Devlet Birinci sınıf kâtipliğine tâyin edilerek Mazbata kalemi müdürlüğünde bulunup 1941'de tekaüd olup 1949'da vefat etmiştir. Halûk ve mütevazî bir zat olan Nuri Bey'in nefis yazıları havi bir koleksiyonu olup maiyetçe zaruretine mebnî bunu ucuz fiyatla satmağa mecbur olmuştu. Talik yazısı güzel olup bunu Hattat Hasan Fehmi Efendi'den meşk etmişti.

² *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, s. 20.

³ *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, s. 20.

⁴ *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, s. 14.

⁵ *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, s. 20.

Âli'nin kaydına göre Pâdişahlar tarafından yaptırılmış olan altmışlı medrese müderrisleri isterlerse *Mekke, Şam, Halep, Bağdad* kadılıklarına ve içlerinden pek değerli olanları ise *tahtgâh-ı selâse* denilen *Bursa, Edirne ve İstanbul* kadılıklarına tâyin olunurlardı¹.

Kadırlardan üç yüz akçe yevmiyeli kadı arzu ederse mal defterdarı olurdu², bu üç yüz akçeli kadılıklar maaş itibariyle aşağıda ise de kanunnâmede beş yüz akçe mevleviyet derecesinde sayılmıştır³.

Daha yukarıda kaydettiğimiz gibi Fatih'in kanunnâmesine göre Hâriç elli akçeli müderrisin beş yüz akçelik mevleviyete tâyinleri XVI asır içinde kaldırılarak bunların yüzelli akçelik kadılıklara tâyin edilmiş oldukları görülüyor⁴. Bunun makûsu olarak yüz elli akçe yevmiyeli bir kadı müderrisliğe geçmek isterse o da Hâriç elli akçeli medrese müderrisi olurdu⁵. Süleymaniye müderrisi olanlardan bazıları Mısır kadılığına tâyin edilirdi⁶.

İçel medreseleri denilen İstanbul, Edirne ve Bursa mıntakalarındaki medreselerde yirmi akçe yevmiye ile müderrislik eden bir müderris kadılığa geçmek isterse kırk beş akçe ile tâyin edilirdi⁷. Fakat daha sonra şöyle bir tertip yapılarak bu tarz son zamana kadar devam etmiştir.

¹ Ayasofya Müderrisine hüküm ki,

Hâliya senin hakkında avâtuf-ı âliyye-i husrevânem zuhura getirüb işbu sene ihda ve sittin ve tis'a mie Şevval-i mükerrerminin üçüncü gününden Bursa kadılığı tefviz ve taklid kılınıb.... (*Mühimme defteri*, I, s. 27; Âli (*Künhü'l-ahbar*), basılmamış birinci cilt, s. 24; *Atâyi*, s. 39, 43, 48, 501, 520, 569.

² Kanunnâme-i Âl-i Osman, s. 17.

³ Kanunnâme-i Âl-i Osman, s. 17 "üç yüz akçelik kadı beş yüz kadı mertebesindedir".

⁴ Meselâ XVI. asır ortalarında İstanbul'da elli akçe yevmiye ile Hüsâmiye müderrisi olan İbrahim Efendi yüz elli akçe ile kadılığa geçmişti (*Atâyi*, s. 44). Yine aynı asırda elli akçe ile Bursa'da Manastır (Orhan Gazi) müderrisi olan Pir Ahmed Efendi, yüz elli akçe ile Galata kadısı olmuştu (*Atâyi*, s. 56).

⁵ Âli, basılmamış birinci cilt, s. 27.

⁶ Şakayık zeyli, *Atâyi*, s. 27.

⁷ Kanunnâme-i Âl-i Osman (not), s. 20; Âli (basılmamış Umumi kütüphane nüshası, s. 131).

İstanbul'da (Kibar müderrisîn) denilen Dârü'l-hadîs ve Süleymaniye medreseleri ile, Hâmise-i Süleymaniye, Mûsıla-i Süleymaniye müderrisleri kadı olmak isterlerse mahreç mevalisi olup Edirne ve Bursa'da aynı derecede bulunan müderrisler kadılığa geçmek arzu ettikleri vakit mahrec mevalisinden bir derece aşağı olan Devriye mevaliliğine tâyin edilirlerdi¹. İbtidası malûm olmayarak son zamana kadar gelen kanun üzere İstanbul müderrisleri derecesinin ilk kademesi *İbtida-i hâriç* müderrisliği olarak tesbit olunmuştur.

Kazaskerlere ait müderris ve kadıların tâyinlerinde bu tâyin kazasker muhızrları tarafından müjdelenir ve buna mukabil muhızrlara muayyen miktarda bahşîş verilirdi. Muhızrların maaşları olmadığından onlar bu gibi müjde paralarıyla geçinirlerdi.

KADIASKERİN KADI TÂYİNİ BUYRULDISI

İzzet-meâb şeriat-nisab Mevlâna Mustafa Efendi kâmyab Ba'de't-tehiyyeti'lvâfiye inha olunur ki Eşkiyor [Edirne'de] kadısı Osman işbu sene sitte ve sittine ve miete ve elf Zilhiccetü's-şerife gayetinden ref' ve yeri yevmî kırk akçe ile İstanbul'da Behram kethüda medresesinden kırk iki ay infisalın olup sezâvâr-ı inayet-i şehriyarî. . . olmanla yevmî yüz elli akçe ile sana tevcih olunmuştur. Gerekir ki kaza-i mezbure sene-i âtiye Muharremü'l-haramı guresinden ancak altı ay mutasarrıf olup on dört ay tâyin zamanın kazây-ı âhardan tekmiil eyleyüb beyne'l-ehali icrây-ı ahkâm-ı Şer'iyye eylesin vesselâm.

Top. S. Ar. 11701

*El-fakîr Mehmed Said
el-kadı bi-asker-i
Rumeli*

¹ Münhal Haleb mevleviyetine Mûsıla-ı Süleymaniyeden Mehmed Emin efendinin tâyini hakkında Şeyhulislâm'ın bir arızası (Top. S. Arş. Nr. 11862).

KADILARIN DERECELERİ

Kadılıklar büyük ve küçük kazalarla sancak ve eyâlet olmak üzere başlıca iki sınıftı. Son zamanlarda ilçe denilen ve mülkiye teşkilâtımızda kullanılan kaza adı, herhangi bir ilçenin askeri işleri hariç olarak diğer idarî, hukukî ve mahallî işlerin kadılar tarafından görülmesi cihetiyle idarî teşkilâtımıza girmiş ve devam etmiştir. Kaza (ilçe) kadılarının tâyinleri kazaskerlere aitti¹.

Kaza kadılıkları Rumeli, Anadolu ve Mısır'daki kazaların kadılıkları olmak üzere üç sınıftı; Rumeli'de kadılık edenler Rumeli kazaskeri defterinde kayıtlı olduklarından bunlar Anadolu kadılığına geçemezler. Rumeli'deki kazalarda terakki etmek suretiyle kadılık ederlerdi. Keza Anadolu kazalarında kadılık edenler de Anadolu kadılığı defterinde kayıtlı olmalarıyla orada devir yaparlardı². Kazaskerlerin kadıların derecelerini gösteren defterleri mûcibince Rumeli'deki kaza kadılıkları dokuz sınıfa ve Anadolu'dakiler on sınıfa ve Mısır kadılıkları altı sınıfa ayrılmışlardı. Bir kadılık hasılı, her bin hanede on akçe olarak onun üzerine hasılı tesbit olunur, kadı tâyininde, resm-i berat olarak aylığın muayyen kısmını alınır³.

¹ "Kuzat-ı kasabat menasıbı kazaskerler arzı ile verilip sair menasıb-ı ulema vezir-i âzam olan vekil-i celile müfevvaz bir husus idi" Âli, *basılmamış ikinci cilt, varak 328b ve Koçi Bey'in Teşkilât Mecmuası*, s. 6.

² "Benim Devletlû Hünkârım, Rumeli kazaskeri, Rumeli'de dört yüz elli kadılık vardır; onlara karışır; rikâb-ı hümayuna arz edib tevzi eder; Rumeli kadıları Anadolu'ya kadı olmaz ve Anadolu kadıları Rumeli'ye kadı olmaz" *Koçi beyin teşkilât mecmuası*, s. 6.

³ Celâl zâde (Kanunâme) Aşir efendi kitapları, Nr. 1004, 229 C.

İzzet-meâb şeriat-nisab eşraf-ı kuzat-ı kiram-ı zevi'l-ihitiramdan Mevlâna Mehmed Emin efendi Kâmyab.

Bâde't-tehiyyeti'l-vâfiye inha olunur ki diyar-ı Mısıryyede ber-vech-i maişet Feyyün muvakkatı hâlâ serlevha-i yemin Hafız Mehmed Said işbu sene seb'e ve tis'ine ve elf Zilhicetü'ş-şerifesi gurrasinden on iki ay zamanda bâde't-tasarruf ref ve yeri muvakkati olduğun kadı asker-i esbak ruznâmçesinde mukayyed sezavar-ı inayet-i şehriyârı ... olmanla bâ-terakki yevmî dört yüz akçe ile sana tevcih olunmuştur; gerektir ki kaza-i mezbure sene-i âtiye Zilhicce gurrasinden tevabi-i kadimesiyle seneteyn-i kâmileteyn mutasarrıf olub beyne'l-ehali icrây-ı ahkâm-ı şer'i âli eylemede say-i cemil eyliyesin vesselâm.

Rumeli kazaskerine tâbi Rumeli (Avrupa) kadıları mülâzemeti mütaakıp en aşağı derecede olan *çinad*¹ derecesinden başlayarak *Eğri*, *İnebahtı*, Salise, Saniye, Karib-i âlâ ve en son yüksek derece olan *Sitte-i Rumeli*'ye kadar çıkar ve oradan tekaüd olur. İçlerinden değerli olanlardan ikisi Rumeli kazaskeri divanında müşavir olarak bulunurlardı. Bu suretle Rumeli'deki kazalardan her biri bu dokuz dereceye göre ayarlanmıştı².

¹ *Çinad* ve *Eğri*, Macaristan'da bulunup buraları elimizden çıktığı halde kadılık derecesi muhafaza edilmiş "kadılar Rumeli'de *Çinad* ve *Eğri* dereceleri itibar edilen kadılıklara tâyin olunurlardı.

² Sâniye, sâlise, râbia, hâmise... ilâ. tâbirler kadılıkların rütbe ve maaşlarına işaretler; müderrislik muadili olan kadılıklar muadilidir. Alfabetik olarak Rumeli ve Adalarda kadılıkların derecelerini gösteren (Ahval-i menasib) defterinde (*Esad Efendi kitapları*, Nr. 2066) şu malûmat vardır :

Üsküp kazası rütbe-i sitte; *Ahyolı*, rütbe-i karib; *İstanköy*, arpalık *Özice*, *İnebahtı* rütbesi; *Alasonya*, rütbe-i sâniye; *Eğri*, rütbe-i Eğri, *Eşbat* (Elbasan sancağında) maişet; *İstarva* (Ohri'de) rütbe-i Çinad; *Ermîye* (İnebahtı'da) maişet; *Akkerman* kazası, rütbe-i sitte; *İzdin*, salise; *Ala kenise* rütbe-i Çinad; *İrşova*, nahiye derecesi, *Avlonya* kazası, Eğri rütbesinde, *Elbasan* kazası; rütbe-i karibe-i ulâ; *Endorse*, *çinad* rütbesinde; *Evrese*, arpalık, *Anapoli* (Mora'da) rütbe-i karibe-i ulâ; *Esedabad* (Ağrıboz sancağında) Çinad rütbesinde; *Alacahisar*, rütbe-i çelebi; *Arkadiye*, rütbe-i İnebahtı; *Anavarin* cedid ve atik, rütbe-i Çinad, *Atina* kazası (Ağrıboz'a tâbi) rütbe-i İnebahtı; *Ayapetre* (Mora'da) rütbe-i çelebi; *Akkerman* kazası, rütbe-i sitte *Akçahisar* (Ohri sancağına tâbi) ulâ; *Ohri*, rütbe-i sâlise; *Ustrumca*, rütbe-i sitte; *Ürküp* (Alacahisar sancağında) rütbe-i çelebi; *Ağrıboz*, rütbe-i sitte; *İştib* rütbe-i sitte; *İhtiman*, nahiye; *İstefe*, rütbe-i saniye; *Pravişte*, arpalık; *Pravadi*, karib; *Banaluka*, rütbe-i karibe-i ulâ tebid; *Behlişte*, rütbe-i çelebi; *Tırhala*, rütbe-i sitte; *Tikveş*, arpalık; *Çatalca* (İnebahtı sancağına tâbi) rütbe-i ulâ; *Hulumeç* (Mora'da) rütbe-i sitte *Havassı Ahi Çelebi* kazası, tebid; *Debre* kazası, maişet; *Draç* rütbe-i Çinad; *Dobniçe* (Köstendil) rütbe-i sitte; *Ruşçuk* kazası, sitte, *Rodos*, karib; *Rusi Kasrı*, nahiye rütbesinde, *Serez*, rütbe-i sitte; *Silistre*, rütbe-i sitte; *Saray* (Vize'de) Eyüp kadılığı nahiyesi; *Semadirek*, maişet; *Şehirköy* rütbe-i ulâ, *Karinabad*, arpalık *Koron* rütbe-i karib; *Karaferye* rütbe-i sitte; *Kıratova* rütbe-i sitte *Kiga* rütbe-i sitte; *Kefe* rütbe-i sitte; *Kili*, arpalık *Kesriye*, rütbe-i ulâ; *Limasol*, Eğri rütbesinde; *Manastır*, rütbe-i sitte, *Midilli*, rütbe-i sitte; *Maçın*, rütbe-i çelebi; *Mostar*, salise; *Nakşe*, Çelebi maişet; *Nüvesin*, Çelebi; *Narda*, sitte; *Nevrekop*, sitte; *Vidin*, saniye; *Hezargrad*, sitte; *Yayçe*, rütbe-i çelebi; *memlikateyn* (Bosna ile Belgrad arasında) çelebi saniye; *Magosa*, çelebi rütbesinde; *Limni*, rütbe-i İnebahtı; *Kırçova*, rütbe-i Eğri; *Köprülü*, rütbe-i ulâ, *Mezestre* rütbe-i karib; *Niş*, salise; *Vilçitrin* rütbe-i Eğri; *Varna*, karib; *Niğebolu*, karip; *Vardar Yenicesi*, sitte.

Anadolu kazaskerine tâbi Anadolu kadılıkları da yine ibtidadan başlayarak tâsia, sâmine, sâbia, sâdisse, hâmise, râbia, sâlise, sâniye, *Musul* ve *Sitte-i Mısır* derecelerine kadar çıkardı. Bu suretle Anadolu'daki Kaza kadılıkları da yukarıda gösterilen on dereceye ayrılmıştı.

Yine Anadolu kazaskerine tâbi Mısır kadılıkları da sâdisse, hâmise, râbia, sâlise, *Musul* ve *Sitte-i Mısır* olmak üzere altı derece idi. Bunların en yüksek derecesi olan *Sitte-i Anadolu* ve *Sitte-i Mısır*'dan değerli ve tecrübeli ikişer kişi Anadolu kazaskeri divanında müşavirlik ederlerdi. Bu müşavirlere ilmiye istilâhınca (tahta başı) ismi verilmişti. Bunlar kazaskerlerin sağında ve solunda oturduklarına göre sağ tahtabaşı ve sol tahtabaşı diye anılırlardı. Bunlara hürmeten mevali mâzulleri gibi arpalık verildi¹. Bu suretle Rumeli, Anadolu ve Mısır'daki kazalarda kadılık ederek nihayet *Sitte* denilen dereceye kadar çıkanlara *eşraf-ı kuzât* denilirdi². Bütün bu kaza kadılarının tâyinleri kazaskerlere aitti; bunlar yaptıkları tâyinleri divan tertibi bozulduktan sonra bizzat Pâdişaha arzlemeyip yeni kanun mûcibince tesbit ettikleri tâyin defterini şeyhülislâma takdim ve onun vasıtasıyla ve sadaret yoluyla hükümdara arzederlerdi.

Şeyhülislâmın, sadr-ı âzama tezkiresi (Hatt-ı hümayun vesikaları A 22795).

“Devletlû, İnayetlû, Atufetlû, Re’fetlû uluvvühimem Efendim sultanım hazretleri

Malûm-ı inayet-melzum-ı âsafaneleri buyrulduğu üzere tarik-i kuzâtın nizamı usûlünce Rumeli kazaskeri efendi dâileri

Bu rütbelerin her birinin derecelerine göre akçe hesabıyla maaşları tesbit olunmuştur.

<i>Rütbe-i ulâ</i>	<i>Karib-i ulâ</i>	<i>Rütbe-i sâniye</i>	<i>Rütbe-i sâlise</i>	<i>Rütbe-i İnebahtı</i>
10 000	9 000	8 000	6 000	5 000
	<i>Rütbe-i Eğri</i>	<i>Rütbe-i Çelebi</i>	<i>Rütbe-i Çinad</i>	
	4 000	3 500	3 000	

¹ D’Ohsson, c. IV, s. 569.

² “Kuzât-ı kasabat Rumeli’den ve Anadolu’dan müddet-i malûme ile mansıb zabt eder ve bazan dahi ihsan olunur sonra infisal ve terfi suretiyle nihayet (sitte ستة) tâbir olunan menasība vâsıl olur. Bunlara da *eşraf-ı kuzât* tesmiye olunur. Bunların tâyinleri kazaskerler vasıtasıyla yapıp iradesi alındıktan sonra bizzat kazasker tarafından kendilerine tebliğ olunur.

sâye-i mekârim-vâye-i cenab-voihi tîlûû mekâne dnümayan kazalardan sitte kuzâtı meclisine tertib etmiş olduğu kazaları ve tevcih-i menasiba şâyeste bulunan eşraf-ı kuzât duacılarını bir kıta deftere tesbit ve tahrir ve zeyli memhûr arziyle savb-ı dâiyaneme getirmiş olduğundan leffen mersul-i sûy-i sâmilere kılınmış olmağın taraf-ı seniyyelerinden atebe-i gerdûn-mertebe-i hazret-i zillillâhiye arz ve takdim buyrularak ber muktezây-ı nizam-ı müstahsene defter-i mezkûrun bâlâsı mübarek hatt-ı hümayun-ı inayet-makrun-ı cenâb-ı hilâfet-penâhi ile tezyin ve tevşih buyrulması hususuna himem-i seniyyeleri masruf buyrulmak bâbında irade efendim hazretlerininindir" (Sene takriben H. 1254 = 1838 M.).

Kazaların kadılıkları yukarıda görülen derecelere göre beşer akçe zam ile yirmiden kırk akçeye kadar çıkarken, daha sonradan para rayicine göre kırk akçeden başlamış ve böylece yüz elli akçelik en son derecesine kadar çıkmıştır.

Yüz elli akçeli kadılıklar mühim kaza kadılıkları olup bunların tâyinleri daha evvel görüldüğü üzere kazaskerlerin inhası ve vezir-i âzamin arziyle olurdu. Sancak kadıları teşrifatta eyâletlerdeki defter kethüdalarıyla sancak ve kazalardaki alay beylerinin üstünde yer alırlardı¹.

Kaza kadılarının müddetleri yirmi ay olup² bu müddeti doldurduktan sonra mâzul olarak yerine sırada olan başkası tâyin olunurdu. Müddetini dolduran mazul kadı İstanbul'a gelerek her çarşamba günü kazasker dairesine mülâzemet edip sıra beklerdi. Bu suretle kadının bu mâzul müddetine (*zaman-ı infisali*) denilip iki sene mülâzemetten sonra yeniden tâyin olununca ona da

¹ Kanunnâme-i Âl-i Osman, s. 20.

² Bir tahkikat evrakına göre kaza kadılarının XVI. asır ortalarında müddetlerinin iki seneden ziyade olduğu görülüyor. Revan kitapları 1056 mükerrer. *Halkondil zeyli*'nde de XVI. asırda kaza kadılarının müddetlerinin üç sene olduğu beyan ediliyor (*Bu eserdeki resimlere dair izahat kısmı*). Abdurrahman Paşa kanunnâmesiyle Nimeti Efendi kanunnâmesinde XVII. asır sonlarıyla XVIII. asır başlarında bu müddetin iki seneden dört ay noksan yani yirmi ay olduğu beyan ediliyor "Kuzat-ı mevleviyetin müddet-i örfiyeleri bir senedir ve kuzât-ı kasabatın iki senedir; lâkin fi zamaninâ iki seneden dört ay kasr ederler") *Millî Tebbular Mecmuası*, sayı 3, s. 541). XVIII. asrın ikinci yarısından sonra bu müddet on sekiz aya inmiştir (*D'Ohsson*, c. IV, s. 569). Kadılık müddetinin iki seneden on sekiz aya kadar inmesi birçok yerlerin elden çıkması sebebiyle Kadı adedinin ziyade oluşudur. Bu suretle müddet kısılmıca geride bekleyenlere daha çabuk sıra gelirdi.

(*zaman-ı ittisali*) adı verilirdi¹. Bir kaza kadısı suçu olmayıp müddetini doldurmadan hasbelicap infisal ederse tekrar tâyininde bu müddet infisali zamanında mahsup olmak üzere telâfi edilirdi².

Kazalardan sonra sancakların kadıları gelirdi³. Gerek bu sancakların ve hattâ bazı vilâyetlerin ve gerek büyük ve mühim eyâletlerin kadılıkları mevleviyet suretiyle tevcih edilirdi. Mevleviyetler iki nevi olup bunlardan üç yüz akçeli mevleviyetler sancaklarla bazı eyâletlerin kadılıkları idi. Meselâ XVII. asırda Sivas ve Silistre eyâletleri üç yüz akçelik mevleviyet iken Tokat sancağı beş yüz akçelik mevleviyet idi. Van üç yüz akçelik mevleviyet iken Pâdişah fethi olduğu için beş yüz akçe yevmiyeli mollaya tevcih edilirdi⁴. Mevleviyetin en yükseği beş yüz akçe yevmiyeli olanlardı. Bunlar hükümetçe ehemmiyet verilen mühim eyâletlerin kadılıkları idi. Mevleviyetlerin kadılık müddeti bir sene olup⁵ bunların tâyinleri XVI. asır ortalarına kadar kazas-

¹ *Koçı Bey'in Teşkilât Mecmuası (Kütüphanemizdeki nüsha)*, s. 6.

² Çivi-zâde Muhiddin Mehmed Efendi'nin Rumeli kazaskerliği zamanında Hüsameddin Efendi *Tikveş* kadısı iken müddet-i örfiyesinden bir ay evvel infisal etmiş. Kazasker meclisine mülâzemeti geldiği zaman Çivi-zâde kendisine", sizin mansubınıza ehl ü ryal ile gittiğinizi duyduk azliniz kışa tesadûf etmesin diye bir aymızı keserek telâfi etmek üzere ruznâmeye kaydettik diyerek tekrar tâyininde bu müddeti mahsup olmak ol zamandan beru kanun olmuştur" *Atâyî*, s. 294.

³ Mısır'da Feyyum kadılığına tâyin hakkında Anadolu Kazaskerinin tebliği; İzzet-meâb şeriat-nisâb eğraf-ı kuzât-ı kiram-ı zevî'l-ihritamdan Mevlâna Mehmed Emin Efendi Kâmyab

Bâde't-tehiyye inha olunur ki diyar-ı Mısriyye'de Feyyum kadısı Mehmed Said işbu sene isna ve tis'ine ve miete ve elf Zilhiccetü's-şerife guresinden on iki ay muvakkitleri Mehmed Necib on iki ay ve Süleyman Seneteyn zamanlarında bâde't-tasarruf ref' ve yeri yevmi üç yüz akçe ile Menflot kazasından on dokuz ay hakiki infisalin olup eğraf-ı kuzât-ı kiram-ı zevî'l-ihritamdan sezâvar-ı inâ-yet-i şehriyârî ve şâyeste-i re'fet cihandâri olmanla bâ-terakki yevmi dört yüz akçe ile sana tevcih olunmuştur, gerektir ki bâde'l-hulûl-ı vaktihi tevabi-i kadimesiyle seneteyn-i kâmileteyn mutasarrıf olup beyne'l-ahali icrây-i ahkâm şer'-i âli eylemede sâ-y-i cemil öyliyesin vessalam

El-fakir Mehmed İmam-ı evvel-i Hazret-i

Topkapı Sa. Ar. Nr. 527.

Şehriyârî el-kadi bi-asker-i Anadolu

⁴ Evliya Çelebi seyahatnamesi, c. IV, s. 175

⁵ *Abdurrahman Paşa kanunnâmesi*, s. 541. Büyük mevleviyetlerin müddeti bir ara on beş aya çıkarılmıştı; yani bir zaman bilâd-ı selâseden (İstanbul, Edirne, Bursa) sonra bilâd-ı erbaa ve bilâd-ı hamsede olan kadılıkların müddetleri

kerlerin sadr-ı âzama inhalariyle olurken bu müddetten itibaren şeyhulislâmların sadr-ı âzam vasıtasıyla yaptıkları inha üzerine yapıldı¹. Üç yüz ve beş yüz akçeli mevleviyetler yevmiye lerinin miktarıyla tefrik olunurlardı²41.

Mevleviyet olan büyük kadılıkların mevcudu XV. asırda *İstanbul, Edirne, Bursa, Filibe, Sofya, Selânik* kadılıkları olup memleket genişleyince buna bir hayli mevleviyet daha ilâve olundu. XVI. asırla XVII. asırda yukarıda saydığımız mevleviyetlerden başka *Şam, Halep, Mısır, Diyarbekir ve Bağdad ve Budin* büyük mevleviyetlere ilâve olunmuştur; fakat daha sonra lüzum ve ehemmiyetlerine binaen diğer bazı eyâletler de büyük mevleviyet olmuştur. Meselâ 980 H. (1572 M.)’de *Konya* ve 983 H. (1575 M.)’de *Kudüs* ve 983 H. (1576 M.) de *Sidrekapsi* kazasının da ilhakiyle *Selânik* ve 986 H. (1578 M.)’de *Bosna* ve 989 H. (1581 M.)’de *Gediz* kazasının ilhakiyle *Kütahya* ve 991 H. (1583 M.)’de *Şile* ve *Kandıra* kazalarının ilâvesiyle *Üsküdar* mevleviyet olmuşlardı³. Rumeli’de *Tırhala Yenişehir, Belgrad* ve Anadolu’da *Bursa, Ankara, Kayseri, Tokad, Erzurum, Trabzon*’da XVII. asırda beşyüz akçeli mevleviyetlerdendi.

Bunlardan başka evvelce kaza kadılığı iken mevleviyet olan ve sonra tekrar kaza kadılığı haline çevrilen kadılıklar da vardı. Meselâ 959 H. (1552 M.) tarihinde *Eyüp* (Havass-ı Kostantiniyye) ile *Galata* kazaları birleştirilerek mevleviyet olmuşken bir müddet sonra ayrılmış⁴ fakat 982 H. (1574 M.)’de tekrar ikisi birleştirir-

XVIII. asırda bir seneden birkaç ay ziyade idi “Edirne” Burasa ve Şam kadılık larının hükümetleri seneyi mütecaviz ve elhaletü bazıhi müddet-i muayyene-i mevleviyyet mesabesinde olan on beş aya mütenahiz olmağla” *Çelebi-zâde Asım*, s. 592. Neyli Ahmed Efendi *Mısır*’da on dört ay kadılıktan sonra mâzul olmuştu (*Aynı tarih*, s. 468).

¹ “Üç yüz akçeden yukarı mevleviyet molla demektir, beş yüz akçe mollalardır; onlara şeyhulislâm karışır; mansıbların ol tevzi eder. Memalik-i mahrusada ne kadar büyük şehir varsa *Edirne, Bursa, Şam, Halep, Mısır, Selânik, Diyarbekir, Bağdad, Budin, Sofya, Filibe* bunlar beş yüz akçelik mollahlıklardır; git gide varır İstanbul kadısı olur..” (*Koçi Bey, Teşkilât Mecmuası*, s. 7).

² Riko, şöyle diyor: “kazaskerden sonra mollalık makamı gelir. İki nevi molla vardır; birinin yevmiyesi üç yüz akçe diğerinin beş yüz akçedir. Bu iki mollalık aidatlarının miktarıyla tefrik olunur (*Fransızca tercümesi*, s. 268).

³ *Atâyî, Şakayık zeyli*, s. 22, 236, 283, 328, 442, 443, 447.

⁴ *Atâyî, Şakayık zeyli*, s. 305, 443.

lerak mevleviyet olup 987 H. (1579 M.)'de yine ayrılmışlardır¹. Bir müddet sonra 990 Zilkade ortalarında *Üsküdar* kazası, 991 H. (1583 M.)'de ise *Silivri*, *Çatalca* ve *Marmara Ereğlisi*'nin ilhakiyle Eyüp tekrar mevleviyet olmuştur².

Yine bunun gibi şehzâdelerin valilikleri zamanında mevleviyet olan *Manisa* sonradan sancak kadılığı derecesine indirilmiş ve 1008 H. (1599 M.)'de bazı kazaların ilhakiyle yine mevleviyet derecesine çıkarılıp bir müddet sonra da aslına irca olunmuştu³.

Mevleviyete kadar çıkmış olan kadıların bindikleri atların gaşiye (haşe) denilen örtüsüne *rişe* denilen saçak veya püskül konur ve buna *saçaklı abayî* denilirdi⁴. Bundan dolayı mevleviyeti haiz kadıların birer keçeli çuhadarları da vardı⁵.

Osmanlı pâdişahları, cülûs ve bayram tebriklerinde mevaliden olan kadılara ayağa kalkar ve bunlar vezir-i âzâmın elindeki defterde isimleri okunarak Pâdişaha takdim edilirlerdi⁶.

Beş yüz akçe yevmiyeli büyük mevleviyetlerin XVI. asırda muayyen bir sıra tertibi ve dereceleri yoktu. *İstanbul*, *Edirne* ve *Bursa* kadılarından herhangi birisi kazaskerliğe tâyin olunurdu⁷, çünkü bunların maaş ve dereceleri bir olduğundan aralarında fark gözetilmezdi. Yine böylece Sahn-ı seman müderisliğinden *İstanbul* kadılığına ve *İstanbul* kadılığından Sahn

¹ *Atâyî*, Şakayık zeyli, s. 133.

² *Tarih-i Silsile-i Ulema* (Süleymaniye kütüphanesi, Esad Efendi kitapları, Nr. 2142) ve *Atâyî*, Şakayık zeyli, s. 133, 320. "Yüz elli vesair pâyede olan menasibta mevleviyyet ile verilen kadılıklara sonradan mansıb ilhak olunmayıb bir tarikle ilhak olurnursa dahi ifraz oluna.." *Feridun Bey Münşeati*, c. II, s. 133, *Rumeli kazaskerine gönderilen hükümden, sene 1011*.

³ *Atâyî*, s. 579, 583.

⁴ "Menşur-î itibarı mevleviyyet unvanıyla muanven ve semend-i ikbali gaşiye-i mahsusa-i mevali ile müzeyyen olub.." *Atâyî*, s. 133. Ve yine o cümleden olarak "..mansıbları mevaliye inayet olunmağın gaşiyesine hafifce rişe vaz' edib.." *Atâyî*, s. 447.

⁵ *Ravzatü'l-eberr*, s. 631. Belgrad kadılığı mevleviyetten çıkarılarak kasaba kazası derecesine indirilip Sarı Muîd Mustafa Efendi'ye tevcih edilmiştir. Mustafa Efendi memuriyyetine hareket ile *Edirne* kapısından çıktığı gibi *Belgrad* kazasından mevleviyet münfak olmaz deyü atına saçaklı abâyı koyub bir de keçeli çuhadar tedarik ettikten sonra *Belgrad* yolunu tutmuştu."

⁶ *Zübdetü't-tevarih*, s. 312.

⁷ *Atâyî*, Şakayık zeyli, s. 265, 281, 291, 293, 305, 307, 311, 317, 323, 327, 395, 411, 417, 428, 442, 458.

müdürrisliğine ve oradan şeyhulislâmlığa ve kazaskerlikten İstanbul kadılığına ve sahn müdürrisliğine tâyin olunanlar vardı ¹.

XVI. asrın ikinci yarısında şeyhulislâm veya müftü bütün ulemanın üstünde resmî surette yer alınca mevleviyetler de tedrici surette tadilâta tâbi tutuldu; bazı istisnalardan sarfı nazar İstanbul kadısı, Anadolu kazaskeri ve Anadolu kazaskeri de Rumeli kazaskeri olmak üzere bir sıra takibine başlanarak bu usul XVII. asırda müstakar bir şekil aldı; Rumeli kazaskeri şeyhulislâm olurdu.

Kadı adedi arttıkça tâyin için sıra bekleyenler çoğaldığından herhangi bir üst dereceye yükselmek için o derecedeki kadılığın evvelâ pâyesi yani rütbesi olmak üzere kanun kondu. XVII. asrın ortalarından itibaren pâyeli büyük kadılıklar yani mevleviyetler şunlardı :

Rumeli ve Anadolu kazaskerleri ile İstanbul, Mekke, Edirne, Bursa, Mısır, Medine-i Münevvere, Şam, Kudüs, Halep.

Bunlar evvelâ tâyin olunacakları kadılığın pâyesini yani rütbesini alıp sonra da bilfiil kadı olurlardı. Bunlardan sonra Selânik, Galata, Yenişehir (Tırhala Yenişehri), Filibe, Üsküdar, Havass-ı Kostantiniyye (Eyüp), İzmir, Bağdad, Diyarbekir, Manisa, Sofya, Belgrad, pâyeli mevleviyetlerdi ².

¹ Şakayık tercümesi (Mecdi), s. 443, 446; Atayî, s. 29, 146; Topkapı S. A. Nr. 9300, sene 996.

² XVI. asır ortalarından XVII. asır sonlarına kadar mevalinin terfi dereceleri şöyle idi :

Bursa ve Mısır kadılığından mâzul olanlar Mekke-i Mükerrreme veya Edirne kadısı olurlar veyahut Mekke ve Edirne payesiyle arpalık alırlardı. Şam, Halep, Yenişehir (Tırhala Yenişehri), Selânik kadılığından mâzul olanlar, Mısır, Edirne ve Bursa kadılığına tâyin edilirlerdi; eğer Yenişehir'den mâzul olan kadı, Mûsıla-i Süleymaniye müdürrisliğinden Yenişehir'e tâyin edilmişse Şam veya Halep kadısı olurlardı. Medine-i Münevvere'den ve Kudüs'ten mâzul olanlar Şam ve Bursa kadısı da olurlardı. Galata ve İzmir'den mâzul olanlar pâye ile tekrar Galata ve İzmir'e tâyin olunurlardı.

Bağdad, Filibe, Üsküdar, Eyüp mevleviyetlerinden mâzul olanlar âlim ve fazıl olurlarsa İzmir kadısı olurlardı. Manisa'dan, Bağdad ve Filibe'den mâzul kadılar arasında âlim ve müstakim olanlar varsa Medine-i Münevvere kadılığına tâyin edilirler veyahut Galata ve Eyüp mollası olurlardı (o tarihlerde Medine Haremeyn mevleviyetine dahil değildi).

Diyarbekir ve Belgrad'dan mâzul mevali Filibe veya Bağdad kadısı olurlar veyahut mâzul olduğu mansıba tâyin olunurlardı. Eyüp ve Üsküdar'dan mâzul

Daha aşağı derecede olan Ankara, Gelibolu, Mihaliç, Bosna, Sakız, Trablos, Kayseri, Maraş, Tire, Birgi, Balıkesir, Menemen, Erzurum, Tokat, Sinop, Mudurnu, Boyabad, Lefkoşe, Kandiye, Kamanice mevleviyetleri ise pâyede müsavi idiler¹.

HAREMEYN MEVLEVİYETİ

XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren Mekke kadılığına ilâveten Medine-i Münevvere kadılığı da² İstanbul kadılığın-
dan sonra ikisi birden *Haremeyn kadılığı* ismiyle en yüksek derece
îtibar olunarak ondan sonra *Bilâd-ı hamse*, *Mahrec*, *Devriye*
isimleri altında dört sınıfa ayrılmış ve bu tertip sonuna kadar
devam etmiştir.

kadırlara *Filiba*, *Manisa*, *Belgrad* ve *Diyarbakir* kadılığı verilirdi. *Bosna*, *Sofya*
Kandiye'den mâzûl olanlar *Manisa*, *Belgrad* veya mâzûl olduğu mansıba gönderi-
lirlerdi.

Konya, *Kayseri*, *Maraş*, *Trablusşam* mevalisi *Bosna* ve *Sofya* kadısı olurlar
yahut mâzûl olduğu kadılığa tekrar tâyin edilirlerdi.

Sakız, *Kütahya*, *Erzurum*, *Sinop* ve *Kamanice*'den mâzûl kadılar, *Konya*,
Kayseri ve *Maraş* kadısı olurlardı.

Daha sonraları mevali tâyinleri bazı tadilâta uğramış ve mevleviyetler
Haremeyn, *Bilâd-ı Hamse*, *Mahrec*, *Devriye* mevalisi sınıflarıyla yeni bir tasnife
tâbi tutulmuştur ki bunu daha aşağıda göreceğiz.

¹ *Tevkii Abdurrahman Paşa kanunnâmesi*, s. 539; *Nimetî Efendi kanunnâ-
mesi*, s. 46. "Pâyê mansıplarından Bursa pâyesi zamime olmazsa kıdem nasb-
larına itibar olunur" (*Nimetî Efendi kanunnâmesi*).

² *Haremeyn* kadılıklarından *Medine-i Münevvere* kadılığı 28 Safer 1135
(7 Aralık 1722) senesine kadar Mûsıla-i Süleymaniye müderrislerine verilir-
ken III. Ahmed bu tarihten itibaren onu *Mekke* kadılığı ile aynı derecede
tutularak *Bilâd-ı selâse* mâzûllerine verilmesini emrederek derecesini yükseltti.
Bu suretle buradan İstanbul kadılığına geçilmek yolu açıldığı için evvelce pek
tâlîbi olmayan bu kadılığa rağbet çoğaldı (*Çelebi-zâde Asım*, s. 16). Bu hususa
dair hatt-ı hümayun sureti: "Kariha-i sabiha-i mülûkânemden Medine-i Mün-
vere kazası rütbesini Mekke-i Mükerrreme kazası rütbesine terfi eyledim; fi-mâ-
bâd Bilâd-ı selâseden mâzûl olanlara verilip bâde'l-azl Mekke-i Mükerrreme mâ-
zûlleri gibi İstanbul kazası verilmek üzere defterlerine kayd eylemeleri için
Efendi Dâimîze (Şeyhulislâma) ifade eyliyesiz (*Çelebi-zâde Asım*, s. 16, 17;
Atik kaza defteri, mükerrer numara 2).

Bunlardan Haremeyn mevleviyetine tâyin edilen mevali¹ yani Mekke ve Medine kadıları ya bizzat gider veya pâyesini alırdı. Haremeyn kadıları arasında 1135 H. (1723 M.)'den itibaren hiçbir fark yoktu. 1189 H. (1775 M.) tarihine kadar Haremeyn pâyesini almış olanlara bir derece yüksek olan İstanbul kadılığı verilmeyerek bilfiil Haremeyn kadılığında bulunmuş olanlara verilmek üzere yeni bir kanun konu².

BİLÂD-I HAMSE MEVLEVİYETLERİ

Sonraları *Bilâd-ı hamse* denilen mevleviyet evvelce *Mekke, Edirne* ve *Bursa* olmak üzere üçtü, daha sonra buna Mısır ilâve olunarak, dört olup *Bilâd-ı erbaa* mevleviyeti denildi; 1135 H. (1722 M.)'de *Mekke* ile *Medine* Haremeyn mevleviyeti ismiyle yükselince *Şam* kadılığı da buraya ilâve edilerek³ yine *Bilâd-ı erbaa* ismiyle dört büyük kadılık oldu. Daha sonra yine bu XVIII. asırda *Bilâd-ı erbaa*'ya *Filibe* kadılığı ilâve olunarak *Edirne, Bursa, Şam, Mısır* ve *Filibe*'den müteşekkil *Bilâd-ı hamse* mevleviyeti meydana geldi. Bu beş kadılığın dereceleri müsavi idi; bu mevkii işgal edenlerden herhangi biri sırası gelince Haremeyn mollası olur veyahut pâyesini alırdı.

Şarkî Rumeli'nin Bulgar prensinin nüfuzu altına girmesi üzerine *Filibe* mevleviyeti 1307 H. (1889 M.)'de kaldırıldı ise de derece itibariyle ismi değişmiyerek devam etti. *Bilâd-ı hamse* mevleviyetine tâyin edilecek zat evvelâ bunun pâye rütbesini alır ve sonra isterse bilfiil tâyin olunur ve müddeti olan bir seneyi tamamladıktan sonra *Bilâd-ı hamse* mâzulü sayılarak, Haremeyn mevleviyeti için sıra bekler ve evvelâ Haremeyn pâyesini alırdı.

¹ Haremeyn kadılarının her sene mevlid-i nebevîde tâyinleri âdet olmuştu (*Çelebi-zâde* 417, 524).

² *İlmiye Salnâmesi* s. 649.

³ *Çelebi-zâde Asım*, s. 17. "Kazây-ı mezbur (*Şam* kadılığı) ile *bilâd-ı selâse* terbi' ve bâde'l-yevm mahrec mâzullerine tevcih olunmak üzere rütbe-i mez-bure dahi tevsi olundu." *Çelebi-zâde*, *Şam*'ın ilhakiyle *bilâd-ı selâsenin bilâd-ı erbaa* olduğunu yazdığına göre *Mısır*'ın sonradan buraya ilhakı anlaşılıyor.

MAHREÇ MEVLEVİYETLERİ

Mahreç mevleviyetleri üçüncü derecedeki mevleviyetlerden olup kadılara mahreç mevalisi denilirdi¹. Mahreç mevleviyetleri evvelce *Kudüs, Halep, Tırhala Yenişehir*² *Galata, İzmir, Selânik* olarak altı iken bilâhare havass-ı refia yani *Eyüp ve Üsküdar* mevleviyetlerinin de ilhakiyle sekiz ve daha sonra ise *Sofya, Girit*³ ve *Trabzon* ile on bire çıkarılmıştır. Bu, mahreç mevalisinin mâzulleri bir yukarı derecede olan *Bilâd-ı hamse* kadısı olurlardı⁴.

Mahreç mevleviyetlerine Süleymaniye Dârü'l-hadîsi müderrisi ile Süleymaniye'nin dört müderrisi ve Hâmise-i Süleymaniye ve Mûsıla-i Süleymaniye müderrisleri tâyin edilirdi. Yani Dârü'l-hadîs müderrisi mahreç mevleviyetlerinden birini isterse münhal vukuunda ona verilir. İstemezse bir aşağı derecedeki dört Süleymaniye müderrisinden en kıdemlisine ve sonra diğer üç Süleymaniye müderrisine teklif olunur, onlar da kabul etmedikleri takdirde Hamise-i Süleymaniye ve en son da Mûsıla-i Süleymaniye müderrisine sorulup o suretle tâyin yapılırdı.

Mahreç mevleviyeti müddeti diğer mevleviyetler gibi bir sene olup müddeti tamamlanınca mahreç mâzülü olarak deftere kaydedilip sonra Bilâd-ı hamse kadısı olmak için sıra bekledi.

D'Ohsson, Anadolu kazaskerliği, İstanbul kadılığı, Haremeyn, Bilâd-ı erbaa (sonra Bilâd-ı hamse olmuştur) ve mahreç mevalisinin aynı rütbe ile tekrar kadı olamadıklarını aynı dereceye

¹ Bunlara mahreç mevalisi denilmesinin sebebi, on dereceli olan İstanbul müderrislerinin bu ilk sınıf mollahğa çıkmalarından yani ihraç edilmelerinden dolayıdır.

² *Tırhala* ve *Yenişehir*'in (Yenişehir-i Fenar) *Yunanistan*'a ilhakı dolayısıyla kaldırılmıştır.

³ *Cevdet tarihi*, c. I, s. 114.

⁴ *Sofya, Bulgaristan*'da kaldığından tabii defterden çıkarıldığı gibi *Girit*'in de *Yunanistan*'a terki üzerine Girit mevleviyeti de kaldırılarak 1327 Ramazan (1909 Ekim)'da Meclisi mebusanın kararıyle evvelce yani XIX. asırda mahrec mevleviyeti olup sonra kaldırılan Üsküdar kadılığı bu tarihte tekrar mahrec mevleviyeti olmuştur.

⁵ "1139 Muharremi ibtidasından zabt etmek üzere *Edirne* kadılığı, *Yenişehir-i Fenar*'den mâzul mahrec mevleviyetlerinin ehillerinden Râzî Abdül-lâtîf Efendi'ye tevcih edilmiştir" (*Çelebi-zâde Asım*, s. 396).

mükerreren tâyin olunamıyacaklarını yazmakta ise de¹ onun söylediği tertip arasında bazı istisnalar vardır² ve XVI. ve XVII. asırlara aittir.

DEVRİYE MEVALİST

Mevalinin en küçük derecesi olan Devriye mevleviyetleri ise evvelce *Maraş, Bağdad, Bosna, Sofya, Belgrad, Antep, Kütahya, Konya, Filibe, Diyarbekir* olarak on kadılık iken³ daha sonra Bağdad, Antep, Bosna⁴ Erzurum, Maraş, Trablusgarp, Beyrut, Adana, Van, Rusçuk⁵ Sivas ve Çankırı kadılıkları olarak tesbit edilmişti. Buralara kadı olanlar müddetlerini bitirip mâzul olduktan sonra mahreç mevleviyeti pâyesini alırlar ve sıraları gelince mahreç mevalisi olurlardı.

Bu kayıtlara göre aşağıdan Devriye mevalisinden başlayarak yukarıya çıkıldıkça kadılık azalmakta ve aşağıdan gelenler ise artmakta olduğundan İstanbul kadılığına ve kazaskerliklere kadar çıkabilmek müşküldü. En sıkışık sıra Bilâd-ı hamse kadılıkları idi ki yukarıda görüldüğü üzere evvelkisinin adedi dört ve diğerinin iki olup geridekiler bir iltimas ile süratle derecesi artmazsa uzun müddet sıra beklemeğe mecbur idiler. Bundan dolayı bilmünasebe yukarıda söylediğimiz gibi bu mevleviyetler

¹ *D'Ohsson, c. IV, s. 545.*

² Meselâ Abdülbaki Mahmud Efendi 994 — 999 H. (1586 — 1590 M.) — Abdülhalim Efendi 1005 — 1008 H. (1596 — 1599 M.), Şerif Mehmed Efendi 1029 — 1032 H. (1620 — 1623 M.) ve Abdullah Efendi 1034 — 1039 H. (1624 — 1629 M.) Abdürrahim-zâde Mehmed Efendi 1088 — 1099 H. (1677 — 1687 M.) Hoca-zâde Osman Efendi 1103 — 1110 H. (1691 — 1698 M.) ve Nurullah-zâde Abdullah Efendi 1105 — 1107 H. (1693 — 1695 M.) senelerinde ikişer defa Anadolu kazaskeri oldukları gibi Abdülbaki Mahmud Efendi 992 — 994 H. Abdurrahman Efendi 1065 — 1071 H. (1654 — 1660 M.), Dıhki Mustafa Efendi 1070 — 1076 H. (1659 — 1665 M.), Kadı-zâde Mehmed Efendi 1078 — 1083 H. (1667 — 1672 M.) ve Abdurrahman Efendi 1246 — 1248 H. (1830 — 1832 M.) senelerinde ikişer defa İstanbul kadısı olmuşlardır.

³ *D'Ohsson, c. IV, s. 566, 567.*

⁴ *Bosna'nın* Avusturyalılar tarafından 1908'de işgali üzerine kaldırılmıştır.

⁵ *Bulgaristan'da* kaldırıldığından bu da kaldırılmıştır.

için pâyeler ihdas edilmişti. Bu husus hakkında Cevdet tarihi şunları yazıyor :

“Mevleviyetlerde hizmet-i fîliye aranmayıp ekserisi nâib (mevalinin vekili) ile idare olunurdu ve bir sene müddet-i örfiye kanun hükmüne girdi¹ ve mevleviyet pâye almaktan kinaye olarak müderrislik gibi derecata taksim olundu şöyle ki :

“Her sene sekiz müderris yani Dârü'l-hadis-i Süleymaniye ve Süleymaniye medreseleriyle alt tarafından diğer üç müderris uhdelerine mahrec mevleviyetlerinden birisi bir sene olmak üzere tevcih ve bâde'l-infisâl mahrec mâzulü itibar olunarak her sene içlerinden dördüne kezâlik bir senelik olmak üzere *Mısır, Şam, Edirne* ve *Bursa* kazaları (kadılıkları) ve bunların mâzullerinden ikisine bu veçhile *Mekke* ve *Medine* ve onların mâzullerinden birisine *İstanbul* kadılığı ve *İstanbul* mâzullerinden birine *Anadolu* sadareti yani *Anadolu* kazaskerliği ve *Anadolu* mâzullerinden birisine *Rumeli* kazaskerliği verilmek resm ve âdet oldu.

“Bu suretle beher sene üst taraftan sekiz müderris mevleviyete çıkıp yerlerine alt taraftan sekiz müderris geçerek tarikçe silsile vukuıyla bu hareket yukarıdan aşağı tâ *İbtida-i hâriç* rütbesine kadar sirayet etmekle her sene tarikçe bir terakki-i tabii vuku bulub üst taraftan çıkanlara nisbetle alt taraftan *İbtida-i hâriç* rütbesiyle girenler daha çok olduğundan ve *Sahn-ı seman* müderrisleri sekize münhasır bulunduğundan *Mûsıla-i sahn*'da bir çok müderrisler teraküm ve tezahüm etmekle buraya da (yatak) tâbir olunmuştur”².

KADILAR HAKKINDA MÜTEMMİM MALÛMAT

Kadıların tâyinleri kısmında söylendiği gibi kazaskerler kaza kadılarının ve şeyhulislâmlar mevalinin tâyin ve infisâllerine ait *defter-i akdiye* ismiyle defterlerini tutarlardı; fakat daha sonra müderrisler de dahil olmak üzere bütün ilmiye mensuplarına ait tutulan deftere *tarik defteri* denilmiştir.

XVI. asır ortalarına kadar bütün müderrislerin ve mevalinin tâyinleri kazaskerlerle vezir-i âzama ait iken bundan sonra

¹ Kanun hükmüne değil bilfiil kanundu.

² *Cevdet tarihi*, c. I, s. 133.

yirmili; otuzlu ve kırklı müderrislerle kaza kadılarının tâyin ve azilleri kazaskerlere, Dâhil müderrislerinden îtibaren bütün müderrislerle mevalinin tâyin ve azilleri şeyhulislâm ile vekil-i mutlak olan sadr-ı âzama bırakılmıştı. Kanunnâmede şöyle deniliyor :

“Tertib-i silsile-i mevâlî ve müderrisîn şeyhulislâmlara müfeyvazdır; kanun üzere yazıb eshab-ı istihkakı vekil-i saltanata (sadr-ı âzama) arz ve îlâm eder; amma kazaskerlikler ve bazı büyük mevleviyetler vekil-i devletin re’yine muhtaçtır” ve yine aynı kanunnâmede kazaskerler için de :

“Yirmi ve yirmi beş ve otuz ve kırklı medreselerin ve kendi taraflarına müteallik olan bazı mahallin cihet ve tevliyet makulesin tevcih edegelmişlerdir” denilmektedir¹.

Kazalarda kadılık edenler müddetlerini bitirip mâzul olarak *İstanbul*’a gelince her çarşamba günü mensup oldukları kazaskerin dairesine devam etmek kanun olup buna *mülâzemet-i müstemirre* denilirdi. Bu müddet iki sene kadar olup buna kadının *zaman-ı infisali* ve müddetini doldurup sırası gelince tâyin edilmesine de *zaman-ı ittisali* adı verilmişti.

Her cuma günü sabah namazından sonra mevali ve müderrisler başlarında örf denilen ulemaya mahsus kavuk ve uzun yenli üstleriyle vezir-i âzaman sarayına yani Paşa kapısına gelerek divanhanede oturup beklerler; bunlardan sonra iki kazasker gelerek bunlara selâm verdikten sonra içeriye vezir-i âzaman yanına girerler ve görüşürlerdi. Bu sırada çavuşbaşı selimî serpuşiyle sadr-ı âzaman huzuruna gelip mülâzemet-e gelen ulemayı arzeder; evvelâ kazaskerler ve daha sonra selimî ile vezir-i âzam çıkar ve Arz Odasında bulunan kazaskerlerin yanına gider. Bunlar sadr-ı âzamı selâmlarlar, makamına oturan vezir-i âzam sağına Rumeli kazaskerini ve soluna da Anadolu kazaskerini alır. Bundan sonra divanhanede bulunan ulemaya haber verilerek bunlar da yollarıyla Arz Odasına girip vezir-i âzamı selâmladıktan sonra dizilirler. Ulema, divanhaneye girdikleri zaman sadr-ı âzam ve kazasker ayağa kalkarlar. Takdimi icap edenleri kazasker efendiler sadr-ı âzama tanıtırlar. Biraz oturduktan sonra vezir-i âzaman işaretleriyle selâmlayıp çıkarlar.

¹ *Tevkii Abdurrahman Paşa kanunnâmesi*, s. 538, 539, 540; *Nimetî Efendi kanunnâmesi*, s. 47.

Bu kanun seferler ve mühim işler dolayısıyla XVII. asır sonlarından itibaren tamamen tatbik edilmiyerek aksamış ve daha sonra da terk edilmiştir¹.

Bir kazaya tâyin edilen kadıya şer'î ahkâmı icraya mezu olduğuna dair Pâdişahın tuğrasını havi bir rûûs (berat) verilir ve aynı zamanda mensup olduğu kazaskerlerden de bir mühürlü mektup alarak vazifesine giderdi².

Kaza kadısı tâyinleri divan-ı hümâyun içtimalarının haftada dört gün devamı esnasında ve arz günü denilen günde kazaskerlerin Pâdişaha arzıyla olurdu. Yani tâyin edilecek, Anadolu kadılarından ise onu Anadolu kazaskeri, Rumeli'den ise Rumeli kazaskeri elindeki defter mücibince arz ile iradesini alırdı. Divan içtimaları terk edildikten sonra kazaskerler, tâyin edecekleri kadıları sadr-ı âzam vasıtasıyla arz ederlerdi. Eğer aynı kadılığa sıraları gelmiş olan birkaç talip çıkarsa aralarında imtihan yapılırdı. Bu imtihan XVII. asırdan itibaren nadiren yapılp çok zaman rica ve iltimas ile kadı tâyin edilirdi.

1008 H. (1599 M.) senesinde kazasker meclisine mülâzemet edip sıralarını bekleyen kadılar, pâdişahın Eyüp ziyaretinden dönüşünde Anadolu kazaskeri Damad Muhyiddin Efendi hakkında “mürtekib ve mürteşidir; edna kadılıkları yüksek para ile satıyor ve bir yılda nice kimseler değiştiriliyor” diye şikâyeti havi istida takdim ettikleri gibi pâdişah III. Mehmed üzerinde müessir olan Valdesi Safiye Sultan'ın arabasına da yanaşarak ona da derdlerini dökmüşlerdi; bunun üzerine Muhyiddin Efendi azlolunarak yerine Ahi-zâde Abdürrahim Efendi kazasker tâyin edilmiştir³.

¹ *Tevkii Abdurrahman Paşa kanunnâmesi (kanun-ı mülâzemet-i mevalî ve müderrisin) kısmı s. 539.*

² *Kazâ-i Eğil; Medine-i Amid (Diyarbakir şehri) de dâhil pâyesiyle Ali Paşa müderrisi Mevlâna Nuh zîde fazlühuya hüküm ki,*

Sene 74 H.(1074 M.) Cümadelûla gurrasından iki (ay) te vkiyet (noksan) ile Eğil kazası ber-vech-i teb'id tevcih olunub bilfiil Anadolu kazaskeri olan Mevlâna Hafız Mehmed tarafından mühürlü mektup verilmekle mücibince mutasarrıf olman için yazılmıştır. Evâil-i ca sene 74 (İbnülemin tasnifi Tevcihat vesikaları 453) kezâ aynı suretle on iki divan kadılığına tâyin edilen zâta verilen 1040 Rebiulevvel tarihli ferman (Mühimme defteri, 55, s. 79).

³ *Selânîki tarihi (basılmamış cilt), varak 445.*

Kadılar ve mevali müddetlerini ikmal ettikçe yerlerine kıdem sırasıyla nöbette olan mâzul kadı tâyin olunarak yeni vazifesine gider ve bu suretle yapılan sıra tertibine (*eradif-i kuzât*) adı verilmişti¹. IV. (Avcı) Mehmed bir hatt-ı hümayunla bu *eradif-i kuzât* usulünü kaldırıp² kadının müddetinin bitmesine dört ay kalınca yerine diğerinin tâyin edilip beklemesini ve bir de kadılığın imtihan ile tevcihini emretmiş ise de o da kısa zaman devam etmiştir³.

Kazaskerler, İstanbul kadısı ve mevaliden olanlar, hâkimlik müddetlerini şikâyeti mûcip olmadan dürüst olarak afifane yaptıkları anlaşılması üzerine bunlar müddetlerini doldurduktan sonra kendilerini taltif için kadılık müddetleri birkaç ay için uzatılırdı⁴.

Kendilerinden şikâyet edilen kadılar hakkında tahkikat yapılarak aykırı hareketleri görülenler cezalandırılır ve hattâ katledilirlerdi⁵.

¹ İstanbul kazası Sadi-zâde'den sonra Rahmettullah Efendi'ye vermek üzere *eradif* olundu (*Naîma*, c. V, s. 248).

² *Hammer*, c. X, s. 221 (*Atabey tercümesi*). Bu *eradif-i kuzâtın* men'i gûya münhal kadılıkların artması için yapılmıştı" diyor. Halbuki bunun münhallere tesiri yoktu, münhal artmıyordu.

³ Siz ki dâimiz müftü efendisiz; kuzâtın mansıbı beş, altı kat olduğu mesmû-ı hümayunum olmuştur. Bu hal gayetle mûcib-i ihtilâldir. Ecdad-ı ızâmın zamanlarında olmamakla buna rızam yoktur. Ancak bir kadının azline dört ay kaldıkta bir âhar müstahkına bu kadar *tevkîyet* ile tevcih oluna bundan gayriye min-bâd izin ve rızam yoktur. Kazaskerlere bildirib muhkem tenbih idesiz ki sonra nedamet çekerler ve menasıbı imtihan ile vereler ve bundan akdem mülâzım hususunu tenbih-i hümayunum üzere tenbih eyliyesiz" (*Naîma tarihi*, c. V, s. 364).

Tevkiyet hususu kadılığın müddetinin olmasıdır; fakat sonradan bu müddet kısaltılmak istenerek şikâyeti mûcip olmuştur. Bu hususta Rumeli kazaskerine gönderilen 1011 H. (1602 M.) tarihli bir hükümde "âdet-i kaime üzere emr-i tevkiyetle riayet olunmağla menâsıba vus'at gelib erbâbı riayet olunub... kuzâtın bivecih zamanı alındığına (müddetinin kısaltıldığına) rızây-ı hümayunu yoktur. Tevkiyet muttarid olmak câiz değildir. Zaruret iktiza eyledikte iki, üç ay olsa olur.. mülhak olan menasıbın hâdis olanları ifraz olunsun ve kazada teb'id câiz değildir; amma medresede tarikında eski, ehl-i ilim ve müstahik olana câizdir..." *Feridun Bey Münşesi*, c. II, s. 134, 135 (*Takvimhane tab'i* 1265).

⁴ *Çelebi-zâde Asım*, s. 259, 331, 372. Bu müddet en çok üç ayı geçmezdi.

⁵ *Cezayir Beylerbeği'sine* (yani Kaptan Paşa'ya) ve *Molva ve Ayazmend* (Altın ova) kadılarına hüküm ki,

Hâlen *Midilli* kadısı kaza-i mezbure ahalisine teaddi üzere olub nâhak yere

Yukarıda görüldüğü üzere mâzul kadıların mansıb almak için *mülâzemet-i müstemirre* denilen kazasker dairelerine devama mecbur olmaları bunların maişetçe sıkıntılarını mücîp oluyordu; çünkü kazaskerler gerek sefer ve gerek hazerde Pâdişah nerede bulunursa orada olduklarından mâzul olan kadıların böylece dolaşmaları perişanlıklarına sebep olmakta idi. Bundan dolayı 1128 H. (1716 M.)'de ve Şehid Ali Paşa sadaretinde bu *mülâzemet-i müstemirre* usulü kaldırılarak aşağıdaki maddeler kondu :

1 — Bir mâzul kadı tekrar tâyin olunmak için kendi derecesindeki mâzullerin en kıdemlisi olacak ve ehliyet ve kifayete bakılacaktı.

2 — Kadılığa geçecek olanlar ibtida kazasker huzurunda imtihan olacaktılar; ehliyeti haiz olanları kazaskerler şeyhulislâma bildirecekler ve o da bunu defterine kayıt edecekti.

akçelerin alıp fasl olunan dâvayı celb-i mal için hilâf-ı şer'i ve mugayir-i emr istimâ idüb dahi ehl-i örf taifesiyle müttelik olub fıkaranın nâhak yere malın aldırıp ve alıp zulmü olduğu istimâ olunmağın ahvali teftiş olunub arz olunmasın emredip buyurdum ki vusul buldukta mezbur kadı ile bir yere cem olub dahi ahvalini onat veçhile hak üzere teftiş ve tashih edib göresiz. Vech-i meşrû üzere hilâf-ı şer'-i şerif zulmu olduğu şer'i ile sâbit ve zâhir olursa sâbit olan mevaddı sicil edib dahi suret-i sicilleri ile ahvalini vukû üzere yazub arz eyleyesiz ki sonra hakkında emr-i şerifim ne veçhile sâdur olursa mücibiyle amel oluna" (*Hükümler mecmuası, Aşir Efendi kitapları, Nr. 892, s. 320B*).

Yine bunun gibi Feyzullah ismindeki *Eflanı* kadısının irtikâp ve irtişasından dolayı *İstanbul*'a getirilmesine dair Bolu mutasarrıfına ferman gönderildiği gibi (*Mühimme, 87, s. 31*) Kanuni Sultan Süleyman 935 H. (1528 M.)'de Avusturya seferine giderken Kızıl Yenicesi kadısının menzil zahiresi parasından çaldığına mebni asıldığı görülüyor (*Feridun Bey Münşeati, c. I, s. 567*). Yolsuzluğundan şikâyet edilmiş olan *Antalya* kadısının tahkikatına, *Teke* (Antalya) sancağı beyinin ve sabık *Behisni* kadısının ahvalini tetkike de *Zülkadir* beylerbeğisi ile Maraş ve yeni tâyin olunan *Behisni* kadılarının memur edildikleri görülüyor, (*Mühimme, 6, s. 564, 965; Mühimme, 7, s. 741; Mühimme, 27, s. 246*) daha böyle epi misal vardır. IV. Murad Bursa'ya giderken *İznik* kadısından şikâyet edildiği için bu hususta hiçbir tahkikat yaptırmadan kadıyı astırdığı gibi bu hale gücenen ve dedikodu yapan şeyhulislâm Ahi-zâde Hüseyin Efendi'yi de katlettirmiştir.

Kadıların hiçbir suretle taşrada valiler, sancakbeyleri ve sairleri tarafından katledilmemeleri hakkında hüküm vardır. Haklarında şikâyet edilenler ya tâyin edilen tahakkuk memurlarının verdikleri tahkikat evrakı veya kazaskerler tarafından yapılan tahkikat neticesinde cürümleri sâbit olunca ceza görürlerdi.

3 — Bu suretle şeyhulislâmın inhası üzerine kazasker huzurunda muvaffak olan zat sırası gelince kadılığa tâyin olunacaktı.

4 — Şer'i hasılâtı müsaid olan kazalar müstakil olarak tevcih edilecek ve müsaid olmayanlar kadıların mansıplarına ilâve olunarak kıdemli olan kadıların maişetlerine karşılık olarak verilecek ve bu da kazaskerin arzı ve şeyhulislâmın inhası üzerine yapılacaktı.

ÎLÂM VE HUC CET

Îlâm bildirmek bildirilmek demektir. kadının herhangi bir mesele hakkında yaptığı tahkikatın kendi imzası altında mercii-ne veya vaki suale cevaben arz eylemesine (îlâm) denilir. Îlâmlar re'sen veya vaki sual üzerine bildirilir. Meselâ bir kaza halkının yolsuz bir meseleden şikâyet yollu kadıya müracaat ile dertlerini hükûmete arz etmesini istemeleri gibi. Eğer kadı bu şikâyetteki haksızlığa şahid olmuşa îlâmda onu da zikr ederdi.

Huccete gelince:

Huccet lûgatta delil, bir fi'lin sâbit olduğuna medar olan nesne demektir.

Şer'i mahkemelerde bir dâvanın şahidler huzuriyle onları dinledikten sonra kadının verdiği hükmü havi îlâmdır.

Îlâmla huccet arasındaki fark, huccette şahitlerin huzuriyle görülen dâvada kadının îlâmı altında şahitlerin imzalarının bulunması ve verilen kararın şerân sabit olmasıdır. Îlâmda ise böyle bir hal olmayıp vaki halin yalnız arz ve ifadesidir.

ŞER'Î MAHKEMELER

Kadıların ve mevalinin bulundukları kaza ve şehirlerde şer'i mahkemeler vardı. Kadılar şer'i ve hükmi muamelâtta kendilerine verilen beratlarda gösterilen vazifeleri görüp hanefi mezhebi üzere hüküm verirlerdi. Nikâh, izdivac, miras taksimi, yetim ve mal-i gâibin muhafazası, vasî tâyin ve azli, vasiyetlerin ve vakıfların hükümlerine riayet edilmesinin nezareti, cürüm ve

cinayet ve sair bütün dâvalar, hulâsa şer'i ve hukukî bütün muamelât kadılar tarafından görülürdü. Reaya yani köylü tabaka-sıyla askerî sınıf arasındaki ihtilâf hükümetin emriyle kadılar tarafından görülür ve verilen hüküm hükümete bildirilerek oranın vereceği karara göre infaz olunurdu.

Kadıların şer'i ve hukukî vazifelerinden başka idarî cihetten de pek mühim vazifeleri vardı ve bu hususta hükümetçe kendisine ferman gönderilir ve o da icap eden cevabı re'sen hükümete arzederdi. Kadıların bulundukları şehir ve kasabaların inzibatı mahallî ve askerî sınıfına bırakılmıştı. Zahrî ve amele tedariki, hayvan sevki, menzil emirleri, asker toplanması, iktisadî işler, mahallî rayice göre eşyaya narh konması, belediye işleri yani askerî inzibattan başka bütün devlet işlerinin temini kadılara aitti. Bundan dolayı kadılar selâhiyet itibariyle devlet merkezine bağlı vazifeler sahibi idiler.

İşte bu geniş vazifeleri dolayısıyla kendilerine gelen hüküm ve fermanları ve bunlara verilen cevapları ve gördükleri çeşitli dâvalara dair vermiş oldukları hükümleri kayıd için kadıların *sicil* denilen birer defter tutmaları kanundu. Her kaza, sancak ve vilâyet merkezinde tutulmuş olan Mahkeme-i şer'iyye defterlerinin adedi, yanan, zâyî olanlarından sarfınazar bugün on binleri geçmekte ve müze ve kütüphanelerimizde muhafaza olunmaktadır. Bu sicillerin önemli surette tetkiki o vilâyetin idarî, askerî, iktisadî cihetinden ve belediyecilik bakımından pek mühimdir¹. Sicillerdeki muhakemeler hangi kadı zamanında yapılmış ise sicillin sahifesinin üstüne onun tâyini tarihinden başlayarak infisali zamanına kadar devam eder. Bazı kadılar kendi zamanlarına ait müstakil sicil açarlardı.

Kadıların veya mevalinin derecelerine ve şer'i hasılatlarına göre az veya kalabalık maiyyetleri vardı. Her kadı bizzat mevcutsa dâvayı kendisi dinler ve yanında hâkim muavini olarak kethüdası ile dâvayı tescil eden yani sicille geçiren kâtip bulunurdu; muhızır denilen mübaşirler de mahkeme hademelerindendi.

¹ XVI. asır sonlarına kadar hâkimlerin gördükleri dâva, nikâh, vakıf ve saireye ait muameleler Arapça olarak yazılır, hükümetin verdiği emir ve onların cevapları Türkçe kaydedilirdi. Daha sonra hepsi Türkçe olmuştur.

Mevali denilen büyük kadılar ekseriya bizzat tâyin olundukları vilâyete gitmiyerek kendileri tarafından vekil olmak üzere *nâib* gönderdiklerinden dâvaya onlar bakarlardı.

Mevleviyeti haiz kadılıklarda yapılan dâva askerî muamelâta veya katl ve kısasa taallûk edecek şekilde pek ağır ise hüküm mahallin valisine arz edilirdi. Kadının verdiği hüküm bizzat vali ile maiyetindeki iki mutemed adamı taraflarından tetkik edildikten sonra tasdik olunursa infaz olunurdu. Eğer valinin meclisi verilen hükmü tasdik etmezse evrak devlet merkezine kazaskere yollanırdı. Kazasker bu hususa dair mütalâasını Divan-ı hümayuna arz edip orada tetkik edildikten sonra ya tasdik edilir veya bozularak yeni hüküm verilirdi. Yani verilen hüküm ya müttehimin, yahut kadı veya valinin kararının lehine veya aleyhine olurdu.

Hukukî dâvalarda mahkûm ve ceza dâvalarında müttehemlin akrabası verilen hükmü haksız bulurlarsa kazaskere veya şeyhulislâma şikâyet hakları vardı. Bu suretle dâva divanda tekrar tetkik edilirdi. En son karar divanın verdiği karardı. Eğer Divan-ı hümayun kararı bozarsa bu hal kadı ve valinin aleyhine olur, onların iktidarsızlıklarına veya bir menfaat mukabilinde mahkemeden karar çıktığına hükm olunduğu için hükmü verenler hakkında iyi olmazdı¹.

* * *

1826'dan sonraki teşkilâtta mülkî ve askerî sınıflarda olduğu gibi İstanbul kadısı ve kazaskerlere ve pâyelilerine mahsus olarak nişanlar ihdas edilmiştir. Meselâ İstanbul kadısı, Anadolu kazaskeri, olunca kendisinde bulunan İstanbul kadılığı nişanını bilvasıta darphaneye gönderir ve kendisine Anadolu kazaskerliği nişanı verilirdi; kezâ Anadolu kazaskeri, Rumeli kazaskeri olunca o kazaskerliğe mahsus nişanı takardı². Bu nişanlar yakaya takılırdı.

¹ *Türk Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*, s. 283 (efrenç), 1825 Rumi.

² 1254'de Şeyhulislâmın sadarete tezkeresi :

“Devletlû, inayetlû, âtîfetlû, uluvvü'l-himem efendim sultanım hazretleri

İstanbul pâyelûlarından İmam-zâde faziletlû Mehmed Esad Efendi dâilerine malûm-ı inayet-melzum-i âlileri buyrulduğu üzere avâtıf-ı aliyye-i gîti-sitanîden Anadolu kazaskerliği pâyesi inayet ve ihsan-ı cenab-ı şâhâne buyrulmuş olduğundan Anadolu rütbesine mahsus bir kıta nişan-ı furûğ-efşânın darphane-i

KADILARIN BERATLARI

Büyük küçük bütün kadı ve mevalinin tâyinlerinde kendilerine vazifeye tâyinleri ve kazaya selâhiyetlerini havi berat denilen Pâdişahın tuğrasını havi bir vesika verilir ve kendilerinden berat resmi denilen bir harç alınır. Berat resmi, kadının yevmiyesi defterde kaç akçe ise onun aylığı hesap edilerek tahsil edilir, bunun yarısı *resm-i nişan* ismiyle tuğra çekme parası olup diğer yarısı da kazaskerin maiyyeti olan kâtip, muhızırbaşı, muhızır ve divittara verilir.

XVI. asrın ilk yarısında bütün tâyinler kazaskerlere ait iken *İstanbul, Edirne ve Bursa* kadılıklarına tâyin edilenlerden üç bin akçe berat resmi ve tâyin hangi kazaskere ait ise gerek onun ve gerek maiyyeti için üç bin akçe aidat alınır. Yavuz Sultan Selim zamanında bu üç kadılığa tâyin edilenlerin bir aylık hasılının onda biri kazasker ve maiyyeti için mütebakisi de hazine için tahsil olunurdu. Daha sonra yani XVI. asrın ikinci yarısından itibaren inhaları şeyhulislâma ait üç yüz ve beş yüz akçeli mevalinin tâyinlerinde bunların bir aylık gelirleri resim olarak doğrudan doğruya hazineye alınmak kanun oldu¹.

Kadıların Elkabı Kaza kadılarının ve mevalinin beratlarının tahrir tarzı ve elkabı zamanla ufak, tefek bazı tadilâta uğramıştır. Kaza kadılarının elkabı XVI. asırda :

Kıdvet-ü kuzâti'l-haram قودة قضاء الاسلام عمدة ولاية الانام ميز حلال عن الحرام *islâm, umdet-ü vûlati'l-enam, mümeyyiz-ü helâl ani'l-haram* suretinde قودة قضاء والحكام معدن الفضل والكلام ميز حلال عن الحرام ve yahut : *Kıdvet-ü kuzat ve'l-hükkâm mâdenü'l-fazlu ve'l-kelâm mümeyyiz-ü helâl ani'l-haram* mevlâna zîdet fazluhu...” ve XVII. asırda ise :

âmirede îmalî hususuna himem-i seniyye-i âsafaneleri teşvikiyle bi-mennihi taalâ nişan-ı zîşan-ı mezkûr savb-ı dâiyânemize şeref vürûdiyle müşarûnileyh dâilerinin talik-i giriban-i mefhareti kılındıkta mukaddema kendinde olan İstanbul rütbesi nişanı Darphane-i Âmireye bâs ve tısyar kılınacağı rehin-i ilmi sâimleri buyrulduktâ olbatta irade efendim hazretlerindir (Başveکہâlet arşivi, *Hatt-ı hümayun vesikaları, Nr. 22801*).

¹ Berat resimleri hakkında kanunnâme (*Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi, Nr. 1969, varak 158 b*) ve yine aynı resimlere dair kanunnâme (*Âtıf Efendi kütapları, Nr. 1734, varak 210*).

قدوة قضاة المسلمين زبدة الموحدين معدن الفضل واليقين المختص بمزيد عناية الملك
Kıdvat-ü kuzâti'l-müslimîn zübdetü'l-muvahhidîn
madenü'l-fazl ve'l-yakîn, el-muhtes bi-mezid-i inayeti'l-meliki'l-
muîn mevlâna zidet fazluhu şeklinde olup diğer asırlarda
da böyledir.

Mevalinin elkabı ise daha tumturaklı idi. Fatih Sultan
Mehmed'in kanunnâmesinde :

أقضى القضاة المسلمين أولى ولاية الموحدين معدن الفضل واليقين وارث العلوم الانبياء
Akde'l- المرسلين حجة الحق على الخالق المختص بمزيد عناية الملك المعين مولانا ...
kuzâti'l-müslimîn ûlâ vülâti'l-muvahhidîn mâdenü'l-fazl ve'l-
yakîn varisü'l-ulûmî'l-enbiya ve'l-mürselîn huccetü'l-hakk ale'l-
hâlik ecmaîn el-muhtas bi-mezid-i inayeti'l-meliki'l-muîn mevlâna
..... zîde fazluhu¹.

XVI. asır ortalarında :

أقضى قضاة المسلمين أولى ولاية الموحدين معدن الفضل واليقين حجة الحق على الخالق
أجمعين وارث علوم الانبياء والمرسلين المختص بعناية الله الملك المعين مولانا ... القاضي
بمحروسة قسطنطينية دامت فضائله² bununla beraber beratlarında kaza ka-
dılarıyla mevalinin elkabı muttarid olmadığı aşağıya suretlerini
koyduğum beratlarında görülmektedir.

XVI. asır ortalarına ait 953 H. (1546 M.) yüz otuz akçe
yevmiyeli kadı beratı :

Kanunî'nin tuğrası

Nişan-ı şerif-i sultanî ve tuğrây-ı garrây-ı cihan-ârây-i ...
mukaddimesinden sonra :

Çün zümre-i ulema ve fırka-i füzelâ ve verese-i enbiya ve
hafaza-i millet-i Mustafa meşâil-i îman ve din ve mesabih-i
islâm ü yakindir ve kuzât ve hükkâm sebep-i takviyet-i şerâyî
ve ihkâm ve bâis-i salâh-ı ahvali enâm ve dai-i nizam-ı intizamdır.
Felizalik işbu râfi-i tevki-i refi-i âlem metali-i husrevânî ve nakil-i
yerliğ-i belîğ-i lâzîmü'l-ittibâ-ı kişver-sitânî akde'l-kuzâti'l-müslî-
mîn ûlâ vülâti'l-muvahhidîn madenü'l-fazl ve'l-yakîn varisü'l-
ulûm-i enbiyai ve'l-mürselin el-muhtas bi-inayeti'l-melikü'l-muîn
mevlâna Bedrüddin zîdet fezailuhu Budun kazası ki tevâbii ve
levahiki ile defter-i sultanîde yevmî yüz otuz akçe yazar³

¹ Kanunnâme-i Osmanî, s. 31; Feridun Bey Münşeâtı, c. II, s. 11.

² Veliyyüddin Efendi kitapları, Nr. 1970, varak 16.

³ Daha sonra bir eyâlet haline getirilen Budin kadılığı beş yüz akçeli
mevleviyyet olmuştur.

sene isna ve hamsin ve tis'amie Zilhiccesinin on beşinci gününde tefviz ve taklid kılınıb verdim ve buyurdum ki varub kaza-i mezburda kadı ve hâkim olub icrây-ı ahkâm-ı şerayi-i nebeviyye ve infâz-ı evamir ve nevahi-i ilâhîye mütemessik olub şer'-i kavimden tecavüz eylemeye ve eimme-i hanefiyyeden akval-i muhtelif vaki olan mesailde kema-yenbağî tettebbu edib esahh-ı akvali bulub anınla amel eyleye ve ketb-i sicillât ve sakûk ve tezvic-i sıgar ve segayir ve akd-i enkiha ve tenfiz-i vesâyâ ve kısmet-i mevaris-i reâyâ ve zabt-ı emvâl-i eytâm ve gâib ve azl ve nasb-ı vasi ve nâib ve sair umûr-ı şer'iiyyeye bi't-tamam ve'l-kemal alâ-vechi't-tafsil ve'l-icmal mutasarrıf ve mübaşir olub ol diyarın kâffe-i halkı mevlânây-ı mumaileyhi kendulere kadı ve hükmünü nâfiz ve cari bilib cumhur-ı kazayay-ı şer'iiyyelerinde rücû mevlânay-ı mumaileyhe kılıp emrinden udûl etmiyeler. Şöyle kim mevlânay-ı mezbur emr-i merkumı vech-i meşrû üzere yerine getüre. Cihet-i kaza kuzât-ı sâlife her neye mutasarrıf olgelmişler ise bu dahi ana mutasarrıf olub benim devam-ı devlet ve sebât-ı haşmet-efzun-ı ebed-peyvendim için duaya ıstıgal göstere. Şöyle bileler. Tahriren fî evâil-i Rebiulevvel sene 953¹.

XVII. asırdaki yevmî yüz akçeli olup Sultan I. Ahmed zamanında 1022 H. (1613 M.) tarihinde verilmiş kaza kadısı beratı sureti :

Nişan-ı şerif-i sultanî ve tuğrây-ı garrây-ı cihan-arâyi ve's-savnü's-samedânî ve'l-anü'r-rabbânî el-mennü'l-mennânî ve't-tevfiki'l-yezdânî hükmü oldur ki,

Çün tâzim ve ikram-ı ulemaü'l-muhakkikîn ve tefhim ve ihtiram-ı fark-ı füzelâ-i müdekkikîn, mûcib-i devam devlet-i şehriyârî ve müsteveci-i bekay-ı izzet-i kâmkâridir. Binaenala-zâlik Agros² kadısı Derviş'in şâkileri gelib azli ferman olunmağın ref olunub yerine yevmî seksen akçe ile Eflâni³ kazasından altı yıl zaman-ı infisali ve bir seneden ziyade asitâne-i saadet canibine mülâzemeti olan⁴ rafi-i tevki-i hâkani kıdvetü

¹ Veliiyyüddin Efendi kitapları, 1970, varak 6 b.

² Agros, Isparta vilâyetinde Atabey nahiyesinin eski adıdır.

³ Eflâni Kastomonu vilâyetinde bir kazanın adıdır.

⁴ Kadıların tâyinleri kısmında görüldüğü üzere Eflâni kadısı Nasuh, müddetini bitirip altı yıl evvel infisal etmiş ise de uzun müddet İstanbul'a gelmiyerek kazasker meclisine mülâzemet etmemiş ve sonra gelerek bir buçuk sene mülâzemeti üzerine Agros (Atabey) kadılığına tâyin olunmuştur.

kuzatî'l-müslimîn zübdetü'l-muvahhidîn madenü'l-fazl ve'l-yakin el-muhtas bi-mezid-i inayeti'l-meliki'l-muîn Mevlâna Nasuh zîdet fezailühu her veçhile mahal ve müstahik olmağın sene ihda ve işrîn ve elf Zilkadetü'l-haramının gurre-i günü pâye-i serir-i izzet-masîrime arz olunub hakkında mezid-i inâyet-i hüsrevânem zuhura getirüb yevmî yüz akçe ile *Agros* kazasını sadaka edib bu berat-ı hümâyunı verdim ve buyurdum ki bâde'l-yevm varub *Agros* kazasında kadı olub icrây-ı ahkâm-ı şer'iyye eyliye ve ketb-i sicillât ve sakûk ve tezvic-i sıgar ve sagayir ve kısmet-i mevâris-i reâyâ ve sair kazayây-ı şer'iyyeden kuzât-ı salife her neye mutasarrıf olmuşlar ise mevlânay-ı mezbur dahi ol vechile mutasarrıf olub devam-ı devletim için duaya müdavemet göstere ve mîrmîran ve sancak beyi mektub ve adam göndermesiyle haric-i kazada dâva istima etmeye ve der-i izzet-meâbıma irsal eyledüğü arıza tarih tahrir eyliye¹ şöyle bilib alâmet-i şerife itimad kılalar. Tahriren fi evâil-i şehr-i Rebiulâhır sene isneyn ve işrîn ve elf.. Bi-makam-ı Kostantiniyye².

884 H. (1479 M.) senesinde ve Fatih Sultan Mehmed zamanında yani XV. asırda mevleviyet olan Ankara kadılığına tâyin edilen Bahaüddin Efendi'ye verilen berat sureti :

Sebeb-i tahrir-i hümâyun ve mûcib-i tastir-i meymun نفعه الله تعالى oldur ki Darende-i misal-i bâ-misal akde'l-kuzât ve'l-hükkâm mebinü's-şerayi' ve'l-ahkâm fassül'ferikayn seyyidü'l-muhakkikîn zekiyyü'l-islâm ve'l-müslimîn Bahaü'l-millet-i ve'ddin dâmet fezailühu kemâ-tabet şemailuhu hazretlerine mahrusa-i Engürünün ve tevabiinün kadılığın verib tefviz kıldım ki bâde'l-yevm “واذا حكمتم بين الناس ان تحكموا بالعدل” mânası birle amel edib kat-ı deâvide ve fasl-ı husumatta hiç âferideye meyl ve mehaba itmeye. Emr-i hak tealâ ve sünnet-i resûl (A. M.) ne ise öyle buyura. Kısmet-i mevariste ve sicillâtta ve husul-i ukudda ve şurût-ı uhudda ve fesh-i nikâhta ve bey'u şirâ ve sair muamelât-ı vesayıkta ve kitab-ı hikemîde tetebbu-ı kelâm, imtisal-i emr-i nebiyye ve iktida-i ictihad-ı eimme rıdvânullahi aleyhim ecmaîn

¹ Kadıların, hükümete gönderdiği arızalara tarih atmaları 991 H. (1583 M.) senesinde emrolunmuştur (*Osmanlı kanunnâmesi, Millî Tettebbular mecmuası, sayı 2, s. 327*).

² *İbnülemin tasnifi, Dahiliye vesikaları, Nr. 12.*

ide¹ ... bi-kaderi'l-vus' ve't-takat ve'l-imbân beyne cemi-i ehl-i iman yerine getirüb emîr ve vezir, gani ve fakir ve âlim ve cahil, müslüman ve zimmi arasında vaki olan deâvide ale's-seviyye tutub hükm ide. Bazısın bazısı üzerine tercih edib zulm ve hayfa meyl itmeye ve gaibler malın ve emanetin muhafaza etmekte gayetle ihtiyat eyliye ve resm-i kısmet ve resm-i kitabet kuzât-ı mâ-sebak zamanında ne miktar alındılsa bu dahi ol miktara kanaat eyliye; ziyadeye tamâ itmeye; emr-i maruf nehy-i münker bâbında tesahül kılmaya. Evkafı ve vesâyâyı mahalline sarf ide; mezkûr şehrin vazii ve şerifi, gani ve fakiri müşarunileyh hizmetin ol mevzide vesâyıkda hâkim-i vakt bilüb cemi kazayâda rucû buna ideler. Canibin aziz ve muhterem tutub emrinden tecavüz kılmayalar ve muhalefet etmiyeler. Belki muti ve münkad olalar; alâmet-i cihan-mutâ üzere itimad kılarlar. Tahriren fî evasıt-ı Ramazanü'l-mübarek sene erbaa ve semânîne ve semane mie².

XVII. asrın ikinci yarısında beş yüz akçe yevmiyeli mevaliden bir kadı'nın tâyinine dair 1078 H.(1668 M.) tarihli ferman sûreti :

Akda'l-kuzâtü'l-müslimîn ulâ vülâtü'l-muvahhîdin madenü'l-fazl ve'l-yakin hüccetü'l-hak ale'l-halk ecmaîn varis-i ulûmü'l-enbiya ve'l-mürselîn el-muhtas bi-mezid-i inayeti'l-meliki'l-muîn sabıka Manisa kadısı olan Sivasî-zâde Mevlâna es-seyyid zîdet fezailûhu tevki-i refi-i hümâyun vâsıl olıcak malûm ola ki sen ehl-i ilm ve sahib-i fazilet ve müteşerri ve dindar olduğun ecilden hâliya hakkında mezid-i inayet-i aliyye-i şâhâne ve mezid-i re'fet-i seniyye-i pâdişâhanem zuhura getirüb işbu sene semâne ve seb'îne ve elf Ramazanının yirmi dokuzuncu gününden Âmid kazasını sana tevcih ve inayet edib ilâmı için (isim yeri açık) tâyin olunmuştur.

¹ Kadılar, XII. asrın ikinci yarısından sonra Halebî İbrahim Efendi'nin (Vefatı 956 H.=1549 M.) مکتی البحر فروع حنفیه mülteka'l-ebhar fi furû-ı hanefiyye ismindeki eseriyle şerhlerine göre hüküm verirlerdi. İbrahim Halebî bu eserini Hanefi fukahasından Kudurî, المختار el-Muhtar, كنز الدقائق Kenzü'd-dekayık, وقایه Vıkaye vesairenden almak suretiyle telif etmiştir. Bu eserden evvel yukarıda zikredilen eserlerden istifade ediliyordu, Halebî, Mülteka-siyle kadıların işlerini kolaylaştırmıştır.

² Menahicü'l-inşa (Varak 60) Paris, Milli Kütüphanesi, Türkçe yazmaları ilâve kısım, Nr. 660.

Buyurdum ki vusul buldukta bu bâbta sâdır olan ferman-ı celilü'l-kadrim mûcibince bir an ve bir saat teehhur ve tevakkuf etmeyib varıb kaza-i mezkûre siz mutasarrıf olub ehali beyninde icrây-ı ahkâm-ı şer'îyye-i nebevî ve infaz-ı evâmir-i aliyye-i Mustafavî sallallahü tealâ alâ-şariha bezl-i makdur ve sây-i nâ-mahsur eyleyib ve muaccelen adamın gönderib beratını ihrac ettiresin; şöyle bilesin, alâmet-i şerife itimad kılasın. Tahriren fî evahir-i şehri-i Ramazanü'l-mübarek sene semane seb'in ve elf bi-makamı-Edirne el-mahrusa¹.

SAKK-İ ŞER'İ

Şer'î mahkemelerin muamelâtına müteallik şer'î hüküm ve kararları havi tuttukları ve ekserisi eni dar ve boyu uzun olan defterlere *sicillât-ı şer'îyye* denilirdi. Mahkeme-i şer'îyye sicilleri şer'î muamelât ve mazmun itibariyle ilm-i fıkhnın furûuna dahil olduğu gibi tahrir tarzı itibariyle de *sak* (صك) denilen ve kendisine mahsus tahrir usulüne dahildir; fakat hükümet emirleri buraya aynen geçip verilen cevaplar ise kısmen şer'î mahkeme tarzına benzemektedir.

Sicil defterlerine yazılan vakfiye, nafaka, miras dâvaları, resm-i kısmet, îlâm, husûmete müteallik dâvalar, nikâh vesaire şer'î mahkemelere mahsus bir usul ve kaide altında kaleme alınır ve bu tahrir tarzına *sakk-i şer'î* denilirdi². Sonra kadıların ehliyetsizliği nazarı dikkate alınarak onların işlerini kolaylaştırmak için bazı değerli âlim kadılar taraflarından muhtelif şer'î muamelelerin ne suretle yazılması icap edeceğine dair aynı mevzuun muhtelif şekillerine ait nümunelik sakler kaleme almışlardır³. Sakk-i şer'î üzere olan hüccetlerin başlıkları (sebebi

¹ *İbnülemin tasnifi, Tevcihat vesikaları (Başveکہâlet arşivi), Nr. 284,*

² *صك Sak* kelimesinin aslı *çek* olup sonra *تعريب* tarib olunarak yani arapçalaştırılarak *sakk* denilmiştir. Lûgatlere göre Mahkeme-i şer'îyyelerin verdikleri hüccet, îlâm, temessük ve saire gibi şer'î muamelâtın yazılış usulüdür.

³ 1098 H. (1687 M.)'de vefat etmiş olan kazaskerlerden Bosna'lı Beyazî-zâde Ahmed Efendi'nin sakke ait bir eseri Hamidiye kitaplarının Lala İsmail Efendi kısmında 93 numarada bulunduğu gibi şeyhulislâm Debbağ - zâde Mehmed Efendi'nin torunlarından olup 1224 H. (1809 M.)'de *Üsküdar* mevleviyetinden mâzulen vefat eden Numan Efendi'nin de beş bab üzerine tertip etmiş

tahriri'l-kitab oldur ki) veya (sebeb-i tahrir-i şer'i oldur ki) ve (sebeb-i tahrir-i kitab-ı sıhhat-nisab oldur ki) ve saire ile başladır.

KADI NÂİBLERİ

Nâib vekil demektir. Mahkeme-i şer'iyelerde kadılar namına muhtelif hizmetlerde vazife gören nâibler vardı. Nâibin bir veya birkaç olması kadının tâyin edildiği kazanın büyük veya küçük olmasına muamelâtının geniş olup olmamasına bağlı idi. Bundan dolayı kaza, sancak ve eyâlet kadılarının nâibleri ona göre idi. Nâibler vazifelerinin mahiyyetlerine göre kaza nâibleri, kadı nâibleri, mevali nâibleri, bâb nâibleri, ayak nâibleri arpalık nâibleri olarak başlıca altı kısımdır.

Kaza nâibleri, kadıların kendi kazaları dahilindeki nahiyeleri nâib ismiyle tâyin ettiği bir şer'i memura iltizama verip o memur, kaza kadısı adına o nahiyenin şer'i muamelelerine bakardı¹. Kadı nâibi kadının yanında bulunup icabında ona vekâlet eder veyahut herhangi bir şer'i muameleye bakmak üzere kadı tarafından köylere gönderilirdi. Kadı nâibleri, kazalarda aynı zamanda bâb nâibliğini görürdü.

Mevali nâibleri, büyük kadıların bizzat vazife gördükleri zamanda maiyyetlerinde bab nâibi denilen bir kapı nâibi olduğu gibi² esnafı kontrol etmek üzere seyyar ayak nâibi bulunurdu. Bunlardan mevalinin tâyin olunduğu eyâlete bizzat gitmeleri yani fiilen hizmet görmeleri usulü terk edildiğinden bunlar kendilerine vekâlet etmek üzere o eyâlete taraflarından nâib ismiyle birer vekil gönderirler ve hasılatı, aralarındaki mukavele üzerine taksim ederlerdi. Bu da bir nevi iltizam usulü idi. Kadı nâibi,

olduğu تحفة الصك *Tuhfetü's-sak*) adlı mufasssal sakk kitabı da Türk Tarih Kurumu kitapları arasında 98 eski ve 64 yeni numarada mevcuttur. Tuhfetü's-sukûk birinci bab hüccet ve vakfiyelere ikinci bab muhtelif ilâmlara, üçüncü bab mârûzata, dördüncü bab müraselâta ve beşinci bab da muhtelif hüccetlere dair olmak üzere tertip olunmuştur. Şânî-zâde Ataullah Efendi'nin de (*Usul-i Sakk*) adlı bir eseri vardır ve bu eser, Ziyaüddin Efendi'nin basılmış olan (*Sakk-i cedid-i Ziyaüddin*) isimli sakkın kenarlarındadır. Lâli-zâdelerden Hâmid Efendi'nin muhtelif nevilerin havi sakk kitabı kütüphanemizdedir.

¹ *Mühimme defteri*, Nr. 78, s. 896 (*Adalet fermanından*).

² *Bâb nâibleri*, kadının (Mevalinin) işinin çokluğuna mebni ona vekâleten dâva dinlerdi.

kendisinin asili tarafından vekil olduğuna dair bir vesika alır ve bunu o kadılık hangi kazaskerin mıntkasında ise vesikayı kazasker tasdik ederdi¹.

Bunlardan başka şeyhulislâm, kazasker ve mevaliye azillerinden sonra maişetleri için *arpalık* ismiyle birer kazanın hasılât-ı şer'iyyesi verilir o zatlar da oraya taraflarından nâib göndererek oranın şer'i hasılâtını idare ederlerdi; bu nâiblere de *arpalık nâibleri* denilmiştir.

Arpalık kazasına gönderilen nâib kendisinin verdiği parayı çıkardıktan sonra üst tarafını da kendi ihtiyacına sarf ederdi. 1100 H. (1689 M.)'den sonra niyabet usulü bozularak çoğu ehliyetli ve cahil nâibler para mukabili verdikleri hükümlerle haksız haklı çıkarmak suretiyle irtikâbın en âdisine tenezzül ettikleri görülmüştür. Âyanların ferman dinlemez olduğu tarihlerde yani XVIII. asrın yarısından sonraları kadı ve nâiblerin bunlarla anlaşarak veya korkarak âyanların fenâlıklarını örtüp halkı onlardan memnun olduklarını bildiren ilâmları görülmektedir.

1207 H. (1792 M.)'de ve III. Selim zamanında konulan yeni bir kanunla mâzul mevali taraflarından nâibliklerin tahammüllerinden fazlaya satılmaması, aşçı, kaftan ağası ve hizmetkâr makulesi şahıslara nâiblik verilmemesi tesbit edilmiş ise de pek ziyade bozulmuş olan bu meslekte hiçbir tesiri olmamıştır.

ARPALIK²

Arpalık vezir, beylerbeyi ve sancakbeyleri gibi askerî sınıf ile ilmiye sınıfından mâzul şeyhulislâm, kazasker ve mevalinin geçinmeleri için tahsis olunan muvakkat mâzuliyet maaşı veya hut tekaüd maaşının adıdır³. XVI. asrın ortalarına kadar kaz-

¹ Mevali nâiblikleri, eyâletteki hizmetine ve gelirin az veya çokluğuna göre dörtte bir veya beşte birini almak suretiyle verilir veya muayyen bir para mukabilinde (iltizam gibi) satılırdı. İltizama verilen niyabetlerin parası taksite bağlanarak her ay ödemek icabeder ve buna *şehriye* denilirdi (D'ohson, s. IV, s. 574).

² Arpalık hakkında merhum İbnülemin İnal'ın *Türk Tarih Encümesi mecmuasında* (sene 16, s. 276) bir tetkiki vardır.

³ "Müderrislere maiyet ve mevali ve sudure arpalık namlarıyla birer kaza tevcih olunmak lâzım geldi ve onlar bu kazaları birer nâible idareye mecbur

askerlerin arpalıklarına has denilirdi¹. Biz burada ilmiye sınıfına mahsus arpalıktan bahsedeceğiz.

Arpalık, ilmiye sınıfı içinden şeyhulislâm, kazaskerlerle mevaliye tahsis edilen herhangi bir veya iki kazanın hasılât-ı şer'iyyesi idi. Bundan başka bazı nüfuzlu ulemaya timar suretiyle de arpalık tevcih edildiği görülüyorsa da umumî değildir².

Ulemaya arpalık adıyla maaş tahsisini XVI. asrın ilk yarısında görmekteyiz; meselâ kazasker Mevlâna Zeyrek-zâdeye 924 H. (1518 M.) 'de tekaüd olunca Kırkkilise arpalık olarak verilmişti³. Fakat bu kayıt arpalığın bu tarihte ihdas edildiği mânasına alınmamalıdır; herhalde XVI. asır başlarında ve XV. asır sonlarında arpalık vardı; belki adı başka idi.

Arpalık sahibi olan ulema bizzat arpalık olarak tahsis edilen kazaya gitmiyerek oraya kendisi tarafından bir nâib gönderirdi; bazen mâzul mevalinin nâib göndermiyerek kendi arzusuyla arpalığına gittiği görüldüğü gibi⁴ bazı arpalık sahipleri de ceza olarak arpalığına gönderilerek kadılık etmesi vaki ise de nadiren olurdu⁵.

III. Selim pek ziyade bozulmuş olan ilmiye sınıfının da ıslâhına teşebbüs ettiği sırada arpalık sahibi olan mâzul mevali ve kazaskerlerden, mevalinin mâzereti olmayanların bizzat arpalıklarına giderek hâkimlik etmeleri ve alîl ve ihtiyar olanların da arpalıklarını iltizama vermeyip emanet suretiyle beşte bir üye-

olduklarından maişet ve arpalık olan kazalar hasılâtının bir miktarıyla nâibler geçinib bakisi eshab-ı menasiba 'arpalık sahibine' ait olurdu." Riko şunları yazıyor (*Fransızca tercümesi*, s. 273): "Arpalık demek (mâzul şeyhulislâm kazasker ve mevalinin) vilâyetlerdeki bazı kadılıklardan aldıkları muhassasattır".

¹ Hash â-i Kadri Çelebi Kazasker-i Anadolu (166 numaralı Menteşe livası mücmel tahrir defteri).

² "Timar-ı Mevlâna Hayrettin. Hâce-i hillude mülkühü. Çeşme kazasında ber-vech-i arpalık Kızulkilise, Ovacık, Sahib köylerinin hasılâtı verilmiştir Bunun İzmir'in Tahtalı köyü ile diğer yerlerinde de timarı vardır" (*Başvekâlet Arşivi, mücmel tapu defteri, Nr. 166*).

³ *Şakayık tercümesi (Mecdi)*, s. 326.

⁴ *Raşid tarihi, c. I, s. 44*.

⁵ Sâbık kazaskerlerden Mirza-zâde Şeyh Mehmed Efendi, Damad Ali Paşa'nın Avusturya seferine itirazından dolayı arpalığı olan *Pravadi* (Bulgaristan'da) kasabasına gönderilmiştir (*Raşid, c. IV, s. 220*). Kezâ Rumeli kazaskeri Erzincanlı Ali Efendi arpalık olarak verilen memleketine yollandı (*Raşid, c. II, s. 188*).

rinden ehliyetli dürüst nâiblere vermelerini havi bir ferman neşreylemiş ve bu arada cehele makulesine nâiblik verilmemesini ve imtihansız hiç kimsenin yeniden kadılığa tâyin edilmemesi emrolunmuştur (1203 H. = 1789 M.)¹.

Arpalık mâzuliyet maaşı veya tekaüdiye gibi bir şey iken sonradan eski usul arpalık şekli kaldırılarak aylığa (maaşa) bağlandı ve bu hal daha sonra genişleyerek arpalık maaşı ve onu mütaakıp isim değişikliğiyle *tarik maaşı* ve en son olarak *rütbe maaşı* adını aldı.

Arpalık, maaşını son zamanlarda kazaskerlere İstanbul ve Haremeyn payelileri, Edirne, Bursa kadıları ve bilâd-ı hamse, mahrec mevalisi mâzulleri alırlardı. Zâdegân denilen ulema evlâdında maaşları vardı 1322 H. (1914 M.) senesinde *mekteb-i nüvvab*'ın yerine *Medreset ü'l-kuzat* teşkil olunarak zâdegân usulü kaldırılmış ve nâiblerin unvanı da kadıya tahvil edilmiştir². Küçük yaşta tahsil görmeden İstanbul rûûsu verilen ulema evlâdı maaşlarına *rûûs maaşı* denilirdi.

Şeyhulislâm İmam-ı Sultanî Mehmed Efendi'ye
verilen arpalık beratı sûreti³

أعلم أئمة'u-ulemai'l-mütebahhirin efdalü'l-füzelâi'l-müteverri'n yenbûü'l-fazl ve'l-yakîn keşşafü'l-müşkilâtı'd-diniyye hallâ'lü'l-müdülat-ı yakiniyye miftahü'l-künuzü'l-hakayık ve misbah-ı rumuzü'd-dekayık el-mahfuf bi-sunufi'l-meliki'l-âlâ şeyhulislâm ve müfti'l-enâm olan Mevlâna Mehmed edamallahü teâlâ fezailehu. Tevki-i refi-i hümayun vasıl olıcak malûm ola ki siz tarik-i ulemanın akdemi ve fuhûl-i ulemanın علم a'lemi olub ورجع vera' ve tekvana itimad-ı hümayunum ve sadakat ve istikametine hüsn-i zann-ı sedad-makrunum olub her vechile müstahikk-i inayet ve sezavâr-i âtîfetim olduğun ecilden bâliya hakkında mezid-i inayet-i âliye-i

¹ *Edip Efendi tarihi (İkinci kısım)*, s. 18; *Cevdet tarihi*, c. IV, s. 292.

² *Arpalık* (Türk Tarih Encümeni Mecmuası) sene, 16, s. 283.

³ *Başvekkâlet arşivi, Ahmed-i Sâlis vesikaları, Nr. 1222, sene 115 Rebiulâhır* ortaları. Bu kayıd fiilen şeyhulislâm olanlara bazı mülâhazalara mebni bir cemile olarak maaşlarından başka arpalık tevcih edildiğini göstermektedir. *Edirne vak'asıyle* II. Mustafa'nın hal'i ve III. Ahmed'in cülûsu dolayısıyla Şeyhulislâmın âsiler tarafından tâyin edilip yeni hükümdar tarafından kabulü mecburiyetine mebni ona muğber olmadığına ve kendi tarafına imale maksadiyle yapılmış fevkalâde bir tevcihtir.

şahâne ve mezîd-i re'fet-i seniyye-i şâhânem zuhura getirilüb işbu sene hamse aşerete ve miete ve elf şehr-i Rebîü'l-âhırının on üçüncü gününden Tırnova ve Plevne kazaların ber-vech-i arpalık size tevcih ve inayet buyurub îlâmı içüntâyin olunmuştur.

Bu beratın üst kenarında şeyhulislâmın şu kaydı vardır :

“*Hotalîç* Tırnova'nın mülhakat-ı kadîmesinden olmağla ilhak buyurulub tevcih buyurulmak rica olunur :

Mine'd-dâi el-fakir Mehmed
afâ anhü

İmam Mehmed Efendi II. Mustafa'yı hal' eden asilerin intihab ve tâyin ettikleri şeyhulislâm olup yeni hükümdar olan III. Ahmed bir cemile olarak kendisini böyle ele almıştır.

KASSAMLIK

Kassam Vefat etmiş olan bir kimsenin terekesini varisleri arasında taksim eden şer'i memura *kassam* denirdi. Osmanlı devletinin şer'iyye teşkilâtında miras taksimi, biri kazasker kassamları ve diğeri de bir mahallin kadılığında yani şer'i mahkemelerde bulunan kassamlar olmak üzere iki sınıf kassam vardır.

Kazaskerlere mensup askeri sınıfın terekesini varisleri arasında taksim eden kazasker kassamları ya her kazada veya birkaç kazada ayrı ayrı bulunurlar¹, Rumeli'dekiler Rumeli kazaskerleri ve Anadolu'dakiler Anadolu kazaskerleri taraflarından tâyin edilirlerdi. Bunlar tahsil ettikleri kismet-i askeriyyeyi o

¹ İzzet-meâb Vahyi-zâde Mustafa Efendi.

Bade't-tehiyyeti't-tayyibe inha olunur ki *Taşköprü* ve *Günay* kazalarından maada *Kastamonu* sancağında olan kazaların umûr-i kismet-i askeriyyeleri tarafımızdan size sipariş olunmuştur. Düşen mevtay-ı askeriyyenin muhallefatını tahrir ve beyne'l-verese taksimden sonra rusûm-ı mütadeyi kabz ve tarafınıza isal eyliyesiz vesselâm. Hurririhu Recebül'mürecceb li-senet-i hamse ve mieteyn ve elf.

el-Abdü'l-fakir Mustafa
el-Kadıasker-i Anadolu

Kastamonu Mahkeme-i Şer'iyyesinin 1205 tarihli sicilinden.

mahallin kadılığındaki sandıkta saklayarak kazaskerlerin mühürlü mektupları ve fermanlarla gelmiş olan askerî kassam müfettişi veyahut suvarî kassamları geldiği zaman kadı veya nâibler taraflarından onlara teslim edilirdi. Bu askerî kassamların kassamlık muamelâtını teftiş ve askerî kassamların kazaskerler namına aldıkları resimleri tahsil etmek üzere müfettişleri de vardı¹. Bundan başka yine bu askerî yani kazasker kassamlarının muamelâtını gözden geçirip bakayaya kalan resimleri tahsil etmek için zaman zaman Anadolu ve Rumeli'ye üç koldan suvarî kassamları yollanır ve ellerine fermanlar verilirdi.

Suvarî kassamları her teftiş ettiği yerde tahsil edilen kısmet-i askeriyyeyi kadılık sandığından tesellüm ederek elindeki mühürlü defteri bu resimleri kendisine teslim eden kadı veya nâibe mühürlendirdi. Mahallî askerî kassamların azli ve yerine diğerinin tâyini suvarî kassamının selâhiyeti dahilinde olduğu gibi bunlar hakkındaki şikâyetler veya taltif edilmeleri hakkında verdiği raporlar da hükümetçe nazarı dikkate alınırdı².

¹ Kuzattan Yavaşca Mehmed zide fazlühuya hüküm ki,

Hâliyen *Hamid* ve *Alâiye* ve *Teke* sancaklarında vaki kazaların nefsi-*Antalya* kasabasından maadasının umûr-ı kısmet-i askeriyyesi sana tefviz olunmağla mevadd-ı askeriyye muhalefatın tahrir ve taksim ve zikrolunan sancak ve kazalarda kassamların gördükleri kısmetleri teftiş ve tefehhus edib yedlerinden rûsûmların müfredat-ı defter ile alıb kabzedib ve îlâm-ı lâzım olan mevaddı icâleten mektubunla îlâm ve kısmet umûrunda kemal-i dikkat ve ihtimam eyliyesin deyu bilfiil Anadolu kazaskeri olan Mevlâna Mehmed edamallahü tarafından mühürlü mektub verilip mücibince kanun üzere amel olunmak ferman olunmağın yazıldı 1089 Rebiulevvel (*Mühimme defteri*, Nr. 96, s. 2).

² Ulemadan Mevlâna Mehmed ve Anadolu'da sol kola tâyin olunan elviye-i mezburede vâki kaza nâiblerine hüküm ki,

İş bu sene tis'a ve semanine ve elf (1089) Rebiululâ guresinden sol kol tâbir olunur elviyede sen ki mevlânay-ı mezbur Mehemmed'sin kassam-ı suvarî tâyin olunmanla elviye-i mezkûrede vaki olan gerek mevalli-i ızam ve gerek sair kazalarda mukaddema mezkûr kolda kassam-ı suvarî olan İbrahim'in mürurundan bu âne gelince vaki olan mevadd-ı askeriyyeyi teftiş ve tefehhus edib rûsûmı her kim ahz ve kabz etmiş ise ahz ü kabz idesin. Ve siz ki elviye-i mezkûrede vaki kadılar ve nüvvabsız, sene-i mezkûreden bu âne gelince makbuzunuzu kasamm-ı mûmaileyhe teslim edib yedinde olan mahtum deftere kayıd idersiz. Sen ki kassam-ı mûmaileyhsin kısmet-i askeriyye tahririne memur olanlardan hiyaneti zâhir olanları azledib yerlerine emin ve mütemed kimesneleri nasb eyliyesin; ve bilcümle kısmete müteallik cemi-i umûr, sana tefviz olunmuştur; azl ve nasbın, şükür ve şikâyetin makbuldür.

XVI. asır ortalarında resm-i kısmet hakkındaki kanun şöyle idi¹:

Sefer-i Sultaniyye eşen sipahi, eşerken tekaüd ittikten sonra madem ki mezkûr mütekaid, âhara raiyyet yazılmış olmaya askeridir ve hazret-i hüdavendigâr kulları ve cariyeleri madem ki askerinin taht-ı nikâhında olalar bâde'l-ıtlak onlar dahi askerîdir.

Ve kaza ve tedris ve meşihat ve tevliyet ve nezaret ve sair anların emsali menasibtan şol ki atebe-i ulyâya mülâzemet ile verilür onların ehli askerîdir.

Ve askerî evlâdından şol ki bir derecede ve kimseye raiyyet yazılmamış ola ve zevcatı ki bilfiil taht-ı nikâhında ola ve askerinin kulları ki bâde'l-ıtlak ahli askerî hizmetinde ola ve maişetleri ehl-i askerden ola ve kimseye raiyyet yazılmış olmaya ve şol raiyyet kızı ki sipahiye nikâh olub madem ki sipahinin taht-ı nikâhında olsa askerîdir.

Bu zikrolunan kimesnelerin rüsûm-ı kısmetleri kazaskerindir; kazasker kassamı kısmet edib resm-i kısmeti kazasker için ala.

Berat-ı hümayun ile bilfiil doğancı olan kimesne, kimsenin yazılı raiyyeti değilse askerî olub başkasının raiyyeti ise askerî değildir. Askerî olmayınca resm-i kısmet mahallî kadılarındır.

Menasibtan üç akçe ve daha ziyade yevmiyeliler askeriden madud olub resm-i kısmeti kazaskerindir, eşen, yaya, müsellemler, yörük, canbaz, tatar ve voynukların resm-i kısmetleri askerî olub kazasker kassamları tarafından alınır.

Eyâlet, sancak ve kazalarda kadıların maiyyetlerindeki kadı ve mevali kassamları kanunen askerî sınıftan olmayan raiyyetin ve şehirlinin miras işlerine bakıp resm-i kısmetleri tahsil ederlerdi².

Her kadılıkta müstakil bir kassam defteri vardı. Vefat eden şahsın tereke denilen bıraktığı emval ve eşya kassamın huzuriyle

Anadolu kazaskeri Mehmed Efendi'den suvarî kassama mühürlü mektub verilmekle mûcibince amel oluna deyu ferman sâdir olmağın vech-i meşrûh üzere şerh yazılmıştır evâsit-ı Rebiulevvel, sene 1089 (*Mühimme defteri*, Nr. 96, s. 3).

¹ *Kanunnâme-i Âli-i Osman* (Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası), ilâve neşriyattan, sene 1330, s. 39. Bu kanunnamede resm-i kısmete ait daha bazı maddeler vardır.

² *Kanunnâme (Veliyyüddin Efendi kitapları)*, Nr. 1970, s. 124, 125. Kimlerin askerî sınıftan sayıldığına dair bu kısmın en son notuna bakınız.

kalem kalem bu deftere yazıldıktan sonra ehl-i hibre (bilirkişi) marifetiyle her birinin kıymeti takdir olunup altlarına yazıldıktan sonra zevcin veya zevcenin ve diğer varislerin hisselerine isabet eden miktar tesbit olunup kassamın alacağı para müteveffanın techiz ve tekfin ve ıskat masrafları tereke yekûnundan tenzil edildikten sonra geri kalan miktar ne tutarsa şer'i kanuna göre varislere verilirdi¹.

Bazan kazasker kassamı ile mahallî kadı veya nâibler arasında resm-i kısmetin ne tarafa ait olduğuna dair ihtilâf çıkar ve mesele

¹ XVI. asrın ilk yarısına ait Bursa mahkeme-i şer'iyyesi kassam defteri, 22 - 24A, sene 919 ilâ 924 (1513-1518 M.):

تركة المرحومه خديجه بنت مراد المتوفاة في محلة امورك من محلات البروسه المحروسه
عن اخ لاب و ام و مصطفى و اختين لاب سقى و زاهده في ٢٠ جمادى اول سنه ٩١٩
Tereketü'l-merhume Hatice binti Murad el-müteveffat fi mahalle-i Umurbey
min-mahallâtî'l-Bursa el-mahrûse an-ahin li-ebin ve ümmin ve Mustafa ve
uhteyn li-eb-i Sitti ve Zahide fi 20 Cümâdelevvel sene 919.

<i>Müteferrik kadife</i>	<i>Makrame</i>	<i>Sarı bürümcük</i>	<i>İki keten biri pirahen</i>
60	15	50	40
<i>Sarı penbe kaba sade</i>	<i>Mirzâyi penbe dörtlü</i>	<i>Köhnne kabâ</i>	<i>Diğer kabâ sarı penbe</i>
100	20	15	70
<i>Ak kaba</i>	<i>Ak dertenk</i>	<i>Köhnne kadife dolama</i>	<i>Köhnne miyan bend</i>
30	15	20	50
الحصة المنقل في ابها بطريق الارث		الحصة المتقله من امها	
El-hissetü'l-müntakil fi ebiha		El-hissetü'l-müntakille min-ümmiha	
Bitariki'l-irs			
13803		2500	

Yekûn
16788

التجهيز	بعد التجهيز اليها	بعد الرسم	
<i>Et-techiz</i>	<i>Bade't-techiz ileyha</i>	<i>Er-resm</i>	<i>Bâde'r-resm</i>
287	16501	330	16171
منها حصة الاخ لاب و ام		حصة الاخت لاب و ام ستي	
<i>Minha hissetü'l-ahi li-ebin ve ümmin</i>		<i>Hissetü'l-uhî li-ebi ve ümmi Sitti</i>	
		k	
80085	20	4044	6
حصة الاخت لاب و ام زاهده			
<i>Hissetü'l-uhî li-ebi ve ümmi Zâhide</i>			
k			
6		4044	

Divan-ı hümâyuna kadar gelirdi¹. Bunun için kazaskerlere ait askerî rüsûmların neler olduğu hüküm yani fermanla tasrih edilerek aradaki ihtilâf bu suretle halledilirdi².

Tanzimat-ı hayriyeyi mütaakıp kazaskere ve kadılarına ait kassamlıklar kaldırılarak yalnız *İstanbul*'da bir kassamlık bırakılmış, eyâlet ve sancakların kısmet işleri de mahallî kadılarına terk edilmiştir.

¹ Üsküp kadısına hüküm ki

Kasaba-i *İştib* kassamı mektub gönderib *İştib* kazasında mütemekkin olan Hacı Hamza fevt olub zimemde dört hamal akçesi ve iki yüz hamal gallesi deranbar olup kasaba-i mezburede yirmi pâre dekâkin ve evleri ve çiftlik ve kul ve cevârısı ve nice esbab ve davarları kalıb kısmet eylemek taleb olundukta kadısı ve nâibi mâni olub kenduler kısmet eyleyib iki yüz filori aldılar. Müteveffa sonradan ehl-i berat olmuştur deyu bana dahl ettirmediler ve Hacı Murad müteveffa ehl-i berat olub mezbure dahi mâni olub iki bin akçesini aldılar deyu ilâm etmeğin buyurdum ki göresin; mezkûrların kısmeti kazaskerlerim canibine âid olan ehl-i berattan olub mezkûr kadı-i müşarünileyhe aid ve râci olan resm-i kısmete sonradan ehl-i beratı deyu dahl eder ise câiz değildir. Anun gibi eğer yerlüdür ve eğer gayrıdır kısmeti kazaskerim canibine aid olan ehl-i beratın resm-i kısmetine dahl ettirmiyessin Sene 973 (*Mühimme defteri* Nr. 4 s. 120). Yine aynı mesele hakkında Mora'nın *Mezestire* sancakbeyine yollanan hükümde ihtilâfı tahkik edip Rumeli kazaskerine âid resm-i kısmeti kazaskerin gösterdiği şahsa teslim ettirmesi emrolunmuştur (*Mühimme*, Nr. 70, s. 35).

² Mefahirü'l-kazat ve'l-hükkâm... Hâlen Rumeli kazaskeri olan Mevlâna Es'ad edamallahu fezâilehu tarafından südde-i saâdetime şöyle arzolundu ki vilâyet-i mezburede müşarünileyhe aid ve râci olan resm-i kısmet ve nikâh ve itikname (azad kâğıdı) ve vakfiye ve esnây-ı kısmette vaki olan ve hucc ve sicilât mummaileyhin kassam veyahut vekilleri anda mevcut iken kuzat tarafından dahl olunub rencide iderler imiş. İmdi buyurdum ki berat-ı hümâyunum ile hitabet ve imamet ve kitabet ve tevliyet ve cibayet ve nezaret ve meşihat ve cüz ve tesbih ve vakıf ve mezrea ve tekve ve sair bunun emsâli cihet tasarruf edenlerin vazifeleri bir akçe ve nım akçe ise külli ve cüzi askeridir. Fevt oldukta müşarünileyhin kassamları kısmet edip kanun üzere rüsûmunu alıb kabz ve zabt ve kuzât tarafından asla dahl olunmaya.

Ve yaya ve müselleme ve mensuh ve *gayr-ı mensuh* ve *yörük* ve *tatar* ve *canbaz* ve *voynuk* askeridir. Lâkin sabıkta resm-i kısmetleri yüz akçe (den) aşağı olsa vilâyet kadılarının denmiş idi. Elhaletü hazîhi zikrolunan dahi müşarünileyhe tâyin ve tahsis olunmuştur, evlâd-ı askeridir. Ve sâdat dahi askerdir; askerinin zevcatı askeridir, madamki fevt olduktan sonra reâyâ tâifesine nikâhlanmış olmaya.

Ve berat-ı şerifle imamet ve hitabet ve emanet ve kitabet ve meşihat ve cibayet ve tevliyet vesaire bunun emsâli cihet tasarruf edenler askeridir. Ve berat-ı şerif ile doğancı ve yuvacı ve derbendci ve köprücü ve ulakçı ve yağcı

TOPRAK KADILARI VE MEHAYİF MÜFETTİŞLERİ

Toprak Kadıları Her eyâlet ve sancakta XVI. asır sonlarına kadar, toprak kadıları ismiyle seyyar kadılıklar vardı. Gerek devlet merkezinde ve gerek eyâletlerden tahkiki icap eden bir iş toprak kadıları vasıtasıyla tahkik ve teftiş olunurdu. Kezâ köylülerin sancakbeyi, alaybeyi, subaşı, zeamet, tımar sahipleri taraflarından herhangi bir haksızlığa uğradıkları zaman eyâlet ve sancak kadılarına ve Divan-ı hümayuna vâki şikâyetlerini bunlar tahkik edip icap ederse kendilerine verilen emirlerle dâvalara da bakarlardı¹.

Köylülerin şikâyetleri yine köylü ile olduğu gibi timarlı sipahilerin de köylülere yaptıkları haksız muameleler, kanuna aykırı hareketler sipahinin imtiyazına bakılmayarak icabında

ve ortakçı ve haymana ve çeltikçi ve tuzcu ve celeb ve bakırcı ve kadı nâibleri ve şehir kethüdaları ve tekâlif-i örfiyyeden muaf olanlar askeridir.

Ve mansıb tasarruf eden mülâzım külliyyen askeridir ve ol mâkule kimesneler fevt oldukta aslından avârız hanesinden idi, reâyâ tâifesinden idi, sonra ehl-i berat olmuştur deyu kadılar dahl eder imiş; vâki ise men ve def'i edib eğer zıkr-olunan tâifenin rüşûmundan kuzat tâifesi nesne almuşlar ise geru mumaileyhin kassamlarına alıveresin inad edenleri yazıb bildiresin şöyle bilesin ve bâden nazar bu hüküm-i hümayunu kassamların yedinde ibka edib alâmet-i şerife itimad kılasın. Tahriren fi evâil-i şerh-i Rebiulâhri-senete hamse aşer ve elf.

El-mahrûse bi-makam-ı Kostantiniyye

(Suret-i emr-i şerif fi evâsıt-ı Cumadelûla 1038).

Tarihinden anlaşıldığına göre bu hüküm 1015 Rebiulevvel ibtidalarında (1606 Temmuz) verilmiş ve tatbikinde mahallî kadılarla olan ihtilâf üzerine 1038 H. (1628 M.)'de tekid olunmuştur (Kanunnâme, hükümler, emirler isimli mecmua, Nr. 112, Tarih Encümeninden Türk Tarih Kurumu'na devredilen kitaplar).

¹ Anadolu Beylerbeğisine gönderilen 15 Receb 979 (2 Aralık 1571) tarihli bir hükümde şöyle denilmektedir :

“Beylerbeğliğinde olan beylerden ve alaybeğinden ve zuâmâ ve sipahiden sana varub şikâyet eden fıkaranın ve garibin dâvalarını istimâ edib.. dâvaları topraklarında شرع şer'i ile görüb hak, müstahkkuına vasıl olmak için toprak kadılarına mektub verip sancakbeylerinden ve zûamâ ve gayriden meclis-i şer'îye varmağa inad edib muhalefet edenler her kim ise isim ve resimleriyle yazıb arz olunmaların emredib buyurdum ki (Mühimme, Nr. 10, s. 281).

onların da tevkif ve hapislerine dair valilere ferman gönderilirdi¹; diğer bazı gizli teşekküllerin tahkiki de toprak kadılarına havale olunurdu².

Toprak kadıları, muharebe zamanlarında ve fevkalâde ahvalde memleket inzibatiyle alâkadar olanlarla beraber hizmet görürlerdi; meselâ 975 (H. 1567 M.) senesinde deniz seferine memur olan Kocaeli sancakbeyi Bâli Bey'in sancağında bulunmadığı zaman da Kocaeli alaybeyi Salih, sancağın muhafazasına memur olup maiyyetine yirmi altı timarlı sipahi verilmiş ve livası dahilinde fenalık yapanların toprak kadıları marifetiyle dâvalarını görmesi emredilmiştir³.

Toprak kadıları hakkında daha umumî bir fikir vermek için 20 Zilhicce 978 (15 Mayıs 1571) senesinde Diyarbekir beylerbeyine gönderilmiş olan bir hüküm suretini aşağıya naklediyorum.

Diyarbekir Beylerbegisine hüküm ki,

Kulp sancağında⁴ hırsızlar ve haramîler zuhur edib yer yer cemiyet edib gece ile basıp ve adamlar katledib... yollar basub kârbanlar katlolunub, rızkları yağma ve hasaret olunub bilcümle bunun emsali envâ-ı fesadât ve şenaâtler olub zikrolunan yerlerde sancak beylerinin subaşları hırsuza ve haramîye muîn ve zahir olub, sancak beyleri dahi subaşların ahvaline takayyüd edip hırsuzu ve haramîyi tutub hakkından gelmek uhdesine lâzım iken iğmaz-ı ayn edib ve tutulan hırsızların dahi akçelerin alıp halâs edib siyaset etmedikleri ecilden hırsuz ve haramî kesret üzere olub reaya ziyade muztaribü'l-ahval oldukları atebe-i

¹ 981 H. (1573 M.)'de Anadolu Beylerbeyine gönderilen bir hükümde Hacı isminde bir şahıs *İstanbul'a* gelip *Yalvaç* kasabasında eski mahalle halkından Hızır ve Mehmed ve diğer arkadaşları hakkında şikâyetle bulunmuş bu şahısların celbedilerek toprak kadıları marifetiyle teftiş edilib içlerinde sipahi varsa hapsedilip keyfiyetin bildirilmesi ve sipahi değilse şer'an icabeden muamelenin yapılması emrolunmuştur (*Mühimme defteri*, Nr. 22).

² 26 Rebiulevvel 981 (26 Temmuz 1573) tarihli bir hükümde *Hersek*'teki *Hamzavilerin* (Melâmiye-i Hamzaviyye erbabının) ahvalinin toprak kadıları vasıtasıyla teftiş ettirilmişti (*Mühimme*, Nr. 22 s. 188 mm).

³ *Mühimme defteri*, Nr. 7, s. 480.

⁴ *Kulb*, sonraki mülki teşkilâtımızda *Bülis* vilâyetine bağlı *Genç* sancağının kazalarındandı.

ulyâma arz ve ilâm olunmağın bu hususa seni müfettiş tâyin edip buyurdum ki vardıkta.. kendin bizzat kalkıp toprak kadıları marifetiyle zikrolunan mevazie varup dahi umumen hırsuz ve haramî (tarafklarından) katl-i nüfus olmuşsa ve yollarda dahi kârban garet olunub esbab (esvab) ve rızık hasaret olunmuşsa ol mahalde mazanne ve müttehem olub hırsuz ve haramî olanları ve hırsuz ve haramîye yatak ve şerik olub ve zahîr olanları tutub şer'i ile görülecek hususları şer'i ile ve kanunî olanları kanun-ı mukarrer muktezasınca ve mûcib-i arz olub töhmet-i sabıka ile müseccel olanları örf-i maruf ile görüb¹ südde-i saadetim canibine arzetteğe tevakkuf etmeyib dahi kimin salb ve siyaset edib ve kimin kazığa vurub bilcümle hakaret edip haklarından gelesin...

Zuemâ ve erbâb-ı timardan vefat edenlerin terekelerinin tahririnde kazasker tarafından tereke tahriri işi kendilerine havale edilmiş olan toprak kadıları ellerinde kazaskerin mühürlü mektubu veya bir hüküm olmadıkça hiçbir suretle kassamiye akçesi alamazlardı.

Mehayif Müfettişleri

Osmanlı hükümeti hukukî işleri, yalnız mahallî kadı ve nâiblere bırakmayıp tâ köylere kadar adalet işleriyle meşgul olmak ve halkın derdini dinlemek üzere şikâyeti çok olan mahallere (bilhassa XVI. asır sonlarına kadar) mehayif müfettişi denilen itimada lâıyk kadılar gönderir ve bunlar vasıtasıyla dâva ve şikâyetler dinlenir ve neticeye göre muamele yapılırdı². Mehayif müfettişleri gördükleri dâvaları ve yapılan şikâyetleri doğrudan doğruya Divan-ı hümayuna arzederlerdi³.

Mehayif müfettişi hakkında Hüdavendigâr (Bursa) sancakbeyi ile Kütahya kadısına gönderilmiş olan 976 H. (1568 M.) tarihindeki bir hüküm sureti bizi aydınlatabilir.

Hüdavendigâr sancağı beyi Abdurrahman Bey'e ve Kütahya kadısına hüküm ki,

¹ Kanun-ı mukarrer mûcibince, arz olunlanlar, askeri sınıfa mensup olanlardı. Bunlar hakkında verilen hükmü Divân-ı hümayun takdir ederek mahalline bildirirdi.

² Mehayif teftişi hakkında Başvekâlet Arşivi Divân-ı hümayun mühimme defterlerinin dört ilâ yedinci numaralarında bir hayli hüküm vardır.

³ Mühimme defteri, Nr. 7, s. 184.

Hâliya Kütahya ve Karahisar sancaklarında sancakbeyi subaşuları ve zuemâ ve kuzat ve nüvvab ve sipahi ve bilcümle ehl-i örf tâifesi reâyâyâ zulm ve taaddileri olup, gelip rikâb-ı muallâma arzihal etmeğe dahi kuvvetleri olmadığı bâisden haklarında mezîd-i merhametim zuhura getürüp sizin dahi kemal-i diyanet ve fart-ı istikametinize îtimad-ı hümâyunum olmağın zikrolunan sancakların mezalim ve mehayif teftişini sana emredip buyurdum ki vardıkta te'hîr ve terâhi etmeyip her hangi canibden şurû etmek münasip ise varup teftişe şurû eyleyip dahi eğer beylerden ve eğer kuzat ve nüvvahtan, eğer beylerbeği ve sancakbeyi subaşlarından ve zuemâ ve sipahi tâifesinden ve eğer sair reâyâ ve kura ve kasabat halkından her kimden ise gelip dâvay-ı hak edip tazallüm ederler ise bir defa şer'î ile fasl olmuş olmayıp on beş yıl mürur etmeyen kaziyelerin onat veçhile hak üzere teftiş ve tefehhus edip göresin. Eğer beylerde eğer kuzatda ve eğer sair zikrolunan tâifede her kimin hakkı sâbit ve zâhir olur ise hükmedip aldırıp ve dahi her kimin şer'e ve kanuna mugayir zulm ve taaddisi sâbit ve zâhir olur ise ve taaddileri ve zulümleri ne makule nesneler ise mufasssal ve meşruh defter edip dahi yazıp arz eyliyesin ve anun gibi hiyn-i teftişte fesad ve şenaatleri sâbit ve zâhir olup salbi ve siyasete veya kat'-ı uzva müstahik olanlardan şunlar ki sipahi tâifesidir veyahut arza muhtaç kimselerdir, emrim ne veçhile sudûr eder ise mûcibince amel oluna. Anun gibi arza muhtaç olmayanları شرع şer' ile lâzım geleni mahallinde icra edip sairlerine mûcib-i ibret ve nasihat vaki ola..."¹.

**Kadılar ve asker-
ler hakkında
tahkikat** Kadılar memlekette adaleti tatbika memur ol-
duklarından vazifeleri pek mühimdi. Bunlardan
haklarında şikâyet edilenler, XVI. asırda katle-

dilmek suretiyle ceza görmüşler iken sonradan
bu iş ihmal edilmiş ve bu asır sonlarında İran ve Avusturya
seferlerinin uzun sürmesi dolayısıyla memleket ahvaline bakıla-
mamış ve adalet namına hemen bir şey kalmamış ve bu hal, kadı
ve nâiblerin cüretlerini arttırmıştır.

Semendire sancağındaki kadıların köy köy gezerek mezar-
lıkları dolaşp yeni gömülmüş ölü kabri bulunca bunların metru-

¹ *Mühimme defteri, Nr. 7, s. 658.*

kâtı kısmet olunmak gerektir diye halkı soymak istedikleri ve bu yüzden halkın yerlerini bırakarak dağılmağa başladıkları *Semendire* sancakbeyinin yazması üzerine hükümetçe tahkikata girilmişştir¹.

Kanunî Sultan Süleyman zamanında ve Rüstem Paşa'nın sadareti esnasında Anadolu kazaskerliğinden mâzul olan Sinan Efendi'nin kadı tâyinlerindeki gayr-ı kanunî hareketinden dolayı şikâyetler olduğundan tâyin edilen bir müfettiş ve şikâyetçilerle beraber tahkikat yapılmış ve bu tahkikat evrakı sadr-ı âzam vasıtasıyla pâdişaha takdim edilmiştir. Mûteaddid şikâyetler dolayısıyla yapılan tahkikattan misaller :

Yevmî otuz akçe ile Hısn-ı Mansur kadısı olan Mevlâna Budak gelip, kaza-i mezbur bana sadaka olunup dahi iki yıl beş ay müddetim var iken bilâ sebep beni azledip yerimi Veli nâm kimesneye tevcih eyledi deyu tazallum edip mezkûr kazasker efendiden sebebi sual olundukta cevap verip :

— “Arap defterdarı Mehmed Çelebi on dokuz kaza defter edip kadıları avarızların eksik teslim ettirilmeyip ve eksik teslim edenlere azl emrolundukta zikrolunan defterde kadıların esamisi yazılmamağın avarızı eksik teslim eden mevlânay-ı mezburı anlayıp yeri mezkûr Veli'ye teslim olundu. Meğer avarız teslim eden bundan evvel kadı imiş; vakıa olup buna hayfolunmuştur. dedikte mezkûr Budak bilmukabele :

— Niçin ruznameyi görüp tamam hakikat hale vakıf olmadan azledersiz dedi. Mezkûr Budak tekrar takrir-i kelâm edip :

— Bir kadı ki hilâf-ı vâki cürüm isnad olunmakla azl oluna, bî-günâh olup bilâ sebep azl olunduğu zâhir olıcak geru yeri mukarrer olmak kanun-i Pâdişahî iken ben yerimi talep eyledim vermedi, bâdehu *Biga* kazası mahlûl olub talep eyledim vermeyip Taşköprülü-zâde'den mülâzım bir yeniçeriye verdi dedikte cevap verip :

Zikrolunan kaza-i mezkûr yeniçerilikten mülâzım olana tevcih olunmağı kapı ağası (Babüssaade ağası) murad edindikte dahi eski ve müstahik kimesneler vardır dedim. Hele siz anlarımla bile arzedin deyu ibram eyledi. Cümlesin Pâdişah-i âlem-penâh

¹ *Mühimme defteri*, Nr. 27, s. 246, sene 983.

hazretine arzettikte ana sadaka buyurdu dediler¹. Neticede *Sinan Efendi*'nin beraeti zâhir olmuştur."

Kadılar vaki şikâyetler üzerine işin ehemmiyetine göre tahkike sancakbeyi, beylerbeyi veya başka mahallin kadısı veya yahut hem beylerbeyi ve hem kadısı müşterek olarak memur edilirdiler². Hattâ bazı kaza kadıları mahfuzen ve bağlı olarak dâvası görülmek üzere Divan-ı hümâyuna sevk olunurlardı³. Kadıların şer'e ve hakka mugayir hareketleri hakkında I. Ahmed zamanında neşredilen *adaletnâme* yüz kızartıcı olup daha aşağıda sırası gelince bundan bahsedilecektir.

Rumeli ve Anadolu'da mansub mazul kadıları iktidarlı ve doğru olanlarının isim ve maaşlarını havi 928 Muharrem (1521 Aralık) tarihli bir defter Topkapı Sarayı Arşivinde 669 numaradadır.

Ordu kadılığı Osmanlı pâdişahları sefere gittikleri zamanlarda askeri sınıfların kadıları olan Rumeli ve Anadolu kazaskerleri de ordu ile beraber giderek kendilerine ait şer'i işleri görürlerdi. Pâdişahlar seferi terk ettikten sonra vezir-i âzâmlar, *serdar-ı ekrem* olarak giderler, kazaskerler ise pâdişahla beraber kalırlar ve bunlara vekâleten ordu kadısı ismiyle mevali denilen büyük kadıların mâzullerinden liyakat ve malûmat itibariyle bir değerlisi tâyin olunurdu ve buna şeyhulislâm konağında kazaskerlere yapıldığı gibi merasimle tâyin beratı verilerek hil'at giydirilir⁴ ve tâyini kendisine bir fermanla bildirilirdi⁵.

¹ *Topkapı Sarayı Revan köşkü kitapları*, Nr. 1506 mükerrer. Bu tahkikat dosyası diğer şikâyetleri de ihtiva etmektedir.

² *Mühimme defteri*, Nr. 6, s. 546, 565.

³ *Mühimme defteri*, Nr.3, 454. Sabık Şühud kadısı olup Bolu sancağına tâbi *Viranşehir*'de oturmakta olan Kadı Muhyiddin'in bağlı olarak *İstanbul*'a gönderilmesi için Bolu sancakbeyine hüküm (*Sene* 967 H. = 1560 Haziran).

⁴ *D'ohson c. IV, s. 57; Raşid tarihi, c. I, s. 304; II, s. 516.*

⁵ Sabıka Bağdad kadısı Nevşehirli Hasan Efendi'ye hüküm ki,

Bu esnada orduy-i hümâyun-i nusret-makrunuma kadı nasb ve tâyin olunmak lâbüd olduğundan sen müstahsenü'l-etvar ve sahibü'd-tedbir ve ehl-i ilm ve fahh olup... bilâ ivaz velâ garaz din-i mübîn uğruna niyet-i halise ile kabul ve fisebilillah azimet edeceğini izhar eylediğin ecilden hâliyâ hakkında مزید mezid-i inayet-i aliyye-i şâhâne ve مزیت mezit-i re'fet-i seniyye-i pâdişahânem zuhura getirülüp işbu bin iki yüz on beş senesi Cemaziyelûlâsı guresinden avât-ı aliyye-i mülûkâne ve avârif-i behiyye-i husrevânemden şeref - yâfte-i sudur

Ordu kadılığı hem vazifesi ve hem de meşakkat ve mahrumiyeti cihetiyle ağır bir iş olduğundan bu hizmette bulunanlar tebdil edildikleri zaman derecelerinden daha yüksek mevleviyete derhal tâyin edilirler ve haremeyn mevleviyetlerinden Mekke kadısı olurlardı¹.

Bu kara ordusu kadısından başka donanmaya tâyin edilen kadıya da ordu kadısı denilirdi. Bunun tâyini Rumeli kazaskerine ait olup bazan kaptan paşanın tanıdığı liyakatli bir zat da kazaskere yapılan iltimasla tâyin olunabilirdi².

olan hatt-ı hümâyun-i şevket-makrunum mûcibince orduy-i hümâyun-i nusret-makrunum kadılığını sana tevcih ve inayet edip ilâmı için ... tâyin olunmuştur. Buyurdum ki orduy-i hümâyun kadılığına gurre-i merkumeden sen mutasarrıf olup orduy-i hümâyunumda asâkir-i islâm-i zafer-encam beyninde icrây-ı ahkâm-ı şer'iyye-i nebeviyyeye... bez-i makdur ve sâyi mevfur eyliyesin... gurre-i ca sene 1215 (Bu sırada Mısır seferi vardı).

¹ "Medine-i Filibe'den mâzulen ordu kadısı olan Alaşchirli Abdullah Efendi, orduy-i hümâyun kadısı olanlara mezid-i ikram ve tâzim deb-i kadim olmağla birden Mekke-i Mükerrreme kazasıyla tekrim ve emsâl ve akranı üzerlerine takdim olundu (*Raşid tarihi*, c. II, s. 105 ve sene 111).

² *D'ohson*, c. IV, s. 577.

ONUNCU BÖLÜM

İSTANBUL KADILIĞI

İstanbul ve hilâd-ı
selâse kadılıkları

Bugünkü İstanbul vilâyeti hududu dahilinde fetihten (857 H.=1453 M.) itibaren biri İstanbul surları dahilinde ve diğeri sur haricinde Eyüp, Çekmeceler ve Çatalca etrafı ve diğeri ikisi de Galata ve Üsküdar ve mülhakatı olmak üzere dört kadılık vardı. Bunlardan sur içindeki kadılığa İstanbul kadılığı ve hâkimine de *İstanbul kadısı* ve *İstanbul efendisi*, nadiren *İstanbul mollası* denilip¹ diğeri üç kadılıktan Eyüp kadılığına *Havass-ı refia* veya kısa olarak *haslar kadılığı* adı verilmiş, *Galata* ve *Üsküdar* kadılıkları ise isimleriyle zikrolunmuştur².

İstanbul kadılığı sur içindeki mahallelerle surun deniz tarafındaki sahil, iskele ve limanlarına karışıp sur haricindeki yerler ve Boğazın Anadolu ve Rumeli sahillerindeki köyler ve kazaların hudutları ayrılmıştı; *Çekmece*, *Çatalca*, *Silivri* kazaları Eyüp yani haslar kadılığı hududu içinde bulunuyordu. Boğazın Anadolu sahili *Üsküdar* kadılığına ve Rumeli sahili *Galata* kadılığına aitti.

Evliya Çelebi'ye göre XVII. asırda Eyüp kadılığı yedi yüz köye hükmedip kazası dahilinde yirmi altı nahiyede nâib denilen vekilleri vardı³. Âdilâne hareket etmek suretiyle senede on bin kuruş gelir temin ederdi ki zamanına göre mühim bir varidattı⁴. *Hadımköy*, Büyük ve Küçük *Çekmeceler*, *Terkos*, *Uzunova*'da Eyüp kadısının birer nâibi bulunurdu.

Galata kadısının mahkemesi *arapcamii* yakınında idi; muntakası dahilinde üç yüz köy ve kırk nâhiye olup buralarda yüz elli

¹ *Hicri XII. asırda İstanbul Hayatı (Ahmed Refik), s. 153, sena 1154.*

² Fatih Sultan Mehmed zamanında ilk İstanbul kadısı Hızır Bey'den sonra buraya Molla Husrev tâyin olunarak kendisine hürmeten *Eyüp*, *Galata* ve *Üsküdar* kadılıkları da vazifesine ilâve edilmiştir (*Şakayık tercümesi, s. 137*).

³ *Seyyah İnci ciyan*, XVIII. asırda İstanbul'a ait hâtıralarını yazarken Eyüp kadılığı içine şöyle diyor: "Eyüp beş yüz akçelik bir mollahk olup *Çatalca*, *Büyükçekmece*, *Küçükçekmece*, *Silivri*, *Ereğli*, *Midyed*, *Burgaz* ve *Terkos* nahiyeleri ona tâbidir" demektedir. (Onsekizinci asırda İstanbul, tercüme eden Hrand Andreasyan, s. 76).

⁴ *Evliya Çelebi seyahatnamesi, c. I, s. 363; II, s. 289, 293, 485,*

akçe yevmiyeli nâibleri vardı ki bunlardan birisi Tophane'deki ayak nâibliği idi. *Kasımpaşa*, *Beşiktaş*, *Yeniköy* veya *İstinye* nâiblikleri de Galata mollahlığına bağlı idi. XIX. asır ortalarında *Yeniköy* nâibliği hariç olarak *Kasımpaşa* ile *Beşiktaş*'a mahreç mevalisi tâyin olunmuştu. *Marmara*'daki *Marmara adası* ile *Mudanya Kapıdağı*, *Erdek* ve *Bandırma* kazaları da Galata kadılığına tâbidi. Buralar, Galata mollası namına birer nâible idare edilirdi. Bundan başka Boğazın Rumeli tarafındaki askerî olmayan işler bu kadılık vasıtasıyla görölürdü¹.

Üsküdar kadısının mıntıkasında beş nâib vardı; senevî geliri kırk bin kuruş tutardı. *Beykoz* kazası *Üsküdar* mevleviyeti dahilinde ise de Münecimbaşılara meşrut olduğundan onun tarafından yüz elli akçeli nâibi vardı, Boğazın *Beykoz*'dan başka Anadolu sahilinin şer'î muamelâtı *Üsküdar* kadılığına aitti. Kadının *Kartal*, *Pendik*, *Gebze*, *Şile* ile *Anadolu Kavağı*'nda birer nâibi vardı². XVII. asır ortalarında *Üsküdar* kadısı mahreç mevalisinden olurdu.

Kadılar şer'î dâvalardan başka herhangi bir işe ait hukukî dâvalara, halkın ihtiyacı olan işlere, alış verişlere, esnafın narh usulüne, memleket dışına çıkarılacak eşyaya, memnû eşyanın çıkarılmamasına, harp levâzımını tedarik etmeğe, hulâsa askerî işlerden başka mıntakaları dahilindeki bütün işlere bakarlar, icabında zabıta ile birlikte vazife görürlerdi.

Her üç kadılık da mevleviyet denilen büyük kadılıklardandı; İstanbul kadılığı derece ve ehemmiyeti itibariyle bu üç kadılıktan yüksek olup XVI. asrın ikinci yarısından itibaren Anadolu kazaskerliğine namzed olanlara yani Anadolu kazaskerliği pâyesiyle İstanbul kadılığında bulunmuş olanlara verilir. Kanun üzere İstanbul kadılığına *Mekke*, *Bursa*, *Edirne* kadılığında bulunanlar veya bunların pâyesini alanlar tâyin edilirdi. Diğer üç kadılığın dereceleri zaman zaman küçülmüş ve büyümüşdür. Bunlardan Eyüp kadılığı 1185 H. (1771 M.) senesine kadar Devriye denilen küçük mevleviyetlerden iken bu sene hazret-i Halid b. Zeyd Ebû Eyyüp Ensari'ye hürmeten mahreç

¹ *Evliya Çelebi seyahatnamesi*, c. I, s. 432, 440; V, s. 295.

² *Evliya Çelebi seyahatnamesi*, c. I, s. 462, 463, 472.

mevleviyeti derecesine yükselmiş ve *Halep* ile *Selânik* mevleviyetleri arasına konulmuştu¹.

İstanbul kadısı Mevleviyetlerin en yükseği ve taht kadılarının son merhalesi olan İstanbul kadılığına gelmek için XV. asrın ikinci yarısından XVI. asrın ortalarına kadar bazan *Sahn-ı seman* ve çok zaman *Edirne* ve *Bursa* kadılıkları mahreç olmuş ise de² XVI. asır sonları ile XVII. asırda beş yüz akçelik mevleviyetler artınca yeni bir kanunla mevleviyetler derecelere ayrıldı ve *Mekke* ve *Edirne*'den İstanbul kadılığına gelmek mümkün olmuştu; fakat kanun üzere İstanbul kadılığına namzed olanlar evvelâ İstanbul kadılığı pâyesini alıp sonra sırası gelince Anadolu pâyesini aldıktan sonra bilfiil kadılığa tâyin edilirdi³. Daha sonra bilhassa XVIII. asırdan itibaren İstanbul kadılığına *Mekke* ve *Edirne* mollaları ve 1132 H. (1720 M.)'de *Medine* kadılığının da *Mekke* derecesine çıkarılması üzerine her iki kadılıktan birisinde bulunan zatın tâyini kanun oldu. *Mekke* ve *Medine* kadılıklarına *Haremeyn kadılığı* ve kadılarına da *Haremeyn mevalisi* denilirdi.

XVI. asrın ikinci yarısından itibaren kırk akçeden yukarı olan *Hârîç* medreselerinden itibaren bütün müderrislerle mevalinin tâyinleri şeyhulislâmların vezir-i âzam vasıtasıyla takdim ettikleri arz tezkeresiyle yapıldığından mevaliden olan İstanbul kadısının tâyini de o suretle olurdu.

Fatih Sultan Mehmed'in kanunnâmesine göre büyük mevleviyetlerin yani beş yüz akçelik kadılıkların dereceleri beylerbeyilerden bir derece aşağı olup defterdarların alt tarafında oturmaları icap ediyor idiyse de İstanbul kadıları defterdarların üstünde otururlardı ve dereceleri beylerbeyilerle müsavi idi⁴.

¹ *Vasıf tarihi*, c. II, s. 205.

² Ebussuud Efendi, *Sahn müderrisliğinden Bursa kadılığına tâyin ve oradan da İstanbul kadısı olmuştur (Şakayık zeyli, Atâyî, s. 183)*.

³ 1908 H. (1326 M.) İkinci Meşrutiyetin ilânına kadar Rumeli ve Anadolu kazaskerleriyle İstanbul kadısı tâyininde merasim yapılırdı. Tâyin olunanlar şeyhulislâm dairesine gelirler, danışmend efendiler tarafından binışleri giydirilip sonra şeyhulislâmın yanına girerler, bir müddet oturup kahve içilmesini mütaakıp çıkarlar ve yine danışmendler mansıb sahibinin arkasına düşüp dairesine götürerek makamına oturturlardı. Meşrutiyetten sonra bu merasim kaldırılmıştır.

⁴ *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, s. 13, 20.

İstanbul kadılarının müddeti diğer mevali gibi bir sene olup bunun hangi tarihten başladığı sarîh olarak bilinmemekte ise de kadıların adedinin artmasına mebnî bir sıra tertibî lüzûmu hasıl olmuş ve bunun da XVI. asrın ikinci yarısından itibaren tatbik edilmiş olduğu ihtimal dahilindedir ki bu mütaalâyı Atâyî'nin kayıtlarından anlamaktayız¹.

İstanbul kadılığını fiilen ifa eden bir zatın bir senelik müddeti bittikten sonra İstanbul kadısı mâzulü olarak maişetine medar olmak üzere XVI. asrın sonları ve XVII. asır başlarına kadar yüz yirmi ve bazalarına riayeten iki yüz akçe yevmiye verilirdi². Daha sonra bunlara *arpalık* suretiyle bir kazanın hasılât-ı şer'iyyesi tahsis olunarak oraya kendisine vekâlet etmek üzere bir nâib yollardı.

Mâzul İstanbul kadısı bir derece yüksek olan Anadolu kazaskerliğine geçmek için evvelâ bu makamın payesini alıp daha sonra sırası gelince bilfiil Anadolu kazaskeri olurdu; fakat bu usul katî surette tesbit edilmeden evvel İstanbul kadılığından Anadolu kazaskeri olan ve sonra tekrar İstanbul kadılığına getirilerek oradan Rumeli kazaskerliğine tâyin edilenler de görülmüştür.

İstanbul kadısının maaşı İstanbul kadılığına tâyin edilenlerin muayyen resmî bir makamları olmayıp oturduğu konağının birkaç odasını mahkeme ittihaz ile dâvaları orada dinlerdi; bunun ve maiyyeti olan *bab nâibi*, *mübaşir*, *çuhadar* ve sair hademelerinin muayyen maaşları olmayıp bunu şer'i hasılâtтан alırlardı³. Mahkeme geliri tahmini olarak hesap edildiğinden kadının maaşı beş yüz akçe yevmiyeli mevleviyetler derecesinde itibar edilmiş olmakla bereber bunun çok üstünde bir maaş elde ederdi.

İstanbul kadısı şer'i muamelelerden yani sicil, sâk, nikâh, miras, vasi tâyin ve azli, gaib, yetim malları ve sair işlerden kanunen

¹ Atâyî, s. 25, 387, 485, 616, 658, 771.

² *Kavanin-i Âl-i Osman der hülâsa-i mezamin defter-i divan (Aynî Ali Risalesi, s. 99)*.

³ 1187 H. (1773 M.) tarihli bir vesikada pâdişahın İstanbul kadısına her ay beş yüz kuruş verdiği görülüyor da (*Cevdet tasnifi, saray vesikaları, Nr. 5910*) bunun maaşı olmayıp şahsa mahsus bir atıyye olduğu Enderun hazinesinden verilmesinden anlaşılıyor.

muayyen bir ücret alırdı¹. Bu muayyen kanunî ücretten ziyade alanlar Divan-ı hümâyuna şikâyet edilirdi². XVI. asırda İstanbul kadısı, Pâdişaha olan maruzatını Rumeli kazaskeri vasıtasıyla yapardı³. Çünkü İstanbul, Rumeli toprağında bulunduğundan muamelât itibariyle mercii Rumeli kazaskerliği idi.

Vezir-i âzamın
çarşamba divanı

İstanbul kadısı her çarşamba günü *Eyüp, Galata* ve *Üsküdar* kadılarıyla birlikte Paşakapısı'na yani Babıâli'ye giderlerdi; o gün vezir-i âzam divanhaneye çıkıp dâva dinler ve kadılara ait şer'î dâvalar varsa onları da muntıkalarına göre İstanbul kadısı ile diğer kadılara dinletirdi. Bu divanda vezir-i âzamın sağında İstanbul ve Eyüp kadıları, solunda Galata ve Üsküdar kadıları otururlardı⁴.

Bu, Çarşamba Divanı öğleye kadar devam edip sonra yemek yenilirdi. Eğer vezir-i âzam şehre teftişe çıkarak iâşe ve narh işlerini kontrol etmek isterse İstanbul kadısı da beraberinde bulunur, çıkmadığı takdirde kadı mahkemesine dönerdi⁵.

Vezir-i âzam kola yani *İstanbul*'u teftişe çıktığı zaman nerededirse İstanbul kadısı ile Yeniçeri Ağası karşısında yer alırlar ve kendilerine sorulmadıkça söze karışmazlardı; narha dair olan işler hakkında lüzûm hasıl olursa o vakit vezir-i âzam İstanbul kadısı ile şehirde Belediye işlerine bakan *İhtisab Ağası*'ndan sorardı⁶.

¹ Kanunnâmede nikâh akdinde bakire ise yirmisi kadının, beşi mahkeme kâtiplerinin olarak yirmi beş akçe ve nikâh olan seyyibe (dul) ise kadının on beş, kâtibin beş akçesi vardı. Şer'î hüccet, nakl-i şehadet vesair muharrerattan kadı için resm-i kitabet yirmi, kâtipler için beş akçe ve sicille yazılan kazâyâdan sicil resmi sekiz akçe ve itknâme (azad kâğıdı)den altmış altı akçe alınıp bunun ellisi kadıya ve on altısı mahkeme kâtiplerine ait olurdu. Yine kanun üzere imzadan on iki mürasele (muhabere ve mükâtebe) den altı akçe ve resm-i kısmetten binde onbeş alınır; bu miktar para râyici sebebile sonradan bir miktar arttırılmış ve sicil suretinden on dört ve hüccetten otuz akçe alınmıştır (*Tevkii Abdurrahman Paşa kanunnâmesi*, s. 541, 542).

² "Her hangi vilâyette ki kuzat ve kassamlar tecavüz eyliyeler vükelây-i saltanat olan valiler men ve def edeler. Bu hususlardan dahi tekid-i âzim üzere emr-i Sultânî vârid olmuştur" *Abdurrahman Paşa kanunnâmesi*, s. 541.

³ *Mühimme defteri*, Nr. 4, s. 64.

⁴ *D'ohson*, c. IV, s. 581.

⁵ *Tevkii Abdurrahman Paşa kanunnâmesi*, s. 503.

⁶ İstanbul kadılığında *İhtisab Ağası* denilen bir memur vardı. Bu, kadı

Vezir-i âzam seferde ise onun vazifesini sadaret kaymakamı görürdü; Pâdişah *Edirne*'de bulunup devlet merkezi oraya nakle-dilmiş ise o zaman *İstanbul*'da, *İstanbul* kaymakamı olarak bir vezir *İstanbul*'a ait narh muamelelerini görür ve *İstanbul* kadısı onunla temas ederdi. Pâdişah *Edirne*'de veya muharebe cephe-sinde bulunduğu zaman kazaskerler de onunla beraber bulun-dukları için *İstanbul* kaymakamının akdettiği divanda kazas-kerleri temsilen *İstanbul* kadısı bulunarak dâva dinlerdi¹.

**İstanbul kadısı-
nın kol gezmesi**

İstanbul kadısı, sadrâzamla olan teftiştten başka bizzat kendisi de esnafı kontrol etmek üzere maiyyetinde bir heyetle falaka deynek ve terazi taşıyan adamları da olduğu halde kola çıkardı. Bu teftiş esnasında narhtan ziyadeye veya okkada eksik satanlara falakaya yatırılarak dayak atılır icabında boyunlarına tahta gülle geçirmek suretiyle teşhir ederdi².

Bu teftiş esnasında kadının başında *örf* denilen resmî büyük kavuğu maiyyetinde *muhzırbaşı* ile *keçeli çuhadar*, *mantar amameli kethüda* ve *kırmızı mücevvezeli*³ muhızrlar, kuloğlanları ve yu-

marifetiyle esnafın satacağı eşyaya narh koyar ve ekmeğin çeşnisini tutardı. Evvelce bu hizmet fabri olarak mütemed bir şahsa verilip bu hizmeti mukabele-sinde kendisine bir mansub tevcih edilirken sonra muhtesiblik denilen bu iş mukataa suretiyle marttan marta bir sene müddetle iltizama verilir olmuştu. Muhtesibin her bir dükkândan muayyen bir parası vardı. Muhtesibin maiyye-tinde doksan iki kul oğlanı ve on iki bölükbaşı bulunurdu. Bunlar esnafı kontrol ederler ve aynı zamanda İhtisab Ağasının her esnaftan alacağı paraları tahsil ederlerdi (*Kavanin-i Osmani ve Rabuta-i Asitane*, s. 5). Evliya Çelebi de İhtisab Ağası için şöyle diyor : "İhtisab Ağası cemi-i ehl-i sanayie hükmedip tâzir ve siyasete ve bey'i ve şirâsında hilâf edenin tekdir ve tevbihine me-mur bir hâkimdir" (C. I.).

¹ Muharebe sebebiyle Pâdişahın ve anmla beraber kazaskerlerin *Edirne*'de bulunmalarına mebni *İstanbul*'a ait hükümlerin *İstanbul* kaymakamıyla *İstanbul* kadısına gönderildiğine dair ordu şikâyet ve mühimme defterlerinde bir hayli malûmat vardır.

² "İstanbul kadısı cümle şehrin ne kadar pazarcı ve ekmeççi ve kasap ve cümle ehl-i hiref ve ehl-i dükkâna narh verir. Eksik satanın boğazına tahta gülle geçirir, deynek vurur, şehrin cümle maslahatını ol görür; ahyanen vezir kulunuza ısmarlan *İstanbul* efendisine tenbih eyleyip narh ahvalini bir hoş görsün, sıkça sıkça şehri gezip dolaşsın, sonra kendisi bilir deyu muhkem tenbih lâzımdır" (*Koçi Bey'in Teşkilât Mecmuası*, s. 7).

³ *Mücevveze*, tepeci geniş alt tarafı dar bir başlık olup XVII. asır

karıda söylendiği gibi falaka, deynek, terazi taşıyanlar olduğu halde kalabalık bir maiyet bulunurdu¹.

İstanbul kadısı- İstanbul kadıları kendi evlerinde dâva dinler-
nun dâva lerd. Müddetini doldurup değişince yeni İstanbul
dinlemesi kadısı olan da kendi evini veya konağını mahkeme yapardı². İstanbul kadısı mahkemesinin muayyen bir yerde olmaması yüzünden dâvacılar sıkıntı çekerlerdi³. Bu hal 1252 H. (1836 M.) senesine kadar devam etmiş ve sonra *bâb-ı meşihat* denilen *şeyhulislâm kapısı*'nda İstanbul kadılığı mahkemesi tesis edilerek dâvacılar bu seyyar halden kurtulmuşlardır.

İstanbul kadısının mahkemesinde *bâb yani kapı nâibi* denilen ve kadının işinin çokluğu sebebiyle dinlenecek dâvalarda ona vekâlet eden bir nâib ile muhızırbaşı, muhızrlar ve çuhadarlar bulunup vazife görürlerdi⁴.

Kadı, yukarıda görüldüğü üzere nafaka tâyini, miras, vasi azl ve tâyini, aile dâvaları ve buna mümasil şer'î dâvalardan başka esnaf arasındaki şikâyet dâvalarını dinler, aralarındaki ihtilâfı hallederdi. Kadı, selâhiyeti dışında olan veya halledemediği idarî ve örfî muameleleri Divan-ı hümayuna arz ile ferman gertirir ve ona göre hareket ederdi.

sonlarına kadar vezir-i âzamlar da giyerlerdi. Yalnız renkleri ile ayırt edilirdi. Mahkeme muhızrlarının kırmızı mücevveze giydikleri görülüyor.

¹ *Naima tarihi*, c. V, s. 344. İstanbul kadıları muhızrlarının başlarına kırmızı mücevveze giymeleri 961 H. (1554 M.)'de *Niksar*'lı Muslihuddin Efendi'nin İstanbul kadılığı zamanında kanun olmuştur. O tarihe kadar yalnız kadıların muhızrları kırmızı mücevveze giyerlerdi (*Âli, basılmamış ikinci cilt, varak 124b*).

² Evasıt-ı Şevvalde Rahmetullah Efendi İstanbul'dan azlolanup yeri emin-i fetva Şeyh Sinan-zâde Mehmed Efendi'ye verilip vezire varup el öpüp çarçamba günü divana (vezir-i âzam divanına) varup gelip hanesinde küttab ve nüvvab için tahta bendler yaptırıp... (*Naima tarihi*, c. V, s. 344).

³ 1187 H. (1773 M.) 'de İstanbul kadısı olan zatın hanesinin *Saraçhâne-başı*'nda olduğu görülüyor (*Türk Tarih Encümeninden Türk Tarih Kurumu'na devredilen yazmalardan*, 58 numaralı mecmua, s. 3).

⁴ İstanbul kadılığı muhızırbaşı terfi ederse kanun üzere kapıkulu süvari bölüğüne çıkardı (*Mühimme*, Nr. 4, s. 56). Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin muhızırbaşıları timar ile Dergâh-ı âli çavuşu, Şam, Halep ve Selânik kadılarının muhızırbaşıları da timarlı sipahi olurlardı.

İstanbul esnafı işleri mahkemeyi en çok işgal eden meselelerdendi. Kadı bu hususta elindeki fermana göre muhtelif esnafın dükkânlarının miktarına ve gediklerin arttırılmamasına esnaf, şeyh, kethüda ve yiğitbaşlarının yaptıkları şikâyet üzerine tahkikata ve her bir sınıfın ölçülerine ve bu ölçülerin değiştirilmemesine, dokumaların ölçüleriyle boyalarının bozularak sanata hile karıştırılmamasına dikkat ettirir ve bunları nâibleri ve bilirkişi vasıtasıyla kontrol ettirmek suretiyle bu husustaki dâvaları ve şikâyetleri dinlerlerdi. İstanbul kadısı borçluyu hapsetmek selâhiyetini haizdi.

**İstanbul kadısı-
nın diğer
vazifeleri**

İstanbul kadısı yalnız sur dahilinde yukarıda saydığımız dâvalara bakmayıp şer'i vazifesine ilâve olarak ticaret, sanat, elişleri ve iaşeye müteallik

İstanbul şehrine ait olarak bir kısmını aşağıda zikredeceğimiz belediye işlerinden de mesuldü ki bu hal vazifesinin ne kadar ağır ve şümüllü olduğunu göstermektedir; kadı bu işleri görürken lüzumu halinde yeniçeri ocağından Asasbaşı, Subaşı ile İhtisab Ağası, Mimarbaşı, Çöplük subaşı (tanzifat âmiri) diğer hükümet adamlarından yardım görürdü.

Kalpazanların kontrolleri, gümüşün simkeşler tarafından sûistimal edilmemesi, para rayicine dikkat olunması, hamalların nizamı, serpuş giyilmesine ve bunların nizamına bakılması (çünkü kimlerin ne gibi serpuş giyecekleri muayyendi) su işleri, münasebetsiz kadınların teftişleri, cami yakınlarında ve mahalle aralarında meyhanelerin bulunmaması, evlerin önlerine şahnişin ve çardak yapılmaması, kerestelerin envaiyle boy ve enlerinin nizamına uygun olması, yangınların sirayetini men için tedbir alınması, kaldırımların tamiri, İstanbul'un sıhhat işleriyle ilâç, tabib ve cerrahların teftişleri, hayvanların tahammüllerinden fazla yük taşımamaları, amele ücretlerinin kontrolü, kayıkçıların nizamı, narhtan fazlaya satılan eşyadan dolayı yapılan şikâyetlerin tetkiki, İstanbul, yiyecek, içecek ve giyeceklerinin ne suretle tevzi edileceği, muhtelif vakıflardan kasap akçesinin tahsili, et narhına dikkat edilmesi bedestendeki esnafın ve dellâlların hilelerine meydan verilmemesi, odun ve kömürün narh mûcibince satılması, ayakkabıların nizama göre yapılması, çuhanın cinsine göre fiyat konarak satılması, dokuma, ibrişim ve seraser

denilen kumaşın muayyen ölçüde ve hamurda olması, dilencililiğin men'i, hırsızlara karşı tedbir alınması, mahallelerde kefilsiz olarak hiç kimsenin oturmaması, ev inşasında dikkat edilecek şeyler, gediklerin kontrolleri, lâle soğanına narh konması, esir ticareti, mirî imalâthaneden başka yerde tüfenk yapılmaması, İstanbul tarafına gelen gemi ve kayıkların muayyen yerlerinden başka yere yanaştırılmamaları, bir muharebe vukuunda kapıkulu ocaklariyle birlikte sefere gidecek olan *orducu* esnafının tesbiti ve zamanı gelince sevkleri¹, memnû olan eşyanın katiyyen memleket dışına çıkarılmaması². Halkın sıkıntı çekmemesi için İstanbul iâşesi için evvelden tedbir alınması, şayet bir lütf-i mahsus olarak ecnebi memleketine eşya çıkarılacak olursa bunun memleket ihtiyacına sekte vermiyecekse ihracına müsaade edilmesi, her sınıf kâr ve kisb sahiplerinin yani esnafın şeyh, kethüda, yiğitbaşı ve ehl-i hibre gibi ileri gelenlerinin pazarbaşılığın tes-cili bu vazifeler arasında idi.

Kadı bunların bir kısmını doğrudan doğruya kendisi görür veya nâiblerine gördürür. Bir kısmını da alâkadar olanlarla işbirliği yaparak hallederdi³. Meselâ *İstanbul*'daki bina işleri Mimarbaşının, sıhhat işleri ve tabiblerin kontrolleri hekimbaşının vazifeleri cümlesindendi. Onların bu gibi hususlarda Divân-ı hümayuna takdim ettikleri arizalar İstanbul kadılığına gönderilirdi.

¹ İstanbul Kadısına hüküm ki,

Şimdiki halde.. sefer-i hümayuna azimet eyleyip orducu ihrac olunmak lâzım olmağın mahrusa-i *İstanbul*'da altı nefer kasab, on bir nefer habbaz (ekmekçi), sekiz nefer bakkal, sekiz nefer tabbah, yedi nefer aşçı, beş nefer attar, bir nefer bozacı, yedi nefer berber, iki nefer eskici, dokuz nefer hayyat (terzi) ve bir nefer hallaç, sekiz nefer papuççu, sekiz nefer çizmecî, altı nefer nalçacı, beş nefer saraç, yedi nefer penbedoz (pamuklu diken), beş nefer çuhacı, beş nefer çakırcı, beş nefer bezci, sekiz nefer nalband ve beş nefer palanduz, iki mumcu, yedi nefer muytab (mutaf), on üç nefer cevfuruş (arpacı) ihrac olunmasını emredip buyurdum ki... (*Kanunnâme, Veliyyüddin Efendi kütüphanesi, Nr. 1970, varak 98*).

² Memnû eşya ihtiyaca göre artıp eksilmiş ise de daimî olanları zahire, barut, at, silâh, kurşun, bakır ve demirdi. Bazan bunlarla beraber pamuk, pamuk ipliği, balmumu, sahtiyan, meşin, gön, donyağı, zift ve koyun derisi de men-edilirdi (*Mühimme defteri, Nr. 61, s. 2*).

³ Bu hususta Divân-ı hümayun mühimme defterlerinde yüzlerce hüküm vardır; bunlardan bir kısmı merhum Ahmed Refik Bey tarafından hicri XI. ve XII. asırlarda *İstanbul hayatı* ismi altında neşredilmiştir.

İstanbul kadısının nâibleri

Yukarıda gösterdiğimiz pek geniş ve çeşitli işleri yalnız İstanbul kadısı halledemeyeceğinden kadılar maiyyetinde bizzat mahkemede yanında bulunan bâb ve keşif nâiblerinden başka İstanbul dahilinde muhtelif mıntikalarda ayrıca birer nâibi bulunduğu gibi ticarî işler, fırınlar, şehre girip çıkan eşyaya bakmak ve esnafı kontrol etmek üzere ayrıca nâib denilen vekilleri vardı. Bunlar kadı namına iş görüp hüküm verirlerdi. Bu nâiblerin de maiyyetleri vardı¹.

İstanbul'daki nâibliklerin ihtiyaca kâfi gelmemesi ve halkın bilhassa kış mevsiminde uzak yerlere kadar giderek müşkilâta uğramaları sebebiyle 2 Safer 994 (23 Ocak 1556) tarihli bir ferman üzerine mahkeme açarak nâib oturtması için İstanbul kadısına izin verilmiştir.

İstanbul kadısının dairesinde kendisine yardımcı olarak *bâb nâibi* vardı ve bu nâib işlerin çokluğu sebebiyle kadının evindeki mahkemede ona yardım ederek dâva dinler ve hüküm verirdi.

İstanbul'daki nâibli mahkemelerin en mühimmi *Mahmud Paşa mahkemesi* olup ondan sonra *Davud Paşa*, *Ahi Çelebi* ve *Balat* semtleri nâiblikleri gelirdi². Bunlardan başka çarşı ve pazarları dolaşarak esnafın alış verişlerini ve terazilerini kontrol eden ve aralarındaki ihtilâfları halleden ve sahtekâr ve muhtekir esnafı cezalandıran ve maiyyetinde kul oğlanlarından bir terazici ile³ şer'a ve kanuna aykırı hareket edenleri men ile ceza veren ayak nâibi⁴ ve es'ari yani halkın aldığı eşyanın fiyatlarını tâyin ve

¹ *Muhyiddin Fenari* 927 H. (1521 M.)'de İstanbul kadısı olunca Mustafa Süruri Efendi'yi kendisine nâib yapmıştır. "O zamanedek nüvvâb-i mahkeme, muhazr gibi müteayyen iken, istihdam-ı tevâbi ibtida bunlara vaki olmuştur" kaydıyle nâiblerin maiyyetlerinin bu tarihten başladığı anlaşıyor (*Atâyî*, s. 24).

² 1090 H. (1680 M.)'de Balat mahkemesinde şer'-i şerife mugayir nikâh akdi ve sak tahriri dolayısıyla Balat mahkemesinin kapatılması hakkında ferman çıkmış ve mahkemelerde namuskâr, dindar, perhizkâr nâiblerin bulunması İstanbul kadılığına emrolunmuştur (*Raşid*, c. I, s. 358) XIX. asır ortalarında Mahmud Paşa ve Davud Paşa nâibleri Devriyye mevalisinden ve Ahi Çelebi nâibi mahrec mevalisinden idiler (1271 tarihli *İstanbul Salmâmesi*).

³ İstanbul'da kola çıkan vezir-i âzam, İstanbul kadısı, İhtisab Ağası ve ayak nâiblerinin maiyyetlerinde kul oğlanlarından birer terazici bulunurdu (*İhtisap işleri hakkında Nizam, Başvekâlet arşivi, sandık 92*).

⁴ 14 Muharrem 1003 (27 Eylül 1594)'de vefat eden Rumeli kazaskeri Ahi-zâde Abdülhalim Efendi'nin ayak nâibi hakkında :

kontrolü ve aralarındaki dâvaları hal ile hüküm veren *Çardak nâibi*¹ ve mumcu esnafının işlerine bakan *mum nâibi* ve İstanbul Yağkapanı'nda bulunarak sadeyağı ve zeytin yağına müteallik işleri ve tüccar ve esnaf arasındaki ihtilâf ve dâvalara bakan *yağ nâibi* ve İstanbul ihtiyacına yeter cins muayyen zahîreyi görüp bu hususa ait muameleleri temin ve kontrol eden, dâvalarını dinleyen ve ekmekçilerin hesaplarını tetkik ile Unkapanı tarafındaki dairesinde oturan *Unkapanı* veya sadece Kapan nâibi -ki maiyetinde bir de veznedarı vardı-² ve bir de herhangi bir şikâyet üzerine dâvalara bakan *Keşif nâibi* ve avarız isimli vergiyi toplayarak bunu vermiyenler aleyhinde hüküm veren *avâriz nâibi* ve İstanbul ihtiyacına göre pastırmalık hayvanların alınıp satılmasına ve pastırma fiyatlarının tesbiti ile bu husustaki dâva ve ihtilâfları halletmeğe memur *pastırma nâibi* İstanbul kadısının vekilleri idiler.

İstanbul kadılığının nezareti altındaki vakıfların hesaplarına bakmak üzere bir muhasebeci ile şehirliye (askerî sınıfın haricindeki İstanbul halkı) ait resm-i kısmeti taksim eden *kassam-ı beledî* isimlerinde iki memur da İstanbul kadısının maiyyetinde bulunurdu³.

XXI. asrın ikinci yarısında İstanbul kadısının maiyyeti memurları şunlardı : İstanbul kadısının muvakkat ve daimî iki şer'i müşaviri, İstanbul kadılığı müsteşarı, İstanbul Bâb mahkemesi nâibi, İstanbul kadılığı vekayı kâtibi, Bâb mahkemesi başkâtibi.

Câm-ı mey-i nâbımız etti şikest
Meclisimiz bastı ayak nâibi

beyti bunların bazan şüpheli mahallere ve memnû mahallerede gizli olarak içki içenlere baskın yaptıklarını gösteriyor.

¹ *Çardak nâibi*, *Yemiş iskelesi* tarafında hâlen *Çardak iskelesi* adını taşıyan mahalde oturup hariçten deniz yoluyla gelen bütün eşyayı kontrol eder ve resmini alırdı. Burada aynı zamanda yeniçeri ocağı ortalarında elli altıncı orta çorbacısının emri altında bir miktar yeniçeri de bulunarak icabında *Çardak nâibine* yardım eder ve bu orta çorbacısına yani bölük kumandanına *Çardak çorbacısı* deniliyordu. Evliya Çelebi, *Çardak nâibinin* maiyyetinde seksen adamı olduğunu ve bunlara *pazar gammasları* denildiğini beyan eder (C. I, s. 569).

² *Kavanin-i Osmanî ve Rabûta-i Âsitâne* (S. 2); *D'ohson, c. IV, s. 543; Lütfi tarihi, c. I, s. 123.*

³ *Kavanin-i Osmanî ve Rabûta-i Âsitâne, s. 2.*

ON BİRİNCİ BÖLÜM

PÂDİŞAH HOCALARI

Osmanlı pâdişahları şehzâdelikleri zamanında ulemadan münasip bir zattan okutulur ve hükümdar oldukları zaman onu kendilerine *hünkâr hocası* yaparlardı. Eğer kendisi pâdişah olmadan evvel hocası vefat etmiş ise ulema arasından kendisine bir hoca intihap ederdi.

Osmanlı hükümdarları içinde ilk olarak Sultan Çelebi Mehmed'in Sofu Bayezid adında bir hocası olduğunu görmekteyiz¹. Fatih Sultan Mehmed'in şehzâdeliğinde Halebli Siracüddin Mehmed ve İbn Temcid, Mevlâna Ayas² en sonra da Şemsüddin Ahmed Molla Gürani³, hocaları olup Molla Gürani hocası iken pâdişah olmuştur. Fatih'in hükümdarlığı zamanında Tazarruat sahibi meşhur Sinan Paşa Bursalı Hoca-zâde Muslihuddin Mustafa, Hatib-zâde Muhyiddin Mehmed⁴ Ispartalı Abdülkadir, Samsunlu Hasan, Bursalı Veliyuddin-zâde Ahmed Paşa ve Hayreddin Efendiler⁵ zaman zaman değiştirilmek -çünkü sultan Mehmed'in bıkıcı tabiatı vardı- suretiyle Pâdişah hocalığında bulunmuşlardır.

II. Bayezid'in Amasya valiliği ve pâdişahlığı zamanında hocası Amasyalı Hatip Kasım ile Mevlâna Salâhuddin⁶, Seyyid Abdullah⁷ ve Hattat Mîrim Çelebi Mahmud ve Kaydıhayatla Muarrif-zâde ve yazı hocası Amasyalı Şeyh Hamdullah isimlerinde hocaları vardı.

Yavuz Sultan Selim'in şehzâdeliğinde ve hükümdarlığında en sevdiği biricik hocası *Kastamonu*'lu Halimi Çelebi⁸

¹ Şakayık tercümesi, Mecdi, s. 85.

² Şakayık tercümesi, Mecdi, s. 188, 189.

³ Şakayık tercümesi, Mecdi, s. 102.

⁴ Şakayık tercümesi, Mecdi, s. 193, 145, 166.

⁵ Şakayık tercümesi, Mecdi, s. 190, 198.

⁶ Şakayık tercümesi, Mecdi, s. 197.

⁷ Şakayık tercümesi, Mecdi, s. 342, 35, 197.

⁸ Şakayık tercümesi, Mecdi, s. 385.

ve Kanunî'nin de şehzâdeliğinden itibaren hocası *Daday*'lı Hayreddin Efendi idi ¹.

II. Selim'in şehzâdeliğinde ve pâdişahlığında hocası *Birgi*'li Ataullah Efendi ve III. Murad'ın ise evvelâ İbrahim Efendi ve sonra da Tacüt-tevarih sahibi meşhur Sadeddin Efendi olup Sultan III. Mehmed'in şehzâdeliğinde hocaları Cafer, Azmi ve Nevali Efendiler olup sonuncusu Sultan Mehmed'in cülûsundan iki gün evvel vefat etmiş ve hükümdar olunca babasının hocası Sadeddin Efendi'yi kendisine hoca intihap eylemiştir.

I. Ahmed'in hocası *Aydın*'lı Mustafa Efendi ve II. Osman'ın *Amasya*'lı Ömer Efendi, Sultan İbrahim'in Cinci Hoca Hüseyin Efendi, IV. Mehmed'in Vanî Mehmed Efendi, II. Süleyman'ın Arap-zâde Abdülvehhab Efendi, II. Mustafa'nın şehzâdeliğinde evvelâ Seyyid Mehmed Efendi ve sonra Vanî Efendi, damadı *Erzurum*'lu Seyyid Feyzullah Efendi resmen hocalığında bulunmuşlardır.

III. Ahmed'den itibaren muallim-i Sultanî unvanıyla pâdişah hocası tâyin edildiği görülmüyor ². Yalnız Osmanlı Pâdişahlarından bazılarının kendi zamanlarındaki meşhur hattatlardan güzel sanatlardan olan yazı dersi alıp bu nefis sanatta yetiştikleri görülmektedir ³.

Pâdişah hocalarından bazıları, kendilerine gösterilen teveccühten cesaret alıp devlet işlerine kadar müdahale etmişlerdir. Bunlardan II. Osman'ın hocası Ömer ve II. Mustafa'nın hocası ve şeyhulislâmı Seyyid Feyzullah Efendiler her işe burunlarını sokarak velinimetlerinin felâketlerine sebep olmuş-

¹ *Şakayık tercümesi, Mecdî, s. 440.*

² Sultan Abdülmecid'in şehzâdeliğinde hocaları Akşehirli Ömer ve Şehri Hafız Emin Efendilerle Sultan Abdülaziz'in hocası da Hasan Fehmi Efendi'dir.

³ Sultan II. Süleyman Hattat Tokadlı Ahmed ve II. Mustafa Hoca-zâde Mehmed ve meşhur Hafız Osman ve III. Ahmed, Hafız Osman'dan *sülûs* ve *nesih* ve II. Mahmud *sülûs, nesih* ve *celi* yazısını Mehmed Vasfi ve meşhur Mustafa Rakım Efendilerden öğrenerek icazet almışlardır. Osmanlı hükümdarlarından Hattat olmayarak yazıları güzel olanlar da vardır. Kanunî Sultan Süleyman ile IV. Murad, III. Mustafa ve III. Selim'in hatt-ı hümayunları güzel talik kırması olduğu gibi II. Ahmed, I. Mahmud ve III. Osman'ın yazıları da nesihdir.

lardır. Hattâ Feyzullah Efendi Pâdişahın iradesiyle sadr-ı âzamların üstünde tutulmuş ve onun mütalâası alınmadan bir iş görülmez olmuştur. III. Mehmed'in hocası Sadeddin Efendi devlet siyasetinde mühim rol oynamış ve Haçova Meydan Muharebesinin kazanılmasında âmil olmuştur.

II. Süleyman'ın hocalığa intihap ettiği Abdülvehhab Efendi nüfuz tesis ederek pâdişaha bazı telkinlerde bulunduğunu haber alan vezir-i âzam Köprülü-zâde Fazıl Mustafa Paşa bir yolunu bularak Abdülvehhab Efendi'nin *Medine*'de mücavir kalmak istediğini arzetmiş, Pâdişah ibtida buna muvafakat etmemiş ise de vezir-i âzamanın tekerrür eden telhisi üzerine istemiyerek hocasını uzaklaştırmaya mecbur olmuştur¹.

Fatih Sultan Mehmed zamanında tedvin edilmiş olan kanunnâmede pâdişah hocaları hakkında, “Şeyhulislâm ulemanın reisidir ve muallim-i sultanî dahi kezalik serdar-ı ulemadır; vezir-i âzam onları, riayeten üstüne almak münasibtir; amma müftü (Şeyhulislâm) ve hoca sair vüzeradan bir nice tabaka yukarıdır ve tasaddur dahi ederler” kaydiyle pâdişah hocasının şeyhulislâmla aynı derecede ve vezir-i âzamanın maada vezirlerin üstünde olduğu gösterilmiştir².

Yine bu kanunnâmede pâdişah hocası oğullarının şehir eminden günde altışar akçe ulûfeye mutasarrıf olmaları da kaydedilmekte ve bayram tebriklerinde pâdişahın, hocasına ayağa kalkacağı beyan olunmaktadır³.

Fatih'in bu kanunnâmesinde şeyhulislâm, pâdişah hocası ve kazaskerlerin aynı elkabla zikredildiği görülüyor⁴, daha sonraki

¹ *Raşid, c. II, 116, 1101 sene.* Vezir-i âzam sefere gideceği için pâdişah üzerinde müessir olarak icraatına engel olanları ve Abdülvehhab Efendi'den başka, Darüssaade ağası Mustafa Ağa'yı ve buna telkinatta bulunan yazıcı Sarı Mehmed Efendi'yi uzaklaştırmıştır.

² *Kanunnâme-i Âli Osman, s. 10.*

³ *Kanunnâme-i Âli Osman, s. 22, 25.* Bayram tebriklerinde pâdişahın şehzâde muallimlerine ayağa kalkması kanun değildi; fakat III. Murad şehzâdeler hocası Nev'i Efendi'ye hürmeten ayağa kalkmıştır (*Şakayık zeyli, Atâyi, s. 420*).

⁴ *اعلم العلماء المتبحرين افضل الفضلاء المتورعين ينبوع الفضل واليقين وارث الموم الانبياء والمرسلين كشاف المشكلات الدينيه و صحاح متعلقات يقينه كشاف رموز*

tarihlerde bu elkabta bazı değişiklikler olmuş ve kazaskerlerin elkabı bundan ayrılarak şeyhulislâm ile pâdişah hocalarının elkabı müsavi olarak zikredilmiştir¹.

Pâdişah hocaları şeyhulislâmlığa tâyin edilirlerse en yüksek iki makamı ihraz ettikleri için kendilerine *Câmiü'r-riyaseteyn* unvanı verilirdi. III. Mehmed'in hocası Sadeddin ve II. Mustafa'nın hocası Erzurum'lu Seyyid Feyzullah ve Sultan Abdülaziz'in hocası Hasan Fehmi Efendiler bu unvanı almışlardır.

Kanunî Sultan Süleyman, hocası olan Hayreddin Efendi'ye fevkalâde hürmetinden dolayı pâdişah hocası oğullarının defaten Dâhil müderrisi olmalarını ve hocasının mülâzimlerinin de Hâşiye-i tecrid medreselerinin ikinci derecesi olan yirmi beş akçe yevmiye ile -birinci müderrislik yirmi akçeli idi- müderrisi olmalarını kanun yapmıştır².

Pâdişah hocalarından bazıları hakkında hükümdarın fevkalâde teveccühüne mebni nâdiren şeyhulislâmın üst tarafında oturtulduğunu Âli yazıyor³. Fakat Âli bunu Fatih zamanındaki kanundan bahsederken zikretmekte olup bu hususta bir misal göstermemektedir; lâkin Hezarfen Hüseyin Efendi (*Telhis ü'l-beyan fî Kavanîn-i Âl-i Osman*) isimli kanunnâmesinde pâdişah hocalarından fazl ve kemal sahibi olanların nadir olarak

الدقائق حلال المشكلات الحقائق خواجهم مولانا محمد ادام الله فضائله "Âlemü'l-ulemai'l-mütebahhirin efdalü'l-füzelâi'l-müteverriin yenbü'l-fasl u ve'l-yakin varisü ulümü'l-enbiya ve'l-mürselin keşşafü'l-müşkilâtî'd-diniyye ve sıhahu müteallikat-ı yakiniyye keşşaf-ı rümûzî'd-dekayık hallâlu'l-müşkilâtî'l-hakayık hocam Mevlâna Mehmed edâmellahü fezâilehu" *kanunnâme-i Âl-i Osman*, s. 30.

¹ "أعلم "Âlemü'l-ulemai'l-ızam efdalü'l-füzelâi'l-fiham kâşifu esrâri't-tenzil mazharu dekayiki't-tefsir ve't-te'vil münevveru mesabihi'l-ehadisi'n-nebeviyye maşriku meşariki'l-envari'l-Mustafaviyye matlau metali'l-envar mirkatu medârici'l-esrar siyaku gayâtî'l-fezâil ve'l-maarif ve nisâbu râyati'l-fevazl ve'l-avârif bahrü'l-meani ve'l-yakin el-müeyyed bi-teyidi'l-meliki'l-muin" *Feridun Bey Münşeatı*, c. I, s. 11.

² Âli (*Künhü'l-ahbar*, basılmamış ikinci cilt), varak 115; *Şakayık tercümesi*, s. 440.

³ "Hâce-i şehriyarın şeyhulislâma tasadduru mukannen değildir; iltifata müteallik bir kanun-ı müşkildür" Âli, *basılmamış birinci cilt*, s. 17.

vezir-i âzam ve şeyhulislâmın üstünde yer aldıkları kayıttır¹. Fakat mutlak surette pâdişah hocalarının herhangi bir cemi-yette Rumeli kazaskerine takaddüm ettiği görülüyor. Meselâ Sultan Süleyman zamanındaki bir sûr esnasında sağ tarafta pâdişah hocasının onun alt tarafında o tarihte Rumeli kazaskeri bulunan Ebussuud Efendi'nin ve daha sonra Anadolu kazaskeri ve *İstanbul* ve *Edirne* kadılarının oturdukları görülmektedir².

Padişah hocalarının arpalık hasları olup ihtiyaçları pâdişah tarafından temin olunurdu³.

¹ "Meşayih-i islâm vüzeraya tesaddur eder ve kazaskerlere ve lâzım gel-dikte vezir-i âzama dahi tasaddur eder. Hünkâr hocalarına her zaman tasaddur edemez. Meğer hoca şeref-i zatten âri ola" dedikten sonra şu vakıayı nakletmetedir: Kanunî Sultan Süleyman zamanında vezir-i âzam İbrahim Paşa'nın evlenme merasiminde şeyhulislâm ile pâdişah hocasının nasıl oturacakları yani mevkileri vezir-i âzamdan sorulmuş, İbrahim Paşa bu işin halli bana aittir diyerek pâdişahın gelmesi üzerine onun sağna kendisi oturup soluna da pâdişah hocasını oturtmuş. Bu sırada şeyhulislâm İbn Kemal meclise gelince İbrahim Paşa heman yerinden kalkarak biz makam-ı hizmette oluruz sözleş-riyle yerini İbn Kemal'e verdiğiinden bu incelik pâdişahın takdirini mücip olmuştur (*Telhisü'l-beyan*, varak 140, 141).

² *Kanunnâme-i Osmani* (*Esad Efendi Kitapları*), Nr. 2362.

³ *Telhisü'l-beyan fi Kavânin-i Âl-i Osman*, varak 145.

ON İKİNCİ BÖLÜM

KAZASKERLER

**Kazaskerliğin
ihdası**

Osmanlı kazaskerleri hakkında merkez teşkilâtına dair basılmış olan kitabımızda oldukça etraflı malûmat varılmış ise de ilmiye teşkilâtını bozmamak için burada kazaskerlerden kısaca bahsetmek icap eylemektedir.

Osmanlı devletinde kadılık, biri kanun ile tesbit edilmiş olan askerî sınıfların ve diğeri, bunun dışındaki halkın ve köylülerin şer'î ve hukukî işlerine bakmak üzere iki kısımdır. Bunlardan halka ait dâvalara bakan kadılardan yukarıda ayrı bir bölüm olarak bahsetmiştik.

Osmanlı devletinde askerî sınıfın şer'î ve hukukî işlerine bakmak için ilk defa I. Murad zamanında kazaskerlik ihdas edilmiş ve bu mevkie birinci olarak Bursa kadısı Çandarlı Kara Halil Hayreddin Efendi tâyin olunmuştur (takriben 764 H.= 1363 M.)¹.

Kazaskerlik 885 H. (1480 M.) tarihine kadar bir iken, hudutların genişlemesi ve işlerin artması sebebiyle bu tarihte Rumeli ve Anadolu kazaskerlikleri ismiyle iki oldu; o tarihte kazasker bulunan Muslihuddin-i Kastalanî daha üstün addedilen Rumeli kazaskerliğine tâyin olunup Anadolu kazaskerliğine de İs-

¹ 763 H. (1362 M.)'de Sultan Murad Hüdavendigâr "cedd-i büzürk-darları zamanından beru asker-i hümâyuna kazasker nasb olunmamıştı. Her seferde paytaht kadısı ki eâzım-ı kuzat idi. Rikâb-ı saadet-intisab mülâzemeti ile memur olub kat'-i hususât-ı şer'iyye ve nazm-ı mesalih-i mer'iyye-i asker eyler idi. Şâh-ı devlet-penahın zamanında kesret-i sipah muktezası üzere müstakil kazasker tâyin buyurulub sefer ve hazarde mesalih ve münazaat ve enkiha vesair muamelât ve taksim-i terekât, asker kadılarına tefviz buyrulamak münasib görülüb ol evkatta Bursa kadısı olan Çandarlı Mevlâna Halil eâzım-ı kuzat olub Osman Gazi zamanından beru mazhar-ı hidemât-ı lâyika olmağın manasib-ı mezkûr mevlânay-ı mezbure tevcih buyruldu.." Tacü't-tevârih, c. I, s. 69; Aşık Paşazâde (İstanbul tab'ı), s. 57; Oruç Bey tarihi, s. 30; Neğri (Cihannüma), Türk Tarih Kurumu yayını, s. 190, 191.

tanbul kadısı *Balıkesir*'li Hacı Hasan-zâde Mehmed b. Mustafa Efendi tâyin olundu.

Yavuz Sultan Selim zamanında Doğu ve Güney-Anadolu'nun ilhakı üzerine 922 H. (1516 M.) tarihinde *Arap ve Acem kazaskerliği* ismiyle üçüncü bir kazaskerlik ihdas olunarak *Diyanbekir* bu kazaskerliğe merkez olmuş ve buraya da meşhur âlim ve müverrih İdris Bitlisi tâyin olunmuştu. *Suriye* ve *Mısır*'ın da ilhakiyle bu Arap ve Acem kazaskerliği de devlet merkezine nakledilip kazaskerliğine Fenarî-zâde Mehmed Şah Efendi getirilerek 924 H. (1518 M.)'de onun buradan ayrılmasından sonra bir müddet vekâletle idare edilen bu kazaskerlik lağvolunarak işleri Anadolu kazaskerliğine bırakılmış ve bu suretle Rumeli ve Anadolu kazaskerlikleri Osmanlı saltanatının kaldırılmasına kadar devam etmiştir.

Kazaskerliğe mevleviyet denilen beş yüz akçe yevmiyeli büyük kadıhlardan gelinirdi. XVI. asrın ikinci yarısına kadar kazasker olmak için muayyen bir tertip yoktu; fakat bu tarihten sonra Anadolu kadılığına Anadolu kazaskeri pâyesiyile İstanbul kadılığı yapanlar getirilmeğe başlamış ve oradan Rumeli kazaskerliğine gelmek kaidesi teessüs etmişti. Daha sonra ihdas edilen pâye kanuniyle gerek mevleviyetlerin ve gerek kazaskerliklerin evvelâ o makamın pâyesini alıp sonradan fiilen kazasker tâyin olunmaları kanun oldu. Rumeli kazaskerliğinde bulunmuş olan kazaskerler, eğer Anadolu'dan mâzul olanlar arasında müstahik birisi yoksa tekrar tekrar Rumeli kazaskeri olmaları caizdi. Eğer varsa onların kıdemli ve âlimleri ve hüsni-zan kazanmış olanlarının Rumeli kazaskerliğine getirilmesi icap ediyordu. Dört beş defa kazasker olanlar vardı.

Kazaskerlik müddeti diğer mevleviyetler gibi bir sene olup o müddeti dolduran, kazasker mâzulü sayılarak yerine sırada olan başkası tâyin edilirdi. Anadolu kazaskeri ise ibtida o makamın pâyesini alır ve sonra fiilen Anadolu kazaskeri olur ve buradan da Rumeli kazaskerliği pâyesini alır ve sonra fiilen Rumeli kazaskeri tâyin olunurdu. XVI. asrın ikinci yarısından sonra Rumeli kazaskerleri şeyhulislâm olurlardı; Rumeli kazaskeri olmadan Anadolu kazaskerliği yapmış olanlardan şeyhulislâm olanlar varsa da nâdiren vuku bulurdu.

Kazaskerlerin *Sarây-ı cedid-i âmire* denilen Topkapı sarayındaki
Divan-ı hümayun divan-ı hümayun içtimalarında kazaskerler de bu
âzâhları divanın âzasından idiler. Vezir-i âzâmın riyase-
 tinde *kubbealtı* denilen mahalde toplanan divanda
 vezirler sadr-ı âzâmın sağında ve kazaskerler de sol tarafında
 otururlardı. Her içtimada eğer varsa kendi kazaskerlikleri mın-
 takasında divana kadar gelmiş olan şer'i ve hukukî olan dâvalara
 bakarlardı.

XVI. asır ortalarına kadar kazaskerler, derece itibariyle müftü yani şeyhulislâmların üstünde bulunurlarken Ebussuud Efendi'nin şeyhulislâmlığından itibaren bu üstünlüğü kaybetmişlerdir; bununla beraber XIX. asır ortalarına kadar Divan-ı hümayun âzası olarak kalmışlardır.

Kazaskerler Divan-ı hümayuna veya vezir-i âzama giderlerken muhızbaşı, kapıcılara mahsus başlık olan keçe ile ata binip diğer muhızlılar da mücevvezeleriyle yaya olarak önüne düşüp divana veya vezir-i âzâmın sarayına götürerek aynı tertiple konaklarına getirirlerdi. Muhızlıların yeni tâyin edilen kadılardan muayyen miktar aidatları vardı¹.

Kazaskerler kanun üzere her hafta cuma günleri Paşa kapısında vezir-i âzâmın İkinci divanına giderek huzur mürâfaasında bulunurlar ve yalnız Rumeli kazaskeri dâva dinlerdi; eğer iş fazla olursa sadr-ı âzâmın müsaadesiyle Anadolu kazaskeri de dâvaya bakardı². Dâvalar, vâki itiraz üzerine kadılıklardan gelmiş ise istinâfen görülerek hüküm verilirdi. Vezir-i âzam kazaskerlerin verdikleri hükümlerinden şüphe ederse onların muamelelerini teftiş ettirirdi; eğer divanda görülen dâvada kazaskerin tarafsız olmadığı iddia edilirse mâzul kazaskerlerden birisi dâvayı dinleyip hüküm verirdi³.

¹ *Telhisü'l-beyan fî Kavânin-i Âl-i Osman* (Hezarfen Hüseyin Efendi), varak 146.

² *Abdurrahman Paşa kanunnâmesi*, s. 540; *Nimetî Efendi kanunnâmesi*.

³ *Âli* (Umumî kütüphane nüshası), varak 131.

Kazaskerlerin divanları ve maiyyetleri Kazaskerlerin Divan-ı hümayunda dâva dinleme vazifelerinden başka salı ve çarşamba günleri müstesna olmak üzere her gün kendi konaklarında -çünkü muayyen bir resmî daireleri yoktu- divan akdedip kendilerine ait veya kendilerine havale olunan şer'î ve hukukî işlere bakarlardı¹.

Kazaskerlerin konaklarındaki Divanlarında *şer'iiyyatçı* denilen kadıların Bâb nâibleri makamında birer nâibleri olup ehemmiyeti haiz olmayan dâvaları buna dinletir ve kendisi mühim dâvalara bakardı. Rumeli kazaskerinin *İstanbul* ve *Galata* bedestenlerinde birer kassamı bulunur ve resm-i kismete ait dâvaları dinlerdi; kassam dairelerinde kalabalık bir kalem heyeti -*D'Ohsson*'a göre XVIII. asrın ikinci yarısında- bulunurdu. Bunlar verasete dair dâvalarla meşgul olurlardı. Yine, kazaskerlerin maiyyetlerinde zabıt kâatibi makamında olarak daimî surette *vekâyi kâatibi* bulunur ve dâvacılara sorulan suallerle verilen cevapları hulâsa ve muhakemenin safahatını zabt ederek neticesine göre hükm-i katî itasına müsaid bir hulâsa kaleme alırdı. XVII. asırda kazasker kâtipleri, cihet ve medrese beratlarını ve *mektupçu*, mansıb mektuplarını yazarak kazaskere imzalattır ve mukayyid de deftere geçirirdi². Daha sonra bu teşkilât genişlemişti.

Kazaskerlerin her birinin *tezkireci*, *ruznâmçeci*, *matlabçı*, *tatbikçi*, *mektupçu* ve *kethüda* olarak altı yardımcısı vardı. Bunlardan tezkireci, kazasker kaleminin âmiri olup kadıların tevcih beratları bu kalemden çıkardı. *Ruznameci*, tâyin ve cihet tevcihi işleriyle meşgul olan kalemin müdürü idi. *Matlabçı*, kadıların esamisini havi *matlab* denilen defteri tutup sırası gelen kıdemlilerin isimlerini münhal kadılıklara tâyin için her ay toplantısında kazaskerlere arzederdi. *Tatbikçi*, büyük kadıların basılmış mühürlerini muhafaza edip bunların gönderdikleri vesaikin altındaki mühürle kendi yanındaki defterde olan mühürü tatbik ederek sahte olup olmadığını kontrol ederdi. *Mektupçu*, kazaskere ait bütün muhaberat ve muharreratı idare edip *kethüda* ise kazas-

¹ Âli (Umumî kütüphane nüshası), varak 152; *Selânikî tarihi*, s. 167. Kazasker divanları XVIII. asırda üç ayda bir olurdu (*Başvekâlet Arşivi*, sandık 23, evrak 1).

² *Telhisü'l-beyan fî Kavânin-i Âl-i Osman*, varak 149.

kerlerin bütün umur ve hususatiyle ve para işleriyle meşgul olurdu¹. Bu teşkilât XIX. asrın ikinci yarısından sonra kısmen tadilâta uğramıştır.

Rumeli kazaskerinin defterdar kapısında *miri kâtibi* denilen bir memuru olup, bu, defterdarın maiyyeti olan *başbaki kulu* ile istinaf ve temyize tâbi olmayan malî dâvaları hal ve fasl ederlerdi. Bundan başka kazaskerlerin müddeî veya müddeâaleyhi divanlarına celbetmek üzere emirleri altında muhızbaşıya tâbi yirmişer muhızır bulunurdu². Bu muhızırların muayyen maaşları olmadığı için kadı ve müderris tâyinlerinde bu tâyinlerden *müjdecilik* namıyla muayyen bahşiş alırlardı³. Muhızırların âmiri olan muhızbaşı umumiyetle sarayda kapıcılar kethüdasının intihab ettiği kapıcılardan birisi olup bunlar terfi ederlerse timar ile *dergâh-ı âli çavuşluğu*'na alınırlardı⁴.

990 H. 1582 (M.)'de İran'dan bazı yerlerin alınmasına mebni Anadolu kazaskerlerinin muamelâtı genişlediğinden onun İkinci divanı işleri ikiye ayrılmış bunun üç günü *eşraf-ı kuzat* ve diğer kaza kadılarının ve maada günlerde müderrislerin tâyinlerine hasredilmişti.

**Kazaskerlerin
müderris ve
kadı tâyinleri**

Medreseden icazet alarak kazaskerlere mülâzemet ederek müderris ve kadı olmak isteyenlerin deftere kaydolunarak sıra beklediklerini müderris ve kadılardan bahsederken görmüştük. Kazaskerler,

XVI. asrın ikinci yarısını mütaakıp şeyhulislâmlığın ön plâna alındığı tarihe kadar bütün müderris ve kadıları namzed gösterip tâyinleri sadr-ı âzamlara ait olan kırktan yukarı müderrisler ile mevaliyi vezir-i âzama arz ile tâyinlerine delâlet ederlerken⁵

¹ D'Ohsson, c. VI, s. 539, 541.

² Bu muhızrılardan birisi vefat ederse gediği oğluna verilir, yoksa bir ehli tâyin olunurdu (*Mühimme*, Nr. 106, s. 17).

³ *Mühimme defteri*, Nr. 106, s. 17; *Telhisü'l-beyan*, varak 146). Bir ara bu muhızırların aldıkları müjde parasını kadılar kendi adamlarına vermeğe başlamaları üzerine muhızırlar şikâyetle bulunduklarından bu bahşişlerin muhızırlara verilmesi emrolunmuştur (*Mühimme defteri*, Nr. 67, s. 121).

⁴ *Mühimme*, c. IV, s. 56.

⁵ Bursa kadısı Mimar-zâde Mustafa Efendi Kanunî Sultan Süleyman zamanında Sülemaniye müderrisliğinden Bursa kadılığına tâyin edilmiş, fakat ehliyetsizliğinden bahsedilmesi üzerine kazasker efendi arza girdiği zaman pâdişah böyle ehliyetsiz birisini Bursa kadılığına tâyin eylemesinden dolayı

daha sonra bu gibilerin arzları kendilerinden alınarak kırk akçeye kadar olan müderrislerle kaza kadılarının tâyinleri eskisi gibi bunlara bırakılarak¹ kırktan yukarı yevmiyeli müderrisler ile mevalinin tâyinleri şeyhulislâmlara verilmiştir. Tâyin olunacak müderris veya kadı Anadolu'da ise Anadolu kazaskeri ve Rumeli'de ise Rumeli kazaskeri taraflarından arz günlerinde bizzat kazasker tarafından pâdişah huzurunda okunan *Defter-i akdiye*' de okunup inha olunan kadıların tâyinleri için pâdişahın muvafakati alınırdı.

XVII. asırda kazaskerlerin tâyin edip pâdişaha arz edecekleri kadılıklara dair Koçi Bey'in Teşkilât mecmuasındaki kaydı aynen aşağıya naklediyorum:

“Benim Merhametlü Hünkârım,

Rumeli kazaskeri Rumeli'de dört yüz elli kadılık vardır; anlara karışur rikâb-ı hümayuna arzedib tevzi eder, Rumeli kadıları Anadolu'ya kadı olmaz ve Anadolu kadıları Rumeli'ye kadı olmaz.

“Benim Devletlü Hünkârım,

Bir kadı mâzul oldukta asitâne-i saadete gelib her çarşanba günü kazasker kapısına varub mülâzım olur. İki yıl mülâzemetten sonra yirmi ay kadılığı aldıysa (kadılık ettiyse) tamam olur, rikâb-ı hümayuna arz olunur² filân dâinize filân mansıb sadaka buyurula deyu arz olunur.

“Kadı mâzul iken *zaman-ı infisali* derler; mansıb aldıktâ *zaman-ı ittisali* denür. Bir kadılığın beş, altı talibi olsa imtihan olurlar, her hangisi okumuş ise hak anundur. Ama ya rica olunur, ya rüşvet alalar. Ol zaman kazasker Efendi rüşvet aldıysa, eğerçi rica ittilderse okumuşluğa bakmaz, akçe verene arzeder³, ol vakit memleket harab olur.

Rumeli kazaskeri Abdurrahman Efendi'ye darıldığını göre 963 H. (1556 M.)'de büyük kadılıkların yani mevlevilerin henüz kadı askerlere ait olduğu anlaşıyor.

¹ Kazaskerler yüzelli akçe kadılıklar ile kırkar akçeli İçel (*İstanbul, Edirne ve Bursa* havalisi) medreselerini sadr-ı âzama müracaatla arz eyler; zira kuzat-ı kasabat menasibi ve yevmi elli akçeden aşağı İçel medarisinin meratibi onun arziyle tevcih olunur (*Âli, basılmamış birinci cilt, s. 36*). İçel medreselerinin müderrislerinin tâyinleri Rumeli kazaskerine aitti.

² Kaza kadılarının müddetleri iki sene ise de kadılığa talip olup sıra bekleyenlerin adedi ziyade olduğundan XVII. asır başlarında veya XVI. asır sonlarında bu, iki seneden dört ay eksiltilerek yirmi aya indirilmiştir. Aynı asır sonlarıyla XVIII. asır başlarındaki Tevkii Abdurrahman Paşa ve Nimeti Efendi kanunnâmelerinde de aynı kayıtlar vardır.

³ “Koçi Bey'in *Teşkilât Mecmuası*, s. 6, 7 (*Kütüphanemizdeki nüsha*).

“Benim Devletlû Hünkârım,

Kazaskerler arz günü *akdiye defterler*’in okuyub filân kadılığın filân dâinize verin ve bu arz ettiklerinde saadetle buyurun ki ol arz ettiğin kadı ehil midir, müstahik mıdır? zinhar sakın gayr-ı müstahik olmasın vebali senin boynuna; bir hoşca imtihan eyle, cahil ve zalime kadılık arz ettiğimize rızây-ı hümâyunum yoktur, şöyle mesmû-ı şerifim olursa siz bilürsünüz diye tenbih buyurun.

“Bu kadılar (yani kaza kadıları) pâyede yüz elli olur, yüz otuz olur, yüz olur, seksen olur ve üç yüze varınca olur. Her kadılık aldıkça beş akçe terakki verilür ve yüz elli akçe oluncaya kadar.

“Benim devletlû hünkârım, bunlardan yukarı mevleviyet, molla demektir. Beş yüz akçe mollalardır, anlara şeyhulislâm karışur, mansıbların ol tevzi eder..”¹

Bu kayıt bize mevaliden olan kadılar hariç kaza kadılıklarının kazaskerlerin arzile yapıldıklarını gösterdiği gibi ibtidadan kırk akçe müderrisliğine kadar olan müderrislerin de yine bunların arziyle olduğunu görmekteyiz².

Kazasker tezkirecileri ellerindeki ruznâmeye göre kadıların işlerini görüp kazaskerlere arz ederlerdi².

Kazaskerler bu tâyinlerde bilhassa XVII. asırdan itibaren kıdeme ve sıraya riayet etmiyerek iltimas ve rüşvetle adam kayırlırlardı. XVII. asırdaki kazaskerlerden Memik-zâde, Cinci Hoca Hüseyin Efendiler irtikâbta seleflerini çok geçmişlerdi, bunlardan Cinci Hoca kadılıkları üç binle dört bin arasında satardı³.

Kazaskerlerin maaşları Divân-ı hümâyun âzasından olan Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin maaşları Fatih Sultan Mehmed zamanına kadar — o tarihe kadar bir kazasker vardı — hasılât-ı şer’iyyeden beş yüz akçe alırlarken onun

¹ “Bilfiil Rumeli kazaskeri olan efendi Rumelinde ve adalarda vaki kazaları ve kısmet-i askeriyei tevcih eder. Ve bilfiil Anadolu kazaskeri olan efendi Anadolu’da ve Arabistan’da vaki kazaları ve kısmet-i askeriyyeleri tevcih eder ve yirmi beş ve otuz ve kırk medreselerin ve kendi taraflarına müteallik olan bazı mahallin cihet ve tevliyet makulesini tevcih edegelmışlerdir” *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi (Millî Tettebbular Mecmuası)*, sayı 3, s. 450; *Telhisü’l-beyan*, varak 146; *Nimetü Efendi kanunâmesi*, s. 47.

² *Telhisü’l-beyan fî Kavânin-i Âl-i Osman*, varak 146.

³ Bu hususta Naima tarihinin IV. ve Hammer’in (Atâyî Bey tercümesi) onuncu cildlerinde malûmat vardır.

saltanatı zamanında tedvin edilen kanunnâme ile devlet hazine-sinden beşyüz akçe yevmiye îtibariyle maaş tahsis edilmişti. XVI. asrın ikinci yarısından sonra Rumeli kazaskerinin beş yüz yetmiş iki ve Anadolu kazaskerinin ise beş yüz altmış üç oldu¹. Bunlar maaşlarını aydan aya *küçük ruznamçe* kaleminden alırlardı. Bundan başka has tâyininden alınan berat resimlerinden bir hisseleri vardı². XVI. asır sonlarıyla XVII. asırda kazaskerler tekaüd edilince iki yüz elli akçe yevmiye verilir³.

Kazaskerlerin maaşlarından başka askerî sınıftan olup vefat edenlerin resm-i kısmetlerinden binde onbeş akçe olarak gelirleri olup bu para kazasker kassamları vasıtasıyla tahsil olunurdu⁴. Müverrih Âli'nin kaydına göre Rumeli kazaskerine resm-i kısmetten günde sekiz bin akçe hasıl olurdu; Anadolu kazaskerinin maaşı aynı olup derecesi Rumeli kazaskerinden aşağı ise de onun resm-i kısmet hasılatı günde on beş bin akçe tutuyordu; çünkü Irak, Suriye ve Mısır da buraya tabiid⁵. Yine bu XVI. asır sonlarında kazaskerlerden mâzul olanlara günde yüz ellişer akçe verilip⁶ bu miktar XVII. asırda iki yüz akçeye çıkarıldı⁷. İçlerinden fazl ve kemal erbabına mâzuliyet maaşına ilâve olarak *sahn* veyahud *Dârü'l-hadîs* (Süleymaniye Dârü'l-hadîsi) müderrislikleri de tevcih olunurdu⁸. Fakat daha sonra kendilerine arpalık verilerek mâzuliyet veya tekaüdiyeleri buradan temin edildi.

¹ *Aynî Ali Risalesi*, s. 99; *Telhisü'l-beyan*, varak 142.

² Kadı tâyininde kadının bir aylık yevmiyesinin yarısı berat resmi ve diğer yarısı kazasker hissesi olarak alınır; fakat Yavuz Sultan Selim kazaskerlerin aldığı yarı hissenin beşte birini kitabet, başmuhzır ve muhzır resmi olarak bırakıp geri kalanı hazineye almıştı. (*Telhisü'l-beyan*, varak 148).

³ *Kavanin-i Âl-i Osman der mezamin-i defter-i divan (Aynî Ali)*, s. 99.

⁴ Bu hususta daha yukarıda kassamlar kısmına bakınız.

⁵ *Âli (Kühü'l-ahbar) basılmamış birinci cilt*, s. 36, Kanunî Sultan Süleyman zamanına ait bir tahrir defterinde Anadolu kazaskerinin dört köy, bir ihtisap ve yirmi bir değirmen hasılatı olarak senede bir yük yirmi bin beş yüz on dokuz akçelik hasıl olduğu görülüyor (*Başvekalet Arşivi*, 881 numaralı tahrir defteri); yine aynı suretle bu XVI. asırda (an hashây-ı kazasker-i vilâyet-i Rumeli) ve (Hashây-ı kazasker-i Anadolu) diye her iki kazaskerin hasılatı olduğu görülüyor (332 numaralı tahrir defteri).

⁶ Âli (basılmamış birinci cilt), s. 37.

⁷ *Telhisü'l-beyan* varak, 142.

⁸ Âli (basılmamış birinci cilt), s. 37.

**Kazaskerlerin
arza girmesi**

Kazaskerler, divan müzakeratı bittikten sonra yeniçeri ağasının pâdişahın huzurundan çıkmasını mütaakıp huzur-ı hümayuna girerler ve beraberlerinde getirdikleri defterlerdeki isimleri okuyarak selâhiyetleri dahilinde olan müderris ve kadıların tâyinlerine müsaade isterlerdi. Bazı tâyinlerde — bilhassa bütün müderris ve kadı tâyinleri kendilerine ait olduğu tarihlerde— vezir-i âzamın muvafakatini alırlardı.

XVI. asır sonlarına yakın zamana kadar haftada dört gün olan divan müzakerelerinin sonunda bunların arza girmeleri kanun iken bu tarihten itibaren dört günün ikisinde (pazar ve salı) ve bazan bu iki günün birinde arza girip *akdiye* defterlerini okurlardı. Daha sonraki tarihlerde yani XVII. asır sonlarında seferler dolayısıyla divan işi tavsayıp divan akdi, kapıkulu ocaklarına maaş verilmeğe inhisar ettiğinden ancak o zaman huzura kabul olunarak kendilerine ait işleri arzederlerdi.

**Kazaskerlerin
tâyinleri**

XVII. asra kadar kazaskerlerin tâyinleri vezir-i âzamın arzile yapılırken bu asırdan itibaren bunların tâyinleri de şeyhulislâma bırakılmıştı; fakat gerek kazaskerlerin ve gerek büyük mevalinin tâyinlerinde şeyhulislâmın vezir-i âzamın muvafakatini alması lâzımdı¹.

Rumeli kazaskerliği yapmış olanların en kıdemlisi reisü'l-ulema unvanını alırdı. Bu unvan dolayısıyla ilmî kudret bahis konusu olmayıp kıdeme itibar olunurdu; bundan dolayı medlûlünün zıddı olarak cahil reisü'l-ulemalar da görülmüştü. Rumeli kazaskeri olan bir zat mükerreren aynı makama tâyin olunabilirdi. Dört ve beş defa Rumeli kazaskeri olanlar görülmüştür. Rumeli kazaskerinin mükerreren tâyinlerine ulema arasında (*tekerrür*) denilmiştir.

¹ "Tertib-i mevali ve müderrisin şeyhulislâm efendilere müfevvazdır. Kanun üzere yazup eshab-ı istihkakı vekil-i saltanata arz ve ilâm eder amma kazaskerlikler ve bazı büyük mevleviyyetler vekil-i devletin re'yine muhtaçdır" (Abdurrahman Paşa, s. 538).

Kazaskerlerin se- fere gitmeleri Pâdişahlar sefere gittikleri müddetçe kazaskerler de beraber gitmişlerdir. Bir sefer münasebetiyle hükümdar *Edirne*'de bulunursa hükümet erkânile beraber kazaskerlere ve hattâ şeyhulislâm da hükümdarla beraber orada bulunurlardı. Pâdişahlar bizzat seferi terk ederek vezir-i âzamı *serdar-ı ekrem* yapıp gönderdikleri zaman kazaskerler namına bir *ordu kadısı* tâyin edildirdi ki bunu daha yukarıda gördük.

XIX. asrın ikinci yarısından sonra kazaskerlik daireleri Kazaskerlik dairelerinin XVII. ve XVIII. asırlardaki maiyetlerini daha yukarıda görmüştük. Bunların XIX. asrın ikinci yarısı içindeki (1293 H. = 1875 M.) dairelerine mensup maiyyetleri şöyle idi : Rumeli kazaskerliği memurları :

Rumeli kazaskeri muvakkat şer'i müşaviri, daimî şer'i müşavir, vekayi kâtibi, mahfil-i şer'iyyat nâibi, mahfil-i şer'iyyat başkâtibi, Rumeli sadareti tezkirecisi, tezkirehâne mukayyidi.

Anadolu kazaskerliği memurları :

Anadolu sadareti, muvakkat şer'i müşaviri, daimî şer'i müşavir, Anadolu sadareti tezkirecisi, vekayi kâtibi, Anadolu kazaskerliği tezkirehane mukayyidi.

Kazaskerlerin dâva rü'yeti esnasında yanlarında muvakkat olarak iki şer'i müşavir bulunurdu. Bu muvakkat müşavirler bir sene sonra Rumeli ve Anadolu kazaskeri olacak zatlardan tâyin edilmesi 1293 Cemazilyelâhır (1876 Temmuz)'daki bir kararla tesbit olunmuştu; yine aynı suretle İstanbul kadılığı muvakkat müşaviri de bu kadılığa namzed olan zattan olurdu. Daimî müşavirlikler ise kazasker ve İstanbul pâyelilerinden olurlardı¹.

İstanbulda Rumeli ve Anadolu kazaskerlikleri mahkemesi olarak iki mahkeme vardı. Fakat 12 Rebiulevvel 1332 (8 Şubat 1914)'de Şeyhulislâm'ın arzı üzerine bu iki mahkemenin bir mahkeme haline gelmesine irade çıkmış ve bu birleşme üzerine bu kazaskerliğe Anadolu kazaskeri İsmet Efendi tâyin olunmuştur². Bu yeni kazaskerlik mahkemesi teşkilâtında müşavir mümeyyiz ve kâtip gibi memurlar vardı.

¹ Nuhbetü'l-vekayi, c. III, s. 190.

² Meşihat'ın tarik defteri (kütüphanemizdeki nüsha).

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLILARDA NAKİBÜ'L-EŞRAFLIK

Şerif ve
Seyyidler

Hazret-i Peygamber Efendimizin evlâd ve ahfadı, amcazâdesi ve damadı İmam Ali b. Ebî Talib'in zevceleri ve Cenab-ı Peygamberin kerimleri olan Fatımatü'z-zehra'dan gelmişlerdir. Hazret-i Ali'nin büyüğü Hasan ve küçüğü Hüseyin'den türeyen sülâleleri zamanımıza kadar gelmişlerdir. Bunlardan Hazret-i Hasan'dan gelen kola *şerif* ve Hazret-i Hüseyin'den gelen kola da *seyyid* denilmek suretiyle her iki kol birbirinden tefrik olunur.

Şerif, lûgatte yükselmek, üstün olmak, necib ve asıl mânalarına gelip cem'i de *şürefa* ve *eşraf*'tır. Asaleti ve içtimâî mevkii yüksek olan veya memleketin tanınmış büyük ailelerine ve bunlardan birisine mensup olan kimselere *eşraf* denilmiştir. Bundan dolayı İslâmiyetten evvel cahiliyet devrinde Mekke'de *Beyt-i şerif*'in pek müteber sayılan muhtelif hizmetlerini idare etmiş olan Kureyş kabilesinin ileri gelenlerinden on beş vazife sahibine *şerif* denilmiş¹ ve bu tâbir sonraları da kullanılmış, fakat *şerif* ve *şürefa* tâbiri İmam Ali evlâdına alem olmuştur.

Şerif ve bunun cemileri olan *şürefa* ve *eşraf* tâbirleri *Abbâsîler* zamanında yani IV. hicret asrından itibaren (900 M.)

¹ Kureyş kabilesinin Hâşim, Ümeyye Növfel, Abdüddar, Esed, Mahzum, Adi, Cemi, Şehim kollarından her birisine verilmiş olan vazifeler şunlardır:

1 - *Sedanet* (Kâbe kapıcılığı), 2 - *Sikaye* (Hac zamanındaki su işi), 3 - *Refade* (huccacın fakirlerine yemek dağıtılması), 4 - *Ukab* (alemdarlık), 5 - *Nedve* (Meşveret dairesi mütevelliliği), 6 - *Kıyade* (kumandanlık), 7 - Meşveret reisliği, 8 - *Eşnak* (Borçlu ve nakdi cezaları tâyin ve tadil eden merci), 9 - *Kubbe* (harb levazım reisliği), 10 - *eane* (Kureyş'in atlarına nezaret ve icabında onları idare eden makam), 11 - *Elçilik*, 12 - *Isar* (yolculuk ve muharebe hakkında kur'a çekmek işine nezaret), 13 - *Hükümet* (adliye), 14 - *Emval-i muhaccere* (yani Kureyş'in Kâbe'deki putlarının vakıf işlerine nezaret etmek), 15 - *İmars* (mescid-i haramın inzibat ve idaresi ve imarı).

Bu on beş vazifeden en itibarlısı *sedane*, *sikaye*, *refade* *nedve* ve *kıyade* vazifeleri olup bunlardan *sikaye* ve *refade* yani su ve yiyecek tevzii işi Hazret-i Peygamberin cedleri Abdülmuttalib b. Hâşim'de idi (*Medeniyet-i İslâmiye tarihi*, c. I, s. 21 - 27).

Hazret-i Peygamber'in ehl-i beytine mensup olanlara ve hattâ Peygamberin büyük cedleri Haşim b. Abdi Menaf'dan gelenler hakkında da kullanılarak bu suretle *Âl-i Abbas* da buraya katılmıştır; nitekim yukarıda zikrettiğimiz IV. asr-ı hicrîde yani X. asr-ı milâdîde teşkil edilmiş olan (*ensab nikabeti*) adlı teşkilâtta şeriflik, *Âl-i Ebû Talib* yani İmam Ali evlâd ve torunlarıyla *Âl-i Abbas* yani Peygamberimizin amcaları Abbas b. Abdülmuttalib evlâdından gelenlere de unvan olmuştur.

İslâmiyetin ilk devirlerinde Hasan ile Hüseyin'i *seyyid* unvanıyla yâd eden müteaddid Hadis-i Peygamberîye istinaden *Alevî*'lerle *Talibî*'lere *seyyid* unvanı verilmiştir.

Mısır'daki Fatimî halifeleri zamanında 297-565 H. (910 — 1171 M.) bu *seyyid* tâbiri Hasan ve Hüseyin evlâdlarına mahsusken daha sonraları yukarıda söylediğimiz gibi İmam Hasan evlâdına *şerif* ve İmam Hüseyin evlâdına da *seyyid* denilmiştir.

Seyyid, köle nazarında efendi demektir. Bir kadın kocasına *seyyid* ve bir köle de efendisine veya emîre *seyyidüna* (Efendimiz) diye hitap ederdi. *Seyyid* tâbiri daha sonra şümullenmiş küçüğün büyüğüne tâziminin ifadesi olmuştur. Bundan başka سیدالقوم *seyyidü'l-kavmü hâdîmühüm* hadis-i şerifiyle kavmine hizmet edenlerin o kavmin efendisi olduğuna işaret buyrulmuştur.

Hicaz'da emîrlik edenlerin Hazret-i Hasan evlâdından olmaları dolayısıyla onlara şerif denilmiştir. Fakat *Mekke* halkı emîr olan büyük şerife سیدنا *seyyidüna* diye hitap etmişlerdir. *Abbâsîler* zamanında şerif ve *seyyidler*in mânevî dereceleri *Abbâsî* halifelerinden sonra gelmekte idi². *Şerif* ve *seyyid* aileleri birbirlerinden kız alıp verirlerse bu suretle doğan çocuğa *Seyyid Şerif* denilirdi.

¹ *Ensab nakipleri* denilen memur طالبي *Talibî*'lerle عباسی *Abbâsî* ailesinin ayrı ayrı defterlerini tutarlardı. *Talibî*'lere nezaret edip defterini tutan Nakibe نقيب الطالبيين *Nakibü't-talibiyyin* ve Abbasîlerden olanların isimlerini havi defterini tutanlara نقيب المباسين *Nakibü'l-Abbâsiyyin* denilirdi. Bu nakipler bu ailelere mensup olanların isim ve neseblerini ve doğumlarını deftere geçirerek ahval ve harekâtlarını kontrol ederler ve ahlâka aykırı harekette bulunanları men edip icabında cezalandırılırdı. Yine bunlar kadınların izdivaçlarına da dikkat eyliyerek küfvü aynı dereceleri denk olmayanlarını evlendirmezdi ki binnetice bunların vasisi hükmünde idiler.

² *Medeniyet-i İslâmiye tarihi*, c. I, s. 238.

Seyyid ve
şeriflerin
alâmetleri

Rivayete göre Abbâsî halifesi Harun ü'r-Reşid ile oğlu Memun devirlerinde seyyid ve şerifler yeşil sarık sarıp yeşil cübbe giyerlerdi; fakat sonradan bu usul terkedilmiş olduğundan *evlâd-ı*

Ali ile halk fark edilmez olmuştu. *Mısır*'da Türk Memlûk sultanlarından Melik Eşref Şaban zamanında 773 H. (1371 M.)'de şeriflerin başlarına yeşil alâmet sarmaları emrolunmuştur¹. Bu yeşil alâmet Osmanlı saltanatı zamanında da şerif ve seyyidlerin alâmet-i mahsusası olarak kabul edilmiştir². Osmanlılar sâdâta *emîr* ve başlarına sardıkları yeşil sarığa da *emîr sarığı* derlerdi³.

Sâdâttan olan kadınlar dahi başlarına yeşil alâmet takarlardı; şerif ve seyyidler her zaman yeşil sarıkla gezmeğe mecbur idiler; yalnız bunlardan birisi şeyhulislâm olursa o zaman şeyhulislâmlara mahsus beyaz sarık sarardı⁴.

Sâdât Nikabeti

Nakib, halkın seçkini, vekili ve bir cemaatin başı demektir. Osmanlı devleti, büyük İslâm camiası teşkil etmeğe başladığı andan itibaren memleketlerine gelen *seyyid* ve *şerif*'lere hürmet ve riayet göstermişler, onları vergi ve

¹ Bu münasebeetle Şam üdebâsından Şemseddin Muhammed b. İbrahim şu kıtayı söylemiştir :

اطراف تيجان اتبت من سندس خضر باعلام على الاشراف
و الاشراف السلطان خصم بها شرفا لفرقهم من الاطراف

tercümesi : Taçların yanları halis ipekten yapılmıştır; bu ipek ise şeriflere alâmet-i mahsusa olmak üzere yeşil renktedir. Sultan Eşref'in bunlara böyle mümtaz bir amame tahsis etmesi şerifleri halktan ayırd etmek içindir" *Mir'at-ı Mekke*, c. II, s. 846.

² Kayseriye beyine ve kadısına hüküm ki,

Nefs-i Kayseriye'de sâkin olan Ali nâm kimesne emîr namına başına yeşil alâmet edib Müslümanlara teaddisi olub sahih emîr olmayıp başından yeşili alınmasın Nakibü'l-eşraf arz etmeğin buyurdum ki hükm-i şerifim varıcak mezkûrun başından yeşili giderüb min-bâd başına yeşil alâmet ettirmeyüb men ve def eylemesin, memnû olmazsa tedip eyliyesin, şöyle bilesin. Sene 973 *Mühimme*, Nr. 4, s. 79 ve yine *Mühimme defteri*, Nr. 19, s. 197.

³ *Halkondil tarihi zeylinin* sonundaki resimlerin tarifinde emîrlerin yeşil sarık sardıkları ve bunların bazılarının kavukları yeşil olup sarıklarının beyaz olduğu kaydedilmektedir. *D'Ohsson* da (C. IV, s. 558, 560) *Şeriflerin yeşil sarık sardıklarını kaydeder*.

⁴ *D'Ohsson*, c. IV, s. 559, 560.

rusumdan muaf tutarak ellerine berat vermişlerdir¹. Memlûk ve İlhanî (Garp Moğolları) devletlerini takliden Osmanlı devleti de memleketlerinde bulunan seyyid ve şeriflerin işleriyle meşgul olmak için ilk zamanlarda sâdât nikabeti ismiyle basit bir teşkilât vücade getirmiştir.

Sureti daha aşağıda görüleceği üzere *nakibü'l-eşraf* denilen seyyid ve şeriflerin nazırı tarafından verilen sâdât ve şerâfet vesikalarının dua kısmından sonrası çok defa Farsça olduğundan Osmanlı devleti bunu diğer teşkilâtı gibi Anadolu Selçukîleri veya İlhanîlerden almıştır.

Osmanlı devletinde *nakibü'l-eşraf* makamı 802 Ramazan (1400 Mayıs)'da Sultan Yıldırım Bayezid zamanında tesis olunarak Emîr Buharî talebelerinden Bağdatlı Seyyid Ali نطاع Nattâ b. Muhammed namında bir zat Türkiye'deki seyyid ve şeriflere nazır tâyin olunarak² kendisine Yıldırım Bayezid tarafından

¹ Bu hususta Sultan I. Murad b. Orhan'ın 787 H. (1385 M.) tarihli verdiği sâdât beratı sûretinden :

Sebeb-i tahrir ve mücib-i tastir hükm-i nâfiz-i meymun... oldur ki Dârende-i mektub Tirmizî'li Seyyid Büzürk Ali'yi yeniçerilerden İlyas b. Abdullah ve İskender b. Abdullah şehid edib merhum Seyyid Büzürk Ali'nin oğulları yaslariyle kapıma gelib ettiler, bizim atamız sizin duacımız idi. Biz fakir kullarımız dahi size duacılaruz; biz kullarına bir hüküm sadaka eyle ki sizden sonra gelen bizi ve evlâdımız ve kullarımız ve karaveşlerimizi (cariyelerimizi) incitmiyeler. Hem şimdiye değin atamız bir tane öşür vermedi ve koyun hakkın vermedi. Biz kullarınıza bir ihsan eyle, bizden ve evlâdlarımızdan öşürlerin ve koyunların hakların kimesne talep etmiyeler deyicek emrolundu ki bu sâdâtların evlâdları ve kulları karaveşleri bir damla kanları deme can ola, anlar benim defterimden (vergi ve öşür defterinden) ihrac olalar. Her kim bu hükmü görüb Seyid Büzürk aslın yazarlara lânet ba-lânet olsun. Rumeli kadıları ve sancakbeyleri ve subaşlar sipahiler her hanginizin yerinde eker ve biçerse bir tane öşrin almayasız ve koyunlarından hak almayasız. Ben bağışladım canım için olsun. Benim devletime duaya meşgul olalar... benden sonra her kim gele bu hükmü tutmayanları yer ve gök kabul eylemesin..." *Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuası*, sene 5, s. 244.

² Şakayık zeyli (Atâyî), s. 176. Kavanin-i teşrifat mecmuasıyla دوحۃ النقا *Devhatü'n-nükaba*'da Seyid Ali Nattâ'nın Aşık Çelebi'nin ceddî bulunduğu ve Emîr Sultan ile Bursa'ya geldikten sonra sâdâta nazır tâyin edildiği beyan edilmektedir. *Hammer (Ata Bey tercümesi)*, c. IV, s. 91'de sâdâta nezaret vazifesinin Çelebi Mehmed zamanında ihdas edildiği zikrolunmaktadır.

Bursa'da yaptırılmış olan *İshakiye zaviyesi*'nin tevliyeti verilip bu tevliyetin evlâdına da intikalı şart konmuştur¹.

Ankara muharebesinden sonra *Bursa*'da Molla Fenârî ve Mehmed Cezerî ile beraber Timur kuvvetleri tarafından esir edilen Seyyid Mehmed Nattâ serbest bırakıldıktan sonra hacca gitmiş ve II. Murad zamanında tekrar *Bursa*'ya gelerek eski vazifesi olan *İshakiye* mütevelliliğinde bulunmuştur². Seyyid Mehmed Nattâ'dan sonra oğlu Seyyid Zeynelâbidin de babası gibi seyyid ve şeriflere nazır olmuştur³. Zeynelâbidin'in ölümünden sonra Fatih Sultan Mehmed bu makamı lâğvetmiş ise de sonraları seyyidlik iddiasında bulunan bazı şahıslar meydan almış olduklarından bu işin yeniden bir nizama bağlanmasına lüzum hasıl olmuştur⁴.

Nakibü'l-
Eşraflık

Sultan II. Bayezid zamanında pâdişahın hocası Seyyid Abdüllah'ın oğlu Seyyid Mahmud 900 H. (1494 M.)'de şerif ve seyyid teşkilâtının başına getirilmiştir⁵. Seyyid Mahmud, Arap memleketlerinde seyyid ve şeriflere nezaret eden reise *Nakibü'l-eşraf* denildiğini görmüş olduğundan hükümete vaki teklif üzerine bu unvan kendisine verilerek⁶ Nakibü'l-eşraf makamı Osmanlı saltanatının ilgasına kadar devam etmiştir. Seyyid Mahmud, 941 H. (1534

¹ Ebû İshak Kâzerunî 352 H. (963 M.)'de *Şiraz*'da *Kâzerun* kasabasında doğmuş ve 426 H. (1034 M.)'de vefat etmiş olup *Kâzeruniye* tarikatının müessesidir. Ebû İshak, *İran*'da islâmiyetin yayılması için çalışmıştır. *Bursa*'da *Kâzeruniye* tarikatına mensup dervişler için *İshakiye* zaviyesini Yıdırım Bayezid yaptırmıştır. *İshakiye zaviyesi*'nin 802 H. (1400 M.) tarihli vakfiyesi fotoğrafı ile birlikte Profesör Adnan Erzi tarafından Vakıflar Dergisinin ikinci cildinde (S. 424) neşredilmiştir.

² سيد علي ناطع Seyyid Ali Nattâ'nın Türkiye'ye avdeti Şehzâde Mehmed'in (Fatih) sünnet olduğu tarihe rastladığından Seyyid Nattâ sünnet düğünü hediyesi olarak nakışlı bir yemek sofrası hediye eylemiş ve o tarihe kadar böyle bir sofra görülmemiş olduğundan makbule geçmiştir.

³ *Şakayık zeyli (Atâyi)*, s. 161.

⁴ *İshakiye zaviyesi*'nin 884 H. (1479 M.)'de Fatih zamanında tamir edildiğine göre sâdât nezaretinin bu tarihte tekrar ihya edilmiş olması muhtemeldir.

⁵ Seyyid Mahmud, meşhur âlimlerden Tokatlı Molla Lutfi'den ders görmüştür (*Şakayık tercümesi*, s. 342).

⁶ *Şakayık zeyli (Atâyi)*, s. 176.

M.)'de *Nakibü'l-eşraf* makamından ayrılarak yerine *Taşkent*'li Seyyid Muharrem Efendi tâyin edilmiştir¹.

Nakibü'l-eşrafların ilk zamanlarda devlet hazinesinden yevmiyeleri yirmi beş akçe olup sonra artarak XVI. asır sonlarında yetmiş beş akçeye çıkarılmış daha sonraları bu miktar artmıştır.

**Nakibü'l-eşraf
tâyini**

Nakibü'l-eşraf ulema sınıfından olmakla beraber XVII. asır sonlarına kadar mutlaka yüksek ulemaya mahsus bir makam değildi; fakat bu

tarihten itibaren sâdâtın olarak bu makama geçecek İstanbul kadısı ve kazasker mâzullerinden haylı zatlar bulunduğu bundan sonra *Nakibü'l-eşraf* tâyin edilenler bunlar arasından tâyin olunmağa başlamıştır.

Nakibü'l-eşrafların kadılar gibi muayyen müddetleri olmadığından uzun seneler bu makamda kahr ve lüzumu halinde tebdil edilirdi. Nakibü'l-eşrafın değişmesinde yeni tâyin olunacak zat *Paşakapısı*'na yani Bab-ı âli'ye dâvet olunur ve teşrifatçı efendinin delâletiyle sadr-ı âzam tarafından ayakta karşılanırdı. Sadr-ı âzamanın huzuruna giren Nakib Efendi, onun eteğini öper ve oturulup kahve, gül suyu ve buhur ikramından sonra samur erkân kürkü giydirilerek memuriyeti ilân olunur ve eline nakibü'l-eşraflık beratı verilirdi².

¹ *Şakayık tercümesi (Mecdi)*, s. 342 ile *Devhatü'n-nükaba*'da Seyyid Mahmud'un vefatı 943 H. (1536 M.) tarihinde olup o tarihe kadar nakibü'l-eşraf olduğunu yazarlar; fakat Atâyî, Seyyid Mahmud'un 941 H. (1534 M.) 'de nakiplikten ayrılarak yerine Muhterem Efendi'nin tâyin edildiğini beyan etmektedir ki elimizdeki 942 Zilhicce (1536 Mayıs) tarihli olan siyadet beratı da Muhterem Efendi'nin bu tarihte nakibü'l-eşraf bulunduğunu göstermektedir.

² *İzzî tarihi*, varak 20. Bu hususta XIX. asrın ilk yarısındaki teşrifat defterinden şu kayıt vardır :

"11 Rebiulevvel sene 1237 (6 Aralık 1821) nakibü'l-eşraflık sâbıkâ *İstanbul* kadısı Şerif-zâde Esseyyid Ebû'l-Hayr Efendi hazretlerine tevcihinde Bab-ı âli'ye gelip Çinili odada ârâmdan sonra örf ve muvabbidi kürkü ile bulunduğu halde teşrifatçı efendi vesatetiyle oda-i mezkûrdan kaldırılıb huzur-ı hazret-i sadr-ı âliye duhulde minderden aşağıda istikbal resm-i damen-bûs bâde'l-icra kuud ve örfî küçük tepeli kavuğu tebdil ve kahve ve çubuk ve gülâb ve buhur merasiminden sonra bilâ kırâe (yani beratı okunmayarak) erkân samur kürkü ilbas ve teşyi ve resm-i damen-bûs-ı sadr-ı âliden sonra avdet eylenmiştir" *Defter-i yevmiye-i oda-i teşrifat, Kâmil Kepeci tasnifi, mükerrer* Nr. 676, s. 45.

Nakibü'l-eşrafın resmî elbiseleri XVIII. asırdan itibaren kazasker elbiselerinin aynı olup başındaki *örf* denilen kavuğun yerine *küçük tepeli* denilen kavuk giyip üzerine sâdâta mahsus yeşil sarardı. Kazaskerlikte bulunmuş ise *örf* giyerdi.

Anadolu kazaskeri mâzullerinden olan Malûl-zâde Seyyid Mehmed Efendi 984 H. (1576 M.) 'de nakibü'l-eşraf olup nakiblik üzerinde kalmak üzere Rumeli kazaskeri ve oradan da yine nakib-ü'l-eşraf olarak şeyhulislâm olmuştur. Nakibü'l-eşraf makamı üzerinde kalmak suretiyle şeyhulislâm olan bundan başka kimse yoktur. Şeyhulislâmlıktan azlinden sonra nakiblikde ibka edilmiştir¹.

Malûl-zâde'den başka şeyhulislâm olanlardan nakibü'l-eşraflıkta bulunmuş bir hayli zat vardır ve Erzurum'lu Seyyid Feyzullah, Paşmakçı-zâde Seyyid Ali ve oğlu Seyyid Abdullah, Ak Mahmud-zâde Zeynelâbidin, Şerif-zâde Seyyid Mehmed Şerif, Mirza-zâde Seyyid Mehmed Said, Karahisarlı Seyyid İbrahim, Dürri-zâde Mehmed Ârif, Seyid Yahya Tefik, Seyyid Mehmed Ataullah, Dürri-zâde Seyyid Abdullah, Surre Emini-zâde Seyyid Mehmed Âbidin, Yasinci-zâde Abdülvehhab, İsmet Bey-zâde Ârif Hikmet Bey bunlardandır².

Nakibü'l-eşraf dairesi

Bu makamda bulunanların kendi konaklarında daireleri ve maiyyetlerinde hizmet eden adamları vardı. *Nakibü'l-eşraflar*, eyâlet, sancak ve kazalardaki yine seyyid veya şeriflerden olan kaymakamları vasıtasıyla Türkiye'deki bütün seyyid ve şeriflerin isimlerini havi defterleri tutarlardı. Sâdât veya şürefadan hepsinin isim ve hüviyetleri, siyâdet veya şerafet silsilesi, evlâdı, ahval ve ahlâkı, ikametgâhları (*şecere-i tayyibe*) denilen bu defterde kayıtlı idi.

Seyyid ve şeriflerin kanun ve âdetlere aykırı hareketleri vukua geldiği takdirde *İstanbul*'da ise nakibü'l-eşraf taşralarda iseler nakibü'l-eşraf kaymakamları tarafından cezaya çarptırılırlardı.

¹ *Peçevi tarihi*, c. II, s. 32.

² Şeyhulislâm olan bu zatların çoğu aslen Türk oldukları halde nesli Peygamberîye intisabın şerafetine mebni baba, ced veya kendileri birer siyadet beratı tedarikiyle bu makama gelmişlerdir. Bir zamanlar zat mühürlerinde (Seyyid) mahlaslı bir hayli zat vardı ki bunların beratları da yoktu.

Bunların dairelerinde kabahatlilerin hapsi için hususî bir yer vardı; burada suçlu ve borçlu olanlar hapis olunurlardı. Bu nakib-ü'l-eşraf tevkihhanesi nakibü'l-eşrafın başçavuşu denilen maiyeti memurlarından birisinin nezareti altında bulunurdu¹.

Nakibü'l-eşraf-ın maiyeti *İstanbul'daki teşkilâtta Nakibü'l-eşrafdan sonra en büyük makam alemdarlık idi. Alemdar, seferler esnasında pâdişah tarafından bizzat vezir-i âzama teslim edilen sancağ-ı şerif'i taşırdı. Pâdişah sefere gittiği vakit Nakibü'l-eşraf da maiyyetinde bir kısım sâdâtla beraber sefere giderdi.*

Yukarıda bilmünasebe söylendiği üzere Nakibü'l-eşrafın vilâyet, sancak ve kazalarda seyyid ve şeriflerin defterlerini tutan ve (*nakibü'l-eşraf kaymakamı*) denilen vekilleri vardı². Bunlar muntakalarındaki sahte seyyid ve şerifler hakkında takibatta bulunarak keyfiyeti nakibü'l-eşrafa yazar ve anın da hükümete bildirmesi üzerine bunların başlarından yeşil sarıkları alınır, dinlemeyenler ceza görürlerdi.

Seyyid ve şeriflerden birisinin cezalandırılması lâzım gelse ibtida başında emirlik alâmeti olan yeşil sarıklı başlığı alınarak öpülür ve sonra dayak atılarak dayaktan sonra başlığı iade olunurdu.

Nakibü'l-eşrafın hükümetle muhaberesinde merci-i sadr-ı âzam olup bunu, arada hiç bir vasıta olmadan yapardı³. Bütün mahkemelerde ve divanlarda dâvacılar arasında seyyid ve şerifler ve

¹ *Hatt-ı hümayun vesikaları, sandık numarası 226, hatt-ı hümayun numarası 91.* Burada hatt-ı hümayuna ilâk olarak üç vesika vardır. II. Mahmud borçları dolayısıyla nakibü'l-eşraf konağında mahbus bulunan seyyidlerin borçlarının ödenmesi için on bin kuruş göndermiştir (*Hatt-ı hümayun vesikaları, numara 6846*).

² *Kıdvettü's-sâdâtî'l-kiram kaimmakamımız esseyyid Osman Çelebi dâme şeref-i siyadetühu bade't-tehiyyetu'l-vâfiye inha olunur ki Harmançık ve Tomaniç ve Atranos kazalarında olan sâdât-ı kiram sizden hoşnud oldukları tarafımıza bâ-arz inha olundugına binaen hizmet-i celile-i mezkûre tarafımızdan cenabınıza işbu erbaa aşer ve mieteyn ve elf Saferü'l-hayır gursesinden kemakân ibka olunmuştur.....* (Seyyid Muhammed Ataullahü'l-Hüseynî en-nakib ale'l-eşraf), Topkapı sarayı Arşivi, 8400 B.

³ *İbnülemin tasnifi, Tercihat vesikaları, Nr. 973.*

kadılar bulunduğu takdirde bunların dâvalarına diğerlerinden evvel bakılırdı¹.

Nakibü'l-eşraf'a
ait müteferrik
malûmat

Pâdişah cülûslarında hükümdara ibtida nakibü'l-eşraf biat edip dua eder; anı mütaakıp teşrifat sırasıyla biat yapılırdı. Bayram tebriklerinde de yine nakibü'l-eşraf tebrik ile dua ettikten sonra diğer tebrikler yapılırdı; her iki tebrikde de rütbesi ne olursa olsun Pâdişah nakibü'l-eşrafa ayağa kalkar ve alkış yapılırdı². Bu tebrik merasiminde Rumeli veya Anadolu kazaskeri ise sırası gelince o zaman da ikinci defa tebrik yapardı³.

Osmanlı nakibü'l-eşraflarının unvanları *seyyid* olduğuna göre bunların Hüseyinî yani Hazret-i Hüseyin'in evlâdından oldukları anlaşılmaktadır; verdikleri vesikalarda da imzaları *Hüseyinî*'dir.

Pâdişah'la beraber sefere giden nakibü'l-eşraf sancağ-ı şerif dibinde yürüyüp maiyyeti olan seyyid ve şerifler ise *tûğ-ı hümayun* dışında giderlerdi⁴. *Sancağ-ı şerif*'in gerek *İstanbul*'dan çıkı-

¹ D'Ohsson, c. IV, s. 559.

² 999 H. (1590 M.) tarihli kanun mûcibince cülûs ve bayram tebriklerinde ibtida Pâdişah hocasının ve anı mütaakıp nakibü'l-eşrafın el öptükleri ve daha sonra Kırım Han zâdelerinin yine el öptükleri görülüyor (*Nîmeti Efendi kanunnâmesine ilâve kanun*, s. 64). XVII. asır başlarında ise ibtida Kırım hanları evlâdından İstanbul ve civarında bulunanların ve onu mütaakıp nakibüleşrafın el öptükleri anlaşıyor (*Zübdetü't-tevarih*, c. II, s. 312) Riko, XVII. asrın ikinci yarısına ait eserinde yanlış olarak nakibü'l-eşrafın şeyhulislâmdan sonra tebrik ettiğini ve Pâdişahın, nakibin omuzlarını öptüğünü beyan ediyor (*Fransızca tercümesi*, s. 389). XVIII. asra ait teşrifat defterlerinde ise cülûs ve bayram tebriklerinde nakibü'l-eşrafın el öptüğü sırada Pâdişahın ayağa kalktığı ve nakibü'l-eşrafın dua ederek avdetini mütaakıp Kırım Han-zâdelerinin tebrik ile etek öptükleri yazılmıştır (*Maliyeden arşive devredilen 29 numaralı teşrifat defteri*, varak 6). Merhum Arif Paşa'nın (Mecmua-i Tesavir-i Osmaniye) isimli eserinde nakibü'l-eşrafın ibtida tebrik yaparak etek öptüğü ve tebriki mütaakıp on adım kadar geri çekilerek dua eylediğini ve pâdişahın onun siyadetine hürmeten ayağa kalktığını zikrediyor (S. 7). *Kavanin-i Teşrifat* isimli eserde (*Universite kütüphanesi*, Nr. 220 varak 30) nakibü'l-eşrafın biatlerde ve iki bayramda el öpmeye cümleye tekaddüm ederek pâdişahların sülâle-i Hâşimiye'ye hürmeten ayağa kalktıklarını yazıyor.

³ *Teşrifat-ı kadime* (Esad efendi), s. 48.

⁴ Abdurrahman Paşa kanunnâmesi (*Millî Tetebbular mecmuası*), sayı 3, s. 533; *Nîmeti Efendi kanunnâmesi*, s. 40 (*Kanun-i Alay kısmı*).

şında ve gerek *İstanbul*'a avdetinde –pâdişah *Edirne*'de ise oradan çıkışında ve avdetinde– seyyid ve şerifler tekbir ve salavat getirirdi. Muharebe esnasında sancağ-ı şerif dibinde aynı suretle tekbir ve salavat getirilirdi.

Pâdişah sefere gitmiyecek olursa nakibü'l-eşraf ordu ile beraber sancağ-ı şerifin gidiş ve gelişindeki merasimde şerif ve seyyidlerle beraber istikbal ederdi¹. Nakibü'l-eşrafların Pâdişah nezdinde itibarları büyük olup Sultan Ahmed camiinde mütad üzere okunan mevlid cemiyetine sadr-ı âzamanın mektubiyle dâvet olunarak geldikleri vakit yalnız olarak mihrabın sağ tarafında ve mahfil-i hümayunun altında etrafı yeşil perde ile kapatılmış yerde otururlardı². Hırka-i şerif ziyaretine de yine sadr-ı âzamanın dâvetiyle giderlerdi³.

Osmanlı pâdişahlarının cülûslarında bazı nakibü'l-eşraflar kılıç alayı merasiminde *Eyüp* türbesinde⁴ yeni Pâdişaha kılıç kuşatmışlardır⁵.

¹ Seferden avdetde sancağ şerif istikbali (*Nimeti Efendi kanunnâmesi*).

² *D'Ohsson, c. IV, s. 565; Mecmua-i Tesavir-i Osmaniye, s. 7.* Mevlid-i Nebvî okunduğu sırada nakibü'l-eşrafın dâvet edilmesi pek tabii olup rütbeleri-ne göre bunların teşrifatta yeri olmadığından ve kendilerinin yüksek rütbeli ulemadan aşağı oturtulması da muvafık görülmediğinden mevlid cemiyetine geldikleri zaman nakibü'l-eşrafın camiün sağ tarafındaki köşe, yeşil perdelerle kapanıp içerisi tefriş olunarak mevlid-i nebevî sonuna kadar yalnız olarak orada oturmaları hakkında Sultan I. Ahmed bir kanun yapmış ve bu kanun Sultan Ahmed camiinde mevlid okunduğu müddetçe devam etmiştir (*Enderun tarihi, Atâ Bey, c. I, s. 238*).

³ Şerafetlû ve semahatlû efendi Hazretleri,

İnşallahü teâlâ yarınki gün sertac-ı ebrar ve ahyar olan cedd-i emced büzürk-varları habib-i hüdavend muhtar aleyhissalavatullah'ül-gaffar hazretlerinin takbîl-i dâmen-i hırka-i pür-berekâtları saat.... muayyen olmağın vakt-i mezkûrede Ayasofya-i kebir cami-i şerifinde vezir soffasında habere müterakkiben meks buyuralar (*Başvekâlet Arşivi 29 numaralı Teşrifat defteri, varak 226*).

⁴ *Eyüp*'te medfun ola zat eshab ve ensardan olup ismi Halid b. Zeyd ve künyesi Ebû Eyyup'dur. İlk İslâma gelen Medine halkından olup Hazret-i Peygamber *Mekke*'den *Medine*'ye hicretlerinde Hazret-i Halid'in evinde misafir olarak kaldığından kendisine *mihmandâr-i Peygamberî* derler. Emevîler zamanında gazaya iştirak ederek Arapların *İstanbul*'u muhasarasında bulunmuş ve muhasara esnasında vefat etmiştir.

⁵ Osmanlı Pâdişahlarından III. Ahmed, I. Mahmud ve III. Mustafa'ya şeyhülislâmlarla beraber nakibü'l-eşraf kılıç kuşanmışlardır. IV.

Siyadet hucceti Evlâd-ı peygamberiden olanların ellerinde siyadet beratı denilen ve o sülâleye mensup olduğunu gösteren huccetleri vardı. Sâdâttan olduğunu iddia eden kimse bu iddiasını seyyidlerden olan şahitlerle ispat ederek nakibü'l-eşraf defterine kayıt olunurdu; elimizdeki iki huccet sureti XVI. asırda nakibü'l-eşraf Seyyid Muhammed Muhterem b. Seyyid Taceddin Ali'nin olup birisinin tarihi 18 Zilhicce 942 (8 Haziran 1536) ve ikincisinin 9 Safer 943 (28 Temmuz 1536)'dür; isim, tarih ve şahitlerin isimlerinden başka birbirinin aynı olan beratlardan birisinin sureti aynen şöyledir :

بسم الله تيمناً بذكره الجليل

حرره اقل العباد الفنى الحبيب

محمد محترم بن سيد تاج الدين علي الحسيني النقيب

بمحروسة قسطنطينيه صانها الله عن البلية

Mühür

الحمد لله العليم الذي انبت شجرة السيادة من ارض السعادة بالنصرة و اليها المختص من اثر فيضان الماء الحكيم الدين اثبت به نسباً و صحراً فصارت كشجرة طيبة اصلها ثابت و فرعها في السماء والصلوة والسلام على من اصطفاه بالنسب الاعلى و الحسب الاسنا وعلى سائر الرسل و الانبياء و على آله و اصحابه و البررة الاتقياء.

بعد از حمد ملك و دود و درود اعلام مشاهير خواص و جواهر عوام ميگرداند كه موجب تحرير قلم و تسطير اين رقم آنست كه جناب شرافتمآب شريف فرهاد بن شريف مرسل سلسلوى اثبات نسب شريف خود را در مجمع سادات و اشراف بشهود معدل و مزكى نمود و چون بر مقتضاي شريعت غرا از شايبة كذب و خلاف مبرا بود. حكم شرعى بر ثبوت صحت نسب او كرده شد و اين چند كلمه بر سبيل حجت مرقوم كردد. متوقع آن كه سادات عظام و اشراف كرام طريقه اعزاز و احترام شريف المذكور را مرعى دارند و اعانت مشارالها را از لوازم مروت و اخوت يقين شمارند. جرى ذلك و حرر في اليوم الثامن عشر من ذى الحجة سنة اثني و اربعين و تسماية شهود الحال

سيد رمضان ابن سيد علي سيد رمضان ابن سيد محمد سيد محمد سيف
انقروى مرزيفونى ابن سيد يحيى

Bu siyadet huccetin üst kenarındaki nakibü'l-eşrafın ismini havi kısım bizzat nakibin kendi el yazısıdır. Bu huccetin altında isimleri görülen şahitler huccetin verilmesinden bir buçuk ay sonra diğer bir huccette de (9 Safer 943 tarihli huccet) yine şahitlik etmişlerdir.

Mustafa ile II. Mahmud'a da yalnız nakibü'l-eşraf kılıç kuşanmışlardır (*Saray Teşkilâtı*, s. 191).

Bu berattan anlaşıldığına göre, *Silistre*'li Mürsel oğlu Ferhad, kendisinin sâdâttan olduğunu iddia ederek göstermiş olduğu dört şahitle şeriflerden (Hazret-i Hasan evlâdından) olduğunu ispat ederek yukarıda suretini koyduğumuz huccet kendisine verilip bunda seyyid ve şeriflerin kendisine lâzım gelen kardeşliği yapmaları tavsiye edilmiştir.

Seyyid ve şeriflere verilmiş olan bu huccetlerin hepsi doğru olmayıp iltizam, iltimas ve para mukabilinde verilmiş olanları da vardı¹. Zannıma göre, yukarıya sûretini kurduğumuz da öyledir.

Riko (*Osmanlı İmparatorluğunun zaman-ı hâzırasına ait tarihi*) isimli eserinde şerif ve seyyidlerin sülâle-i peygamberîden olmalarına mebni Türklerin bunlara fevkalâde hürmet ve tâzim gösterdiklerini ve bunların, kendilerine verilen imtiyazlar sevkiyle sû-i istimallerini önlemek için kendilerine *nakibü'l-eşraf* unvaniyle bir reis tâyin edilmiş olduğundan bahis eyledikten sonra seyyid ve şeriflerin deftere kayıtlılarından şu suretle bahsetmektedir :

“*Nakibü'l-eşraf*’ın maiyyetinde çavuşlar ve ağalar vardır; nakibü'l-eşraf kendisine tâbi olanların (şerif ve seyyidlerin) hayat ve mematına hâkimdir; yani îdam ettirebilir, af etmeğe de muktedirdir; lâkin nakib, bu sülâleye mensup olanları halk huzurunda alenen îdam ettirmez. Bunlar arasında Hazret-i Muhammed sülâlesinden neşet etmiş olduğunu ispat edecek pek az kimse varsa da nakibü'l-eşrafın teveccühüne mazhar olanlar küçük bir vesile ile o zümreye dahil olabilirler. Nakibü'l-eşraf bunu, kendisine tâbi olanları çoğaltmak için yapar ve bu kayıt ve kabulü kitaba uydurmak için bir şecere-i neseb tertip ve tanzim edilir ve bu sû-i istimale vâkıf olan Türkler eskisi gibi bunlara hürmet ve îtibar etmemektedir”².

¹ Yukarıda suretini naklettığımız huccete aynı şahitlerle bundan bir buçuk ay sonra verilmiş olan huccetin doğruluklarında şüpheliyim; fakat resmen verilmiştir.

² Riko (*Fransızca tercümesi*), s. 274.

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MÜFTÜLÜK VEYA ŞEYHULİSLÂMLIK

Müftü ve
Müftülük Osmanlılarda dört ehl-i sünnet mezhebinden *hanefî* fıkı üzerine kendisine sorulan umumî ve hususî şer'î ve hukukî meselelere ait dinî hükümlere uyarak karar veren zata *Müftü* ve verilen karara da *Fetva* adı verilmiştir. Müftülere *şeyhulislâm* unvanı da verilmiştir.

Müftü, kendisinden fetvası istenilen meseleleri hanefî fıkına dair (المختار فى فروع الحنفية *el-Muhtar fi fûrûi'l-hanefiyye*)¹ ve yine fûrû-i hanefiyeden كنز الدقائق *Kenzü'd-dekayık*² ve وقاية الرواية فى مسائل مجمع البحرين و الهداية *Vikayetü'r-rivâye fi Mesaili'l-hidaye*³ ve مجمع البحرين ملحق Mecmau'l-bahreyn ve Mülteka'n-nehreyn⁴, Muhtasarü'l-Kudurî⁵ ile bunların şerh ve haşiye ve diğer Hanefî fıkına ait eserlere müracaat etmek suretiyle verirdi. XVI. asırda Halebî İbrahim Efendi⁶ meşhur ملحق الإبحر *Mülteka'l-ebhar* isimli eserini yazarak sonradan gelen müftülerin işlerini kolaylaştırmıştır. Osmanlı müftülerinin bazıları vermiş oldukları fetvaları bir eser halinde ya bizzat toplamışlar ve yahut toplatmışlardır ki bunlardan bir kısmı basılmıştır ve matbû olma-

¹ المختار *El-muhtar*, 683 H. (1284 M.) 'de vefat eden Mecdüddin Abdullah Musulî'nin eseri olup şerhleri, şerhlerinin şerhleri ve muhtasarı vardır.

² كنز الدقائق *Kenzü'd-dekayık* 710 H. (1310 M.) 'de vefat etmiş olan İmam Ebî'l-Berekât Hafızüddin Nesefî'nin eseridir. Bunun da birçok şerhleri vardır.

³ وقاية *Vikaye*, Sadrü's-şeria Ubeydullah Mahbubî'nin oğlu Burhanü's-şeria Mahmud'un eseridir. Hidaye mesailine dair pek kıymetli bir eser olup bir hayli Osmanlı âlimleri şerh ve haşiyeler kaleme almışlardır.

⁴ مجمع البحرين *Mecmau'l-bahreyn* 694 H. (1295 M.) 'de vefat eden İbn Sââtî diye meşhur İmam Muzafferüddin Ahmed'indir. Bunun da şerhleri vardır.

⁵ Yine fûrû-i hanefiyeden olan *muhtasar Kudurî* 428 H. (1037 M.) 'de vefat eden Bağdatlı İmam Ebî'l-Hüseyn b. Muhammed el-Kudurî'nin mühim telifidir. Kezâ şerhleri vardır.

⁶ Halebî İbrahim Efendi Kanunî Sultan Süleyman devrinde yaşayan meşhur âlimlerden olup 956 H. (1552 M.) 'de vefat ederek *Edirne Kapısı* kabristanına defnedilmiştir.

yanlar da kütüphanelerimizde mevcuttur. Bu fetvaların ne suretle verildiği bu bölümün sonlarına doğru gösterilmiştir.

Osmanlılarda müftülük ile kadılık ayrı ayrı olup bazan, fakat nâdir olarak XVI. asır ortalarına kadar birleşirdi; fakat bu tarihten sonra müftü bütün ilmiye sınıfının reisi olup müderrislerle mevali denilen kadılar da bunun idaresine verilmiştir. Sonradan umumî olarak *şeyhulislâm* denilen ve ulemanın mercii olan müftülerden başka vilâyet, sancak ve kazalarda da halkın sorukları şer'î suallere cevaplar veren müftülükler vardı¹.

Osmanlı kaynaklarında en yüksek ilmiye makamı sahibi, XVII. asır sonlarına kadar çok zaman müfti unvanını taşıırken XVIII. asırdan itibaren onun yerine şeyhulislâm tâbiri umu-
mileşmiştir.

*Şeyhulislâm
tâbiri*

Şeyhulislâm unvanı IV. hicret asrında (milâdî X. asır) kullanılmış ve fukaha arasındaki ihtilâflı meseleleri halletmiş olan yüksek âlim ve fakihlere âlem olmuştur. Osmanlılardan evvel diğer İslâm devletlerinde şeyhulislâm unvanını almış bazı mümtaz şahsiyetler varsa da bunlar, Osmanlılarda olduğu gibi ilmiye sınıfının en yüksek resmî makamını ihraz etmiş zevat demek olmayıp ulemanın mercii de değillerdi; fakat ehl-i sünnet mezhebi (kitap, sünnet, icma-ı ümmet, kıyas-ı fukaha) üzere fetva vermek, şer'î meseleleri halletmek, selâhiyetini haiz olan ve mesleğinde imam addedilen *Semerkind*'li Ali b. Mehmed b. İsmail Espicai (vefatı 535 H.=1140 M.) ve saire gibi bazı büyük mütehasşis (mütebahhir) âlimlere ve hattâ Sofiye ricalinden *Pir-i Herat* denilen Ebû

¹ *Telhisü'l-beyan fi Kavânin-i Âl-i Osman*, varak 139. Vilâyet, sancak ve kaza müftüleri de halkın şer'î meselelerine dair fetvalar verirlerdi. Bu fetvaların formülü şeyhulislâmın fetvalarındakinin aynı idi. Bu müftülerin tâyinleri şeyhulislâma ait olup kendilerine gönderilen rûûslar daki tavsiyelere göre harekete mecbur idiler. Bu müftüler verdikleri fetvaların üstüne nerenin müftüsü olduğunu beyan ile mühürlerini basarlar ve verdikleri fetvanın Arapça metni ile bunu hangi fetva kitabından aldıklarını zikrederlerdi. Herhangi mezhepten olursa olsun Osmanlı müftüsü verdiği fetvayı Hanefî mezhebi üzere verirdi; yalnız *Mekke*, *Medine*, *Kahire*, *Kudüs* ahalisinin mühim kısmı Şafîî, Malikî, Hanbelî mezheplerinde olduklarından buralara bu üç mezhebe mensup ayrıca üç müftü tâyin olunurdu. Müftü olmayan kazalarda bu işlere kadılar bakarlardı (*D'ohson*, c. IV, s. 584).

Abdullah Ensarî'ye (vefatı 481 H.=1088 M.) Şeyhulislâm unvanı verilmiştir. Bu tâbirden başka pek yüksek âlimlere *İmadü'l-islâm*, *Fahrü'l-islâm* ve *Rüknü'l-islâm* gibi unvanlar da verilmiş olduğunu görmekteyiz.

Osmanlılarda şeyhulislâm unvanının ilk zamanlarda hangi tarihlerde kullanılmış olduğunu sarîh olarak bilmiyoruz. Fakat Fatih Sultan Mehme'd'in tedvin ettirdiği kanunnâmede şeyhulislâm ve müftü diye iki unvanla da zikredilen zatın ulemanın reisi olarak kaydedilmekte ve daha sonraki tarih ve vesikalarda hem müftü ve hem de şeyhulislâm unvanları görülmektedir. Fatih'in kanunnâmesinde şeyhulislâm ile beraber Pâdişah hocaları da *serdâr-i ulema* olarak zikrolunmakta ve vezir-i âzâmın onları üst tarafında oturtması beyan olunmaktadır¹.

Şeyhulislâmlar hakkındaki bu kayıt, XVI. asrın ortalarına ve hattâ az daha sonraya kadar onların devletin bütün ilmiye sınıfının mercii demek değildi. Bunların fetva vermek kudretini haiz olmaları dolayısıyla bu yüksek derecelerine hürmeten verilmiş unvandı. Malûm olduğu üzere fetva vermek Hanefî fıkhını teferruatiyle bilmek demek olduğundan burada bulunan zatların hakikaten hakkiyle ehil olmaları şarttı. Bundan dolayı şeyhulislâm ulemanın reisi sayılmıştı.

XV. asırda kazaskerlerin yevmiyeleri beş yüz akçe iken şeyhulislâm veya müftü bunun beşte biri kadar yevmiye almakta idi².

Fatih Sultan Mehmed zamanında hocası Mollâ Gürani'ye fevkalâdeden olarak iki yüz akçe yevmiyeden başka aydan aya yirmi bin ve senede de elli bin akçe vermişti³. II. Bayezid devri âlimlerinden Hatib-zâde Muhyiddin Mehmed'in tekaüd maaşı yüz akçe iken o tarihte müftü olan Alâüddin-i

¹ "Şeyhulislâm ulemanın reisidir. Ve muallim-i sultanî dahi serdâr-i ulemadır. Vezir-i âzam onları riayeten üstüne almak münasibdir. Ama müftü ve hoca vüzeradan bir nice tabaka yukarıdır ve tasaddur dahi ederler" *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, s. 10.

² I. Murad zamanında (XIV. asrın ikinci yarısı) Fahreddin Acemî otuz akçe ile müftü olmuştu. O tarihlerde akçenin dördü bir dirhem gümüş olup kıymeti vardı (*Telhisü'l-beyan*, varak 141).

³ *Şakayık tercümesi*, s. 106.

Arabî'nin yevmiyesi yüz¹ ve yine Müftü Efdal-zâde'nin doksan akçe idi².

Osmanlı devletinin ilk devirlerinde müftülük ile kadılık ve hattâ müderrislik bir zat uhdesinde bulunmuş ise de nadirdi³. *İstanbul* fethini mütaakıp Hızır Bey hem kadı ve hem müftü olmuştu; Molla Husrev 877 H. (1472 M.) tarihine kadar *İstanbul* kadılığı ile müftülüğü cem etmiş ve sonra müftülük ilâve olarak Sahn-ı seman müderrisi Alâüddin-i Arabî'ye verilmişti⁴. Sonra müftülük, kadılık ve müderrislik ayrılarak Molla Husrev, Molla Güranî, Molla Arap, Ali Cemalî Efendiler müstakil müftü olmuşlar ve hattâ *Eyüp*, *Üsküdar* ve *Galata* fetvaları bunlara verilmişti. Bu müftülerin yevmiyeleri Molla Güranî'nin iki yüz akçesi müstesna olarak bu miktardan azdı.

Müverrih Âlî, Fatih zamanında *İstanbul* müftülüğüne kazaskerlikten mâzul olarak iki yüz akçe ile tâyin yapıldığını beyan etmekte ise de bu miktar katî ve muayyen değildir; meselâ XVI. asır başlarında Ali Cemalî Efendi'nin (Zenbilli Ali Efendi) müftülüğü zamanında II. Bayezid meşhur medresesini (şimdi Bayezid'de İnkılâp Müzesi) yaptırdığı zaman burada ders okutulmasını müftü olanlara şart koyduğundan Müftü Ali Cemalî Efendi'ye müderrislik maaşı olarak elli akçe tahsis etmiş bu suretle müftülük maaşıyla beraber müderrislik maaşı yüz elli akçe olmuştur⁵. Kanunî Sultan Süleyman, Ali Cemalî Efendi'nin yevmiyesine elli akçe daha zam ederek müftülük maaşı müderrislik maaşı ile beraber iki yüz akçe olmuş ve İbn Kemal de iki yüz akçe ile tâyin edilmiştir. Bu suretle iki yüz akçe ile müftü yâni şeyhulislâm tâyini Ebussuud Efendi'nin müftülüğüne kadar devam etmiştir.

Ebussuud Efendi (vefatı 983 H. = 1575 M.) ارشاد عقل السليم *İrşadü aklî's-selim* isimli meşhur tefsirinin bir kısmını 972 H. (1564 M.)'de Kanunî Sultan Süleyman'a takdim etmesi üzerine

¹ *Şakayık tercümesi*, s. 175.

² *Şakayık tercümesi*, s. 168.

³ Meşhur Molla Fenarî Bursa'da bu üç vazifeyi üzerinde toplamıştı. (*Şakayık tercümesi*, s. 49). Bundan başka Bursa, Edirne ve İstanbul'da böyle müftülükle kadılık cem edenler vardı (*Telhisü'l-beyan*, varak 141).

⁴ *Takvimü't-tevarih (Kâtip Çelebi)*, *Müteferrika tab'ı*, s. 182.

⁵ *Şakayık tercümesi (Mecdî)*, s. 35. O zamanki ulema bu kadar vazifeyi çok görmüşlerdir (*Telhisü'l-beyan*, varak 142).

Bayezid müderrisliği ile beraber üç yüz akçe zammiyle müftülük yevmiyesi birdenbire beş yüz akçeye çıkarılarak kazasker yevmiyeleriyle müsavî olmuştur. Ebussuud Efendi bir sene sonra tefsirini tamamlayarak takdim ettiği zaman yüz akçe daha ilâve olunmak suretiyle yevmiyesi altı yüze çıkarıldı¹ ve bunun üzerine müftülük hem mânen ve hem maddeten kazaskerliğin üstüne çıkarılıp kırk akçeden yukarı müderrislerle mevleviyetlerin tâyinleri müftü yani şeyhulislâmlara verildi.

Bu izahattan anlaşılacağı üzere müftülük, Ali Cemali Efendi'den itibaren ehemmiyet kesbetmeğe başlamış ve ondan sonra İbn Kemal Ahmed Şemseddin, Sadullah Sadi ve Ebussuud Mehmed Efendiler gibi değerli âlimler tam bir ehliyetle o makamın itibarını devam ettirmişlerdir². Şeyhulislâmlar ile kazasker ve İstanbul kadılarına da has ismiyle maaş verilmişti. XVIII. asır sonlarına yakın olarak gördüğümüz bir ruznâmçede şeyhulislâm olanların has ismiyle ayda 2083 kuruş maaşları vardı³.

Şeyhulislâmlığın
ehemmiyetinin
artması

Ebussuud Efendi müftü yani şeyhulislâmlığa gelinceye kadar kendisi de dahil olmak üzere muayyen bir yol yoktu; kazaskerlik mevleviyet denilen büyük kadılık ve müderrislik yapmış olanlardan münasipleri müftülüğe getirilmişlerdi⁴. Fakat Ebus-

¹ Pâdişah, Ebussuud Efendi'ye böyle fevkalâde ikram edince kazaskerleri de tatyib için onlara da onar mülâzım vermelerini emrederek bu da kanun oldu (*Telhisü'l-beyan*, varak 142).

² D'Ohson, Şeyhulislâmlığın Kanunî Sultan Süleyman zamanında Çivi-zâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin (vefatı 954 H.=1547 M.) zamanında meharret-i siyasiyesi sayesinde ehemmiyetinin arttığını ve aynı zamanda kazaskerlere tekaddüm ettiğini yazarak aynı zatı 1585'de yine müftü olarak göstermiştir. Halbuki Çivi-zâde Muhyiddin Mehmed Efendi Kanunî zamanında vefat etmiş olup D'ohson'un 1585'de ve Özdemir oğlu Osman Paşa sadaretinde şeyhulislâm olarak gösterdiği zat evvelki Çivi-zâdenin oğlu olup D'ohson baba ile oğlu karıştırmıştır.

³ *Topkapı Sarayı Arşivi*, Nr. 132 ruznâmçe kaydı. Burada Rumeli kazaskerlerinin ayda 143, Anadolu kazaskerinin 140 buçuk ve İstanbul kadısının (maişet-i kadî-i İstanbul) ayda beş yüz akçe aylıkları olduğu görülüyor.

⁴ Bu hususlara dair Şakayık tercümesi ile *zeyli Atâyi*'de bir hayli malûmat vardır.

suud Efendi'den itibaren şeyhulislâmlık Rumeli kazaskeri olanlara verilir oldu; bazan Anadolu kazaskeri veya bunun pâyeli-lerinden de getirilmiş ise de nadirdi.

Şeyhulislâm Bostan-zâde Mehmed Efendi zamanında (vefatı 1006 H.= 1598 M.) bunların yevmiyeleri yedi yüz akçeye çıkarıldı¹. Daha sonra elli akçe daha zammiyle yedi yüz elli akçe oldu. XVII. asırda şeyhulislâmların hazineinden maaş olarak yirmi dört bin dokuz yüz seksen akçe aldıkları görülmektedir ki² buna göre yevmiyeleri sekiz yüz akçeden ziyade tutmaktadır. Buna rağmen şeyhulislâmlar Divan-ı hümayun âzası olmamışlar, fakat nadiren şer'î bir meselenin halli için veyahut yanlış bir kararı düzeltmek üzere Divan-ı hümayuna dâvet edilmişlerdir³.

Osmanlı devletinde din asıl ve devlet onun fer'i olarak görül-
düğünden şeyhulislâm zâhiren vezir-i âzam ile aynı derecede sa-
yılmış ise de derecesi mânen ondan yüksekti⁴. Bir isyan vukuunda
pâdişah aleyhine fetva vereceği için, bilhassa idarenin zayıf zama-
nında kendisinden çekinilirdi.

¹ Atâyi, s. 411.

² *Kavânin-i Osmanî ve Râbta-i Âsiâne*, s. 40. XVII. asrın ikinci yarısın-
dan sonra şeyhulislâmların yedi yüz elli akçe yevmiyeleri üzerinden aylıklarının
yirmi iki bin beş yüz akçe olduğunu Hezarfen Hüseyin Efendi yazmaktadır.
(*Telhisü'l-beyan fi Kavânin-i Âl-i Osman*), varak 142.

³ Yavuz Sultan Selim'in yüz elli kişinin katli hakkındaki iradesini
doğru bulmayan Müftü Ali Cemalî Efendi dâvetli olmadığı halde Divan-ı
hümayuna gidip bunların katillerinin şeriate ve adaletle aykırı olduğunu arze-
derek bu cinayeti geri bıraktırmıştı (*Şakayık tercümesi*, s. 305). Kanunî Sultan
Süleyman zamanında ulemadan Molla Kabız isminde birinin Hazret-i
İsa'yı Hazret-i Peygamber'e tercih hususundaki iddiasına ikna edici cevap
veremeyen iki kazaskerin aczini *adil penceresi'*nden dinlemekte olan pâdişah
bu hale canı sıkılmış ve ertesi celsede Müftü İbn Kemal ile İstanbul kadısı
Sadullah Sâdî Efendi divana dâvet olunarak yaptıkları mübahesede Molla
Kabız'ı ilzam etmişlerdir (*Âli, basılmamış ikinci cilt, varak 19; Peçevî tarihi*,
c. I, sene 924 H. = 1528 M.).

⁴ "Şeyhulislâm, rütbe-i vekâlet-i kübra yani vezâret-i uzemadan âlâ değilse
bari beraber ve bazı hususa nazar olunsa andan bâlâterdir... Pâdişah-ı âli-cah
nazarında hallal-i müşkilâtı enam olan şeyhulislâm vüzeradan mukaddem olub
umûr-i diniyyede riyaset-i mutlaka sahibi olduğu cihetle vekâlet-i kübradan min-
vecih âlâ makamdır. Zira devlet umûr-i din üzerinde bina olunur, din asıl ve dev-
let onun fer'i gibi kurulmuştur. Yalnız din reisi şeyhulislâm ve devlet reisi
vezir-i âzam ve her ikisinin reisi Pâdişah-ı kâmkârdır." *Telhisü'l-beyan*,
varak 140.

Osmanlı vezir-i âzamlarının şeyhulislâmları ziyaretleri III. Murad zamanında ve 992 H. (1584 M.)'de kanun olup bu da müftülüğün ehemmiyetini arttırmıştı. Şeyhulislâmlara kışlık ve yazlık hil'at verilmesi Ebussuud Efendi'nin şeyhulislâmlığa zamanından itibaren¹.

Şeyhulislâmların müderris ve kadı tâyinleri 982 H. (1574 M.) tarihine kadar, müderris, mevali ve müftülerin tertip ve telhisleri hususu vezir-i âzamlara ait iken, vezir-i âzamların cahil olmaları sebebiyle bu iş şeyhulislâmlara bırakıldı. Hattâ Ebussuud Efendi vezir-i âzama tezkire yazarak (fetva ile meşguliyet, vaktimizi alırken bu bârî dahi üzerimize tahmin bize cevirdir) diye şikâyetle bulunmuştur.

İşte bu tarihten itibaren kırk akçeden yukarı Hâriç ve Dâhil müderrislikleriyle orduya tâyin edilecek kadılar² ve vilâyet, sancak ve kaza müftüleri³ imam, hatip ve müezzinlerin ve Konya'da post-nişin olan Çelebi Efendi'nin inhası üzerine mevlevî şeyhlerinin⁴ ve mevali denilen büyük kadıların ve kazaskerlerin tâyinleri şeyhulislâmlara verilip kazaskerlere ibtidadan (yirmi akçeden) kırk akçeye kadar olan müderrisliklerle kaza kadılıklarının tâyinleri bırakılmıştı⁵. Bundan maksat şeyhul-

¹ Telhisü'l-beyan fî Kavanin-i Âli-i Osman, varak 142; Kavanin-i Osmani ve Rabuta-i Asitane, s. 40.

² Ordu kadısı tâyini hakkında şeyhulislâmın sadr-ı âzama bir inhası: "Babadağı kadısı Şaban Efendi Bosna kazası pâyesiyle Serdar İbrahim Paşa Hazretleri yanında ordu kadısı tâyin buyrulmak rica olunur".

Mine'd-dâi li'd-devleti'l-aliyye

Ali el-fakir afa anhu

Bu inha sadr-ı âzama gönderilerek iradesi alınmıştır 14 Muharrem 1086 (İbnü'l-emin tasnifi, Tevcihat Nr. 14).

³ Şeyhulislâm vilâyet, sancak ve kaza müftülerini inha ederken "أنا إفتا إله مutasarrıf olup esahh-ı ekvâl-i eimme-i Hanefiyye'den naklini yazmak üzere emr-i şerif rica olunur" derdi (İbnülemin, Tevcihat kayıtları, Nr. 670, 674, 675).

⁴ İbnülemin, Tevcihat dosyası, Nr. 2077, 2078, sene 1126.

⁵ Âli (basılmamış ikinci cilt), varak 28b; Kavanin-i Âli Osman ve Rabuta-i Asitane, s. 41. Vezir-i âzam Nasuh Paşa ile şeyhulislâm Hoca-zâde Mehmed Efendi'nin arası açılarak, Sadr-ı âzam bazı medrese ve mollahıkları pâdişah I. Ahmed'e arz edince hükümdar, şeyhulislâmın göreceği işe "niçin müdahale ediyorsun" demesi üzerine Nasuh Paşa, Ebussuud Efendi'nin tezkeresini

islâmlığın en yüksek makam olması ve kazaskerlerle vezir-i âzam-
ların haksızlık yapmalarının önüne geçilmek istenmesi idi. Yapa-
cağı tâyinler hususunda kanun üzere şeyhulislâm, vezir-i âzam ile
görüşüp anlaştıktan sonra tâyin edilecek müderris ve mevali-
nin listesini bir telhis ile vezir-i âzama bildirip onun vasıtasıyla
Pâdişahın iradesini alırdı. XVII. asır sonlarıyla XVIII. asırda
vezir-i âzamların muvafakatlerinin alınması kazaskerlerle yüksek
mevaliye tahsis edilmiştir¹.

Mevali ve müderris tâyinlerinin kazaskerlerden alınarak
şeyhulislâmlara verilmesi sû-i istimali önleyemedi, hattâ Pâdişah
III. Mehmed –ki çok terbiyeli, mahcup ve saf kalbli idi– bir
gün mukarriblerinden birisine :

“— Dünyada sözüne sadık ve hak-şinas bir kimse bulama-
dım” diye şikâyet etmiş. Musahibi “neden böyle buyurdunuz”
deyince:

“— Evvelâ şeyhulislâm Bostan Efendi’ye iltifat eyledim;
derhal bir cahil kardeşini Rumeli kazaskeri etti ve iyi tahsil gör-

göstererek “bu benim vazifemdir, selefte vüzera göre gelmiştir” diyerek
Pâdişahın müsaadesini almıştı (*Telhisü'l-beyan, varak 144*). Bununla beraber
bu müdahale yalnız Nasuh Paşa ile kalmıştır.

¹ Vezir-i âzamla, şeyhulislâm anlaştıktan sonra müderris ve mevali
hakkında şeyhulislâmın takdim ettiği 1015 H. (1607 Mart) tarihli liste ile buna
ilişik olan telhis suretleri :

“Arz-ı bende-i bi-miktar budur ki Devletlû Pâdişahım,

Şam-ı şerif fetvası hâlâ münhaldır Kütahya kadısı dâileri fetva hizmetine
kadir olmağın Şam-ı şerif kazası tevcih buyurulub anun yeri Semaniye müderris-
lerinden Mevlâna Emîr Cenabî dâilerine ve anun yeri tarikleri üzere bir müs-
tahikkına inayet olunub ve bundan gayrı Ağras (Atabey) müftüsü fetvaya kadir
olmayıb ref'i lâzım olmağın İznik Dâhil müderrisi olan Mevlâna Abdullah'a
ve anun yeri Mahmud Paşa müderrisi dâilerine ve anun yeri Mehmed Ağa müder-
risi Hüsam-zâde dâilerine ve anun yeri Perviz Efendi Müderrisi İmam-zâde
dâilerine ve anun yeri imtihan ile kırktan mâzul bir duacılarına inayet olunmak
bâbında ferman Devletlû Pâdişahımdır”.

Vezir-i âzaman telhisi :

“Devletlû Pâdişahım,

Bu hususalar şeyhulislâm duacılarıyla müşavere olunub vech-i meşruh üzere
silsile olmak münasib görüb lââm buyurmuşlardır. Ferman Devletlû Pâdişahı-
mındır.” Sadr-ı âzam bu telhisinin üzerine Sultan I. Ahmed (*verdim*) hatt-ı
hümâyununu yazmıştır (*I. Ahmed Kartonlu numara 853*) bundan başka aynı
tasnifte 1781 numaralı diğer bir ulema tâyin silsilesi daha vardır.

memiş oğluna Selânik kadılığını rica eyledi. Bundan başka pederimin hocası Sadeddin Efendi'ye din ve devlet hayırhahı diye riayet eyledim, derhal o da genç bir oğluna Anadolu kazaskeri ve küçük oğlunu Edirne kadılığına arz edib mollalar arasında beni bed-nâm ve inde'l-ahali kendüsünü ve evlâdını rüsvay-ı âlem eyledi" dedikten sonra :

“— Eski hükümdarlar zamanında hocalar (Pâdişah hocaları) ve müftüler ulema menasibına karışmazlardı¹. Kaza kadılarını kazaskerler arz edib verilir ve sair ilmiye tâyinlerine vezir-i âzam bakar ve tefviz eylerdi” demiştir².

Özdemir oğlu Osman Paşa'nın sadaretinde merasim esnasında şeyhulislâmlar hünkâr hocalarıyla kazaskerlere te-kaddüm ettirilmiş³ ve bundan başka kazasker tâyinleri vezir-i âzâmın muvafakati alınmak suretiyle şeyhulislâma bırakılmıştır⁴.

Şeyhulislâm, vezir-i âzamla anlaşarak tâyin edeceği mevali ve müderrisîni havi listeyi vezir-i âzama bildirir ve o da bir telhis ile keyfiyeti pâdişaha arz ederek hatt-ı hümayunla tasdiki havi iradesini aldıktan sonra listeyi şeyhulislâma iade ederdi. Bazan fakat ender olarak aralarının iyi olmamasından dolayı vezir-i âzam, şeyhulislâmın inha ettiği tevcihatı yapmazdı ki şimdiye kadar bir tanesine tesadüf ettim⁵.

¹ Hoca Sadeddin Efendi, İlmiye tâyinlerine müdahale ederdi. Eğri seferinden avdetde gözden düşerek hem hocalıktan azledilmiş ve hem de ulema tâyinine müdahaleden menolunmuştur (*Naima tarihi*, c. I, s. 167).

² Âli (*Basılmamış ikinci cilt*), s. 328b.

³ Hammer (*Ata Bey tercümesi*), c. VII, s. 153,

⁴ Abdurrahman Paşa ve Nimeti Efendi kanunnâmeleri. Daha yukarılardaki bir notta kanun maddesi gösterilmiştir. II. Osman pâdişah olunca saltanatın babadan oğla geçmesi sebebiyle saltanata geçmek hakkı kendisinin iken amcası I. Mustafa'nın hükümdar ilân edilmesinden dolayı Şeyhulislâma kızarak ilmiye tâyinlerini ondan alıp hocası Ömer Efendi'ye verdiğinden Şeyhulislâma yalnız fetva işi kalmıştı (*Peçevî*, c. II, s. 370; *Naima*, c. II, s. 172 ve onlardan naklen Hammer (*Ata Bey tercümesi*), c. VIII, s. 184. Bu hal muvakkat olup sonra bu işler yine şeyhulislâma verilmiştir.

⁵ Yemişçi Hasan Paşa'nın sadaretinde onun şeyhulislâm Sunullah Efendi ile aralarının açık olmasına mebni şeyhulislâmın tertip ettiği tâyin ve tevcih silsilerini yerine getirmemiştir (*Fezleke*, c. I, s. 200).

Şeyhulislâmların Kazâ-i Tokat ber-vech-i arpalık Anadolu kazas-
vezir-i âzama kerliğinden münfasıl Feyzullah Efendi'ye sa-
gönderdikleri bazı daka ve inayet buyrulmak rica olunur. 16 Mu-
tâyin arızaları harrem 1079.

Mine'd-dâi Yahya el-Fakir

Bunu vezir-i âzam bir telhis ile pâdişaha arzedip iradesini aldıktan sonra şu buyruldu ile¹ şeyhulislâma iade etmiştir :

Sahh² sabıka Anadolu kazaskeri izzetlû Feyzullah Efendi hazretlerine izzetlû Şeyhulislâm Efendi hazretlerinin ilâmları üzere Tokat kazası arpalık olarak tevcih olunmak buyruldu. 18 Muharrem 1079³.

Diğer nümune :

Şeyhulislâmın tâyin arzı üzerine sadr-ı âzamin pâdişaha telhisi :

Arz-ı bende-i bî-miktar budur ki şevketlû ve kerametlû ve inayetlû pâdişâhım.

Kazâ-i Üsküdar sabıka Eyüp kadısı Şaban Efendi'ye, fazi-letlû Şeyhulislâm Efendi duacılarının işaretleri mücibince tevcih ve inayet buyrulmak bâbında ferman şevketlû pâdişahımdır.

Sadr-ı âzamin bu telhisinin üzerine Sultan IV. Mehmed (Avcı) (*verdüm*) hatt-ı hümayununu yazarak telhisi iade etmiştir⁴.

Diğer nümune :

İstanbul kadısı tâyini münasebetiyle Şeyhulislâmın inhası :

Kazâ-i İstanbul Mekke-i Mükerreme'den münfasıl Mustafa Efendi dâilerine sadaka buyrulmak rica olunur.

Mine'd-dâi li'd-devleti'l-Osmaniyye

Yahya el-Fakir

Kezâ bu inhayı vezir-i âzam pâdişaha telhis ederek iradesini aldıktan sonra 25 Zilkade 1083 (Mart 1673)'de şeyhulislâmın

¹ *Buyruldu*, vezir-i âzamin muvafakatini havi derkenar.

² صح Sahh vezir-i âzamin buyruldusunun kenarındaki işaret olup verilen emrin doğru ve hilesiz, sahih olduğuna işarettir.

³ Müderris ve kadı tâyinleri dolayısıyla sardar-ı âzamların pâdişaha arızalar ve bazan da şeyhulislâmların tâyin listesi zâyi olduğundan ben bulduklarımın bazılarını koydum.

⁴ *İbnülemin tasnifi, Tevcihat vesikaları, Nr. 79.*

inha arzıası üzerine (*ba-hatt-i hümâyün buyruldu*) ibaresini yazarak iade etmiştir¹.

Müderriş tâyinleri hakkındaki muameleler :

Medrese-i Turhan Bey der-Yenişehir (Tırhale Yenişehir) : Medrese-i mezbûre mahlûl olmağın kırktan münfasıl² Mehmed Efendi'ye *Hâriç* (İbtida-i hâriç) itibariyle sadaka buyrulmak rica olunur.

Mine'd-dâi li'd-devleti'l-Osmaniyye

Yahya el-Fakir

Bunun üzerine vezir-i âzam (mucibince rûûs-ı hümâyün verilmek buyruldu fi 27 Şevval 1084) yazarak kâğıdı rûûs kalemine göndermiştir³. Rûûs kaleminden de müderrişlik rûûsu verilirdi.

Şeyhulislâm Çatalcalı Ali Efendi'nin 1090 Şevval (1679 Kasım) tarihli medrese tevcihine dair arzıası⁴.

Medrese-i Molla Husrev der Bursa, *Bursa'da* Erzincan'lı müderriş Abdülkerim Efendi'ye Dâhil ile, yeri (yani Erzincanî müderrişliği) tevliyetle Bursa'da Çendik müderrişi Hasan Efendi'ye Dâhil ile; yeri Bursa'da Peri Peyker müderrişi Mehmed Efendi'ye *Hâriç* hareket-i misliyyesiyle⁵; yeri Kırktan münfasıl Abdurrahman Efendi'ye *Hâriç* elli ile sadaka buyrulmak rica olunur.

Mine'd-dâi Ali el-Fakir

Sahh حـ mucibince tevcih olunmak buyruldu 91L (Şevval) sene 90 (1090)

XVIII. asır ortalarında ve I. Mahmud zamanında şeyhulislâmın ilmiye tevcihatına dair gönderdiği mektup üzerine vezir-i âzaman pâdişaha arzıası ve hatt-ı hümâyün :

“Arz-ı bende-i bi-miktar budur ki şevketlû, kerametlû, kudretlû mehâbetlû veliyyü'n-nimetim efendim pâdişâhım,

¹ *İbnülemin tasnifi, Tevcihat vesikaları, Nr. 35.*

² *Kırktan münfasıl* demek kırk akçe yevmiyeli medreseden münfasıl, yani ayrılmış demektir. Böyle bir müderriş *İbtida-i hâriç* medreselerinden birisine tâyin olunurdu.

³ *İbnülemin tasnifi, Tevcihat vesikaları.*

⁴ *İbnülemin tasnifi, Tevciha vesikaları, Nr. 492.*

⁵ *Hareket-i misliyyesi* ile demek, evvelce hangi derecede müderriş ise yine aynı derece ile başka medreseye nakl edilecek demektir.

Mekke-i Mükerrerme kazası Anadolu kazaskerliği pâyesi olup sâbika reisü'l-etibba, Yenişehir'den (Tırhala Yenişehir'inden) mâzul Mustafa Efendi (Hayatî-zâde) dâilerine ve Mekke-i Mükerrerme pâyesiyle Medine-i Münevvere kazası (yani kadılığı) Edirne pâyesi olan sabıka Bursa Kadısı Nali Kaynı Mehmed Efendi dâilerine ve Edirne kazası sâbika Haleb kadısı Yenişehrî Velî-yüddin Efendi dâilerine ve Şam-ı şerif kazası sâbika Galata kadısı İsmail Efendi-zâde Şeyh Mehmed Efendi dâilerine ve Cezire-i Kıbrıs'ta Lefkoşe kazası sâbika Bosna kadısı Abdülhadî-zâde es-Seyyid Abdullah Efendi dâilerine ve halen reisü'l-etibba olan sâbika Edirne kadısı Mehmed Emin (bu da Hayatî-zâdedir) dâilerine Mekke-i Mükerrerme pâyesi ve sâbika Galata kadısı Seyyid Mürteza Efendi dâilerine Edirne kazası pâyesi, tevcih ve ihsan buyrulmak üzere faziletlû, semahatlû şeyhulislâm (Dürri Mehmed Efendi) dâileri telhis ve işaret etmeleriyle mârûz-ı lâmiu'n-nur hidivâneleri kılınmıştır, Malûm-ı hümayunları oldukça (işaretleri mûcibince amel oluna) deyu mübarek hatt-ı hümayun-ı inayet-makrunları keşide buyrulmak bâbında emr ü ferman şevketlû, kerametlû, kudretlû, mehabetlû velinimetim efendim pâdişahım hazretlerininindir”.

Bu telhis üzerine Sultan I. Mahmud (*işaretleri mûcibince amel oluna*) hatt-ı hümayununu yazarak tekriri iade etmiş ve bunun kenarına vezir-i âzam :

“Şeref-yâfte-i sudur olan hatt-ı hümayun-ı şevket-makrun mûcibince tevcih olunmak buyruldu” diyerek tâyin muamelesini tamamlamıştır.

Kazaskerlik ve arpalık tevcihleri hakkında şeyhulislâmın 1144 Muharrem (1731 Ağustos) tarihli inhası üzerine vezir-i âzâmın telhisi :

“Arz-ı bende-i bi-miktar budur ki şevketlû, kerametlû ... Pâdişahım,

Sâbika Rumeli kazaskeri olan es-Seyid Mehmed Zeynelâbidin Efendi dâilerine avâtıf-ı aliyye-i mülûkânelerinden Rumeli kazaskerliği ve sâbika İstanbul kadısı Anadolu kazaskerliği pâyesi olan Şeyh-zâde Mehmed Efendi dâilerine Anadolu kazaskerliği ve seleflerine dahi arpalıklar ihsan buyrulmak üzere faziletlû Şeyhulislâm Efendi dâileri işaret etmeleriyle mârûz-ı

huzur-ı lâmiu'n-nur-ı mülûkâneleri kalınmıştır. Manzur-ı hidivâ-neleri oldukça işbu telhis-i kulları üzerine (*işaretleri mücibince amel oluna*) deyu mübarek hatt-ı hümâyun-ı şevket-makrunları keşide buyrulmak bâbında emr ü ferman.....¹".

Bu telhis de daha yukarıdaki gibi muamele görmüştür.

XIX. asır başlarında şeyhulislâm tarafından Anadolu kazaskeri tâyini için inha dolayısıyla sadr-ı âzamın telhisi ve hatt-ı hümâyunu :

"Şevketlû, kerametlû..... Pâdişahım,

Anadolu kazaskeri efendi dâîlerinin müddeti hitama reside olduğundan Anadolu sadareti hasbe't-tarîk Anadolu pâyelû ve İstanbul mâzullerinin akdemi olan Mollacık-zâde Mehmed Ataullah Efendi dâîlerine münhasır olduğuna binaen bin iki yüz on dokuz Muharremi gurreinden itibaren ile Efendi-i mumaileyh dâîlerine tevcih ve ihsan kılınması hususunun hâk-pây-ı hacet-revây-ı şâhânelerinden istizan olunmasına dair semahatlû şeyhulislâm efendi dâîleri taraf-ı câkerâneme bir kıta takrir göndermeleriyle maruz-ı huzur-ı şehriyârî kılınmağın ol babta emr ü ferman şevketlû, kerametlû....."

Sultan III. Selim bu telhisin üzerine (olsun) hatt-ı hümâyununu yazarak telhisi iade etmiştir².

İmam, hatip, müezzin, dua-gû, cüzühan tâyinlerinde mensup olduğu camiin (vakfın) mütevellisi tarafından şeyhulislâma istida ile müracaat edilirdi. Bu istidalar üzerine (sadaka buyrulmak mercûdur) veya (arz mücibince tevcih buyrulmak rica olunur) veyahut şeyhulislâm, II. Mustafa zamanında olduğu gibi sadr-ı âzamlara dahi tahakküm eden bir zat ise (*tevcih buyurula*) diye yazarak sadarete havale olunur, oradan pâdişaha arz olunarak tevcih muamelesi yapılırdı³. Bu gibi vazifelere tâyin işleri taşrada ise o mahallin kadısının ilâmı üzerine tâyin yapılırdı.

¹ İbnülemin, *Tevcihat vesikaları*, Nr. 2215.

² *Başvekâlet Arşivi hatt-ı hümâyun vesikaları*, sandık 28.

³ *Başvekâlet Arşivi*, *Emiri tasnifi*, II. Mustafa devri vesikaları, Nr. 1563. Riko, İmam tâyininin mahalle halkı tarafından, ehliyetinden bahis ile vezir-i âzama müracaat olunmak suretiyle onun huzurunda Kur'anı kerim okutulduktan sonra muvafıkla tâyin muamelesinin yapıldığını yazıyor ki XVII. asra aittir (*Fransızca tercümesi*, s. 290).

Kadı ve müderrislerin tâyinleri usulü 1245 H. (1829 M.)'de (*tarik defteri*) ismi verilen bir defterle daha muntazam bir hale konulmuştu. Bu *defter* Meşihat Mektubî Kaleminde bulunurdu. Elimde bulunan en son (*tarik defteri*) şeyhulislâmlardan başlayarak, kazaskerler, İstanbul kadıları, haremeyn, Edirne, Bursa, Şam, Mısır, Kudüs, Halep, Eyüp, Selânik, Galata, İzmir, Trabzon, Üsküdar, Bağdat, Trablusgarp, Beyrut, Ayıntab, Erzurum, Maraş, Van, Sivas, Adana, Çankırı kadılıklarıyla, nakibüleşraftan sonra şeyhulislâm, Rumeli, Anadolu ve İstanbul kadısı mâzulleriyle bunların pâyelilerini ve yine mâzul *bilâd-ı hamse, mahreç* ve *devriye* mevalisi mâzullerini, Edirne ve İzmir pây-e-i mücerrede eshabını isimleriyle zikrettikten sonra müderrislere geçilmektedir.

Müderrisler de dereceleri en yüksek müderrislik derecesi olan *Dârü'l-hadîs-i Süleymaniye*'den başlayarak *Medaris-i erbaa-i Süleymaniye* (Süleymaniye camii yanındaki dört medrese), *Hâmise-i Süleymaniye*, *Mûsıla-i Süleymaniye*, *Hareket-i altmışlı*, *İbtidâi altmışlı*, *Medaris-i sahn-ı seman* (Fatih camii etrafındaki sekiz medrese), *Mûsıla-i sahn*, *Hareket-i dâhil*, *İbtida-i dâhil*, *Hareket-i hâriç*, *İbtida-i hâriç* müderrisleri isimleriyle gösterilmiş ve bundan sonra Ayasofya, Sultan Ahmed, Süleymaniye, Bayezid, Fatih, Nur-ı Osmanî, Sultan Selim, Eyüp, Lâleli, Valde Sultan, Şehzâde, Üsküdar Valde, Ayazma, Beylerbeyi, Hasköyde Valde Sultan, Selimiye, Tophane'de Nusretiye, Bahçekapısı, Üsküdar'da Şemai Paşa ve diğer büyük camilerin vâizlikleri beyan edilmiştir¹.

İstanbul haricindeki müderrislikler, yukarıda zikrettiğimiz medrese derecelerine göre ayarlanmış olup onlar da tevcihlerinde dâhil, hâriç, sahn ve saire dereceleriyle tertip olunmuştur.

Bu *tarik* defterinde gerek kadı ve gerek müderrislerin isimlerinin sağ kenarına hangi tarihte ibtidadan müderrislik derecesi almışsa ayı ve senesiyle o gösterilip sol tarafında da oradan bir derece yukarıya terfiine işaret olunmuştur. Meselâ 6 Rebiulevvel 1315'de İbtida-i hâriç müderrisi olan İstanbul'lu Mehmed Nuri Efendi isminin kenarına (*hareket*) yazılarak *Hareket-i hâriç* mü-

¹ Bu vâizliklerde *tarik* defterinde en yüksek vâizlik olan *Ayasofya*'dan başlamaktadır. Eskiden bu vâizlikler kürsü şeyhi denilen *tarik*atler şeyhlerine tevcih edilirken bunların arasından ehliyeti haiz zevatın yetişmemesine mebnî kürsü vâizyeleri zâhir ulemasına da verilmiştir.

derrisliğine terfi etmiş ve buradan da (*Taфра*) yani sıra beklemeden terfi ettirilmesi üzerine 21 Rebiulâhır 321'de İbtida-i dâhil müderisi olmuştur. Medrese derece rütbelerinin bir kısmı itibarî olarak verilmiş olup isimlerinin üzerine işaret olunduğu gibi Taфра suretiyle terfi edenlerin isimlerinin kenarlarına kayıt düşülmüştür.

* * *

İlmiye teşkilâtının bozukluğunu düzeltmek isteyen Sultan I. Mahmud 1152 H. (1739 M.)'de Şeyhulislâm tâyin ettiği Seyyid Feyzullah Efendi-zâde Mustafa Efendi'ye tevcihat hususunda doğrudan doğruya kendisine maruzatta bulunmasını emrederek sadr-ı âzam'ın vasıta olmasını emr etmiştir.

Sadr-ı âzamların XVI. asrın ikinci yarısı içinde ehemmiyetleri artan
Şeyhulislâmı şeyhulislâmların sadr-ı âzamla münasebetleri tesis
ziyaretleri edilmiş ve ilk defa 992 H. (1584 M.) tarihinde
 vezir-i âzam Özdemiroğlu Osman Paşa, pâdişahın emriyle Şeyhulislâm Çivi-zâde Mehmed Efendi'nin ziyaretine gitmiş ve bundan sonra vezir-i âzamların şeyhulislâmları ziyaret etmeleri kanun olmuştur¹.

Şeyhulislâmlar yalnız sadr-ı âzam değiştiği zaman onu tebrik için Paşakapısı'na yani Bâbiâli'ye gelirlerdi. Bu ziyaret işi XVII. asırda hususî mahiyette ve muayyen zaman haricinde olarak Köprülü Mehmed Paşa sadaretinde tekerrür etmiştir. Köprülü Mehmed Paşa icraatına mâni olarak kendisini azlettirmek isteyen Kapıkulu Suvarilerinin ısyân çıkarmak üzere olduklarını haber alınca şeyhulislâm Bâli-zâde Mustafa Efendi'nin hemen ziyaretine gidip sadarete geldiği gündenbergi yaptığı işlerin doğru olup olmadığını sormuş ve muvafık cevap alınca bu hususa dair şeyhulislâmın elinden bir fetva alarak lüzumu halinde göstermek üzere saklamıştı².

Devletin mühim işlerine dair görüşülmek için fevkalâde zamanlardaki temas hariç olmak üzere vezir-i âzamların, şeyhulislâmları ziyaretleri Ramazanın yirmi altıncı günü akşamı yani Kadir gecesi iftara gitmek suretiyle olurdu. Şeyhulislâm, fetva

¹ Şakayık zeyli (*Atâyî*), s. 292; Hammer (*Ata Bey tercümesi*), c. VII, s. 153.

² Naima tarihi, c. VI, s. 241.

emini vasıtasıyla sadr-ı âzamı iftara dâvet ederdi. Sadr-ı âzam iftardan sonra teravih zamanı vaktine yakın zamana kadar oturup sonra herhangi yakın bir camide namaz kılmak üzere ayrılırdı.

**Mühim işlerde
Şeyhulislâmların
fikirlerinin
alınması**

Şeyhulislâmlığın ehemmiyeti arttıktan sonra mühim devlet işlerinde vekil-i ruhanî makamında olan şeyhulislâmların fikir ve mütalâalarından da istifade edilmesi âdet olmuştur. Vekil-i cismanî olarak Osmanlı devletini idare eden sadr-ı âzamların,

987 H. (1579 M.)'de Sokullu Mehmed Paşa'nın vefatından sonra devlet idare ve siyasetinde onun derecesinde olmamaları ve III. Murad'dan sonra gelen pâdişahların zayıf idareli ve küçük yaşta tecrübesiz bulunmaları dolayısıyla şeyhulislâmların ehemmiyetleri artmıştı.

I. Ahmed zamanında (1603-1617) vezir-i âzam Derviş Paşa'nın İran seferine gitmek üzere *Üsküdar*'a geçirilen Kapıkulu ocaklarının hareketlerinin tehir edilip edilmemesi hakkında pâdişahın huzuriyle yapılan bir müzakereye şeyhulislâm Sunullah Efendi de dâvet olunmuş ve bu görüşme esnasında şeyhulislâm pâdişahla münakaşa etmişti¹. Yine I. Ahmed zamanında vezir-i âzam Derviş Paşa'nın azl ve katlinden evvel, pâdişah sadarete getirilecek zat hakkında Şeyhulislâm Ebû'l-meyamin Efendi ile görüşerek Murad Paşa'nın (Kuyucu) vezir-i âzam olması kararlaştırılmıştı².

Öküz Mehmed Paşa'nın sadarettten azliyle yerine kimin sadr-ı âzam olması hakkında I. Ahmed'le şeyhulislâm Es'ad Efendi görüşmüşler, Şeyhulislâmın tavsiyesiyle Kaptan-ı Derya Halil Paşa sadr-ı âzam olmuştur³. Yine bunun gibi IV. Mehmed (1648-1687) zamanında şeyhulislâm Ebû Said Efendi'nin tavsiyesiyle İpşir Mustafa Paşa vezir-i âzam olmuştur⁴.

XVII. asırdaki kapıkulu ısyanlarında, pâdişah *خلع* hal' ve katlinde hükümdarlar aleyhine fetva verecek mevkide olan şeyhulislâmların mühim rolleri vardı.

¹ *Fezleke (Kâtip Çelebi)*, c. I, s. 278; *Naima*, c. I, s. 427.

² *Fezleke (Kâtip Çelebi)*, c. I, s. 282.

³ *Fezleke (Kâtip Çelebi)*, c. I, s. 376.

⁴ *Fezleke (Kâtip Çelebi)*, c. II, s. 396; *Naima*, c. VI, s. 4.

Şeyhulislâmların Divân-ı hümayun müzakerelerinde bulunmalarına rağmen -zaten bu divanlarda devlete müteallik siyasi işler görüşülmeyip şer'î, hukukî ve örfî dâvalara bakılırdı-mühim devlet işlerinde yapılan müşâverelerde mütalâalarının alınmaları yukarıda kaydettiğimiz üzere XVII. asrın ibtidalarından itibaren başlamış ve daha sonra daha geniş şekilde devam etmiştir¹. XVIII. asırdan itibaren harp ilânı ve sulh akdi şeyhulislâmların fetvaları alınmak suretiyle yapılmıştır².

Pâdişahlar devletin önemli işlerinde kendi huzurlarıyla görüşülmesini istemedikleri vakit (*Efendi Dâimîz*) dediği şeyhulislâmların konağında veyahut *Bâb-ı âsafî*'de denilen Bâb-ı âlî'de olmasını irade ederdi. Müzakere pâdişahın riyasetinde yapılacaksa tabii şeyhulislâm diğer davetli olan zatlarla beraber saraya giderdi.

Şeyhulislâmın saraya veya *Paşakapısı*'na (Bâb-ı âlî'ye) daveti Reisülküttab Efendi vasıtasıyla olurdu. XVIII. asrın ikinci yarısından XIX. asrın ilk yarısına kadar bilhassa devlet siyasetine harp ve sulhe ait meselelerde şeyhulislâmların da şûraya dâvet edildikleri ve birçok müzakerelerin onların konaklarında yapıldığı görülüyor. Takriben 1246 H. (1830 M.)'de şeyhulislâmların müstemirren heyet-i vükelâya iştirakleri usulden olmuş ve ikinci defaki şeyhulislâmlığı zamanında Yâsinci-zâde Abdülvehhap Efendi burada bulunmuştur; bu sırada Gürcü Mehmed Reşid Paşa sadr-ı âzam idi.

Şeyhulislâm
tâini

Şeyhulislâm tâininde birinci derecede sadr-ı âzam müessir olduğu gibi vezir-i âzam azlinde de bazan şeyhulislâm müessir olduğu görülmektedir.

Sadr-ı âzam, kazaskerler veya kazasker mâzulleri arasında kendisiyle anlaşabileceği birisini o makama sevk ederdi; mamafih

¹ Naima tarihinin VI. cildine de bakın. Hammer tarihinin VII., VIII. ve IX. ciltleri, Subhî tarihi varak 6 b; İzzî tarihi, s. 42, 136. Vasıf ve Cevdet tarihlerinde de çok malûmât vardır.

² IV. Mehmed zamanında (1683) Avusturya'ya karşı vezir-i âzam Merzifonî Kara Mustafa Paşa'nın hiç yoktan bir vesile bulup ilân-ı harp etmesine şeyhulislâm Çatalcalı Ali Efendi muvafakat etmemişti. (*Sülâhdar tarihi*, c. I, s. 757, 758.). Kazimir'in Osmanlı tarihinde de (S. 296) şeyhulislâm ile ulemanın, muahede şartlarını bozmamış olan Avusturya'ya harp ilân edilmesinin aleyhinde bulunduklarını yazıyor. Yine Kantemir, bu muharebe ilânına Valide sultanın da muvafakat etmediklerini beyan ediyor.

pâdişah bazan sadr-ı âzama hiç sormadan da kendi münasip gördüğü kazasker veya kazasker mâzullerinden birisini şeyhulislâm yaptığı gibi vezir-i âzamanın mütalâasını alarak yaptığı da olurdu ¹.

Şeyhulislâmın kim olacağı kararlaştıktan sonra vezir-i âzam, o zat hakkında telhis denilen arızayı pâdişaha takdim ettikten sonra ² şeyhulislâm olacak namzed saraya veya icabına göre Paşakapısı'na dâvet olunup sadr-ı âzamla beraber saraya giderlerdi. Eğer şeyhulislâm yapılacak olan zat doğruca saraya dâvet edilmişse vezir-i âzam da saraya dâvet olunurdu ³. Teâmül üzere şeyhulislâmlığa tâyin olunanların Arz Odasında pâdişahın elini öpmesi âdet iken Zekeriya-zâde Yahya Efendi'nin şeyhulislâmlığından sonra bu usul terk olunmuş ve şeyhulislâm olanların bahçede el öpmeleriyle iktifa olunmuştu ⁴.

Yeni şeyhulislâm çok zaman Rumeli kazaskeri veya bu kazaskerliğin mâzullerinden ve bazan da Anadolu kazaskeri veya mâzullerinden ve ender olarak bu iki kazaskerliğin pâyesini almış olup fakat fiilen kazaskerlik etmemiş olanlardan tâyin olunurdu ⁵.

¹ Şeyhulislâm tâyinininde XVII. asra kadar mutlak surette Rumeli kazaskeri veya bunun mâzullerinden tâyin kaidesi yoktu. Birkaç istisnası hariç olarak şeyhulislâmın bunlardan intihabı kaidesi III. Ahmed zamanında yani XVIII. asırdan itibaren; fakat bu da her zaman mutlaka değildi. Anadolu kazaskeri veya bunun mâzullerinden de tâyin edildiği vaki idi.

² *Silâhdar tarihi*, c. I, s. 49, 75.

³ *İzzî*, varak 23, 55, s. 70, 170.

⁴ 1061'de Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi Rumeli kazaskeri iken Bahaî Efendi şeyhulislâm olunca, Kara Çelebi-zâde bir divanda vezir-i âzama "müftünüzü nasıl el öptürseniz" demesi üzerine divandaki vüzera, "müftüler divanda el öperler mi?" demeleri üzerine Yahya Efendi'nin ikinci defaki tâyinininden beri arada kırk sene geçtiğinden vüzera anı bilememişti. Abdülaziz Efendi, şeyhulislâm olunca saraya gelmiş ve Babüssâade'de iki kapı arasında hazinedarbaşı tarafından beyaz sofa kaplı bir samur kürk giydirilerek Arz Odasına gidip Padişah ayağa kalkarak elini öptürmüştü (*Ravzatü'l-ibrar*'ın ikinci zeyli).

⁵ *Naima*, c. VI, s. 151; *Silâhdar tarihi*, c. I, s. 31; *İzzî*, varak 227; *Cevdet tarihi*, c. III, s. 3. *Devhatü'l-meşayihde* de malûmat vardır. XVII. asırda şeyhulislâm tâyini hakkında Riko (*Fransızca tercümesi*, s. 271, 272) şöyle diyor :

Şeyhulislâm olacak zat hükümdarın huzuruna çıkar. Pâdişah ona samur bir kürk giydirir; kıymeti en aşağı bir ekü arasındadır. Ondan başka bir mendil derununda olarak altın olmak üzere bir ekü ihsan eder ve bu meblağı iç elbisesinin göğsü hizasında bulunan cebine bizzat koyar ve maiyyetinin maiyetine medar

Vezir-i âzam ile şeyhulislâm namzedi olacak zat Topkapı Sarayına geldikten sonra ikisi birden pâdişah tarafından kabul olunurlardı. Bunlar huzura girince pâdişah üç adım yürüyerek bunları karşılar ve şeyhulislâm namzedi pâdişahın elini öperek yere serilen ehram üzerine otururdu¹. Pâdişah namzede, kendisini şeyhulislâm tâyin edeceğini söyler ve o da kabul edince şeyhulislâmlara mahsus (ferve-i beyza) denilen beyaz çuhaya kaplı erkân samur kürk giydirmek suretiyle tâyin muamelesini yapar ve aynı suretle onunla beraber huzurda bulunan vezir-i âzama da samur hil'at giydirip bazı vesayada bulunduktan sonra avdetlerine müsaade ederdi².

Bu suretle saraydan çıkan sadr-ı âzamla şeyhulislâm alayla at başı beraber Bâb-ı âli'ye gelirler, bir müddet oturup, kahve, şerbet, gül suyu ve buhur ikram edilir ve bu sırada Bâb-ı âli'deki hükümet erkânı tebrik ederlerdi.

Şeyhulislâmlarla vezir-i âzamlar aynı derecede sayıldıklarından saltanat vekili olmakla beraber sadr-ı âzaman, şeyhulislâma hil'at giydirmesi âdet değildi, bunun için sadr-ı âzam, yeni şeyhulislâma yeşil çuhaya kaplı bol yenli samur kürk vermek kanun olduğundan bunu bohça içinde teşrifatçı vasıtasıyla getirtip şeyhulislâma gösterdikten sonra maiyetindeki çuhalarına veya diğer münasip bir adamına teslim edilirdi.

Yeni şeyhulislâm *Paşakapısı*'ndan avdet ederken binek taşına kadar sadr-ı âzam tarafından teşyi olunup kendisine hediye edilen ata binerek alayla konağına giderdi³.

Şeyhulislâm İsmail Asım Efendi'nin 1173 H. (1760 M.)'de vefatı üzerine yerine şeyhulislâm olması takarrür eden Veliy-

olmak üzere yevmi iki bin akçe tahsis eder. Bundan başka muayyen varidatı yoktur; fakat selâtin camilerine ait (şeyhulislâm nezaretinde olan) gelirden (nezaret hakkı olarak) menfaat elde edebilir.

¹ Sadr-ı âzamların Pâdişah huzurunda oturmayarak ayakta durmaları IV. Mehmed zamanında Melek Ahmed Paşa sadaretinden itibaren âdet olduğundan vezir-i âzamlar oturmazlardı.

² 1143 H. (1730 M.)'de Patrona Halil isyanı esnasında şeyhulislâm tâyin edilen Mirza-zâde Şeyh Mehmed Efendi'ye o sırada ferve-i beyaz bulunmadığından mecburen yeni çuha kaplı samur kürk giydirilmiştir (*Subhî, varak 7 b*).

³ İzzi tarihi, s. 23, 55; *Maliyeden arşive devrolunan teşrifat defteri*, s. 26; *defter-i yevmiye-i oda-i teşrifat (divan odası defterlerinden)*, s. 19, 104.

yüddin Efendi'nin o sırada hasta bulunması dolayısıyla III. Mustafa, büyük bir teveccüh eseri olarak *ferve-i beyza'yı* onun konağına göndermişti¹. Yeni tâyin edilen şeyhulislâmı *İstanbul*'daki ecnebi elçileri ve eyalet paşalarının kapı kethüdaları tebrik ve bu münasebetle kendisine hediyeler takdim ederlerdi². XVI. asır sonlarından itibaren mâzul şeyhulislâmların mükerreren şeyhulislâm oldukları görülmüştür. Şeyhulislâm Sunullah Efendi dört defa o makamı ihraz etmiştir³.

Şeyhulislâmın
azli

Şeyhulislâmlar ya vezir-i âzamla aralarının iyi olmamasından veya vezir-i âzam aleyhine pâdişaha bir şikâyetle bulunmalarından yahut bir ısyan hâdisesinden veya ihtiyarlığından ve maiyetinin işlere müdahalesiyle dedikoduya sebep olmalarından vesair buna benzer hallerden dolayı azl edilirlerdi ki bu hususlara dair tarihlerimizde bir hayli malûmat vardır.

Şeyhulislâmların azilleri kendilerine *çavuşbaşı* vasıtasıyla bildirilir ve yeni şeyhulislâm olacak zat da —XVIII. asırdan itibaren olmalı— *Reisülküttab* Efendi vasıtasıyla saraya veyahut Paşakapısı'na dâvet olunup sonra vezir-i âzam ile beraber pâdişah tarafından kabul olunurlardı. XVIII. asırdan evvel Reisülküttab gönderilmek suretiyle şeyhulislâm olacak zatın dâvetine dair tarihlerimizde bir kayıt göremedim. 1001 Şevval (1593 Temmuz)de bahar hil'ati giymek üzere dâvet edilen şeyhulislâm Zekeriya Efendi'ye "Kaide-i devlet üzere divan çavuşlarından on beş muhteşem çavuş" gönderilerek önüne düşüp tâzim ile Divan-ı hümayuna getirmişlerdir⁴. Yine bu cümleden olarak

¹ *Vasıf tarihi*, c. I, s. 179.

² *Riko (Fransızca tercümesi)*, s. 272.

³ Mâzul müftü veya şeyhulislâmın tekrar tâyin olunması kaidesi XVI. asır sonlarına yakın 1002 H. (1593 M.)'de Bostan-zâde Mehmed Efendi'den itibaren. Sunullah Efendi dört defa şeyhulislâm olup ilk müftülüğü otuz altı yaşında bulunduğu zamandır. Zekeriya-zâde Şair Yahya Efendi, Es'ad Efendi-zâde Ebû Said Efendi, Dürri-zâde Mustafa, Mekki-zâde Asım Efendiler üçer defa şeyhulislâm olmuşlardır. İkiser defa olanlar daha çoktur. İsmi şeyhulislâmlar kısmına geçmek üzere birkaç saat şeyhulislâm olup askerin istememesi sebebiyle azlolunanlar da vardır.

⁴ *Selânikî tarihi (basılmamış nüsha)*, varak 180.

1012 H. (1603 M.)'de I. Ahmed hükümdar olduğu zaman şeyhulislâmın dâveti için çavuşbaşı ile Divan-ı hümayun çavuşları gönderilmişti¹. 1061 H. (1651 M.)'de Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'yi de şeyhulislâmlığa dâvet için çavuşbaşı ile otuz, kırk kadar divan çavuşu yollanmıştı². Şu halde XVI. asrın ikinci yarısından sonra ve XVII. asırda şeyhulislâmların dâvet ve azillerinin tebliğinin çavuşbaşılar vasıtasıyla olduğu ve XVIII. asırda ise şeyhulislâmlığa tâyin için dâvetlerinin Reisülküttab ve azillerinin de çavuşbaşı vasıtalarıyla olduğu anlaşıyor³. Bazan pâdişah tarafından hakkında teveccüh devam ettiği halde vezir-i âzamın ısrarıyla veya ihtiyarlığı ve maiyyetinden şikâyet edilmesi dolayısıyla azline zaruret hasıl olan şeyhulislâmların azillerinin tebliğleri Reisülküttablar vasıtasıyla olurdu. Meselâ III. Ahmed'in teveccühüne mazhar olan Şeyhulislâm Paşmakçı-zâde Seyyid Ali Efendi'nin nüfuzundan çekinen vezir-i âzam Çorlulu Ali Paşa, onun azil müsaadesini aldıktan sonra bunu Reisülküttab Abdülkerim Efendi ile tebliğ ettirmiştir⁴. Yine bunun gibi 24 Zilkade 1180 (23 Nisan 1767)'de şeyhulislâm bulunan Dürri-zâde Mustafa Efendi'nin azlini tebliğ etmek üzere Reisülküttab Ömer Efendi konağına yollanmıştı⁵.

¹ نخبۃ التواریخ *Nuhbetü't-tevarih*, c. I, s. 10.

² Yevmü's-selâse (salı) şehr-i Cumadülülâ, sene 1061 yevm-i mezburda vüzerây-ı ızam ve kazaskerler arza girib hâlen şeyhulislâm olan Aziz Efendi hazretleri dest-bûs-ı hazret-i Pâdişahî ile müşerref olmak için Divan-ı hümayuna gelmeleri için otuz kırk nefer çavuşlar ile çavuşbaşı divan-ı hümayundan saadet-hanelerine varub alay ile divân-ı âliye geldikte...." *Başvekkâlet Arşivi, Teşrifat defteri*, Nr. 6.

³ 1130 H. (1718 M.)'de Şeyhulislâm İsmail Efendi'nin azli üzerine çavuşbaşı Ebû Bekir Ağa kendisini yerinden kaldırıp *Solak çeşmesi* (Edirne'de) kurbindeki *İskenderiye köyü*'ne götürmüştü (*Raşid*, c. IV, s. 394). Şeyhulislâm Hayatî Mehmed Efendi'nin azli üzerine çavuşbaşı Abdi Ağa kendisini makamından alarak evvelâ yalına ve oradan da ikamete memur olduğu *Bursa*'ya sevkettiği (*İzzî*, 1159 sene).

⁴ *Raşid tarihi*, c. III, s. 213.

⁵ "Yevm-i merkumda semahatlı Şeyhulislâm Dürri-zâde Mustafa Efendi hazretleri azlolunub yalıında istirahat etmeleri ferman-ı hümayun buyrulmağın alessheher Reisülküttab Ömer Efendi hazretleri varub Efendi-i müşarüniyleh hazretlerine gayetü'l-gaye nazikâne ihbar ve sahilhânelerine teşrif buyurmalarının ferman-ı hümayun buyurulduğunu iş'ar eylediklerinde Cebe

Fazla yaşlılığı ve hareketsizliği sebebiyle şeyhulislâm Mekki-zâde Mehmed Efendi'nin 1206 H. (1792 M.)'de azli icap etmiş ve usulen çavuşbaşının gönderilmesi lâzım geldiği halde Sultan III. Selim, ihtiyar halinde teessüründen felc gelmesi ihtimalini düşünerek Reisülküttab Efendi vasıtasıyla gönlü kırılmıyacak surette infisalinin tebliğini ve konağından ve yalısından istediği yerde oturmasını tebliğ ettirmiştir¹. Mâzul şeyhulislâmlardan sürgüne gönderilenler de vardı².

Bir zaruret halinde şeyhulislâma Bâb-ı âlî'den bir tebliğat icab eder ve herhangi bir sebeple Reisülküttab gönderilmeyip çavuşbaşı gitmek icap ederse şeyhulislâm bunu haber alıp birdenbire azline zahip olmaması için çavuşbaşının önü sıra fenerli bir adam giderdi.

Ali (Cibali) Yenikapı iskelesinden kendilerine mahsus olan kayıklarına süvar ve yalnızca sahilhâne-i saadetlerine azimet buyurduklarında mumailiyh Reisülküttab Efendi doğru semahatlı Veliyyüddin Efendi hazretlerinin hane-i saadetlerine varub dâvet ve saat neharî üç buçukta iken doğru bâb-ı âsafîye teşrif buyurduklarında istikbal....ve saat beşte devletlû sard-ı âzam hazretleriyle bilmaiyye rikâb-ı müstetâba azimet .. doğru huzur-ı şâhâneye teşrif buyrulduktan taraf-ı hazret-i cihan-dârîden ibtida devletlû sadr-ı âzam hazretlerine seraser kürk ilbas ve çavuş alkış edib bâdehu Efendi-i müşarünileyh hazretleri mezun-i bi'l-ifta ve pirâye-bahş-ı mesned-i meşihat-i kübra ve def'a-i saniyeleri olmak üzere kendilerine tevcih ve ihsan-ı hümayun buyrulmağın beyaz çuhaya kaplı bol yenli bir sevb samur kürk ilbas ve huzur-i hümayunda bir miktar tevakkuf buyrulduktan sonra sadr-ı âzam hazretlerinden mukaddemce çıkıp..." (Maliyeden arşive devredilen 29 numaralı Teşrifat defteri, s. 26).

¹ Vak'anüvis Edip Efendi tarihi (İkinci kısım, s. 199).

² Tarihlerimizde bir hayli şeyhulislâmın sürgüne gönderildiği görülüyor. Şeyhulislâm Ebe-zâde Abdullah Efendi makamından azlolununca 1126 H. (1717 M.)'de ve Kasım fırtınası esnasında gemi ile Trabzon'a sevk edilirken Karadeniz Ereğlisi açıklarında geminin batmasıyla mağrukan vefat etmişti. Mâzul şeyhulislâmlar haleflerinin istirkabı yüzünden veya sadr-ı âzâmın husumetinden dolayı sürgün cezasına uğramışlardır. İstanbul'da oturmasına müsaade edilenler de ya yalılarında veya konaklarında oturup yerlerini değiştiremezlerdi. I. Abdülhamid zamanında bu tahdid usulü biraz genişletilerek arzu edenlerin kışın konaklarında ve yazın yalılarında oturmalarına müsaade olunmuştur. II. Mahmud Yeniçeri ocağını kaldırdıktan sonra şeyhulislâmların ihtilâttan menedilme usulünü kaldırmış ve serbesti vermiştir (Cevdet tarihi, c. XII, s. 172; Lütfi tarihi, c. I, s. 144).

Bilfiil hizmette bulunan şeyhulislâmlara Bostan-zâde Muhyiddin Mehmed Efendi'den itibaren *arpalık* tahsis edilmişti¹.

Mâzul ve mansub şeyhulislâmların birbirleriyle görüşmeleri memnûdu. 954 H. (1547 M.)'de vefat eden Çivi-zâde Mehmed Efendi ve 1006 H. (1597 M.)'de vefat eden Bostan-zâde Mehmed Efendi ve 1066 H. (1654 M.)'de *Belgrad* mollası iken vefat eden esbak Şeyhulislâm Abdurrahim Efendi müstesna olmak üzere XIX, asrın ikinci yarısından az sonraya kadar gelen mâzul şeyhulislâmlara başka vazife verilmemiş ve talihi olanlar tekrar şeyhulislâm olmuşlardır. Sultan Abdülaziz zamanında ve 1285 H. (1868 M.)'de bu usul kaldırılarak esbak ve sabık şeyhulislâmlardan Atıf-zâde Hüsameddin ve Mehmed Refik Efendi'ler mecalis-i âliyeye memur edilmişlerdir².

Şeyhulislâm dairesi Şeyhulislâmların 1241 H. (1826 M.) senesine ve yeniçeri ocağının kaldırıldığı tarihe kadar müstakil daireleri yoktu³. Şeyhulislâm tâyin edilen zatın oturmakta olduğu konak müsait değilse münasip bir konağa

¹ *Divân-ı hümayun rûûs defteri B kısmı, Nr. 277. Kavanin-i Osmanî ve Râbua-i Âsitane* isimli me hazımız da şeyhulislâmlardan ibtida Bostan-zâde'ye arpalık verildiği kaydedilmektedir. Bu suretle mansub şeyhulislâma ilk defa arpalık verilmesi hakkındaki ferman aynen şöyledir :

“اعلم اَلمؤ'ل-ulema'il-mütebahhîrin Mevlâna Muhyiddin Mehmed tevki-i refi-i hümayun vasıl olıcak malûm ola ki bundan akdem müfti iken Ebussuud merhumun vazife-i muayyenesi beş yüz akçe olub lâkin hizmet-i fetvada muayyen arpalığı olmayıb ve şimdiye değin müftü olanlara verilgelmiş değil iken senin ilm ve fazl ile ârâste ve fetva hizmetinde mecd ve sâi olduğun ilm-i hümayunun muhit ve şâmil olmağın mezîd-i inayet-i şâhânemden selefte olan müftilerden tercih olunub bilfiil mutasarrıf olduğun vazife üzerine elli bin akçelik arpalık inayet edib buyurdum ki sâdur olan fermân-ı hümayunun mücibince zikrolunan arpalığın tedariki için âdem gönderib hükümün ihrac ettiresin.” *Telhisü'l-beyan fi Kavanin-i Âl-i Osman, varak 143.* Me hazımız her şeyhulislâmın bunu kabul etmediğini yazıyor. Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi şeyhulislâm iken kendisine tahsis edilen arpalık varidatını almamıştır (*Hammer, Ata Bey tercümesi, c. X, s. 180*). Şeyhulislâm Hoca-zâde Mesud Efendi'nin arpalık olarak Foça hasları vardı.

² *Nuhbetü'l-vekayi, c. II, s. 147.*

³ Pâdişahlar Edirne'de bulundukları zaman orada şeyhulislâm olanlar için bir bina bulunduğu görülüyor. Buna da sebep tâyin edilen şeyhulislâmın *İstabnu'l'*

çıkart ve bunun selâmlık ittihaz edilen kısmında şeyhulislâm dairesi erkânı bulunup meşihate ait işleri görürdü.

Şeyhulislâmların *çuhadar*, *telhisci*, *kethüda* ve saire gibi maiyeti adamlarından başka başlarında *fetva emini* bulunan ve pek mühim bir daire olan *fetva kalemi* vardı. Bu dâirede *müsevvid*, *mübeyyiz*, *mukabeleci*, *kâtip*, *mühürdar* ve *müvezziler* bulunurdu. Fıkıh yani İslâm hukukuna iyice vukufu olanlardan tâyin edilmesi icap eden *fetva emini* bu fetva kaleminin başta gelen âmiri idi¹; istenilen fetvayı o bulurdu ve bunun maiyyetinde yirmi kadar kâtip bulunup bunlar verilen fetvaları yazarlar ve bu suretle halkın istediği fetvaları verirlerdi.

Fetvalar, müteaddit fetva kitaplarından çıkarılarak müsevvidler tarafından kaleme alınıp bunu fetva emini gördükten ve mübeyyiz tarafından beyaza çekildikten sonra şeyhulislâma takdim olunurdu. Şeyhulislâm bunu tetkik edip talik kırmaması denilen kendi el yazısı ile bilhassa cevap kısmını imzalardı. Bunu mütaakıp müvezzi isimli memur bu fetvayı mahalline verirdi. Fetva isteyen kimseden bu hizmet mukabili yedi akçe resim alınıp bu para fetva emini ile kalem heyeti arasında² usulü daire-

dan gelmesi ve azledilince *İstanbul*'a gitmesi idi. Bundan dolayı muvakkat payitaht olan *Edirne*'de bir meşihat dairesi vardı. 1130 H. (1718 M.)'de şeyhulislâm İsmail Efendi'nin azliyle yerine Abdullah Efendi'nin tâyini münasebetiyle yeni şeyhulislâm "sadr-ı fetva olanlara mahsus olan haneye" götürülmüştü (*Raşid tarihi*, c. IV, s. 394).

¹ Fetva emimleri XVI. ve XVII. asırlarda şeyhulislâmların mektupçu ve tezkereci gibi maiyeti adamlarından olup içlerinde müderrislik ve kadılık için mülâzım olmayan medrese mezunları bile vardı. Meselâ XVI. asır sonlarında şeyhulislâm Bostan-zâde'nin fetva emini Mustafa b. Mehmed fetva emini iken mülâzım olmuştur (*Atâyî*, s. 56). Bu tarıklerde fetva emini şeyhulislâmın herhangi bir mesele üzerine verdiği emirle bunu mevcut fetva kitaplarından bulurdu.

² XVII. asırda kaleme alınan *Telhisü'l-beyan fî Kavanin-i Âl-i Osman* şöyle diyor (varak 143).

"Fetvaya müteallik meseleleri müsevvidler yazıp mübeyyizler beyaz eder ve fetva emini görüp imzaya geleni gönderir; imza olduktan sonra mukabeleci görüp müvezzi haftada iki nöbet üçer, dörder yüz fetva tevzi eder ve müsteftiden alınan yedişer akçe resim müsevvid ve kâtiplerindir. Her kâtip tâyin olunan kadar beyaz edip beşer akçe alır; ikişeri müsevvidindir. Meşayih-i İslâm kenar müftüleri gibi nukul yazmayıp ancak şairin dediği gibi (olur, olmaz yazar Allâhü âlem)."

sinde taksim olunurdu; yani her fetvadan iki akçesi fetva emininin ve mütebaki beş akçe de *müsevvid*, *mübeyyiz*, *muka-belecî*, *kâtîp* ve *müvezzi'*indir¹.

Fetva emini, şer'î meselelerde ihtisas sahibi kudretli zatlardan tâyin olunurdu. Verilen fetvanın mesuliyeti şeyhulislâma aitti. XVI. asırdan sonra şeyhulislâmlar, selefleri zamanında bizzat tetkik ederek verdikleri fetvaları kendileri bizzat tetkik etmeyip bu işi fetva eminlerine bırakmış olduklarından o tarihten sonra fetva eminlerinin ehemmiyeti artarak bir fetva dairesi vücuda gelmiş ve Tanzimattan sonra *fetvahane* tesis olunarak dâva ve hüküm işleri fukahadan mürekkep bir heyete bırakılmıştır.

Fetva vermek için müracaat edilmesi lâzım gelen fetva kitap ve mecmuaları fetva dairesinde bulunurdu. XVI. asırda bizzat fetva mecmuası kaleme alanlardan Müeyyed - zâde Abdurrahman Efendi'nin *مجمع الفتاوى Mecmau'l-fetâva*, Sadullah Sâdi Efendi'nin *فتاوى سادى Fetâvây-ı Sâdiye* ve Hâmid Efendi'nin *فتاوى حامدى Fetavây-ı Hâmidiye* ve Ebussuud Efendi ile Zeke-riya Efendilerin fetvaları ve XVII. asırda Bâli-zâde Mustafa, Yahya, Ankara'lı Mehmed ve Minkarî-zâde Yahya Efendilerin fetva kitapları ve XVIII. asırda Menteş-zâde Abdürrahim, Debbağ-zâde Mehmed, Paşmakçı-zâde Seyyid Ali, Ebû'l-hayr Ahmed, Mehmed Ataullah, Dürri-zâde Arif, Şerif-zâde fetvaları varsa da sonradan gelen şeyhulislâmlar Yenişehir'li Abdullah Efendi'nin *بهجة الفتاوى Behcetü'l-fetâvası* ile Feyzullah Efendi'nin *Fetâvay-ı Feyziye* ve Çatalca'lı Ali Efendi'nin fetva kitaplarıyla çok zaman fetva vermişlerdir. Bu hal sonradan gelen şeyhulislâmların ilmi ve hukukî cihetten bir kısmının malûmatlarının noksan olduğunu gösterir².

¹ *Kavanin-i Osmanî ve Râbita-i Asitâne*, s. 41. Riko (*Fransızca tercümesi*), s. 272. Şeyhulislâmın verdiği fetvadan para almadığını, fakat her fetva için maiyyeti efendilerinden suali tertip eden *müsevvid* beş, fetvayı beyaza çeken, *mübeyyiz*'e iki ve müftünün mührünü muhafaza eden *mühürdar*'a bir akçe verildiğini yazar ki XVII. asır ortalarıdır.

² *Tornion* (C. I, s. 40) Ayasofya kütüphanesinde elli beş cilt fetva kitabı olduğunu yazmakta olup bu, mükerrirleriyle beraber dediği miktardır. Diğer İstanbul kütüphanelerinde de bir hayli fetva kitabı vardır.

Fetva, *hukuk-i umumiye* ve *hukuk-i hususiye* olarak iki türlü verilirdi. Hukuk-i umumiyeye ait fetvaların alınması hükümete aitti; bunlar da harp ilânı, sulh akdi, askerî kanunun tebdili, ıslahat icrası, gayrı müslim tabaanın ısyanı, şakavette bulunanların katilleri ve bir vezirin idamı gibi fetvalardı¹. Hukuk-i hususiye dair olan fetvalar, dokuz parmak uzunluğunda ve dört parmak genişliğinde bir kâğıda ince harflerle yazılır ve mukabilinde bir ücret alınırdı².

Şeyhulislâm dairesinde fetva eminliğinden başka *kethüda*, *telhisci*, *mektupçu* gibi mühim memuriyetler de vardı. Bunlardan *kethüda*, şeyhulislâmın siyâsî ve iktisadî işlerinde ve şeyhulislâmın nezaretinde bulunan vakıf muamelelerinde şeyhulislâmın vekili olup onun namına hareket ederdi³.

Telhisci, şeyhulislâmın hükümet nezdindeki memuru olup hukuka, dinî işlere ve kanunlara ait muamelelerde hükümetle temas ederdi. Şeyhulislâmın müderris ve mevali tâyinleri ve diğer hususlar bunun vasıtasıyla ve Reisü'l-küttabın delâletiyle vezir-i âzama arz olunurdu. Daha yukarılarda görüldüğü üzere şeyhulislâmın arzları, vezir-i âzama yazılıp anın vasıtasıyla pâdişaha arz olunur ve tahrirî olarak iradesi alınırdı.

Telhiscinin götürdüğü evrak bir yeşil canfes kese içinde olarak Paşakapısı'na yolları ve yukarıda görüldüğü üzere Reisü'l-küttaba verilirdi. Reisü'l-küttab bu evrakı hulâsa olarak kaleme aldıktan sonra vezir-i âzam tarafından pâdişaha takdim edilecek takriri de kaleme alarak sadr-ı âzama götürür ve sonra bu evrak ile hulâsa ayrıca bir atlas keseye konularak pâdişaha takdim olunurdu. Bunun üzerine pâdişah sadr-ı âzaman takririni okuyup üzerine muvafakatini havi hatt-ı hümayununu yazarak iade eder ve icap ederse ayrıca mütalâasını da yazardı⁴.

Mektupçu, şeyhulislâmın divan efendisi veya mühürdarı ve şimdiki ismiyle yazı işleri müdürü idi; meşihatten çıkan buyruldular, tâyin rûusu ve beratları, icazetnâmelerin yazıldığı daire

¹ Bu suretle hükümdarın fetva alması XVIII. asırdan itibaren olup hükümet merkezinin kuvvetli zamanında buna lüzum görülmezdi.

² Tornton, c. II, s. 7.

³ D'Ohsson, c. IV, s. 509.

⁴ D'Ohsson, c. IV, s. 508.

bunun emri altında idi. Şeyhulislâmın mührü de *mühürdar*'da bulunurdu.

XIX. asır ortalarında kazaskerlerle İstanbul kadısı maiyyetleri de dahil olmak üzere *bâb-ı fetva* memurları şunlardı¹.

Ders vekili, fetva emini, şeyhulislâm mektupçusu, arzuhalci, ilâmat mümeyyizi, Rumeli kazaskeri tezkirecisi, kassam-ı askerî, Rumeli şer'iyatçısı, Rumeli vekayi kâtibi, Anadolu kazaskeri tezkirecisi, Anadolu vekayi kâtibi, İstanbul kadısı müsaviri, İstanbul şer'iyatçısı, İstanbul kadısı vekayi kâtibi.

1293 H. (1875 M.)'de ise yalnız meşihat daireleri büyük memurları şunlardı²:

Ders vekili, fetva emini, meşihat mektupçusu ve üç muavini, *ilâmat-ı şer'iyye mümeyyizi, meşihat arzuhalcisi* ve iki muavini, *ilâmat-ı şer'iyye mümeyyiz muavini, maaş-ı ilmiyye kâtibi, reisü'l-müesvidîn*. Bunların her birinin maiyyetinde yani bu dairelerin her birinde müteaddit memurlar vardı.

Yine XIX. asır sonlarında 1317 H. (1899 M.)'de *bâb-ı vâlây-ı fetva* da denilen Şeyhulislâm kapısında bir meşihat müsteşarı, mektupçu ve mektupçu muavini, evrak müdürü ve iki muavini ve iki mümeyyizi olarak Şeyhulislâm kısmı maiyyetinden başka *fetvahâne, meclis-i intihab-i hükkâm, meclis-i tetkikat-ı şer'iyye, eytam daireleri, meclis-i mesalih-i talebe, meclis-i meşayih, meclis-i müellefat heyeti, tefiş-i mesahif-i şerif meclisi, sicill-i ahval şubesi*, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri ve İstanbul kadılığı dairesi ve saire olarak bir yerde toplanmıştı.

1326 H. (1908 M.) ikinci meşrutiyetin ilânından sonraki teşkilâtta ise meşihat müsteşarından sonra *fetva emini* ve iki muavini ile diğer iki muavin bir başmüesvid ve bir müvezzi ve bir cevab-ı şifahi memuru ve yirmi sekiz müesvidden mürekkeb fetva odası heyeti, ilâmat odası, meclis-i tetkikat-ı şer'iyye, ders vekâleti, talebe işleri dairesi, tetkik-i mesâhif ve müellefat dairesi, meclis-i meşayih, mektubî, emvâl-ı eytam ve beytülmal, memurîn, evrak ve sicill-i ahval müdürlükleri, kazaskerlik mahkemesi, İstanbul kadılığı, kassamlık ve sair kısımlara ayrılmıştı³.

¹ 1272 hicret senesine ait resmî devlet salnâmesi, sene 1272.

² 1293 senesine ait resmî devlet salnamesi.

³ 1317 hicret senesine mahsus salnâme-i Devlet-i Osmaniye ve 1334 H. (1916 M.)'de neşredilen ilmiye salnâmesi. Bu ilmiye salnâmesinde (S. 140-152)

Şeyhulislâmların
fetvaları

Şeyhulislâmların verdikleri fetvalar, hususî ve umumî olarak iki türlü olurdu. Herhangi bir şahıs şer'î bir husus hakkında fetva almak isterse fetva emini dairesine müracaat ederek sualini yazar veya beyan eder. Bunun üzerine bu suali fetva emini kâtibi şer'î usule tatbikan yani sâk usulü üzere tâbirat-ı mahsusa ile kaleme alır ve buna (*mesele*) adı verilir¹. Meseleler, dokuz parmak uzunluğunda ve dört parmak eninde bir kâğıt üzerine küçük harflerle talik kırması yazı ile yazılır. Meselenin az ve çok ehemmiyetine göre verilecek cevap kısaca, *vardır* veya *yoktur*, olur veya *olmaz*, *gelir* veya *gelmez*, *meşrudur* veya *meşru değildir*, *caizdir* veya

meşihatın bir *cevab-ı şifahi* memuru fetvahânede bir *fetva emini*, iki muavini ve fetva odasında İstanbul pâyesi bir *reisü'l-müsevvidin*, bir müvezzi, yirmi yedi müsevvid ve ilâmat-ı şer'iyye odasında İstanbul pâyesi bir müdür, sekiz mümeyyiz, bir tahrir-i mesail memuru, dokuz ilâmat-ı şer'iyye mümeyyiz muavini, beş birinci, beş ikinci ve dört üçüncü sınıf müsevvid ve meclis-i tetkikat-ı şer'iyyede bir reis, sekiz âza iki mümeyyiz, dört birinci, beş ikinci ve altı üçüncü sınıf kâtip ve ders vekâleti ile meclis-i mesalih-i talebe dairesinde bir reis, ders vekili ve beş aza ile kalem heyeti ve tetkik-i mesahif ve müellifat-ı şer'iyye meclisinde bir reis, yedi âza ve bir kâtip ve meclis-i meşayikte bir reis, iki aza ve bir kâtip ve mektubî-i meşihat dairesinde bir mektupçu, bir muavin, bir mümeyyiz, bir mukabelecî, bir müstacele kâtibi, bir mühimme kâtibi, bir şifre memuru ile kâtipler ve bunlardan başka muhasebat, emval-i eytam ve beytülmal müdüriyeti, memurîn, sicil ve evrak müdüriyetleri daireleri olduğu görülmüyor.

¹ "Müftünün selâhiyeti icraya cebretmez; mevcut müşkilâtı halleder. Hukuk ve ceza ve idare işlerinde ikna edecek delâil-i subutiye gösterir, verdiği mukarreratı tahriren bildirir. Mesele, evvelce tamamen ihata olunur ve kısa bir ifade ile kâğıt üzerine konulur, bu tahrir sual mahiyetindedir ve bu suale müftü (*Evat*) veya (*Hayır*) kelimesiyle cevap verir ve karara (*Fetva*) derler. Bu tahriri karar altına 'Allah daha iyi bilir' (الله اعلم *Allahü âlem*) ibaresi de ilâve olunur. Bundan anlaşılıyor ki bu karar hatasız itibar olunmamaktadır" (*Riko, Osmanlı İmparatorluğu'nun Hal-i hazır tarihi, Fransızca tercümesi s. 264*). Kaza ile fetva arasında fark vardır. *Kaza* hüküm ile olup fetva ise şer'î bir hüküm ıhbar ve tebliğdir. *Fetva* isteyen kimse aldığı fetva ile amel edip etmemekte serbesttir, kendisine cebredilmez. *Kaza* ise katidir, verilen hüküm kabulü zarurî ve mecburîdir. Fetva yalnız ıhbardan ibaret olup kaza ise ıhbarla beraber heman infaz edilir. Kadının verdiği hüküm mutâdır ve infazı lâzımdır. Fetvada umumiyet olup kazada ise hususiyet vardır. Yani bir fetvanın hükmü bütün Müslümanlara şâmil olduğu halde kazanın hükmü ise yalnız mahkûmün-aleyh ile mahkûmün-leh hakkındadır (Ömer Nasuhi Efendi, *Hukuk-ı İslâmiye ve Istilahat-ı Fıkhiyye*, c. I, s. 258).

caiz değildir gibi suale göre verilir. Bazan da yine fetva kaleminden yazılan ve müftü tarafından verilen cevap esbâb-ı mücibeli ve izahlı olurdu.

Fetvalarda kullanılan isimler, erkekler için زيد zeyd, عمرو amr, بكر Bekir, خالد Halid, وليد Velid ve kadınlar için هند Hind, زينب Zeynep, خديجة Hatice, أم كلثوم Ümmü Gülsüm, رابعة Rabia gibi muhayyel adlar olup yerine göre İslâm, Hristiyan, ecnebi tüccar ve muharib olanlar için dört türlü kullanılırdı. Bu dört sınıftan her birine göre yukarıda zikrettiğimiz muhayyel isimler ayrılmıştı. Fetvaların altlarına şeyhulislâmların bizzat imza atmaları lâzımdı.

Umumî fetvalar, Pâdişahın herhangi bir mesele, meselâ harp, sulh ve saire için istediği fetvalardır. Fetvalar, Hanefî imamlarının kavillerine göre verilir.

Mesele yani fetvaların başlıkları XV., XVI. ve XVII. asırlarda muhtelif şekillerde olup : “أئمة الدين و علماء اهل يقين رضوان الله عليهم اجمعين”

Ve “اللهم يا ول المعصية والتوفيق نثلك الهداية الى سواء الطريق”

Yahut “اللهم ملهم الحق سهل الصعاب نثلك الهداية الى سبيل الصواب”

Veya “هو المعصية التوفيق من الهداية” veyahud “المستعان عليه التكلان” ve “هو الهادى عليه اعتمادى”

ve Türkçe olarak; (bu mesele beyanında ne buyururlar ki) vesaire gibi başlıkla başlarken XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren “من التوفيق minhü't-tevfik” ibaresiyle kısaltılmıştır.

Fetvaların başlıklarından sonra gelen meseleler yani fetva sualleri :

Bu mesele beyanında (bazan bu mesele hususunda) *eimme-i Hanefiye'den cevap ne vechiledir* diye başlar. XVI. asır sonlarına kadar Müftü yani şeyhulislâmlar bizzat fetva verirlerken sonraları bu fetvaların bulunup hazırlanmasını fetva eminlerine bırakmışlardır. Fetvaların ne suretle verildiğine dair bir fikir vermek için aşağıya birkaç nümune koyuyorum¹.

Bu mesele hususunda eimme-i hanefiyeden cevap ne vechiledir ki,

¹ İlmiye salnâmesi, s. 360, XVI. asır ortalarına doğru Sadullah Sadi Efendi'nin fetvası.

Üç nefer yayaların beynlerinde müsterek olan yerden bir kıt'a yeri mezkûr yayaların birinden zeyd tapulayıb alıcak âhar şerikler razı olmayıb men'etseler şer'an vermemek ellerinden gelür mü? beyan buyrulub müsab oluna.

Elcevab Allahü âlem
ellerinden gelür
Ketebühü'l-fakir
Sad
S

Bu mesele beyanında ne buyururlar ki¹.

Zeyd-i yetim bâliğ olup vasisinden bî-kusur akçasın alıb kab-zettikten sonra vasi-i mezbure "sen nice zaman benim akçemi kullandın ol kullandığın zamanın bana muamelesini vermek gerekisin" dise şer'an sözü mesmû olur mu? beyan buyrulub müsab olasız

Elcevab Allahü âlem
olmaz
Ketebuhu Abdülkadir
S

Bu mesele beyanında cimme-i Hanefiyye'den cevap ne veçhiledir ki¹.

Zeyd'in zevcesi Hint'ten Zeyd'e ve kızı Zeyneb'e irs ile intikal eden evi kısmet etmeden Zeyd-i mezbûr evin hissesini vakf eylese ve mezbur vakfın sıhhatine Bekir hüküm eylese mezbur vakıf sahih olur mu?

Elcevab Allahü âbem
olmaz
Ketebuhu Ebussuud el-hakîr
عن عنه
S

Bu mesele beyanında cevap ne veçhiledir ki¹.

Tâife-i sofiiyyûndan nice kimesneler kaidin ve kaimin oldukları halde zikrullah-i taalâ edib sağa ve sola başların tahrik etmele-rinde hata var mıdır? beyan buyurula

¹ İlmiye salnâmesi, s. 366, 384, 484.

Elcevab

edeb ve vekar üzere ederlerse men' olunmazlar

Ketebetu'l-fakir Ebû'l-meyamin

Mustafa

“Suret-i mezburede tâife-i merkume hîn-i tevhidde sağa ve sola başların sallamak küfürdür” diyen Zeyd'e ne lâzım olur? beyan buyurulub müsab oluna

Elcevab

cehlini izhar etmeyib min-bâd bu makula söz söylememek lâzım olur

Ketebehu'l-fakir Ebû'l-meyamin

Mustafa

S

Birinci Dünya harbinde verilen fetvadın :

ve minhü't-tevfik و منه التوفيق

Bu mesele beyanında eimme-i Hanefiyye'den cevap ne veçhiledir ki :

İslâmiyet aleyhine tehâcüm-i âda vaki ve Memâlik-i İslâmiyyenin gasb ve gareti ve nüfûs-i İslâmiyyenin سبى sebyi ve esir edilmeleri mütehakkik olunca Pâdişah-ı İslâm hazretleri nefir-i âm suretiyle cihadı emrettikte (انفروا خفاً و ثقلاً يجاهدوا) âyet-i celilesi hükm-i münifince kâffe-i müslimîn üzerine cihad farz olup genç ve ihtiyar piyade ve suvari olarak bilcümle aktardaki müsliminin mâlen ve bedenen cihada müsaarat eylemeleri farz-ı ayn olur mu? beyan buyurula

Elcevab Allahü âlem olur.

Ketebehu'l-fakir ileyhi teâla

Hayri b. Avni el-Ürgübi

عنى عنها

Şeyhulislâmın
imzaları

Şeyhulislâmın gerek fetva dairesinden çıkan fetvalarının ve gerek müderris ve mevalinin tâyinleri için telhislerinin altında kendi el yazı-

lariyle imzalarının bulunması lâzımdı. Bilhassa fetvaların cevap kısımlariyle imzanın mutlak surette şeyhulislâmın el yazısı ile olması şarttı; fakat XVIII. asırda bu kaidenin bazan bozulduğu ve imza yerine şeyhulislâmın zatî mührünün basıldığı görülüyor ve bu da bir mâzeret dolayısıyla ve pâdişahın müsaadesiyle olu-

yor¹, fakat verilen fetvanın cevap kısmındaki yazının şeyhulislâmın el yazısı ile olması zaruridir.

Vermiş olduğu fetvaya imza yerine ilk defa mühür basan 1126 H. (1714 M.)'de şeyhulislâm Mirza Mustafa Efendi'dir; andan sonra Mirza-zâde Şeyh Mehmed Efendi, Dürri Mehmed Efendi ve İvaz-zâde İbrahim, Salih-zâde Mehmed Kâmil, Yahya Tevfik Efendilerin bazı fetvalarında mühürleri görülmektedir. Şem'i Molla, ilâveli *Esmârü'l-Hadâyık* isimli eserinde ibtida fetvanın imza mahallini mühürleyen zatın 1144 H. (1731 M.)'de şeyhulislâm olan Damad-zâde Ebû'l-hayr Ahmed Efendi olduğunu yazıyorsa da² yukarıda görüldüğü üzere ondan evvel mühürleyen şeyhulislâm da vardır.

Fetvaların herhangi bir suretle taklid edilmesi ve mührün çalınarak basılması ihtimaline binaen yukarıda söylendiği gibi bunun cevap kısmının şeyhulislâmın yazısı olması kaidesine dikkat edilmiştir.

Şeyhulislâmların
resmî elkası

Fatih Sultan Mehmed'in kanunnamesindeki kayda göre ferman ve resmî muharreratta gerek şeyhulislâm ve gerek kazaskerlerin elkası

şöyle idi³.

اعلم العلماء المتبحرين افضل الفضلاء المتورعين ينبوع الفضل واليقين وارث علوم الانبياء والمرسلين كشف المشكلات الحقايق شيخ الاسلام والمسلمين وفق الانام المؤمنين المستغنى عن التوصيف واليقين مولانا ادام الله تعالى فضائله .

âlem'ül-ulemai'l-mütebahhirîn efdalü'l-füzelâi'l-müteverriîn yenbû'ül-fazl ve'l-yakîn varisu ulûmi'l-enbiya ve'l-mürselîn keşşaf'ül-müşkülâtî'l-hakayık şeyhulislâm ve'l-müslimîn müftî'l-enami'l-mü'minin el-müstâğni ani't-tavsif ve'l-yakîn mevlâna... Edâmullahü taalâ fezailehu.

Feridun Bey Münşeatinde da şeyhulislâmın elkası daha muassal olarak şöyledir⁴.

¹ Şeyhulislâm Dürri-zâde Mehmed Efendi hastalığından dolayı fetvalara imza atamadığından I. Mahmud iyi oluncaya kadar mühür basmasına müsaade etmiştir (*Subhi tarihi, varak 11b; İlmiye salnâmesi, 515*).

² *İlâveli Esmârü'l-hadâyık, s. 22.*

³ *Kanunnâme-i Âl-i Osman, s. 30.*

⁴ *Feridun Bey Münşeati, c. I, s. 11.*

اعلم Âlemü'l-ulema e'l-izam efdalü'l-füzelai'l-fiham kâşifu
esrari't-tenzil mazharu dekayıkı't-tefsir ve't-te'vil münevverü
mesabîhi'l-ehadîsi'n-nebeviyye meşrku meşariki'l-enveri'l-Mus-
tafaviyye matlau metalii'l-envar mirkatu medarici'l-esrar si-
baku gayati'l-fezail vel-maarif nisabu râyâtî'l-fevazil ve'l-avâ-
rif bahrü'l-maani ve'l-yakin el-müeyyed bi-teyidi'l-meliki'l-
muîn şeyhulislâm Mevlâna.... Edamullahü fezailehu.

Şeyhulislâmın
Bayezid medre-
sesi müderrisliği

II. Bayezid 911 H. (1505 M.) 'de İstanbul'daki
meşhur cami, medrese ve imaretini yaptırdıktan
sonra medresesinin müderrisliğini müftü yani
şeyhulislâm olanlara şart koymuştu. Bu medre-
senin ilk müderrisi o tarihte müftü olan Ali Cemali Efendi idi.
Vakfiye mücibince müftü olan haftada bir gün ders okutacaktı.

Şeyhulislâmların işlerinin çokluğu sebebiyle vakıf şartını
yerine getirmek için kendileri tarafından *ders vekili* ismiyle bir
vekil tâyin edilmiş ve bu suretle meşihatın ilgasına kadar ted-
risata devam olunmuştur¹.

Şeyhulislâmların Bayezid medresesi müderrisliğinden maaşları
olduğu gibi vakfından da para alırlardı².

Şeyhulislâmlara
dair müteferrik
mâlûmat

Cülûs ve bayram tebriklerindeki kabul resimlerin-
de şeyhulislâmlar bol yenli kürk giyerlerdi; bu
merasim esnasında vezir-i âzam ve devlet erkânı-
nın tebrikleri bittikten sonra sıralarını beklemekte
olan ulemaya haber verilir. İbtida şeyhulislâm Efendi vezirleri
selâmlayarak pâdişahın tahtının bulunduğu tarafa doğru ilerlediği
sırada pâdişah ayağa kalkarak bir iki adım yürüyüp karşılar ve o
sırada Divân-ı hümayun çavuşları alkış yaparlar. Bunun üzerine
şeyhulislâm pâdişahla musafaha (el sıkamak) ederek hükümdarın
elini ve omuzunu öper ve bu müddet zarfında hükümdar ayakta

¹ Şeyhulislâmların uhdesindeki vazifelerden birisi de medrese talebe-
lerinin derslerini teftiş etmektir. Fakat işlerinin çokluğu sebebiyle bunu da
ders vekilleri yapardı. Ders vekilleri medrese imtihanlarına da nezaret ederlerdi.
Pâdişah huzurunda okutulan huzur deralesinde ilk günü bunlar ders okutur-
lardı, Ders vekilleri fazl ve kemal sahibi müderrislerin kıdemlilerinden olurdu.

² Arpalık maddesi, İbnülemin Mahmud Kemal (Türk Tarih Encümesi
Mecmuası, sene 16, s. 281).

durur ve şeyhulislâm kısa bir duâdan sonra etek öperek arka arka geri çekilip sol tarafta müteferrika ağaların bulundukları taraftan avdet ederdi¹.

XVI. asır sonlarına doğru III. Murad zamanından itibaren kışlık ve yazlık olmak üzere şeyhulislâmlara Pâdişah tarafından hil'at gönderilir ve onlar da buna karşı saraya gidip hükümdara teşekkürlerini arzederlerdi². Bu usulün sonraları devam ettiğine dair bir kayıt göremedim.

Şeyhulislâmların, meşihat makamına teşriflerinden dolayı kanun üzere verdikleri mülâzemetle teşrif de denilirdi. Şeyhulislâmların teşrifi on altı mülâzemetti³.

XVI. asrın sonu ile XVII. asırdan itibaren pâdişahlar sefere gittikçe hükümdarın arzusu ile bazı şeyhulislâmlar da beraberce sefere giderlerdi⁴. Pâdişah nerede bulunursa şeyhulislâm ile kazaskerler de orada bulunurlardı. Seferlerde şeyhulislâmların çadırlarının önüne vezirler gibi üç ve kazaskerlerin de beyler-beyler gibi iki tuğ dikilirdi.

Ramazanın yirmi altıncı günü akşamı yani Kadir gecesi şeyhulislâm, fetva emini vasıtasıyla sadr-ı âzamı iftara dâvet

¹ XVII. asırda ve I. Ahmed zamanında yazılan زبدة التواريخ Zübdeü't-tevarih'de şeyhulislâmın kendisine ayağa kalkan Pâdişahın elini ve omuzlarını öptüğü yazılarak şöyle deniliyor: "Ol şâh, hazret-i mevleviye kıyam ve gelib takbil-i dest ve ceyb edince medd-i kıyam ettikten sonra.." *Veliyeddin Efendi kütapları*, Nr. 2428, varak 312 - 122). Nimetî Efendi 1062 H. (1561 M.) tarihli kanundan naklen şöyle diyor: Şeyhulislâm "Pâdişah-ı rûy-i zemin hazretlerinin taraf-ı hümayunlarına teveccüh ettiklerinde Pâdişah hazretleri ayak üzerine kalkıp, bir iki, kademe istikbal ederler, çavuşlar alkış ederler; bâde'l-musafaha sol canibden dâmen-i hümayunların bûs edib gider.." s. 68; *Teşrifat defteri*, Nr. 29, varak 6; D'Ohsson, c. IV, s. 558 de şeyhulislâmın pâdişahın göğsü üzerinden elbisesini öptüğünü ve Tornton ise (C. I, s. 358) sol omuzu üzerinden öptüğünü yazarlar. Yukarıda numara ve sahifesini koyduğumuz Teşrifat detferinde ise şeyhulislâm (giribân bûs ve dua edib) kaydından XVIII. asrın ikinci yarısında da Pâdişahın elbisesinin omuz veya yakasından öptüğü görülüyor.

² Atâyî, s. 323; Selânikî, basılmamış nüsha, varak 108.

³ Rumeli kazaskeri tâyininde sekiz, Anadolu kazaskeri ile nakibüleşraf altışar mülâzum verirlerdi.

⁴ Şeyhulislâm Yahya Efendi, IV. Murad'ın *Revan* ve *Bağdat* seferlerinde ve Minkarî-zâde Yahya Efendi ile Çatalcalı Ali Efendi IV. Mehmed'in *Lehistan* seferlerinde Pâdişah maiyyetinde bulunmuşlardır.

eder ve ertesi günü de önünde danışmendler yakalı ve üskûflu çuhadar ve altı da astarlı çuhadar ile birlikte başında *örf* denilen resmî kavuğu ve arkasında ferve-i beyza ile sadr-ı âzaman ziyaretini iade ederdi. Sadr-ı âzaman Şeyhulislâmı ziyarete gitmesi ve ertesi günü ziyaretin Şeyhulislâm tarafından iadesi aynı zamanda yaklaşmış olan Ramazan bayramı tebriki idi.

Ramazanın on beşinci günü Reisülküttab vasıtasıyla yapılan dâvet üzerine şeyhulislâm Bâb-ı âli'ye gelir ve birlikte *Ayasofya* camii'nde öğle namazı kılarlar ve sonra baltacılar kethüdası vasıtasıyla vuku bulan dâvet üzerine saraya gidilip bizzat Pâdişah tarafından bohçası açılan *Hırka-i şerif*'i ziyaret ederlerdi; bu merasimde *İstanbul* kadısına kadar olan ilmiye ricaliyle mâzul kazaskerler ve mâzul İstanbul kadıları, vezirler ve sair teşrifata dahil olanlar bulunurlardı.

Osmanlı donanmasının *Haliç*'ten denize çıkmak zamanı gelince Reisülküttab Efendi vasıtasıyla dâvet edilen Şeyhulislâm *Yalı köşkü*'ne gelir ve Pâdişah huzuriyle burada teşyî merasiminde bulunurdu. Denize kalyon indirildiği zaman ve şehzâde ve sultan doğumları münasebetiyle yapılan tebriklerde sultanların nişan ve nikâh merasiminde şeyhulislâmlar da bulunurlar ve sultanın nikâhını kıyarlardı. Pâdişah ve şehzâde vefatlarında da bunların cenaze namazlarını şeyhulislâmlar kıldırırlardı¹.

Yalnız şeyhulislâmlar ile kazaskerlerin icabında arabaya binmek imtiyazları olup şeyhulislâmın arabası yeşil ve kazaskerlerin ise kırmızı çuha kaplı idi².

Şeyhulislâmlar resmî dâvetlerde başlarına *örf* denilen ve kendisinden başka kazaskerlerle mevaliye mahsus kavuk ve arkalarına beyaz çuha kaplı üst kürkleriyle (ferve-i beyza), yaza mahsus beyaz sof ferace giyerler, saçaklı ve müzeyyen ata binerlerdi; sonraları arabaya binmeleri de âdet oldu.

Şeyhulislâm dairesinde meşihat müsteşarı ile ders vekilinin emirlerini icap edenlere tebliğ etmek üzere *kavuklu* denilen bir tebliğ memuru bulunurdu³.

¹ Başvekâlet arşivi Maliyeden devredilen defterlerden, 29 numaralı *Tegri-fat defteri*

² D'Ohsson, c. IV, s. 181 (1792'de basılmış nüsha).

³ Osmanlı saltanatının ve meşihatın ilgası esnasında en son Şeyhulislâm *Kavuklu*'su merhum *Giresunlu Osman Efendi* idi.

Şeyhulislâm oğulları daha küçük yaşta iken XVI. asırda Hâriç müderrisi ve daha sonra Dâhil müderrisi itibar edilerek kendilerine müderrislik rûusu verilirdi¹. Daha sonraları Dâhil medreselerinin en mümtazı olan *Mûsıla-i sahn* müderrisi olanlar da vardı².

Şeyhulislâm nezaretinde olan vakıflar onlar tarafından tâyin edilmiş olan müfettişler tarafından teftiş olunurdu³. Bu nezaret XVII. asırda kısa bir müddet bunlardan alınmış ise de sonradan yine müsaade edilmiştir⁴. Şeyhulislâm nezaretinde olan vakıflar 1250 H. (1834 M.)'de Haremeyn Evkafı nezaretine ilhak olunarak bunun mukabelesinde şeyhulislâma *mansure hazine*'nden senede beş bin kuruş tahsis olunmuştur⁵.

Müderris, mevali, kazasker ve sabık ve esbak şeyhulislâm-
ların bir mahalle sürgün edilmeleri veya af olunmaları yeni şeyhu'l-islâmın arz etmesiyle olurdu.

Bâb-ı Meşihat
veya Bâb-ı
Vâlây-ı Fetva

1241 H. (1826 M.) tarihine kadar şeyhulislâm tâyin edilenlerin oturdukları konak müsait ise onun selâmlık kısmında ve eğer müsait değilse kira ile tuttukları konakta iş görürlerdi. Sultan II.

Mahmud bu tarihte Yeniçeri Ocağını kaldırdıktan sonra Sadrâzam Paşa, yeniçeri ağalarına mahsus Süleymaniye Camii yakınındaki Ağa Kapısını, Asâkir-i Mansure Seraskerine tahsisini muvafık görmiyerek eski sarayın seraskere tahsisini arz etmesi üzerine Sultan Mahmud bu teklifi pek müsait karşılamış ve kendi düşüncesi olarak Ağa Kapısı'nın şeyhulislâmların daimî ikametlerine mahsus fetvahâne ittihazını müuasip görerek bunu

¹ *Künhü'l-ahbar*, basılmamış ikinci cilt V, s. 33; *Raşid*, c. II, s. 361.

² *Raşid tarihi*, c. II, s. 261.

³ Şeyhulislâm vezir-i âzam ve kızlar ağasının nezaretleri altındaki vakıfları teftiş etmek üzere üçü *İstanbul'da*, ikisi *Edirne* ve *Bursa'da* olmak üzere beş müfettiş vardı. Bunlar kendilerine ait dâvaları dinleyip hüküm verirdi. İçlerinden işi en çok olan kızlar ağasının nezareti altındaki haremeyn müfettişliği idi. Bu üç müfettişin tâyini şeyhulislâma aitti. Haremeyn müfettişi, sarayda vefat eden kadımlara ait veraset işlerine de bakar ve hüküm verirdi. Diğer şehir ve kasabalardaki evkaf dâvalarına o mahallin kadıları bakarlardı.

⁴ *Naima tarihi*, c. VI, s. 64. "Sen ki şeyhulislâmın ofendisin eğer selâtin ve eğer gayrı âmmeye Evkaf Nezaretin sana tevcih ve re'yine tefviz olunmuştur".

⁵ *Bağçekâlet arşivi hatt-ı hümayun vesikaları*, Nr. 26845.

bir hatt-ı hümayunla sadr-ı âzama bildirmiş¹ ve meşihatın ilgasına kadar burada kalan meşihat dairesi halk arasında *Şeyhulislâm Kapısı* diye meşhur olmuştur.

1252 H. (1836 M.) tarihine kadar burada yalnız şeyhulislâmlarla maiyyeti olan fetva heyeti bulunurlarken bu tarihte binanın pek müsait olmasına mebni kendi konaklarında iş gören Kazas-kerlerle İstanbul kadısı da buraya nakledilmek suretiyle şer'î daireler bir araya toplanmış ve halk seyyar bir halde iş takibinden kurtulmuşlardır².

Pâye-i Fetva Osmanlı tarihinde *paye-i fetva* denilen Şeyhulislâmlık pâyesi iki kişiye verilmiştir. Malûm olduğu üzere fiilen şeyhulislâm olmayıp o makama namzet olmak üzere verilmiş olan bu pâye iptida XVII. asır ortasında yani 1059

¹ Sadr-ı âzam Selim Mehmed Paşa, Pâdişaha takdim ettiği bir tahririnde eski Saray'ın (şimdiki Üniversite binası) Serasker Kapısı ve Ağa Kapısı'nın Şeyhulislâmlara tahsisini arzemesi üzerine Sultan Mahmud :

"Buna hiçbir diyeceği yok. Tıpkı tahririnde beyan olunduğu vechile tensib eylediğin üzere icra olunsun. Sarây-ı mezkûrde cevâri ve harem ağaları ve sair hademe mevcut olmakla heman onları bugün Saray-ı cedide nakletmelerini şimdiden iktiza edenlere tenbih ederim; kaldı ki Yeniçeri namı mahv ve ilga ve *asâkir-i mansure-i Muhammediyye* unvanı yad olunduğu gibi Ağa Kapısı lâfzının dahi lisan-ı nâstan ilgası ve hem bu madde mutlaka şeriat-ı mutahharreye can ü gönülden yapılaşmasıyla hasıl olub İnşallahü tealâ şeriat-ı garranın mütemadiyen icrasına tefeül ile Ağa Kapısı namı külliyyen söylenmemiye vesile olmak için bâdezin (*Fetvahâne*) tesmiye olunub Paşa Kapısı misillâ müfti-enam olanlara mahsus olması zihn-i hümayunuma sünuh etmekle efendi dâimizin (Şeyhulislâmın) bundan sonra nakl ile ol mahalde şeriat-ı hmutahareyi icra etsin ve cemii nâs her madde şeriat ile rü'yet olunacağını bilerek selâh-ı hale bâis olmasını tefaül eyledim. Bir de hatırıma tebadür eder ki Fetvahânenin ziyade odaları ve ebniyesinin efendi dâimize ziyade olanları boş kalmayub tarik-i ilmiyede bir takrib tahsil-i ilm edemiyenlere taziyâne-i şevk olmak için o misillâleri efendi dâimiz takım takım ederek içlerinden bilenler hoca tâyin ve bilimyenler âdeta ders talebesi gibi tertib ve haftada kaç gün münasib ise sabahları mülâzemet gelür gibi Fetvahâneye gelüb taallüm-i ilm-i şerif etseler Devlet-i Aliyyemiz de ulema tekessür ve meşgûl-i ders olurlar idi. Efendi dâimiz böyle şeyleri düşünmez değildir; sen efendi dâimize işbu mülâhazamı bildir ne vechile müstahsen görürse bana bildirsin..." *Lütfi tarihi*, c. I, s. 161.

² *Lütfi Tarihi*, c. V, s. 66. Şeyhulislâm Kapısı İstanbul Lisesi iken 1927 de yanmış ve yerine Süleymaniye camiinin yanına pek yakışksız olarak Nebatat Enstitüsü yapılmış ise de bu yakışksız sonradan yıktırılmıştır.

H. (1649 M.)’de Rumeli kazaskeri bulunan ve şeyhulislâm ol-mıya haris olan Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi’ye verilmiştir. Bundan sonra XVIII. asır başlarında şeyhulislâm bulunan II. Mustafa’nın hocası Erzurum’lu Seyyid Fey-zullah Efendi kendisinden sonra o makamı oğlu Seyyid Fet-hullah Efendi’ye verdirmek üzere ona da fetva pâyesi ver-dirmiştir.

1059 H. (1649 M.)’de vezir-i âzam bulunan Kara Murad Paşa’nın şeyhulislâm Bahaî Efendi ile arası açıktı; o sırada Rumeli kazaskeri bulunup ihtirasla Şeyhulislâmlığı bekliyen Abdülaziz Efendi, şeyhulislâm Bahaî Efendi’nin eli bay-raklı aleyhtarlarından idi. Sadr-ı âzamin, şeyhulislâma gücenik olduğunu bilen Kara Çelebi-zâde, Murad Paşa’yı, Bahaî Efendi aleyhine tahrik etti; fakat Bahaî Efendi’nin bu makama tâyini henüz iki ay kadar olduğundan, sadr-ı âzam bu kadar kısa bir zamanda şeyhulislâm değiştirilmesini doğru bulmamıştı.

Kara Çelebi-zâde bu esnada روضة الابرار *Ravzatü’l-ebrrar* adını vermiş olduğu meşhur tarihini tamamlayarak onu sadr-ı âzam vasıtasıyla takdim ederken bu eserine mükâfat olarak şeyhulislâm pâyesi almak istedi. Kara Murad Paşa, o tarihe kadar emsalli olmıyan böyle bir teklifi garip bularak :

“— Efendi bu husus bir nekre (gülünç) maslahattır. Biz et-mezüz (arzetmeyiz), nihayet mâni olmıyalım, var hatt-ı hü-mâ-yun ile al” dedikten sonra Vâlîde Sultan, Ağası Hadım Hü-seyin Ağ’a’ya, Abdülaziz Efendi’nin isteğine mâni olmaması için haber gönderdi ve Kara Çelebi-zâde bu suretle tarihini pâdişaha takdim ile şeyhulislâm pâyesine nail oldu (1059 Recep = 1649 Temmuz)¹.

Bu suretle pâye-i fetva yani şeyhulislâm pâyesi alan Kara Çelebi-zâde Rumeli kazaskeri bulunması dolayısıyla Divan-ı hü-mâ-yun içtimaidan sonra arza girişlerde şeyhulislâmlık pâyesi sebe-biyle vezirlere takaddüm etmek istediye de —çünkü kazaskerler teşrifatta vezirlerden sonra gelirlerdi— vezirlerden Kenan Paşa kendisini omuzlayıp :

“— Efendi müftü isen önde otur ve kazasker isen muayyen makamında dur” diye hakaret etmek suretiyle itip diğer vezirler

¹ *Naima tarihi*, c. II, s. 444.

de aynı suretle yaparak geriye kazaskerlerin sırasına atmışlardır¹.

II. Mustafa'nın hocası ve şeyhulislâmı Seyyid Feyzullah Efendi ise en yüksek müderrisliklerle kadıkları kendi evlât, akraba ve mensuplarına tahsis ettiğine kanaat etmiyerek kendisinden sonra şeyhulislâmlığı büyük oğlu olup Rumeli kazaskeri pâyesiyile Anadolu Kazaskerliğinden mâzul nakib'ül-çeraf bulunan Seyyid Fethullah Efendi'ye şeyhulislâm pâyesi verilmesini bir telhis ile pâdişah'tan rica etmişti.

Bunun üzerine ricası kabul olunarak 25 Ramazan 1113 (23 Şubat 1702)'de Seyyid Fethullah Efendi'ye de Meşihat pâyesi ve beratı verilmiş ve pâdişah huzurunda *ferve-i beyza* giydirilmiştir². Bu tarihte Seyyid Fethullah Efendi yirmi beş ile otuz yaş arasında bulunuyordu.

İlk fetva pâyesi almış olan Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi 1061 H. (1651 M.) senesinde şeyhulislâm oldu ise de Seyyid Fethullah Efendi bu makamı elde edemiyerek vukua gelen *Edirne vak'ası* esnasında babasıyla beraber katledilmişlerdir. Bunlardan başka şeyhulislâm pâyesi alan yoktur.

Huzur murafaası مدرين *Sadreyn* de denilen Anadolu ve Rumeli kazaskerleriyle *İstanbul, Eyüp, Galata* ve *Üsküdar* kadıları veya taşradaki kadılar huzurlariyle görülmüş olan bir dâvayı iki taraftan birisi kabul etmez ise o dâva *sadr-ı âzam* huzuriyle ve istinafen görülür ve buna *Huzur muhakemesi* veya *Huzur murafaası* denilirdi.

Huzur murafaası haftada iki defa cuma ve çarşamba günleri yapıldı. Kanun üzere cuma günleri kazaskerler ve çarşamba günleri *İstanbul, Eyüp, Galata* ve *Üsküdar* kadıları *Paşa Kapısı*'na gelerek vezir-i âzâmın riyaseti altında olarak murafaa dâvalarını tetkik ile hüküm verirlerdi³. Bu kanun 1250 H. (1834 M.) senesine

¹ *Naima tarihi*, c. IV, s. 446; *Naima'nın Edirne vakası tarihçesi*, s. 8.

² *Zübdetü'l-vekayi (Defterdar Mehmed Paşa)*, varak 418; *Raîd tarihi*, c. II, s. 526.

³ Bu dâvalar, Divanın haftada dört gün devam ettiği zamanlar Divan-ı Hümâyunda ve kısmen de Vezir-i âzâmın İkinci Divanında görüldü. Divan akdi işi muharebeler dolayısıyla XVII. asr sonlarından itibaren terkedilince büsbütün işler Bâb-ı Âli'ye intikal etmişti. Cuma günleri *sadr-ı âzâmın riyasetinde*

kadar böyle devam etti. Bu tarihte cuma günleri, cuma namazı münasebetiyle murafaa vakti pek dar olduğundan murafaanın perşembe ve pazartesi günleri olmasına karar verildi¹.

Sultan II. Mahmud zamanında ve 1254 H. (1838 M.)'de Sadaret adı *Başvekâle*'e ve Sadr-ı âzam unvanı da *Başvekil*'e çevrilip Dahiliye Nezareti işleri de Başvekâlete bağlanması üzerine Başvekilin vazifesi çoğalmıştı. Bundan dolayı o sırada Başvekil bulunan Koca Rauf Paşa, bundan sonra huzur murafaasının alâkasına mebni şeyhulislâm huzuriyle yapılmasını muvafık görüp arzettiğinden mütalâası kabul olunmuştur; fakat bu huzur murafaası dâvalarının çoğunun *müstemin* denilen ecnebi tüccarlar ile yapılmasına mebni bu gibi nizamî dâvalarda Deâvi nazırının haftada iki gün şeyhulislâm huzuriyle yapılacak dâvalarda hazır bulunması takarrür etmiştir².

akdedilen *huzur mürafaaların*'nda Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri ve çarşamba günleri de İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar kadıları bulunurlardı. Dâvaları bizzat Sadr-ı âzam dinler ve hüküm verirdi. İktiza ederse bazı dâvaları Rumeli kazaskerine ve Çarşamba divanında da iuzum hasıl olursa kadılara dinletirdi (*Tevkii Abdurrahman Paşa kanunnâmeleri*) *Milli Tettebbular Mecmuası*, Nr. 3, s. 501 - 503).

I. Abdülhamid zamanında ve Şahin Ali Paşa sadaretin'de *Konya*'da mevlevi şeyhi olmak istiyen Çelebilerin dâvaları nihayet huzur murafaasına kadar gelmiş ve Sadr-ı âzam bu dâvayı şöyle halletmiştir :

Sadr-ı âzam ibtida Şeyh olmak istiyen mesnevihan ile Karaman şeyhini mürafaa etmiş. Sadr-ı âzam mesnevihan'a :

“— Sen mal-i kesire maliksin ve cerrar tabiatlisin sen olmazsın” ve Karaman şeyhine de :

“— Sen zaleme güruhundansın ve ulî'l-emre itaat etmeyenlerdensin olmazsın” dedikten sonra geride duranlar kimlerdir diye sormuş, “erkek evlâttandır” demeleri üzere :

“— Kel İsmail Çelebi oğlu Şeyh Elhac Mehmed Efendi sen müstehtaksın diye ferace giydirib şeyhliğe tâyin etmiştir. Bunlar Arz Odasından çıktıktan sonra mesnevihan taraftarı olanlar, münasebetsiz sözler sarfetmeleri üzerine bunu haber alan Şahin Ali Paşa mesnevihan'ı avenesiyle birlikte *Manisa*'ya sürgün etmiştir” (*Türk Tarih Encümeninden Türk Tarih Kurumu'na devredilen yazmalardan 58 numaralı mecmua*).

¹ *Lütfi Tarihi*, c. IV, s. 168.

² *Arz Odası mürafaasının şeyhulislâmın riyasetinde yapılmasına dair Başvekil Rauf Paşa tarafından Mabeyn Bağkâtipliğine yazılan tezkire sureti :*

“Seniyyü'l-himemâ kerimü'ş-şiyemâ.....efendim hazretleri

Murafaa dâvaları ayrıca Rumeli ve Anadolu Kazaskerlikleri dairelerinde de görüldü. Bunlardan Rumeli Kazaskerliğine ait murafaaların Anadolu Kazaskerliğine nazaran çokluğu sebebiyle Rumeli kazaskerine yardımcı olmak üzere kazaskerlerin fakih olanlarından bir müsteşar tâyini münasip görülerek bu mevkiye ehliyeti malûm olan Serezli-zâde Tahir Efendi müsteşar tâyin edilmiştir¹.

Şeyhulislâm Kapısında yapılan bu murafaa usulü 1279 H. (1864 M.) 'de *Mecelle Cemiyeti*'nin teşkili ve bir nizamnâme kaleme alınması üzerine dâvalara bidayeten veya istinafen nizamî mahkemelerin bakması takarrür ettiğinden huzur murafaalarına lüzum

Malûm-ı sâmilere buyurulduğu üzere Başvekâlet memuriyet-i cedidesiyle Umur-i Dâhiliye Nezareti birleşmek hasebiyle Arz Odası murafaasının dahi bir âhar tarafa ibalesi icab-ı maslâhattan gibi hatıra gelmiş ve bu cihetle o makule deâvi-i şer'iyyenin asıl me'haz ve mercii olan zat-ı vâlây-ı fetva-penâhi huzurunda rü'yet ve ترافع tarafû olunması münasib görünmüş olduğundan bâdezin Arz Odasında görülecek dâvalar huzur-i Şeyhulislâmide görülmek üzere divan-ı deâvi Nazırı Saadetlû Efendi bendeleri tarafından havale olunub tahsilât maddesi dahi yine Nâzır-ı mûmaileyh tarafından rü'yet olunmak ve sadreyn-i muhteremeyn huzurlarında ve sair mehakimde rü'yeti iktiza eden deâvi-i şer'iyyenin keزالik tahsilâtı hususı Nâzır-ı mûmaileyh canibinde kalarak umûr-i murafaalarının icabeden mehakime havalesi dahi kemakân icra kılınmak ve fakat Arz Odasında görülen dâvaların ekserisi müsteminâna müteallik maddeler olarak ve hademe-i şeriatın anlara dair usul ve nizamata lâyikeyle malûmatları olmyarak bu vechile emr-i murakabenin yalnız ahkâma bırakılması uyamıyacağından ve mukaddem bu misillü dâvaların Ârz Odasında rü'yeti bu kaziyyeye mebni olarak Nâzır-ı mûmaileyh dahi bütün bütün o makule nizamî dâvaların memur olduğundan haftada iki gün huzur-i hazret-i müşâ-rünileyhde rü'yet olunacak murafaalarda bulunmak ve icabına göre re'y ve marifeti munzam olmak suretiyle bir hüsn-i usule rabtı ve ol vechile arz odası murafaalarının aynıyle taraf-ı fetva-penâhtye nakli hususu muvafık-ı irade-i seniyye-i hazret-i şehriyâri buyurulur ise iş'arı menut-ı himmet-i behiyeleridir efendim".

(Başvekâlet Arşivi vesikaları sandık 92; Lütfi tarihi, c. V. s. 14).

Başvekilin bu tezkiresi, Mabeyn Başkâtibi taradından pâdişaha arz olunmuş ve Arz Odası murafaasının Bâb-ı âli'den Şeyhulislâm Kapısına nakline müsaade edilmiş ve bundan başka Deâvi Nazırlarının eski usul üzere almakta olduğu resim kaldırılarak kendisine maaş verilmesine irade çıkmıştır (*Aynı sencaak, İrade-i Seniyye numarası 28*).

¹ Lütfi tarihi, c. VIII, s. 128. Bundan başka İstanbul Kadılığı Müsteşarhığına da müderrislerden Arzuhalci Hasan Refet Efendi tâyin olunmuştur.

kalmamıştı; fakat şeyhulislâm Bodrumî Ömer Efendi'nin şeyhulislâmlığı zamanında (1889-1891) Mecelle Cemiyeti lağvolunarak Huzur Mahkemeleri tekrar meydana çıkmış ise de onun azlini mütaakıp¹ tekrar kaldırılmış ve işleri nizamî mahkemelere verilmiştir.

Şeyhulislâmın riyasetindeki huzur mahkemelerinde Fetva emini, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, İstanbul kadısı, Evkaf müfettişi, Reisü'l-müsevvidin denilen Fetvahâne müsevvidi hazır bulunurlardı. Dâva evvelce hangi mahkemede görülmüş ise veya hangi bir hâkimin kazası dahilinde ise o kadı iki tarafı isticvap ederdi. Bu isticvap ve müzakereye murafaada mevcut olanlar iştirak ile mütalâalarını söylerlerdi. Netice ne suretle karara bağlanırsa muhakemeyi idare eden hâkim o neticeyi dâvacılara söylerdi.

¹ Bodrumî Ömer Efendi zamanında muvakkat bir zaman için ihya edilen bu murafaa meclisinde bir ara rü'yet edilen *Maksudiye Hanı* dâvası münasebetiyle II. Abdülhamid'e verilen bir jurnalde "bu dâvadan maksat, Sultan Murad'ı tekrar hükümdar yapmaktır. Maksudiye Hanından kastedilen Sultan Murad'dır" denilmesi üzerine hem Sadr-ı âzam Kâmil Paşa hem de Ömer Efendi azledilmişlerdir.

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

HUZUR DERSLERİ

Osmanlı pâdişahları tarafından zaman zaman saraya dâvet edilen veya saray hocalarından olan ulemadan bazıları pâdişah huzuriyle Kur'an-ı Kerim'den bir âyetin veya bir hadîsin tefsiriyle bu hususta yapılan ilmî mütalâayı dinliyerek istifade ederlerdi. Bu, Kur'an ve hadîs tefsiri dersinin günü muayyen olmayıp pâdişahın arzusuna bağı idi.

Huzur derslerinin hangi tarihte ihdas edildiğini sarih olarak bilmiyoruz. Ata Bey *Enderun tarihi*'nde bunu Osman Gazi'ye kadar çıkarmaktadır ki¹ tabîi hiçbir esasa dayanmamaktadır. Hiç şüphesiz Osmanlı hükümdarlarının ara-sıra dinî mev'izelerle, *Buhari-i şerif* kıraatlerinde bulundukları tarihen ve sarayda sır kâtipleri tarafından tutulan ruznâmelerde² malûm ise de XVIII. asır ortalarına kadar *huzur dersleri* ismiyle bir kaide ve kanun tahtında Ramazana mahsus ders takriri görülmemiştir.

Bazen huzur-ı hümayunda okunan ders yukarıda kaydettiğimiz gibi Ramazan ayından başka aylarda da yapılmakta idi. Fakat bu dersler *mukarrir* ve *muhataplarla* münazaralı olmadığından dolayı sonra tesbit edilen kanun üzere bunlara *Huzur Dersi* denilemez. Çünkü pâdişah arzu ettiği zaman ulemadan bir zat Kur'andan bir âyeti tefsir eder ve buna karşı münazara yapılmayıp sade dinlenirdi. Meselâ 12 Muharrem 1080 (12 Haziran 1669) 'de IV. Mehmed akşamdan yatsıya kadar Şeyhulislâm Minkarî-zâde Yahya Efendi'ye huzurunda ders takrir ettirip dinlemiştir. Yine aynı hükümdar, hususî meclislerinde de müverrih Abdi Ağa'ya (Meşhur Tevkiî Abdurrahman Paşa) tefsir okutup dinlerdi³. Bundan dolayı herhangi bir âlimin pâdişahın emriyle huzurundaki tefsir dersiyle Ramazan

¹ *Enderun tarihi*, c. I, s. 212.

² III. Osman ve III. Mustafa'ya ait pâdişahın günlük hayatına dair olan defterler, *Topkapı Sarayı Arşivi*, Nr. 12358, 12359.

³ *Abdi Paşa Vekayinâmesi* (Umumî kütüphane Nüshası), varak 135.

ayına mahsus kanunla okutulan huzur derslerini ayırmak icabet-mektedir.

Sultan III. Mustafa 1172 H. (1759 M.) 'de bir kanunla huzur dersleri denilen ve Ramazanın birinden onuncu gününe kadar devam eden bir ders ihdas etmiştir¹.

Enderun tarihine göre Ramazanın onuncu günü olan ders sarayın kütüphane hocasının riyasetinde mukarrir olan zatlardan mürekkep bir meclis daha aktolunarak yine tefsirden ilmi muba-heseler yapılmış².

¹ *Vasıf Tarihi*, c. I, s. 157. "Şehriyar-ı bî-müdani hazretlerinin ilm-i şerife râğbetleri varest-i izah olduğuna binâen Ramazan-ı şertifte huzur-i hüma-yunlarında tefsir-i kadiden (Kadı Beyzavî) bir kaç âyet kıraat ve bir mukar-rir ve beş nefer talib (muhatap) suretinde ulemayı cemiyyet ile ifade-i feyz ve bereket eylemeleri irade buyurulup..." ve *Enderun Tarihi*, c. I, s. 212. Mukarrir ve muhataplarla yapılan Kur'an tefsirinin III. Mustafa'nın kanunundan evvel 1136 Ramazanından itibaren Vezir-i âzam Nevşehirli Damad İbrahim, Paşa'nın yaptırmış ve devam ettirmiş olduğu görülüyor". *Çelebi-zâde Asım* c. VI, s. 131, 259, 370, 462, 557. Ondan evvel bu tarzda bir derse tesadüf edil-memektedir. Şu halde şehzâdeliği zamanında III. Mustafa'nın, babası III. Ah-med'le beraber bu derslerde bulunmuş olmasından ilham aldığı pek muhtemeldir.

Merhum Halid Ziya Uşaklıgil (*Saray ve Ötesi Son Hâtıralar*) isimli eserinde (C. II, s. 139) huzur derslerinin yüz sene evvel ihdas edildiğini beyan etmekte ise de bunun bir kanun altında olarak devamı onun zamanına kadar yüz elli seneden ziyade ve bugün ise iki yüz senedir.

² *Topkapı Sarayı III. Mustafa Ruznamesi*, Nr. 12359. Huzur derslerine 1172 Ramazanının on sekizinde başlamıştır. Oradaki kayıt (S. 26,27) şöyledir :

18 Ramazan salı günü pâdişah eski sepetçiler köşküne teşrif ulemadan altı nefer dâileri gelub tefsir-i şerif huzurda kıraat idüb bâdehu cümlesine efendimiz altın inam

19 Çarşamba sarık odasına teşrif ulemadan beş nefer kimesne gelub hu-zur-ı hümayunda mubahase, bâdehu efendimiz cümlesine ihsan buyurub

20 Ramazan rûz-i perşembe Aga bahçesine teşrif defa ulemadan beş nefer dâileri gelub tedris.

22 Ramazan rûz-i şenbih (Cumartesi) soffada ulemadan gelen dâilerinin mubahaseleriyle ârâm

23 Ramazan yekşenbih Sarık Odasına teşrif ulemadan gelen dailerinin mubahase ve münazaralarıyla arâm asrı eda hareme teşrif.

24 Rûz-i düşenbih mahbubiye divan hanesine teşrif ve gelen ulema dâilerinin mubahaselerini istimâ ve efendimiz mezburlara altın ihsan ve avdet.

25 Ramazan esenbih (salı) soffaya teşrif gelüb ulema tedris.

26 Çarşamba Aga bahçesine teşrif ulema efendiler gelüb tedris bâdehu asrı eda hareme teşrif.

27 Ramazanda da huzur dersi olmuştur.

1180 H. (1767 M.) 'de ve yine III. Mustafa zamanında huzur dersi için intihap edilen mevali ve müderrislerin adedi yüz yirmi altı olup bunlar on dokuz güne taksim ve her biri birer gün için tertip olunmuş ve her günkü meclise en kıdemli ve liyakatli olanlardan birisi reis olmuştu¹. Bunlardan reise *mukarrir* ve diğerlerine *muhatap* denilirdi; huzur hocalarının intihapları şey-hulislâma aitti.

Huzur derslerinde Kur'an-ı Kerim'den zamana münasip bir âyet okunarak *mukarrir* tarafından onun tefsiri yapılır ve muhatapların suallerine ve itirazlarına mukarrir cevap verir ve bu suretle ilmî bir mubahese cereyan ederdi; huzur derslerinin Kadı Beyzavî tefsirinden yapılması âdet olmuştu.

Huzur derslerinde kendisinin yüksek ilmini göstermek isteyen bazı muhataplar bulundukları mahalli unutarak münazaralarda terbiye ve edeb haricine çıktıkları görülmüştür. Meselâ 1176s enesi Ramazanında muhataplardan Tatar Hoca, mukarrir Abdülmümin Efendi ile olan mübahaseyi aşarak Mümin Efendi'ye terbiye harici ağır sözler sarfettiğinden *Bozcaada*'ya sürgün edilmiştir².

III. Selim zamanında ve 1215 Ramazan (1801 Ocak) tarihindeki bir huzur dersinde mukarrir ile muhataplar arasındaki münazarada kendilerini göstermek isteyen muhatapların mukarrir'e lüzumsuz hücumlarıyla ders, ilmî münazaradan çıkarak münakaşa ve terbiye harici sözler sarfına kadar çirkin bir hal almış ve bu halden müteessir olan pâdişah dersi, tatil ettirmiştir³. Bu münazara iptida mukarrir *Kudsî Efendi*'nin bir âyeti tef-

¹ "Beher sâl-i Ramazanda vaz-ı şâhâne olan tefsir tedrisine râğbet-i hümayun berkemal olduğuna binaen mevali ve müderrisinden yüz yirmi altı nefer kimse on dokuz meclise taksim ve her biri bir gün için tertib ve tanzim olunub her meclis erbabından zaten ve zamanen akdem ve ercah olan sairelere Reis ve bâlânişin-i makam-ı tâlim ve tedris olub evâil-i sure-i بقره Bakara'dan makama münasip nice nükât ve mezaya takrir ve beyan kılınub.... Ders tamamında سورة surre-i muayyene ile bâlîği meblâğ-i ferah-ı hal.. oldular" *Vasıf tarihi*, c. I, s. 158.

² *Vasıf tarihi*, c. I, s. 204.

³ *Cevdet tarihi (Matbaa-i Amire tabı)*, c. VII, s. 101. Cevdet Paşa, münazara ve arkasından mügaatemeyi mücip olan tefsir münasebetiyle Arapça yazılan bir risalenin ileri geri sözlerini çıkararak yapılan mübahaseyi tarihine koymuştur (*Aynı cilt*, s. 102).

sirini mûtaakıp iptida muhatap *Kastamonu*'lu Ömer Efendi'nin itirazıyla başlamış ve sonra Dağıstanlı Abdurrahman ve *Ahışah Ali Efendi*'lerin itirazlarıyla büyümüşdür¹. Mukarrir Kudsî Efendi muterizlerin itirazlarına sekinet ve mülâyemetle cevap verip onları ikna etmek istemiş ise de muvaffak olamamış ve münazarayı dinlemekte olan Sultan Selim, bu üç muhatabın haksız olduklarını cereyan eden mübahaseden anlıyarak bu üç müderrisin muhataplıktan çıkarılmalarını şeyhulislâma işrap etmişlerdir.

1246 H. (1831 M.) 'de II. Mahmud zamanındaki huzur dersinde saray hocalarından sekiz mukarrir ve müderrislerden on üçer muhatap ile Ramazanın iptidasından sekizinci gününe kadar her gün pâdişah huzuriyle Kadı Beyzavî tefsirinden ders yapılmıştır². Mehmed Zeki Pakalın *Tarih Deyimleri ve Terimleri* adlı lûgatinde III. Mustafa'dan sonra huzur derslerinin terkedilerek 1251 H. (1835 M.) 'de ihya edildiğini yazmakta ise de³ yukarıda kaydettiğimiz gibi böyle bir inkıta olmayıp dersler devam etmiştir.

1250 senesinde Mabeyn başkâtibi tarafından şeyhulislâm'a gönderilce irade mucibince ber-mutad takrir olunan huzur derslerinde "havsala-i zihn-i avâmdan hariç tahkikat ve mübahasat menfur-ı tab-ı hümayun olmağla mebahis-i aklıyye ve mesâil-i usûliyyeden tefevvuh buyrulmayıp .., ayet-i kerimeye mâna verilüb bazı cihad ve gazaya müteallik kıssa ve mev'iza ve şecaat ve cesaret telmih buyrularak şeyhane fıkracıklar nakl buyrulub bu tavr-i avâm-pesendâne inde'l-havassi'l-mütebahharin ayıb ise dahi tab-ı şâhâneye nazaran hûb ve müs-tahsen olmağla :

هر عیب که سلطان بیستد هنرست

mazmunıyla bu vadide isbat-ı vücud ve izhar-ı fazl ve hüner ile makbul-i hümayun olmaları ..."⁴

¹ *Cevdet tarihi*, c. VII, s. 102. *Enderunî Ata da* (C. I, s. 213) bazen mübahasenin muhavere ile kûstahlık derecesine çıktığını kaydediyor.

² *Lütfi tarihi*, c. III, s. 170.

³ *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (Huzur dersleri maddesi).

⁴ Top. Sa. Ar. 10891.

II. Abdülhamid zamanında huzur dersleri Ramazanda ikinci namazından sonra haftada iki gün üzerinden ayda sekiz gün yapılırdı¹. Sultan Mehmed Reşad zamanında eski âdet üzere Ramazanın birinci gününden hafta sonuna kadar yine sekiz gün olmuştur. Her gün başka bir mukarrir ve muhatap derse iştirak ederlerdi.

1324 senesinde neşredilen *Takvim-i Vekayi*'in birinci sayısındaki kayda göre huzur derslerinin mukarrirlikleri imtihan ile İstanbul müderrislerine verildi. II. Abdülhamid zamanında mukarrirlik ve muhataplık kayd-ı hayat şartıyla verilmiş ise de flân-ı Meşrutiyeti mütaakıp 1326 Ramazan (1908 Eylül)'da bu kaydı hayat usulü kaldırılmıştır.

II. Abdülhamid zamanında huzur dersleri *Yıldız*'daki *Çit kasrı*'nda yapılır ve Pâdişah yüksekçe bir mindere oturur, karşısında önlerinde rahleleriyle mukarrir ve muhataplar yerlerini alarak Pâdişah mukarririn takririni ve muhatapların sualleriyle başlayan münazarayı dinlerdi. Huzur derslerine Mabeyn erkânının büyükleri ile dâvet üzerine bazı vükelâ ve devlet ricali de bulunurlardı. Mukarrir ve muhataplar her derste başka başka şahsiyetlerdi ve bunlara münasip atıyye ile cübbe ve bellerine şal verildi².

Huzur dersleri mevzuun ehemmiyeti ile mütenasip şekilde devam etmek icab ederken çok zaman kelime üzerinde münakaşa ve muhatabın, mukarriri sıkmasını veya mağlûp ve mahcup etmesi ile devam eder ve daha yukarıda görüldüğü üzere münazara edep ve terbiye haricine de çıkardı.

Kethüda-zâde meşhur merhum Hacı Arif Efendi, Sultan Mahmud zamanında Ramazanın başından itibaren bir hafta devam eden huzur dersinde muhatap olarak bulunmuştur. Derste (ان الله يحب الذين يقاتلون في سبيله صفاً كأنهم بيان مروض) âyet-i kerimesiyle

¹ *Tahsin Paşa'nın hâtıraları*, s. 129.

² *Abdülhamid ve Yıldız Hâtıraları (Tahsin Paşa)*, s. 129 huzur dersleri başlıklı kısım. *Enderunî Ata (C. I, s. 213, 24)*, tarihinde mukarrir Efendilere Lâhurl şal ile ağır bohçalar ve muhataplara atıyye verildiğini kaydetmektedir. Halid Ziya Uşaklıgil'in kaydına göre (*Saray ve Ötesi*, c. II, s. 128) son zamanlarda mukarrir ve muhataplara atıyye, arkalarına cübbe ve bellerine şal verilip yalnız mukarririn cübbesi siyah, muhatapların mavi olurdu.

(يا ايها الذين آمنوا اصبروا وصابروا ورابطوا واتقوا لله لعلكم تفلحون) âyeti okunarak münazaraya başlanır, bu münazarayı Hacı Arif Efendi şöyle anlatıyor :

“Tamam yeni teşkil olunan nizam askerinin muharebelerde sabır ve sebatı ve Allaha rabt-ı kalb etmek ve som taştan metin bina gibi şeciâne durmalarının üzerine ders yürüteceği sırada hoca efendiler burada, vav âtifa mıdır hâliye midir? gibi o meclise iktiza etmiyen bahislere girişdiler, Sultan Mahmud’un canı sıkılır” ve böylece ders tatsız sona erer¹.

Merhum Halid Ziya Uşaklıgil, Sultan Mehmed Reşad zamanında Mabeyn başkâtibi bulunduğu sırada o tarihteki bir huzur dersi hakkında oldukça geniş izahat vermiş olduğundan bu hususta bir fikir vermek için bazı kısımlarını aşağıya naklediyorum :

“Saray Ramazanının başlıca hususiyeti huzur dersleri idi; bunların ne olabileceğini evvelden tahmin etmek mümkün değildi; fakat nasıl hitabet ve belâgatin birer mükemmel nümunesini teşkil etmesi lâzım geleceğine hükmederek ilk defa bu derslerde hazır bulununca diyanetle hikmetin bir memzucesini dinlemekle zevk-yap olacağıma emindim... Heyhat ne müthiş bir hayal inkisarına uğradım ve bütün Ramazanlarda günlerce devam eden bu huzur derslerinde umulan zevke bedel ne acı bir esef duydum.

“Ben beklerdim ki mukarrir Kur’anın metninden ayrılıp-yarak falan ve falan âyetten ilham alarak hitabelerde bulunsunlar; buna mukabil onlar, hep tefsirlerin iz’ana sığmıyan teşrihâtını..... esas tutuyorlardı.

“Huzur dersleri (Sultan Mehmed Reşad zamanında) Dolmabahçe Sarayında Zülvecheyn sofasında olurdu. Hünkâr deniz tarafında kanepenin üzerine yerleştirilmiş bir mindercikte saburâne otururdu. Sağ tarafında bir de dizi dizi hanedandan hazır bulunacak olanlarla sol tarafında da yine öyle dizi ile Mabeyn erkân ve memurîni ile bendegâna mahsus ipek minderler sıralanmış olurdu.

“Huzur dersleri, başlarında bir mukarrir ile muhataplardan mürekkep bir zümre tarafından verilirdi. Mecmûu on beşi geçmiyen

¹ Kethûda-zâde Arif Efendi Menakıbı, s. 158.

bir heyet... Dersler Ramazanın ilk gününden başlayarak haftası sonuna kadar devam eder ve bunlara ikindi namazından sonra başlanırdı. Her sene mukarrirleri ve muhatapları -ki her gün için ayrı ayrı zevattan teşekkül ederdi- Meşihat mer'i olan bir usul dairesinde sıra ile intihap ve saraya izâm ederdi. Bu derslere dahil olmak için namzetler iyice çalışırlardı; zira vazifelerini bitirince ceplerine bir atıyye sırtlarına bir cübbe ve bellerine bir şal kuşak ihsan olunmak mukarrerdi. Hazine-i hassa için ihtiyar olunamıyacak bir masraf değil. Mukarrirlerin cübbeleri siyah ve iyi kumaştan. Muhatapların cübbeleri mavi idi.¹

"Saraydan evvel Dolmabahçe camiinde bir toplantı yaparlar ve o günün dersi hakkında bir tecrübede bulunurlardı. Bu tecrübe gayet basit idi; mukarrir sırası gelmiş olan âyeti tefsir ederken yanında oturan bir muhatap bir sual irad eder, mukarrir bunun cevabını verir. İkinci muhatap bir ikinci sualde bulunur, buna da cevap verilince üçüncü muhataba söz söylemek fırsatı ya düşer, ya düşmez; diğer muhataplar da dersin sonuna kadar bir put gibi sâkit dururlardı. İşte tecrübe, muhataplara soracakları şeyleri söylemekten ve alacakları cevapları anlatmaktan ibaret olurdu.

"İkinci namazı *Dolmabahçe camii*'nde kıldıldıktan sonra önde mukarrir ve arkasında sırasıyla muhataplar yürüyerek saraya girilirdi; mukarrir daha evvel hangi âyette kalınmış ise oradan derse başlardı.

"Evvelâ onun mânasını söylerdi, kısaca, çabukça. Asıl matlup olan o değildi. Âyet muhtelif müfessirlerden naklen türlü rivayat ve hikâyatı döküp saçmak ve bunların etrafta çeşit çeşit, acayip ve garip efsanelerle dolu tevşihata bir girizgâh bulmak için vesile teşkil ederdi. İşte ilk günden başlayarak bütün Ramazanlarda huzur dersleri böyle devam edince bizler için eyvah diye yankıdan başka bir iş kalmamış oluyordu; Nasıl olup da bidayetden beri Pâdişahlar ve bu işi her yıl tertip eden şeyhulislâmlar şu huzur derslerinde olan iz'ana, mantıka, Kur'anın azametini mâkûliyetine lâıyık bir cereyan vermemişler..."²

¹ XVIII. asır sonlarıyla XIX. asır başlarında fermayış şal, telli hind kumaşı, şamkâri kumaş, halebkâri kumaş, desturluk tülbend, şalvarlık çuha, canfes bohça.

² *Saray ve Ötesi (Son Hâtıralar)*, c. II, s. 129 - 141. Hâtıratında bu hususta biraz daha malûmat olup mukarririn esatiri nakillerinden bahsedilmektedir.

Tahsin Paşa hâtıratında mukarrir hocalardan Tikveşli Ahmed Efendi ile ders vekili Âsım Efendi'yi ve Halid Ziya Uşaklıgil de Mustafa Âsım Efendi ile Faik Efendi isminde bir zatı beğeniyorlar¹. Tahsin Paşa'nın söylediğine göre huzur derslerinde hazır bulunan dinleyiciler ile mukarrirler arasında da bazı sual ve cevaplar olurmuş, hattâ Sadr-ı âzam Hayreddin Paşa ile bir mukarrir arasında epey mübahase cereyan etmiş². Huzur dersleri Osmanlı devleti ve hilâfetin ilgasına dair olan 26 Recep 1342 (3 Mart 1924) kanununun neşriyle tabii olarak sona ermiştir. Son huzur dersi Halife Abdülmecid Efendi zamanında ve 1341 Ramazanında yapılmıştır.

¹ *Abdülhamid ve Yıldız Hâtıraları*, s. 129; *Saray ve Ötesi*, c. II, s. 140.

² " " " " s. 129.

ON ALTINCI BÖLÜM

MAKTUL ŞEYHULİSLÂMLAR

Osmanlı tarihinde Kadılardan yolsuz hareket ederek haklarında şikâyet olunanlardan bazıları katledildiği halde XVII. asır ortalarına kadar şeyhulislâmlardan herhangi bir suç isna-diyle katlolunanlar görülmemiştir; fakat bu asırda Ahî-zâde Hüseyin ve Hoca-zâde Mesud ve XVIII. asır başlarında Erzurum'lu Seyyid Feyzullah isimlerinde üç şeyhulislâm maktulen vefat etmişlerdir. Bundan başka bir de I. Abdülhamid'i hal' ile şehzâde Selim'i hükümdar yapmak isteyen Vezir-i âzam Halil Hamid Paşa ile işbirliği yaptığı töhmetiyle şeyhulislâm Dürri-zâde Seyyid Mehmed Ataullah Efendi de 1199 H. (1785 M.) tarihinde azlını mütaakıp *Gelibolu*'ya gönderilip orada zehirlenmek suretiyle vefat etmiştir.

Ahî-zâde Hüseyin Efendi IV. Murad zamanında ilk katledilen Şeyhulislâm Ahî-zâde Hüseyin Efendi'dir. Bu zat Yeniçeri Ocağının Sultan Murad'a karşı ayaklanarak Ayak Divanı olduğu esnada pâdişahın, kardeşleri olan şehzâdeleri (Süleyman, Kasım, Bayezid, İbrahim) öldürmeyeceğine dair verdiği teminata inanmayan Ocaklıya karşı Vezir-i âzam Topal Recep Paşa ile beraber kefil olmuşlardı.

IV. Murad bu kefalet işine mum yapıştırmış, fakat o sırada ses çıkarmıyarak zamanını beklemişti. Daha sonra bizzat idareyi ele alan Pâdişah, 1043 H. (1633M.)'de *İstanbul*'dan çıkarak *İznik* yoluyla *Bursa*'ya giderken halkın şikâyeti üzerine hiçbir soruşturma yaptırmadan *İznik* kadısını astırmış, bu hal şeyhulislâm ile *İstanbul*'daki ulemayı müteessir etmişti.

Bu hâdise üzerine Ahî-zâde Hüseyin Efendi, Sultan Murad'ın validesi Kösem Sultan'a bir artza göndererek bazı dokunaklı sözler yazmış. Şeyhulislâmın bu sözleri, aleyhdarları tarafından Ahî-zâde'nin Pâdişahı hal' etmek istediği şeklinde tefsir edildiğinden telâşa düşen Valide Sultan oğluna mektup yazarak onu acele *İstanbul*'a dâvet etmiştir.

Seyahati yarıda bırakarak hemen *İstanbul*'a dönen IV. Murad, derhal şeyhulislâmı tevkiif ettirip bir kayıkla sürgüne yollamış ve *Çekmeceler* önüne varmış olan kayığı çevirterek Ahî-zâde'yi sahile çıkartarak boğdurmıştır¹.

Kâtip Çelebi, Ahî-zâde hakkında : "Merhum ceri ve gayyur olmağla berây-ı maslahat şer ve şûriş-i eşkiyayı def için pâdişahı kan dökmiye sevketti. Hedm-i bünyan-ı huda çendan rızaya mukarin olmamağla inkisar-ı mazlûmanın garametin gördü" demektedir².

Hoca-zâde
Mesud Efendi

I. Ahmed'in hocası Aydın'lı Mustafa Efendi'nin oğlu olan Mesud Efendi, şöyle, böyle okumuş pâdişah hocasının oğlu olmasından dolayı Hâriç müderrisliğinden başlayarak çabuk yükselmiş, cerbezesi, tok sözlülüğü ile tanınmış, avâm tarafından sevilmiş ve bu halleriyle sarayda epey taraftar peyda etmişti.

IV. Mehmed'in çocukluğu zamanındaki karışıklık ve devlet adamları arasındaki aciz ve şaşkınlık esnasında serbest mütalâalarıyla Valide Sultanın teveccühünü kazanarak Anadolu Kazaskeri bulunduğu sırada Yeniçerililerin isteği üzerine şeyhulislâm olmuştu (1066 H. = 1656 M.)

Mesud Efendi şeyhulislâm olunca, bütün devlet idaresini nüfuzu altına alıp işine geleni vezir-i âzam yaptırmak ve istemediğini azlettirmek istiyerek her işe müdahalesi yetiştirmiş gibi kendisinin tavsiyesiyle vezir-i âzam olan Boynu Eğri Mehmed Paşâ'yı arzu ettiği gibi yumuşak bulmadığından azlini Valide Sultana bildirmiş, fakat kendisinden daha düşünceli olan Valide Sultan, iki günde bir vezir-i âzam değiştirmenin zararlı olacağını bildirerek Mesud Efendi'nin teklifini reddetmişti.

Almış olduğu bu cevaptan müteessir olan Hoca-zâde sözünü yerine getirmek için kendisini şeyhulislâm yaptırmış olan yeniçerileri tahrik eylediği hakkında doğru veya yanlış saraya haber verildiğinden müzakere bahanesiyle saraya dâvet olunarak gelir gelmez *Diyarbakır* kadılığı verilip Bostancıbaşı vasıtasıyla *İstanbul*'dan çıkarılarak *Bursa*'ya gönderilmiştir (1066 Ramazan = 1656 Temmuz).

¹ *Fesleke*, c. II, s. 160-161; *Naima*, c. I, s. 182.

² *Fesleke*, c. II, s. 162.

Bursa'dan Diyarbakır'a gitmek üzere hazırlığa başlayan Mesud Efendi, yolların Abaza Hasan kuvvetleriyle kapalı olmasından dolayı maiyyetine bir miktar sekban yazmak istemesi ve bu hal Bursa Kadısı Ruhiddin Efendi tarafından sâbık şeyhulislâmın hükümete karşı koymak için asker yazdığı şekline *İstanbul'a* bildirilmesi üzerine gönderilen bir fermanla misafir bulunduğu evde meyva yerken bastırılıp öldürülmüştür¹.

Mesud Efendi'nin böyle bir harekette bulunmadığını bilen Köprülü Mehmed Paşa sadr-ı âzam olduktan sonra Hoca-zâde'nin katline sebep olan Ruhiddin Efendi'yi katlettirmiştir. O Tarihte, *Bursa'da* ikamete memur olan esbak Şeyhulislâm Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi de Hoca-zâde'nin öyle bir ısyan hareketinde medhali olmadığını söylemiştir.

Ağzı kalabalık bir zat olması dolayısıyla gerek bunun ve gerek kardeşinin çalçeneliğinden bizar olan Şeyhulislâm Yahya Efendi :

“— Hoca Efendiye (yani Mesud Efendi'nin babasına) hak rahmet etsin bu mahdumları okutsa ne olurlardı?” dermiş.

Seyyid Feyzullah Efendi Erzurum'ludur; bir defa II. Süleyman zamanında 1099 H. (1688 M.)'de yirmi gün kadar şeyhulislâm olup azlini mütaakıp memleketi olan *Erzurum'a* gönderilmiş ve 1106 H. (1695 M.)'de II. Mustafa hükümdar olunca şehzâdeliğinde onun hocası olmasından dolayı *İstanbul'a* getirtilerek pek az sonra ikinci defa şeyhulislâm tâyin edilmiştir.

Dokuz sene bu makamda bulunan Feyzullah Efendi ilmiye işlerini kendi arzu ettiği şekilde yapıp oğullarını, akraba ve mensuplarını birer suretle en yüksek derecelere çıkararak istihkak erbabına terakki ve terfi yollarını kapatmış ve bundan başka vezir-i âzamları da nüfuzu altına almak suretiyle devlet işlerine el atmış ve Pâdişahın emriyle kendisine sorulmadan hiçbir iş yürümez olmuştu. İşte bu haller ve kendisinin hudutsuz ihtirası ve gadri yüzünden her sınıf kendisine düşman olmuştu.

¹ *Naima, tarihi, c. V, s. 232; Silâhdar tarihi, c. I, s. 41.*

Nihayet 1115 H. (1703 M.)'de tahrik neticesinde vukua gelen Edirne Vak'ası üzerine evvelâ azledilip memleketine sürgün edilmişken sonra yoldan çevrilerek *Edirne*'ye getirilmiş ve kendisiyle, şeyhulislâm pâyesi verdirmiş olduğu büyük oğlu Fethullah Efendi'nin isimleri ulema ve sâdât defterinden silindikten sonra zindana konulmasını ve orada istintak ve işkenceyi mûtaakıp dışarı çıkarıldığı sırada halk tarafından linç edilmek suretiyle feci surette vefat etmiştir¹.

¹ *Zübdetü'l-vekayi (Defterdar Mehmed Paşa), varak 418, Es'ad Efendi Kitapları; Naima'nın Edirne Vak'asına dair risalesi, s. 29; Raqid tarihi, c. III, s. 77, 78.*

ON YEDİNCİ BÖLÜM

DİNÎ VE HUKUKÎ SAHADA YETİŞEN MEŞHUR İLİM ADAMLARI

Gerek Osmanlı âlimleri ve gerek ondan evvel Anadolu Selçukîleri âlimleri çok zaman yüksek tahsillerini *Suriye*, *Mısır* veya *İran ve Orta-Asya*'daki medreselerde yaparlardı. *Suriye* ve *Mısır*'da dinî ve hukukî ilimlerle tefsir, hadis, tarih, edebiyat ve kavaide dair olan ilimler ve *İran* ile *Maveraünnehr* taraflarındaki medreselerde riyaziye, hey'et, kelâm ve felsefeye dair olan ilimler revaçta idi. Bu suretle her iki cihetten tahsil gören veyahut o taraflardan *Anadolu*'ya gelen âlimler bu suretle yetişerek Anadolu medreselerinde tedrisatta bulunmuşlardır.

XIV. ve XV. asırlarda Osmanlı memleketlerinde dinî ve hukukî ilimlerde ve bundan başka kelâm, riyaziye (matematik), felsefe ve astronomide yüksek değerde ilim adamları yetişmiş ve bunlar ilmi eserleriyle daha sonraki asırlarda da şöhretlerini muhafaza etmişlerdir.

Osmanlı devleti kurulup *Anadolu*'da hududunu genişlettiği sırada elde ettiği yerlerde Anadolu Selçukîleri ve Anadolu Beylikleri zamanlarında kurulmuş olan ilmi müesseselerden de istifade edilmiş ve bu suretle ilmi saha genişlemiştir. Biz burada İslâm felsefesi olan ilm-i kelâmda ve dinî ve hukukî mahiyette eserler yazmış olan bazı âlimlerden bahsedeceğiz¹. Bundan dolayı XIV. ve XV. asırlarda Osmanlı muhitinde yetişenleri kısaca zikretmek isteriz.

Mütefekkir âlimlerden olan Kayseri'li Davud Şerefüddin Davud-i Kayseri b. Mahmud b. Mehmed, ilk medrese tahsilinden sonra yüksek tahsilini *Kahire*'de yapmış olup nakli, akli ve tasavvufi eserler vücutte getirmiştir. *Mısır*'dan *Anadolu*'ya döndükten sonra Sultan Orhan tarafından yeni

¹ İlmiye teşkilâtından bahsettiğimiz için bu eserde medrese harici müspet ilimlere dair eser yazmış olan âlimlerden bahsetmiyoruz. Bu hususta bilgi edinmek isteyenler merhum Doktor Adnan Adıvar'ın (*Osmanlı Türklerinde İlim*) adlı eserine müracaat etsinler.

zaptedilen *Bursa*'ya yerleşen Davud-i Kayserî, Orhan Gazi tarafından *İznik*'de ilk tesis edilen *İznik Medresesi* müderrisliğine tâyin edilmiştir. Burada yirmi seneye yakın müderrislik etmiş olan Davud, 751 H. (1350 M.)'de vefat etmiştir. On üç kadar eseri olup bir haylısı fikrî ve felsefî olan bu teliflerinden en yükseği Muhyiddin-i Arabî'nin *Fususü'l-hikem* adlı eserinin şerhi olan (مطلع خصوص الكلم في معاني خصوص الحكم) *Matlau hususi'l-kilem fi meânii Fususi'l-hikem*) olup Hindistan'da basılmıştır. Sadrüddin-i Kon evî'nin halifelerinden Kemalüddin-i Kâşânî'nin irşadiyle meslek-i tasavvufa intisap etmiştir.

Şeyh Bedrüddin Mahmud *Samavna*¹ kadısının oğlu olup yanlış olarak Bedrüddin-i Sîmavî denilen Şeyh Bedrüddin Mahmud'un tasavvuftan واردات *varidât* ve fıkıhtan

جامع الفصولين *Câmiü'l-fusulîn*, لطائف الاشارات *Letâîfü'l-işarât* ve bunun şerhi olan *Teshîl* isimli eserleri meşhurdur. Ceddi ve babası Rumedi fütûhatına ilk iştirak edenlerdendir. *Bursa*'da, *Konya Aksaray*'da medrese tahsilini gördükten sonra *Kahire*'de yüksek tahsilini tamamlamış ve Şeyh Hüseyin-i Ahlatî'ye intisap etmiş ve onun vefatında *Kahire*'de yerine şeyh olmuş; Memlûk sultanı Melik Zâhir Ferec'e muallimlik etmiştir.

Şeyh Bedrüddin Mahmud, Osmanlı tarihlerinde görüldüğü üzere Osmanlı saltanatının parçalanması esnasında bir Alevî kıyamiyle şeyhlikten şahlığa geçmek istiyerek hem *İzmir* ve hem *Rumeli*'de *Deliorman* taraflarında bir ihtilâl hareketi vukua getirmiş ise de *İzmir*'de *Karaburun*'daki ısyân zorlukla bastırılmış ve kendisi de *Deliorman*'da yakalanarak muhakemesini mütaakıp *Serez Pazar*'ında asılmıştır (823 H.=1420 M.).

Varidât isimli eserini sofiyye ricali ve *Câmiü'l-fusulîn* isimli hukukî eserini İslâm âlimleri pek muteber tutmuşlardır.

Şemsüddin Molla Fenari Aslen *Bursa Yenişehir*i ile *İnegöl* taraflarında bulunan *Fenar* kasabasından olup memleketinde okuyup sonra *Mısır*'da yüksek tahsilini yapmış, zâhir ilimlerinden başka tasavvuf vâdisinde de çalışarak, Davud-i

¹ *Samavna*, *Edirne*'nin Ortaköy kazasına bağlı olup *Edirne-Kırkağaç* istasyonu ve *Cisr Mustafa Paşa*'ya giden demiryolunun yahut nehrin sağ tarafında idi. Halk buraya *Samona* derler.

Kayseri'den sonra Muhyiddin-i Arabî'nin vahdet-i vücud felsefesinin Osmanlı ülkelerinde yayılmasında âmil olmuştur.

Şemsüddin Mehmed Fenarî b. Hamza, tefsir, fıkıh, tasavvuf, kelâm, mantık ve belâgat ilimlerinde zamanının en kudretli âlimi olup bu hususta pek değerli eserler vücuda getirmiştir. Usul-i fıkha dair pek mühim olan فصوص الباياع لاصول الشرايع (Fususü'l-bedâyi li-usul-iş-şerâyi) isimli telifini otuz senede kaleme almıştır; bu kıymetli eseri matbudur. Eserleri yüzden ziyadedir. 834 H. (1431 M.) 'de Bursa'da vefat etmiştir.

İbn Melek *Aydın-oğulları* zamanında *Tire*'de Aydın oğlu İzzüddin Abdüllâtîf Süleymanşah Medresesinde müderris olup, bu havalinin Yıldırım Bayezid zamanında Osmanlılara geçmesi üzerine yine orada dersine devam etmiştir. İbn Melek'in fıkıh yani İslâm hukukunda yüksek ihtisası vardı. Bilhassa İmam *İbn Saâtî* (Muzaffereddin Ahmed b. Ali Bagdadî), nin fıkhn, fûrû-i hanefiyyesinden (مجمع البحرين و ملتقى النهرين *Mecmaü'l-bahreyn ve mülteka'n-nehreyn*) adlı eserine pek güzel bir şerh yazmıştır. Bundan başka hadîsten Sâganî'nin مشارق الانوار *Meşarikü'l-envar*'i ile usul-ı fıkıhtan منازل الانوار *Menazilü'l-envar*'ı da şerhetmiştir. İbn Melek 793 H. (1394 M.) 'de vefat etmiştir. Usul-i fıkıh, ve fıkıh ve tasavvuftan da eserleri vardır. hepsi de müdekkikanedir.

Hızır Bey *İlim dağarcığı* diye meşhur olan ve *İstanbul* fet-hini mütaakıp oraya kadı olmuştı. Fatih Sultan Mehmed'in huzurunda *Mısır* ve *Suriye*'den gelmiş olan Arap âlimleriyle yapmış olduğu ilmî mübahasede bu âlimlere galebe çalmıştır. Kendisinin yetiştirmiş olduğu talebeleri XVI. asırda şöhret kazanmışlardı ki Muslihuddin-i Kastalanî, Bursalı Hoca-zâde, Tâci-zâde, Hatip-zâde, Muarrif-zâde ve Kadı-zâde-i Rumî ve Musa Paşa'nın oğulları bunlar arasındadır. *Tazarruat* sahibi ve yüksek mütefekkir olan Sinan Paşa bunun oğludur. Hızır Bey 863 H. (1459 M.) 'de vefat etmiştir.

Molla Husrev Mehmed Husrev b. Feramerz b. Ali yüksek fakihlerden olup *Yozgad*'ın *Yerköy* taraflarında bir aşiret çocuğudur. İslâm hukukçuları arasında bugün de makbul ve müteber olan fıkıhtan درر Dürer ve onun şerhi olan غرر Gurer isimli eserleriyle şöhret bulmuştur. Fatih Sultan Mehmed:

“Zamanımızın Ebû Hanifesi’dir” diye kendisiyle iftihar ederdi”. Şeyhulislâm olmuş ve Fatih’in vefatından bir sene evvel 885 H. (1480 M.)’de vefat etmiştir. Yukarıdaki iki meşhur eserinden başka usul-ı fıkıhtan *مرقات Mirkat* ve bunun şerhi olan *Mir’at* adlı telifleri ve diğer eserleri de vardır.

Hoca-zâde *Bursa’lı* olup kelâm, fıkıh, usul-ı fıkıh ve felsefede
Muslihüddin zamanının başta gelen mütefekkir âlimlerindendi.
Mustafa Hoca-zâde’ye, fevkalâde zekâ, ihata ve sürat-i intikalinden dolayı hocası Hızır Bey (Akl-ı Selim)

demıştır. İmam Gazalî ile İbn Sina ve İbn Rüşd arasındaki meşhur *Tehafüt* تهافت meselesini¹ tetkik ve muhakeme etmek suretiyle bir eser kaleme almıştır.

Fatih Sultan Mehmed, *Tahafüt* meselesinde iman ve akıldan hangisinin diğerine müreccah olduğuna dair bilgi edinmek istiyerek bu husustaki mütalâalarının bildirilmesini Hoca-zâde ile Alâüddin-i Tusî’ye havale etmişti. Her ikisi de tetkiklerini yaparak, kelâmcı olan İmam Gazalî’nin iddiasını isabetli bulmuşlardır. Fatih Sultan Mehmed Hoca-zâde hakkında :

“— Ne Arap ve ne Acem’de eşi yoktur” dermiş. 893 H. (1488 M.)’de *Bursa’da* vefat etmiştir. *Tahafüt* üzerine yazdığı eseri İmam Gazalî ve İbn Rüşd’ün eserleriyle beraber Mısır’da basılmıştır. Hoca-zâde’nin kelâma, mantığa ve fıkıha dair diğer eserleri de vardır.

Sinan Paşa Meşhur Hızır Bey’in oğludur; *Edirne’de* müderrislik ettikten sonra Fatih Sultan Mehmed kendisine hoca tâyin etmiştir. İfrat-ı zekâ ve ihatası ile tanınmış olup Fatih Sultan Mehmed tarafından sarayda tesis edilen

¹ *Tehafüt*, şiddetli arzu ile bir meseleyi halle çalışmak demektir. Kelâmcılardan İmam Gazalî (*Tehafütü’l-felâsife*) isimli eseriyle ilimde akh esas tutan İbn Sina’ya itiraz ile akıl ile her şeyin ölçülemeyeceğini beyan etmiş. Bu itirazından yüz sene sonra *Endülüslü* İbn Rüşd *Tehafütü’l-tehafüt* isimli eserinde İmam Gazalî’nin mütalâasına itiraz ederek akıl ile imandan, akla üstün olduğunu beyan ile İbn Sina’yı müdafaa etmiştir. İşte Fatih Sultan Mehmed, bu iki zıt mütalâadan hangisinin doğru olacağını Hoca-zâde ile Alâüddin-i Tusî’ye sorarak bu hususta birer eser yazmalarını emreylediğinden Hoca-zâde dört ayda, Alâüddin-i Tusî ise altı ayda birer eser yazarak İmam Gazalî’nin mütalâasına iştirak etmişlerdir.

kütüphanedeki kıymetli eserlerden istifade ederek zamanının birinci sınıf âlimleri arasında yer almıştır. Pâdişahın emriyle talebesinden Tokat'lı meşhur Molla Lûtfi vasıtasıyla Ali Kuşçu'dan riyaziye tahsil etmiştir. XVI. asırda yetişmiş olan âlimlerin çoğu Sinan Paşa'nın talebelerindendir. *تضرعات Tazarruât* isimli eseri meşhurdur; bu eseriyle edebiyatımızın *nesr-i mürsel* tarzında yazarlarının başında gelmektedir. Fıkıha, tefsire dair bazı eserleri vardır. Şeyh İbn Vefa'ya intisabı vardı. *تذكرة الأرباء Tezkiretü'l-evliya* isimli güzel bir telifi de vardır. Gedik Ahmed Paşa'nın azlinden sonra vezir-i âzamda olmuştur. 891 H. (1486 M.) 'de vefat ederek *Eyüb*'e veya Gelibolu'ya defnedilmiştir.

Alâüddin Ali Kuşçu Aslen *Maveraünnehr* taraflarından olup takriben 800 H. (1397 M.) tarihlerinde doğmuştur. Hey'et ve riyaziye mütehassısı hükümdarlardan Uluğ Bey'in (Vefatı 853 H.=1449 M.) Doğancısı Mehmed'in oğlu olduğu için Kuşçu lakabıyla meşhurdur. Dinî ilimleri *Semerkand* âlimlerinden, hey'et ve riyaziyeyi de Kadı-zâde-i Rumî ile bizzat Uluğ Bey'den görmüş ve Kadı-zâde'nin ölümünden sonra *Zîc-i İlhanî* veya *Zîc-i Gürgânî* denilen Uluğ Bey zîcinin ikmalinde hizmeti görülmüştür. Velinîmeti ve hocası Uluğ Bey'in, oğlu Abdüllâtif tarafından katli üzerine Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan pâdişahın yanına gelerek hürmet görmüş ve sonra onun tarafından elçilikle Fatih Sultan Mehmed'e gönderilmiş ve daha sonra ailesiyle beraber *İstanbul*'a gelmiştir.

Alâüddin Ali Kuşçu *Ayasofya Sahn-ı seman* müderisliklerinde bulunarak 23 Şevval 877 (23 (Mart 1473)'de tekaüd edilmiş ve 879 Şaban (1474 Aralık)'da vefat ederek *Eyüb*'e defnolunmuştur. Riyaziye ve hey'ette mütehassıs olup رسالة محمدية *Risale-i Muhammediyye* ve *Risale-i Fethiyye* bunlardandır; fakat asıl şöhretine sebep olan *Zîc-i Gürgânî*'ye yazmış olduğu şerhtir.

Ali Kuşçu, yeni şekil kıyafet ve elbiselerin ihdasında vezir-i âzam Mahmud Paşa ile beraber müessir olmuştur¹. Riyaziye ve hey'ete dair eserlerinden başka tefsir, sarf ile usul-ı fıkıhtan *telvîh* haşiyesi vardır.

¹ *Mür'î't-tevarih* (Şamdanî-zâde), *matbû cilt, s. 463.*

Molla Lütü *Tokat*'lı olup XV. asır sonlarında yetişmiş, *Sahn-ı seman* müderrisliği yapmış mütefekkir âlimlerdendir. *Tazarruât* sahibi Sinan Paşa'nın yetiştirmelerindendir. Aklî ve naklî ilimlerde değerli bir şahsiyet olduğu gibi riyaziyeyi de Ali Kuşçu'dan öğrenmiştir : hendeseden *تصنيف المباح* *Taz'tfû'l-mezbah* isimli eseri vardır. Yüz kadar ilme dair *mevzuat* isimli telifi ve bundan başka meaniden *miftah* şerhine, *Nesef*'nin akaid şerhine haşiyeleri ve diğer bir hayli risaleleri görülmüyor. Serbest fikirli atak olmasından dolayı mutaassıp ulemadan hasmı olan Hatip-zâde ile Molla İzârî'nin gadirlerine uğrayarak 900 H. (1495 M.) 'de şehiden vefat etmiştir¹.

Müeyyed-zâde Abdurrahman *Amasya*'lı olup irfan sahibi adam yetiştirmesini ve müstaidleri himaye etmeyi âdet edinmiş olan değerli âlimlerdendir. İbn Kemal'i, II. Bayezid'e tanıtarak yetişmesinde âmil olmuştur. Taassubtan uzak, rind-meşrep ve uyanık fikirli idi. *Tebriz*'e giderek meşhur *Celâlüddin-i Dervanî*'den okumuştur. *مجمع الفتاوى* *Mecmaü'l-fetâva* ismiyle vermiş olduğu fetvaları havi eserinden başka kelâmdan mevâkıf şerhi haşiyesi, جزئ لايتجزى *Cüz'ü lâ-yetecezza* risalesi, ilm-i kelâmın müşkil meselelerinin halline dair bir telifi ve diğer eserleri vardır. Rumeli Kazaskerliğinde bulunmuş ve 922 H. (1516 M.)'de vefat etmiştir. Yavuz Sultan Selim bu değerli âlimi kaybettiğinden dolayı müteessir olmuştur. Üç lisanda şair olan Müeyyed-zâde'nin yedi bin ciltlik bir kütüphanesi vardı.

XVI. ASIRDA YETİŞMİŞ OLAN BELLİ - BAŞLI ÂLİMLER

Muhtâ Ali Cemali XVI. asırdaki mütefekkir şeyhulislâmlardan olan bu zat, halkın kendisinden istediği fetvaları zembile koyup hallederek yine zembili penceresinden sarkıtarak iade ettiğinden dolayı İstanbul halkı tarafından Zembilli Ali Efendi diye meşhurdur. Yüksek seciyesi ve hakşinaslığı sebebiyle her sınıfa kendisini sevdirmişti. Yavuz

¹ "Tokatlı Lütü, Deryay-ı ilimdir ve İbn Kemal'in üstadıdır. Hasudlar, ilhad isnat edecek teftişine Pâdişah Hatip-zâdeyi memur kıldı; halbuki hasudun biri Hatip-zâde idi" *Mûr'i't-tevarih (basılmamış cilt)*, s. 475.

Sultan Selim gibi gazaplı fakat insafî bir pâdişah bile onun sözünü dinlemiştir. İslâm hukuku olan fıkhta mütebahhir idi. Fetvalarını havi *مختارات* *muhtarât* adında bir eseri vardır. Üç pâdişah (II. Bayezid, I. Selim, I. Süleyman) zamanlarında yirmi dört sene şeyhulislâmlık etmiştir. II. Bayezid adına ahlâkdan bir eseri vardır. 932 H. (1526 M.) tarihinde vefat ederek *Zeyrek Mektebi* yanına defnedilmiştir. Tekkesi münevverlerin ve mütefekkirlerin toplantı mahalli olan Şeyh Müslîhüddin İbn Vefa'ya müntesip idi.

**İbn Kemal Ah-
med Şemseddin**

Zamanını tettebbu ve telife hasretmiş ve müte-nevvi mevzularda büyük, küçük üç yüz eser ve risale kaleme almış olan İbn Kemal'in babasının adı Süleyman ve dedesinin adı da Kemal Paşa'dır. Meşhur âlim Tokatlı Molla Lütî'î'den okumuş ve Müeyyed-zâde Abdurrahman Efendi'den himaye görmüştür. Tefsir, hadîs, fıkıh, usul-i fıkıh, tarih, lûgat, edebiyata dair eserler yazmıştır. Bu eserlerinden otuz altısı iki cilt halinde basılmıştır. Hoca-zâde'nin *tehafût* isimli eserine talikat yazmıştır. II. Bayezid'in emriyle meşhur Osmanlı Tarihini kaleme almıştır ki mühim bir vekayinâmedir.

İbn Kemal müderrişlikten sonra kazasker olmuş ve Müftü Ali Cemalî Efendi'nin vefatı üzerine Şeyhulislâm olup 942 H. (1536 M.)'de vefat ederek *Edirnekapı* haricine *Buharî tekkesi* yanına defnedilmiştir. Vefatı Mekke'de duyulunca selât-ı gaip kılınmıştır. İlim ve faziletinin yüksekliği ve geniş mikyasta şöhretinin yayılması dolayısıyla ins ve cinin müftüsü demek olan (مفتي الثقلين) *müftî's-sakaleyn* unvanı verilmiştir.

**Atufî Hayred-
din Hızır**

Arap edebiyatında, tefsir hadîs ve kelâmda hakkiyle ihtisas sahibi olan Hayreddin Hızır *Merzifon*'ludur. Riyaziyeci Kadı-zâde-i Rumî torunu Kutbüddin Mehmed ile meşhur Bursa'lı Hoca-zâde'den ders görmüştür. II. Bayezid'e ithaf etmiş olduğu *روض الاسنان في تدبير صحة الابدان* *Ravzu'l-esnan fi tedbir-i sıhhati'l-ebdan* adlı tıbbî bir eseri vardır. On beş kadar telifi olan Atufî 948 H. (1541 M.)'de vefat etmiştir.

**Kınalı-zâde
Ali**

Devrinin en yüksek âlimlerinden olup *Isparta*'lıdır. Babası Emrullah Efendi de ulemadan olup kadılıklarda bulunmuştur. Kanunî Sultan Süleyman, camiyle beraber *Süleymaniye* medreselerini yaptırdıktan sonra zamanın değerli âlimlerini buraya müderris tâyin ettiği sırada Kınalı-zâde de ilk olarak buradaki dört medreseden birisine müderris olmuştur. Meşhur Kâtip Çelebi Kınalı-zâde hakkında "Allame-i Rum ve dehre bir gelenlerdendir,, demektedir. Müverrih Ali de "sağ olsa idi Ebussuud ayarında büyük bir şahsiyet olurdu" demekte ve Şakayık zeylini yazan Nevî-zâde Atâyî de "Ser Defter-i Ulema" diye tavsif etmektedirler.

Kınalı-zâde tefsir, hadis, fıkıh, felsefe ve riyaziyyede ihtisasiyle şöhrret bulmuştur. Şöhretine sebep olan Ahlâk-ı Alâî adını verdiği eseridir ve basılmıştır. Okuduğu eserlerin kenarlarına mütalâasını yazmak âdeti idi. Arap edebiyatına derin vukufu *Risale-i kalemiyye* adıyla yazdığı risalede görülüyor. 971 ile 973 H. seneleri arasında (1563 - 1565 M.) Şam kadısı iken vefat etmiştir.

**Taşköprülü-zâde
Ahmed İsamüddin**

Mevzuatü'l-ulûm isimli eseriyle yüksek ilmi kudretini göstermiş olan Taşköprülü-zâde, Kınalı-zâde ve Ebussuud Efendiler gibi XVI. asrı şerefliendiren muhakkik âlimlerdendir. Babası Muslihuddin Mustafa, Yavuz Sultan Selim'in hocası idi. İsamüddin Ahmed, tefsir, kelâm ve edebiyatta mütehasstı. XIV. ve XV. asırlarla ve kısmen XVI. asırda yetişmiş olan âlim ve şeyhlerin tercüme-i hallerini havi Arapça *Şakayık-ı Numaniye*'yi telif etmiştir. Tefsir, hadis, kelâm, gramer, meanî ve mantika dair eserleri vardır. *Şakayık-ı Numaniye* ile *Mevzuatü'l-ulûm* Türkçeye tercüme edilerek basılmışlardır.

Ahmed İsamüddin Efendi *İstanbul* kadılığına kadar yükselmiş, gözleri görmez olduğundan 961 H. (1554 M.)'de tekaüd edilerek 968 Receb (1561 Nisan)'inde vefat etmiştir.

**Celâl-zâde
Salih Efendi**

Tosyalı'dır. Kanunî Sultan Süleyman zamanında Reisü'l-küttap ve uzun seneler Nişancı olan meşhur âlim ve mütefekkir Celâl-zâde Mustafa Bey'in kardeşidir. Tarih, kelâm, fıkıh ve belâgate dair on dört kadar eseri olan Salih Efendi, İbn Kemal ve Kanunî'nin

hocası Hayreddin Efendi'den ders görmüş müderrislik ve kadılıkta bulunmuştur.

Salih Efendi, Mısır kadılığından sonra *İstanbul*'a gelerek *Eyüp*'te biraderinin camiinin (*Nişancı Camii*) yanındaki evinde tettebbuatla ve eser yazmakla son demlerini geçirmiş ve biraderinden iki sene evvel 973 H. (1565 M.) 'de vefat ederek *Nişancı Camii* haziresine defnedilmiştir. Kanunî Sultan Süleyman'ın oğlu Bayezid'in emriyle Farsçadan Türkçeye çevirdiği *Camiü'l-hikâyât* tercümesi¹ ile *Tarih-i Mısır-ı Cedid*, *Tarih-i Budun* (Budin), *Fetihnâme-i Rodos*, *Muhaşnâme*, *Kitabü'l-muhtasar* gibi tarihe ait eserleri olup divanı, münşeat mecmuası kelâm ve fıkıha dair haşiyeleri vardır. Geniş hal tercümesi Belleten (Sayı 87)-de yayınlandı.

Ebussuud XXVI. asrı şereflendiren büyük âlimlerin so-
Mehmed Efendi nuncusudur. Ceddi, *İskilip* kazasının *Direklibel* köyünden olduğu için *İmadî* lakabını kullanmıştır. Babası Şeyh Yavı's'dır; kendisi *Eyüp*'te babasının tekkesinde doğmuştur. Müeyyed-zâde ve sonra da İbn Kemal'den okudu. Müderrislik, kadılık ve kazaskerlik etti ve 954 H. (1545 M.) 'de şeyhulislâm tâyin edildi. Vefatına kadar otuz sene hiçbir siyasi işe karışmadan mevkiini muhafaza etti. Bunun şeyhulislâmlığına kadar bu makama gelenlerin dereceleri kazaskerlerden aşağı iken Sultan Süleyman'a takdim etmiş olduğu ارشاد العقل السليم الى مزايا القرآن العظيم *İrşadü'lakli's-selim ilâ mezâye'l-Kur'ani'l-azîm*) isimli tefsirinden dolayı o tarihe kadar üç yüz akçe olan şeyhulislâm yevmiyesi beş yüz akçeye çıkarılarak kazaskerlerle beraber oldu. Tefsirinin bakiyyesini de takdim edince yevmiyesi altı yüz akçeye yükselerek hem maddî hem mânevî kazaskerlere tefevvuk etti. Arap edebiyatındaki vukuf ve ihatasını Arap şairleri tasdik etmişlerdir. Ebussuud'un tefsiri, *Keşşaf* (Zemahşerî) ve *Beyzavî* tefsirlerinden sonra üçüncü gelmektedir. Mecmualarda

¹ جامع الحكايات و لأمع الروايات *Camiü'l-hikâyât ve Lâmiu'r-rivayât*, Cemalüddin Avfi'nin eseri olup Nizamülmülk namına kaleme alınmıştır. Bu eseri Salih Efendi'den evvel II. Murad'ın emriyle İbn Arapşah ve II. Bayezid'in oğlu Şehzâde Mehmed'in emriyle Şair Necati taraflarından da Türkçeye çevrilmiştir. XVIII. asr âlimlerinden Nazir İbrahim Efendi de (Vefatı 1188 H. = 1774 M.) *Camiü'l-hikâyât* tercüme etmiştir.

bir hayli fetvası görölüyor. İlmiye mesleğinde yenilikler yapmıştır. Emirî araziye şer'i kanunlarla telif etmiştir. Kanunî Sultan Süleyman'ın vefatına yazmış olduğu Arapça mersiyesi en nefis Arapça şiirlerindendir. 982 H. (1574 M.)'de vefat ederek Eyüp'te mektebinin bahçesine defnedilmiştir.

XVII. VE XVIII. ASIRLARDA GELEN BAZI ÂLİMLER

XVII. asırda bir asır evvelki âlimler değerinde müdekkik, muhakkik âlim denilecek kadar yüksek ulema yoktu; fakat kalem sahibi, münşî âlimler daha çoktu. Değerli ulema yetişmesinde her halde medreselerden aklî ilimlerin kelâm, riyaziye ve felsefenin kalkmasının da büyük tesiri olduğu şüphesizdi. Bundan başka kısım-ı mahsusta görüldüğü ve daha aşağıda görüleceği üzere başka sebepler de vardı. Bununla beraber bu asırda yetişmiş olan bir iki zatı zikredip geçeceğiz.

Bu XVII. asırda Bergamalı İbrahim (vefatı 1014 H.=1605 M., Taşköprülü-zâde Mehmed Kemaleddin Efendi (Vefatı 1030 H.=1621 M.), Altı parmak Mehmed Efendi (Vefatı 1033 H.=1627 M.), Ayşî Mehmed Efendi (Vefatı 1061 H.=1651 M.), Kütahyalı Hıbrî Ali Efendi (Vefatı 1080 H.=1669 M.)'den sonra, Kefeli Ebû'l-Beka Eyüp (Vefatı 1094 H.=1683 M.). Bunlardan Ayşî Mehmed, fıkıh ve usul-ı fıkıhda Hıbrî Ali Efendi fıkıh ve kelâmda ve Ebû'l-Beka da lûgat ve fıkıhda ihtisas sahibi idiler.

XVIII. yüzyılda bir asır evvelkine nazaran daha değerli bazı ilim adamlarının yetişmiş olduklarını görmekteyiz. Bu hususta Damad Ali Paşa, Damad İbrahim Paşa ve Hekimoğlu Ali Paşa gibi ilim sahiplerini ve müstaidleri himaye eden sadr-ı âzamların tesirleri vardır ki bunlardan meşhurlarını isimleriyle aşağıya yazıyorum :

Kazasker Abdülbaki Arif Efendi (Vefatı 1125 H.=1713 M.) fıkıh, kelâm ve akaidde yüksek bir âlim olup aynı zamanda şiirde musiki ile talik yazıda da üstat idi. Haltercümesi Belleten, s. 85, dedir.

*Hersek sancağının merkezi olan Mostar kasabası*ndan Mustafa Efendi (Vefatı 1119 H.=1707 M.) usul-ı fıkıh, mantık,

ferâiz, âdab, meâni ve saireye dair gerek müstakil ve gerek şerh ve haşiyeleri havi yirmi beş eser yazmıştır.

İshak Hocası Ahmed Efendi (Vefatı 1120 H.=1708 M.) Allâme Zemahşeri'nin مقدمة الادب *Mukaddimetü'l-edeb* isimli eserini tercüme etmekle şöhret bulmuştur. Bundan başka tefsir, kelâm, mantık, hendese, akaid ve muhazarata ve hey'ete dair risale, şerh ve haşiyeleri vardır. *Mukaddimetü'l-edeb* tercümesi ehemmiyetine binaen basılmıştır.

Yanya'lı Hoca Esad Efendi (Vefatı 1143 H.=1730 M.) bu asrın mütefekkir âlimlerinden olup medrese ilimleriyle kalmıyarak felsefe ve müsbet ilimlerle de uğraşmış ve Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın emriyle fizikten Aristo'nun كتاب المناني *kitab'üs-semaniye* isimli eserinin üç kitabını aynı zamanda şerhetmek suretiyle Arapça olarak kaleme almıştır. Bundan başka Esad Efendi İbn Sina'nın *Şifa* isimli meşhur eserini de tercüme ettiği gibi felsefeden حکمة الاشراف *Hikmetü'l-ısrakiyye*'yi de şerhetmiştir. Kelâm, mantık vesaireye dair eserleri vardır.

Maraş'lı Saçaklı-zâde Mehmed Efendi (Vefatı 1145 H.=1732 M.) tefsir, kelâm, mantık, ferâiz ve meâni ve münazaraya dair eserler yazmıştır. Medreselerdeki hâşîye tedrisine itiraz ederek klâsik eserler telif ve tedris edilmesini tavsiye eden (ترتيب العلوم *Tertibü'l-ulûm*) adlı bir eseri de vardır.

Aziz Mahmud Hüdayî Efendi torunlarından Üsküdarlı Mehmed Emin Efendi (Vefatı 1149 H.=1736 M.) Usul-i fıkıh, fıkıh, akaid, kelâm, kavâid, hesap vesaireye dair eserler telif etmiştir. Hesaptan بهانی *Bahâiye*'yi şerh ettiği gibi Aynî'nin عقد الجمان *İkdü'l-cüman* adlı meşhur tarihinin birinci cildini de Türkçeye çevirmiştir.

Cârullah Veliüddin Efendi (Vefatı 1151 H.=1738 M.) tefsir, hadis, ilim-i kıraat, hey'et, mantık ve meâniye dair risale, şerh ve haşiyeleri vardır. Fatih'te medresesi ve kütüphanesi vardı.

Kazovalı Ahmed Efendi (Vefatı 1163 H.=1750 M.) tefsir ve akaide dair şerh ve haşiyeleri vardır; naklî ilimlerde bilgi sahibi idi; mutasavvıflara aleyhtarlığıyla meşhurdur. Asrının en yüksek medrese âlimi olup zamanında bir ikincisi yoktu; ilmine mağrur olmakla beraber hakkı teslim ederdi.

İzmir'li Mehmed b. Veli (Vefatı 1165 H. = 1752 M.) fıkıhtan (مرآت *Mir'at*) isimli esere hâşîye yazdığından dolayı *Mir'at muhaşşîşi* diye meşhurdur. Tefsirden Beyzavî'nin bir kısmına hâşîyesi, fıkıhtan *Eşbah* şerhi, kelâmdan *Züddet-i ilm-i kelâm* ve bunlardan başka akaid, mantık, kavaid vesair eserleri vardır. *Mir'at hâşîyesi* basılmıştır.

Abdullah Hilmi (Vefatı 1167 H.=1753 M.) *Yusuf-zâde* diye meşhurdur; tefsir hadîs ve ilm-i kıraatte muasırlarının en kudretlilerindendi. Elli beş adet eserinin on sekizi tefsir, hadîs ve ilm-i kıraate dairdir. *Buharî*'yi otuz cilt üzerine şerhettiği gibi *Sahih-i Müslim*'i de yarısına kadar yedi cilt olarak şerh eylemiştir.

Mehmed Akkirmanî (Vefatı 1174 H.=1760 M.) *Mekke-i Mükerreme* kadısı iken vefat eden bu zatın *İklilü'l-teracim* adlı eski felsefe ve hikmetten bahseden bir eseri ile tefsir ve hadîse dair şerhleri ve *Mevzuatü'l-ulûm* risalesi ve diğer telifleri de vardır. *Zemahşerî*'nin اطواق الذهب *Etvakü'z-zehab* adlı eserini yüz makale üzerine şerhetmiştir.

Ebû Said Hâdimî (Vefatı 1176 H.=1762 M.) *Konya*'nın *Hâdim* kasabasındandır. Tefsir, hadîs, fıkıh ve akaide dair eserleriyle meşhurdur. İlmî şöhretine binaen I. Mahmud tarafından *İstanbul*'a dâvet olunarak *Ayasofya camii*'nde Fatiha suresini tefsir etmiş ve *İstanbul* âlimleri tarafından büyük takdirle karşılanmıştır.

Nazir İbrahim Efendi (Vefatı 1188 H. = 1774 M.) hem âlim ve hem ârif bir zattır; hadîs, tasavvuf, tarih, ahlâk ve feraize dair değerli eserler yazmıştır. Cemalüddin Avfi'nin müteaddit tercümeleri olan الجامع الحکایات *Câmiü'l-hikâyat*'ını bu da Türkçeye çevirmiştir.

Gelenbevi İsmail Efendi (Vefatı 1205 H.=1791 M.) hikmet, mantık ve âdaba dair bir hayli eserinden başka en yüksek ihtisası riyaziye ve hendesededir. Mantıktan برهان *Burhan* ve hikmetten جلال *Celâl* hâşîyesi bunundur. Müsbet ilimlerden en değerli eseri *logaritma* şerhini havi جداول الانساب *Cedavil ü'l-ensab* ile حساب الکسور *Hesabü'l-küsür* ve کتاب الراصد *Kitabü'l-merasid*'dir. Bunlardan evvelkisi riyaziyât-ı kadîmeye tatbik için kaleme alınmıştır. Hendeseden اضلاع *Adlâ-i müsellesât* ile *Ceyb* ve *Mukantara* Risalesi ve diğer riyażî eserleri vardır.

Palabıyık Mehmed Efendi (Vefatı XVIII. asır sonlarında) felsefe ve riyaziyatta üstad olup riyaziyede muasırı olan Gelenbevi'den daha üstün imiş. Eser yazmamış, fakat değerli talebeler yetiştirmiştir ki bunlardan birisi XIX. asırda felsefe, riyaziye, edebiyatta büyük şöhreti olan Kethuda-zâde Arif Efendi merhumdur.

Müftü-zâde Mehmed Efendi (Ayaklı kütüphane) *Antalya* müftüsünün oğlu olan Mehmed Efendi, tam yüz sene yaşamış 1212 H. (1796 M.) 'de vefat etmiştir. Kazovalı büyük âlim Ahmed Efendi'nin vefatından sonra *İstanbul*'da kendisi aya-rında âlim bulunmadığından bu şöhretini ölümüne kadar muhafaza etmiştir. Pek çok değerli âlim yetiştirmiş olan Müftü-zâde'nin talebelerinden birisi de Gelenbevi İsmail Efendi'dir. Şam ulemasından meşhur Sefer Celâli سفر جلالî ilmi tefevvuk dâiyesiyle *İstanbul*'a gelerek Koca Ragıp Paşa'nın huzurunda Müftü-zâde ile yaptığı ilmi mubahasede onun ilmi kudretini itiraf etmiştir. Maalesef eser yazmamış ise de *ayaklı kütüphane* lakabı ilmi kudret ve ihatasına delildir.

ON SEKİZİNCİ BÖLÜM

İLMİYE MESLEĞİNİN İSLÂHÎ HAKKINDA MUHTELİF TARİHLERDEKİ EMİR VE FERMANLAR

Osmanlı devletinin malî, idarî ve askerî teşkilâtı XVI. asrın ikinci yarısından az sonra tedrici surette bozulmaya başlıyarak zaman zaman yarım tedbirler ve **فعله** fiile çıkmıyan emir ve fermanlarla ıslâha teşebbüs edildiği sırada aynı suretle bozulmakta olan ilmiye teşkilâtı da (medreseler, medrese ve kadılıklar) ıslâh edilmek istenilmiştir.

Kısım-ı mahsusunda görüldüğü üzere usulü üzere medrese tahsilini yapmadan rüşvet ve iltimas ile medreseden mezun olup mülâzım olan *danişmend*'lerin bu halleri kudretsiz ve hamisiz medrese talebelerini de fena yollara sevk etmiştir. Bunun neticesi olarak Anadolu'daki medreselerin bir kısım talebelerinin kudretsiz ve liyakatsizleri bu XVI. asrın ikinci yarısında derslerini bırakarak eşkiyalığa başlamışlar ve bu hal hükümeti epey müddet uğraştırmış ve daha sonra İran ve Avusturya ile devam eden ve uzun süren muharebeler sebebiyle softa şekaveti mühim bir gaile şeklini almıştır. Bundan başka bir kısım müderrislerin de durumları dikkate şayandı. Herhangi bir suretle liyakatli, liyakatsiz müderrisliğe geçmiş olanların çokluğu sebebiyle bunlar müderrislik derecelerinin yükselmesi için yanmış veya yıkılmış, ismi var fakat binası olmıyan medreselere tâyin edilmek suretiyle bir derece üstün müderrisliğe geçirilmişlerdi.

İşte bu haller dolayısıyla hükümet ilmiye tarikını ıslâh için bazı emirler vermiye mecbur olmuştu. Bu münasebetle 2 Şaban 985 (15 Ekim 1577)'de III. Murad tarafından vezir-i âzama hitaben gönderilen bir fermanla aynen şöyle denilmektedir¹:

“Hâlen tarîk-ı ulemaya haylî ihtilâl ârız olub Kanun-ı kadîm-i Sultan Mehmed Gazi (Fatih) zamanındaki gibi gözetilib zamanı-

¹ *Kanunnâme-i Osmani (Esad Efendi kitapları), Nr. 2363.*

mızda dahi ahsen olmak muradımdır. Şimdi kanun gözetilmemekle müderrisîn ve talebe şugliden kalmışlardır; kuzât-ı asâkire muhkem tenbih oluna ki müderrisîn ve talebe tekmil-i müddet-i ôrfiyye etmedin, feragat ettürüb âhar mansıba sevk ettirmiyeler ve danişmendler dahi aşağı medreselerden şugl mikdarın etmedin mevâliye aldır-mıyalar; Kazaskerin marifeti olmadın kimesne kabul etmiyeler.

“Ve bâzı müderrisler var imiş ki akçesi ve dersi olmayub mücerred âhar mansıba vesile olmak için tevcih olunurmuş ve ol makuleler cemiyet eylemeyüb ve şugl etmeyub zamanede şugl edenlere müzahim olurlar imiş. Ol makule müderrisler ref’ olunub min-bâd arz olunmıya. Velhasıl menasib ehline sevk olunub ilmi ve fazileti olanlar ve mehâret-i tâmmesi olanlar terbiye olunub riayet oluna. Kimsenin iltimâsiyle nâ-ehle mansıb arzedilmiye. Bâdel-yevm bu vaz’a muhalefet ve emre mugayir ki vaz’ işliyeler, zararı kenduleredir; bilmiş olsunlar ve gözlerin açsunlar; gelmiş ve gelecek kuzât-ı asâkire tenbih ve te’kiddir”.

XVI. asrın ikinci yarısındaki Divan-ı hümayun mühimme defterlerinde şakavetlerinden sık sık bahsedilen softaların ıslâhı hakkında 28 Muharrem 987 (27 Mart 1579) tarihli bir hükmün bazı yerlerini yazmak suretiyle bu tarihte softaların ısyan muntakariyle bunlar hakkında bir fikir elde edilmek mümkündür¹.

Nişan-ı hümayun
oldur ki

“Bundan akdem *softa tâifesi* kendu hallerinde ve tahsil ve iştigallerinde olmamak, cemiyetler idüb ok, yay ve sair alât-ı harb ile köyler ve kasabalar

basıp Müslümanların kiminin taze oğullarını cebren gelüb, alıb gidib fi’l-i şeni eyleyüb umumen ehl-i fesad olanlarının haklarından gelinmek için ümera ve kuzâta ahkâm-ı şerife gönderilmişti.

“Hâlen tâife-i mezburenin eşbehlerinden darendegân *Rumeli*’nden Mevlâna Hasan ve *Kocaeli* sancağından Mevlânâ Muhyiddin ve *Hamideli* sancağından Mevlâna Hasan ve *Gerde’lü*’den Mevlâna Sefer ve *Saruhan* sancağından Mevlânâ Şemseddin ve *Aydın* sancağından Mevlânâ Zahirüddin ve *Livâ-i Teke*’den Mevlâna Muhyiddin ve vilâyet-i *Karaman*’dan Mevlâna Hayreddin ve *Menteşe* sancağından Mevlâna Ve-

¹ *Mühimme defteri*, 31, s. 143. Bu fermanın birer sureti asıl softa şekaveti olan Anadolu Beylerbeyisiyle *İstanbul*, *Bursa* ve *Edirne* Kadıkhkalarına gönderilmişti.

liyyüddin ve *Alâiye*'den Mevlâna Kadri ve *Germiyan*'dan Mevlâna Sefer ve *Karesi* sancağından Mevlâna Muhyiddin dergâh-ı muallâma gelüb tâife-i mezburenin ekser kendu hallerinde ve şugllerinde olub kimesneye zarar ve ziyanları yoğiken bazı eşkiya ve cehele softa namına gezüb fesad ve şenaat etmekle cümlesine sirayet edüb bu bahane ile nice talebe na-hak yere katlolunub ve softa tâifesini tutanlara dirlik vaad olunmuştur deyu cürmü olmayub kendu hallerinde olanları sancak beyleri subaşları ve gayrılar tutub başlarını kesüb ve geru eşkiya ele gelmeyub mabeynde mazlumen telef olub ve akvam ve akrabalarına yataksın deyu ehl-i garaz tâifesi yapışmakla kendu halinde olan softa tâifesi havfindan terk-i vatan edüb tahsilinden kalıb ve Müslümanlar evlâdların ihtiyaten mektebe vermez olub bu haller inkıraz-ı ilme sebeb olmuştur.

“Eğer tâife-i mezburenin iyi olanların kemakân şuglde olub cürmü olanlarının dahi şimdiye değin vaki olan cerâimi afv olunur ise ve her birimiz nakib olub danışmend olduğumuzda camebaha (elbise parası) için biner akçe verilmeyüb nikabetle mülâzım olursak her birimiz hemşehrilerimizi gereği gibi zabtedüb anun gibi birimizin hemşehrileri fesad edecek olur ise on bir hemşehriler ittifak edüb bilâd-ı selâsede olan imaretlere komayub ehl-i fesadı bulub ele vermiye sa'y ve ikdam ederiz deyu taahhüd eyledikleri arz olundukda tevâif-i mezburenin hakkında mezîd-i merhametim zuhura getürüb sene 987 Muharemü'l-haramının guresine gelince vaki olan cerâimlerin afv edüb bu nişan-ı hümayunu verdim”

Denildikten sonra bu on iki kişinin yılda bir kere sancaklarına giderek softaların şekavetlerine mâni olmaları ve dinlemiyenlerin ele getürülmeleri için sancakbeyi, voyvoda, zuama ve erbab-ı tımar ve sair il erlerinin bu nakıblere yardım ederek şekaveti olanların elde edilmeleri emrolunmuştur.

III. Mehmed'in Sultan Mehmed'in emriyle mevâliden mürekkep
ilmiye islâhatına bir heyet, ilmiye sınıfının ıslâhı hakkında tesbit
dair olan kanunu ettikleri bir lâyhayı 1006 Ramazanının iptidalarında (1598 Nisan) Pâdişaha takdim ederek bunun aynen tatbikine dair iradesini almışlar ve bu lâyiha kanun olarak Kazaskerlere bildirilerek tatbiki emrolunmuştur¹.

¹ *Âşir Efendi kitapları (Süleymaniye Kütüphanesi), Kanunnâme Nr. 1004, s. 79.*

“Rumeli Kazaskerine hüküm ki,

Bir mukaddemeden sonra bu nişan-ı hümayun verdim ve buyurdum ki vusul buldukta evvelâ kırk akçe medreseden mâzul müderrislerden bir ehl-i ilim tâyin olunub hareket murad eden softa ve gayrı varub andan bir ders okuyub müstaid idüğü malûm olduktan sonra yedine tezkire verüb bâdehu dânişmend olub yirmi ve yirmi beş ve otuz akçe medreselerde üç ay ve hâriç medreselerde beş ay olub ve iki ve üç medreseye hareket-i misillüye edüb ve dâhil medreselerinde altı ay olub zikrolunan medariste iki seneyi tekmiil etmeyince ve sahihce vech-i meşruh üzere hareket ettiği sabit olub yedine tezkire verilmeyince *semâniye*’ye vasil olmağa.

“Ve *semâniye* ve mafevkinde olan mevali, min-bâd dânişmend emrinde taharri edüb hücreden ziyade dânişmend olmağa ve bu nöbette ve bundan sonra mülâzım olanların eşkâli yazılıp hıfzolunmak gerek; hâlen mülâmezette olanlar gelüb eşkâllerin yazdırub yedine tezkire almayınca mülâzemet etmeye ve menasibta olanlar fi-mâbâd mülâzemet geldikçe yazıla. Zira bir mülâzım fevt olduktan bazı ehl-i tezvir kendu ismi ve babası ismi veyahut mücerret kendu ismi muvafık olmakla tarika duhûl edüb hile etmiye kadir olmağa.

“Ve bazı eşirra vilâyette karar edemeyüb gelüb dânişmend olub ilimden bî-behre olmağa mevali hizmetlerinde dahi olamayub birer tarikle bahçe (bostancı ocağı bahçeleri) ve fırın (saray fırınları) ve öküz ambarı hocası olub nöbette bu tarikle yüz kırk nefer mülâzım kaydolunmuş; beş, altı nefer kimesne olagelmıştır. Bu babta dahi ihtimam olunub altmış üç (963) senesinde müteveffa Abdurrahman nöbetinde kaç nefer kimesne mülâzım olmuşlar ise yine ol miktar alınub ziyade alınmaya; onlar dahi hoca olduktan sonra kazaskerinden tezkire alub ismi ruznâmeğe kaydoluna.

“Haremeyn-i muhteremeyn’den gayrıda teşrif olmağa ve kenar medreselerinden mülâzım alınmaya, meğer kadimden alınugelmış ola ve elli akçe medreselerden *muîd* alınmaya, meğer sahibi vezir-i âzam olub hayatta ola. Ve min-bâd mevtadan (yani vefat etmiş bir müderrisin talebelerinden) iki nöbetlik mülâzım dânişmend alınub maadası tevzi oluna (yani müderrislere verile).

“Ve bazı mevalinin filândan mütekaid deyu bir emr-i itibarı ile nice mülâzımı alınur. Asıl ne ise ol halde kaç mülâzım verirse yine ol miktarı alınub ziyade alınmaya.

“Ve min-bâd kuzât, İçel’de müderris olma ve kasabat kadılarından yerinde mevleviyyet hükmü verilenlerin mülâzımı alınma; nihayet sair kasabat kadıları gibi müddet-i örfiyye itibarı olma, ol şerefe bu denli riayet kâfidir. İle’l-ân olanlar bu vechile olub min-bâd kimesneye ol itibar olunmaya.

“Kenarda iki terakki ve İçel’de bir terakki memnû ola ve iç medreseleri kırk akçeye varınca iki yıl medreseye mutasarrıf olalar; ve bazı ismi mevcut resmî mâdum medaris bi’l-küllîyye merfû olmağa mecal yoktur. On ve on iki yıl mukaddem kazaskerlerde ^{ve} sika ve mûtemed ve müsellemlü’l-küll olanlar vere geldikleri medaris verilüb maadası ref’ oluna; zira bazı kimesneler gelüb İçel’den müderris namına olub terakki ile fâriğ olub elli, altmış akçe kadı olur, bu tarikle *tafra* edüb zaman-ı kalilde menasib-ı celileye vâsıl olmuşların nihayeti yok imiş, min-bâd olmaya.

“Ve kırk akçe medreseye varınca mâzuller bir matlabta cem olduklarında birisinin fazilet-i bâhiresi olur ise rey kazaskerindir; ve eğer zamana nazar olunursa azilde takaddüm ve sebak mukayyed olmayub mülâzemette takaddüme itibar oluna; zira bâlâda zikrolunduğu gibi bazıları bir tarikle az zamanda bir, iki matlaba vâsıl olub kat’-ı pâye eder ve bazıları medariste eskiyüb batıca hareket eder, zikrolunan (mülâzemet) itibar olub kimesneye gadr olmaz.

“Ve yeni mülâzım üç seneyi tekmiil etmeyince mansıb verilmeye ve akçe verüb mansıb alan kuzâtın akçe ile aldıkları meşhur ve mütevater olıcak sebeb-i azil ola ki gayra mûcib-i ibret olur.

“Ve kaza kadıları iki sene tamam mansıblarına mutasarrıf olalar ve bilâd-ı kasiye de bazı medaris olub mülâzımın kabul etmemekle bazı ecânibe verilüb ve terakki olunub bâdehu birer tarikle gelüb mülâzımın tarikine duhûl edüb menâsib-ı ilmiyyeye vâsıl olurlar. Bu cihetten çok kimesne bi-gayr-ı tarik behremend olur; min-bâd ol makule medaris *cihat ruznâmesi*’ne kaydolunub ol tarikden mülâzımın beynine dühûl olunmaya.

“Ve bazı kimesneler şehremininden veya zevayitten bir kaç akçe ulûfe peyda edüb edna mülâbese ile mülâzım olub emed-i

bedîd ve ahd-ı bâide gelince medaris bekleyüb yoluyle mülâzım olanlara muzahim olur. Bu kaide mevali-zâdelere mahsustur, gayrıda cari olmaya.

“Ve min-bâd ruznâmelerde işaret oluna ki bu cihetten ve etraf hazinelerinden ulûfeye mutasarrıf olanlardan ve yeniçeri ve sipahi ve topçu ve kalafatçı ve gayrıdan mülâzım alınmaya, zira bunların ulûfeleri cündi akçesidir, tarikle alâkası yoktur. Zikrolunan tâîfelerden ehl-i ilim olanlar mevali-i izam hizmetlerinde olub tarîkleriyle mülâzım olalar ve tarîk-i mezkûre ile mülâzım olanlara imtihansız mansıb verilmediğinden gayrı ulûfelerine hüküm verilüb ol îtibar ile mansıb verilmiye; meselâ on akçe ulûfesi olana yirmi beş ve yirmi beş akçesi olana otuz ile mansıb verilmeye; zira bu mânanın fesadı zâhirdir ki zikrolunan tâîfeden birer tarikle otuz ve kırk akçeye mutasarrıf adamlar vardır; ol îtibar olunur ise ibtidadan kırk akçe ve elli ile mansıb verilmek iktiza eder; ol bâb münsed olub saire verildiği üzere verile.

“Ve bir *matlab*’ta tarîk-i mezkûrdan ve bahçe hocalıklarından mülâzım olanlar ile mevali-i izam hizmetlerinde mülâzım olanlar cemolundukta tarîk ile mülâzım olanlar bir yıl takdim oluna.

“Ve bazı kimesneler ehl-i ilim ve müstaidüz deyu mülâzım olmasını rica etmekle ol bâbta hatt-ı hümayun sâdır olur ise ol asıllar nöbet olmayınca mülâzım olduklarına rızay-ı hümayunum yoktur, ol mûtemedler müstahik ve müstaid oldukları takdircedir. Tekrar arz olunub nöbet te’hir oluna.

“Ve hâlâ pâye müderrisleri ve dahi aşağılar beyninde danışmendsizlik ayıb olmağla danışmendi olmyanlar levh-i akrandan ve belki tabakalarda azlinden havf edüb bir alay cahil danışmend edinmekle tarîka bu cihetten külli hâlel gelmiştir; imdi müderrise, danışmendsizlik ayıb değildir ve belki ayıb olan câhil danışmend tutmaktır.

“Min-bâd müderrisler danışmend emrinde tamam taharrî edüb müstahik ve müstaid olanları danışmend edinüb câhil olanları emrime muhalif danışmend edinmekten be-gayet ictinab ve ihtiraz oluna ve bu emr-i lâzımü’l-inkiyadımı min-bâd mukarrer tutub ve bu hükm-i hümayunumu hıfz eyliyesin ki sen ve senden sonra gelen kazaskerim daima mazmun-ı hümayunu ile amel edüb aslâ ve kat’a hilâfına cevaz gösterilmiye. Tahriren fî evâil-i şehr-i Ramazan, sene 1006.”

Medrese ve müderris nizamının bozukluğunu ve buna karşı alınan tedbirleri gösteren bu ferman bir müddet sonra tatbikten kalarak eski bozukluk ziyadesiyle devam etmiştir ki bunu meşhur Koçi Bey'in IV. Murad'a takdim etmiş olduğu lâyihasından anlamaktayız.

Koçi Bey eski devirlerdeki ulema ile kendi zamanının arasındaki farkları ve Osmanlı hükümdarlarının ulemaya karşı olan hürmet ve riayetlerini beyan ettikten sonra medreselerin bozukluğu hakkında şu malûmatı vermektedir¹.

“Hâlen tarîk-i ilim dahi fevkalhad mütegayyir olmuştur ve aralarında cari olan kanun-i kadîm tenezzül bulmuştur. Mukaddema bir talib-i ilim dânişmend olmak murad eylese ulemadan birisi müteharrik olub evvelâ ondan mahrec dersi okuyub istidad ve liyakatini müşahade ettikten sonra müderrisinden birine gönderirdi. Ondandır, ondan birine böyle böyle haricte ve dahilde ve sahnada nice müddet dânişmend olub bâdehu murad ettiği yerde karar edüb yolu geldikte mülâzım olub *ruznâmçe-i hümayun*'a namı yazılırdı. Yolu geldikte sahn dânişmendlerinin eskileri -kıdemleri- ki muîdlerdir her birine birer tetimme tâyin olunub onda sakın olan suhtegân tâifesine ifade-i ulûm ederlerdi.

“1003 (1594) tarihine gelince sahn muîdlerinin şimdiki müderrisler kadar رنج vaka ve itibarı var idi ve dânişmend olub nice zaman medariste iştigal-i ilm etmeyince mülâzım yazılmazdı. Ve kimse kimsenin icazetsiz dânişmendin almazdı ve tarîk-i ilim fevkalhad pâk ve mazbut idi. Ol sebepten içlerinde cahil ve ecnebi olmayub her biri yolu ile gelmekle eğer kuzât ve eğer müderrisinden cümlesi ilim ve dini mükemmel ırz ve vakar sahibi adamlar olub müderrisliği halinde ilm-i şerife ve mansıbı halinde din ve devlete istikamet ile hizmet edüb ibâdullahı nef-i mahz olurdu.

“Nihayetü'l-emr 1003 tarihinden beru bu intizam bozulub mukaddema şeyhulislâm olan Sunullah Efendi bir kaç defa bî-vech mâzul olub ve kazaskerler dahi tiz tiz mâzul olmağla yerine gelen azil havfına düşüb vükelây-ı devlet ile müdaraya muhtac olub huzur-ı hümayunda hak sözü söylemekten kadılar ve herkesin riayet-i hâtırına mukayyed oldular.

¹ Koçi Bey Risalesi, 1277 senesindeki baskı, s. 10.

“Metaneti olan mü'min-i kâmil azlinden dahi korkmayub kelâm-ı hakkı söyler. Sunullah Efendi rahmetullahi aleyh bir kaç defa mâzul olmuşken yine kelâm-ı hakkı söyleyüb emri din ve devlette kat'iyyen müsamaha etmediler idi. Ol sadr müsamaha yeri değildir; riayet mahalli değildir. Giderek her maslâhata hatır karışmakla ve her emirde müsamaha olunmakla nâ-müstahaklara hadden ziyade mansıblar verilmek iktiza edüb kanun-i kadim bozuldu.

Kazaskerler dahi zaman-ı kalilde bî-vech mâzul olmagıla içlerinden tamâ ve haris olanlar zaman-ı mansıbı fırsat ve fırsatı ganimet bilüb menasibin ekserin rüşvet ile nâ-ehle verir oldular ve mülâzemetler dahi yolu ile olmayub satılmağa başlayalı voyvoda ve subaşı kâtibleri ve avâm-ı nâstan niceleri beş, on bin akçe ile mülâzım olub bâdehu zaman-ı kalilde müderris ve kadı olub sahn-ı ilim cehele ile dolub iyi ve kem belürsüz oldu. Ekseriya zulûm ve teaddi edüb nâm-ı ulemayı keşide kılan o makule cehele ve ecnebilerdir; yoksa tarîk-i ilme hizmet etmiş ve yolu ile gelmiş ulema hâşa ki haktan udûl ide...

“Bu abd-i fakir *İstanbul*'a geldiğimde eğerçi ulema-i izam şimdiki gibi hadem ve haşem eshabı değildi. Lâkin bir müderris dâileri yoldan geçse halk-ı âlem ikbal-i tam ve küllî tâzim ve ihtiram ederlerdi. Irz ve vekarları kemalde idi, her biri halk nazârında müctehid mesabesinde muazzez ve mükerrerem idi.

Menasib-ı ilmiyye şefaatile verilmek reva değildir; اعلم âlem kangisi ise ona gerektir. Tarîk-i kazada medar ilimdir. Sinn ve sâl ve haseb ve neseb değildir; seccade-i şeriat âlim ve âdil olanlara gerektir. Medreseler dahi dekayık-i ilmiyye istihracına kadir olanlara gerektir; bir cahil mücerred eskidir deyu bir âlime takdim inde't-tahkik cevdrir...

“Ammâ cümlelerin mebdai, mülâzemetdir; şöyle ki mevali mülâzemeti satmayalar ve her birisi mülâzemeti erbab-ı istihkaka vereler, tarîk-i ilim zaman-ı kalilde muntazam olur ehl nâ-ehle galib olur.

“Ve mülâzemetler dahi çok verilür oldu, arpalıklar, vazifeler teşrifi hâdis oldu. Birine arpalık veyahut vazife olsa teşriften nice mülâzım yazalar ve her maddede mülâzemet kanundan ziyade olunur oldu.

“Bu asırda diyaneti ve emaneti olmıyan nice kazaskerler gün gün mülâzemetler yazub ruznâmçe-i hümayunu doldurdular ve nicelerine terakkiler edüb bir, iki yılda bir yeni mülâzımı yüz elliye çıkardılar; ol cihetten kuzât ahvali muhtel ve müşevveş olub aralarında müzahame kemalinde olmakla bir kadı iki yıl mülâzemet ile mansıba nail olmaz oldu; fakr-ı faka canlarına geçti, her biri sâil mertebesine vardı; bir mansıb çıksa on beş, yirmi adam talib olur, birine verilicek maadası tehî kalur; bunlara bir tedarik görülmezse halleri diger-gûn olur bunun tedariki mülâzemet zabtiyle olur, kanundan ziyade ki mülâzemet verilmeye ve erbab-ı istihkaktan gayrısı alınmıya.

“Kaza ahvaliyle takayyüd ehemmi mühimmattandır; gayet hor ve zellî olmuşlardır; bir subaşı ve bir haraccı şikâyetiyle mansıbları başkalarına veriliyor; bî-sebeb niceleri azlolunur; arzları dinlenmez oldu; gadrine muttalî olunduktan sonra cezası verilmek gerektir....”

Kâtip Çelebi kendi zamanındaki daha doğrusu XVII. asır başlarından itibaren medreselerdeki tedris hayatından bahs ile müspet ilimlerin ehemmiyetini anlattığı sırada “sadr-ı evvelde yani İslâmiyetin ilk zamanlarında menedilmiş olan bazı şeylere takılarak bundan maksad ne olduğunu anlamadan sonraki devirlerde eski zihniyette devam edildiğini beyan ettikten sonra Fatih Sultan Mehmed medaris-i semâniyyeyi bina edib kanun üzere şıgl oluna dıyru vakfiyesinde *Haşiye-i tecrid* ve *Şerh-i mevakıf* derslerini tâyin etmişti; sonra gelenler bu dersler felsefiyyattır deyu kaldırıp *hidaye* ve *ekmel* derslerini okutmayı makul gördü ve yalnız iktiza-i nâ-makul olmağla ne felsefiyyat ve ne *hidaye* ve *ekmel* kaldı; bununla Rum'da (Türkiye'de) sûk-i ilme kesad gelüb ehli inkıraza karib oldu” dedikten sonra, hendese bilen bir fetva sahibi ile hendese bilmiyen fetva sahibi ve keza coğrafya ve kozmografya bilen bir müfessir arasında¹ bir mukayese yaparak kadı-

¹ Kâtip Çelebi, müfessir allâme Kadı Beyzavî'nin (والقمر قدناه منازل) âyeti tefsirinde ayın her menzile nüzûlünü bir vakitte olarak gösterdiğine itiraz ederek bunun bazen gece yarısında bir menzilden diğerine ve bazen bir gecede iki menzile hareket ettiğini ve her menzil takriben on üç derece hadd-i muayyen olduğunu ve kamerin seyri bu suretle bazen on bir ve bazen on beş derecede bulunduğunu ve bunların aslını bilmek için de heyet (Kozmografya) bilmek icabettiğini beyan ediyor.

ların mutlak surette riyaziye, coğrafya ve hey'et bilmelerinin zarurî olduğunu beyan etmektedir¹.

I. Ahmed zamanında Celâliler temizlendikten sonra 1018 Recep (1609 Kasım) tarihiyle tâmin edilmiş olan uzun bir adalet fermanında adaleti temsil edecek olan kadılardan acı acı şikâyet edilmektedir. Bu fermana dikkate şayan ve ibret alınması icabeden bazı kısımları aşağıya naklederek o tarihte halkın mâruz kaldığı acıklı durum hakkında bir fikir verebiliriz.

“... siz ki kadırsız, nahiyeleünüzü nâiblerünüze iltizama verüb bir canibten siz ve bir canibten nâibünüz voyvodular ile müttefik olub karye be-karye gezüb reâyâ (köylü) ve berâyânın müft ve meccanen koyun ve kuzu ve tavuk ve yağ ve bal ve arpa ve saman ve odun ve otlakların çeküb aldığınızdan mâada her kasaba ve

Yine Kâtip Çelebi aynı müfessirin *sedd-i İskender* hakkındaki mütalâasını da tenkid ediyor (بين السدين Beyne's-seddeyn) âyetinin tefsirinde Kadı Beyzavî'nin mabeyn-i cibal demekle bunun Ermeniyeye ve Azerbaycan olarak tefsir edildiğini bu doğru olmayıp doğrusunu bilmek isteyenlerin coğrafya fennini bilmeleri lâzım geldiğini söylüyor (*Mizanü'l-Hakk*, s. 10, 11).

¹ Kâtip Çelebi (ميزان الحق في اختيار اللاحق *Mizanü'l-hakk fi İhtiyari'l-ehakk*) isimli eserinde (S. 9) bir kimse boyu, eni ve derinliği dört zirâ bir kuyu kazdırmak istese ve bunu sekiz akçeye pazarlık etse kuyu, boyu eni derinliği iki zira' bir kuyu kazarak dört akçe taleb eylese arada çıkan para ihtilâfını halletmek için kadıdan fetva istenilse hendese bilmeyen müftü bunun yarısını yani dört akçeye hükmeder; hendese bilen müftü ise hakkı bir akçedir diye fetva verir; çünkü iki zirâ kuyu dört zirâ kuyunun sekizde biridir” demektedir.

Yine Kâtip Çelebi (*Kadı-i mühendis ile gayrı mühendis kühmüdür*) başlıklı yazısıyla şu iki misali veriyor. Bir kimse tuli ve arzı yüz zira' olmak üzere bir tarlayı âhara bey' edib teslim mahallinde tuli ve arzı altışar zira' iki tarla verdi. Aralarında نِزَاع niza' vaki olub bir kadıya vardılar ki hendese bilmezdi; hakkı budur deyu hükmeyledi; sonra bir kadı-i mühendis bulub dâvayı dinlettiler, nısf hakkıdır dedi; hak dahi budur. Bunların aslını bilmek murad eden riyaziyyat görmeye heves eyliye” diye tavsiyelerde bulunmakta ve bu suretle medreselerde heyet, riyaziye ve coğrafya tahsilinin ehemmi olduğunu beyan etmektedir (S. 10).

Kâtip Çelebi Şeyhulislâm Bahaî Efendi'den (“Tulû'ş-şems mine'l-magrib) heyet kaidesine tatbik olunur mu? Altı ay gündüz, altı ay gece olduğu yerde beş vakit namaz nice kılınır ve nice oruç tutulur. Mekke'den gayrı yerde cihat-ı erbaa kible olur mu?” diye üç sual sormuş. Şeyhulislâm bunlardan birisine, o da yanlış olarak, cevap vermiş, diğer ikisini cevaplandırmamıştır; çünkü Müftü efendi coğrafya ve heyetten bihaberdi.

karyeye karib geldüğünüzde yeni makbereleri sayub, defter edüb bâdehu mahalline varub bunlar ne zamanda fevt olmuşlardır ve bunların metrukâtı nice oldu? Ne için bize haber eylemedin? Ve bizden izin almadan defneylediniz deyu taaddî edüb ve kefereden mürd olanlardan bir kaç kuruş almayınca defne izin vermeyüb ekserinin veresesinden sagîr ve sagîre ve gaib ve gaibe olmayub cümle hâzır ve kibar (büyük yaşta) olub kısmet taleb eylemezler iken cebren müteveffanın muhallelfatını yazub iki yüz akçe değer esvabı bin ve bin beş yüz akçe pahaya tutub kısmet bahanesiyle beğendüğünüz esvabı çeküb alub ve sizden mukaddem kadı olanlar bir defa kısmet eyledüğü müteveffa için kısmet olmamış ve bazı esvab gizleyüb rûsûm kısmına gadreylemişsiz tekrar kısmet lâzımdır deyu kısmet edüb. ve voyvodalarla müttefik olub bilâ-emr kasaba kasaba karye be-karye bî-günah Müslümanları teftiş edüb maldar olanlara sen mal bulmuşsun ve Celâli sende çok akçe ve esvab komuş deyu ahzettirüb ve hîn-i teftişte Müslümanlar iyi kimesnelerdir dediklerin ayrı ve bî-namaz dediklerin ayrı ve bu kimse yabandan gelmiştir bilmeyiz ve yaramazlığın görmedik dediklerin ayrı ferdan ferda sicilledüb ve birbirine kefil verüb tekrar sicilledüb her birinden birer, ikişer kuruş sicill ve hüccet akçesi ve muhzır ve hizmetkâr akçesi aldıktan sonra kefilnâme akçesi deyu voyvodalara küllî akçe aldurub ve maldar kimsenenin olanca malın elinden almak için sicillde töhmet-i sâbıkası mukayyiddir deyu zaleme tâifesinin eline suret-i sicill verüb ve fesadı sabit olanlardan rüşvet almağla fesadlarına müteallik olan mevaddı sicilden çıkarub salih ve dindar kimesnedir deyu eline hüccet verüb ve müflis ve medyun olan mültezimlerden bir kaç kuruş ve altın almağla mütemevvil ve maldar kimesneleri bî-haber iken mültezime kefil yazub eline hüccet verüb Reâyâ ve berâyâyâ nice teklifler edüb emr-i şerifte ne vechile ferman olunmuştur diyenleri emre imtisal eylemedi deyu sicilleyüb hakkından gelmek lâzımdır deyu zaleme tâifesine ahzettirüb küllî malın alub ve aldırub ve istediğiniz kariyenin hanesini mücerred celb ve ahz için defter-i cedide muhalif ziyade yazub cebren ona göre hane akçesi cem edüb bunun emsali envâ-ı zulûm ve teaddî eylediğiniz mesmû-i hümayunum olmuştur. . . . İmdi kuzât ve nüvvâb, reâyâ ve berâyâyâ zulûm ve teaddî eyledikleri için azl ile ve nefy-i beled olmağla konulmayub şer'î ile gereği gibi

haklarından gelinmek lâzım gelmiştir denildikten sonra bundan böyle dürüst hareket eylemeleri emrolunmuştur,.

Bu, mufassal adalet fermanının kadılarına dair olan ve bir kısmını kaydettiğimiz satırlar Celâlıler zamanında halkın hem bu şakîlerden ve hem de kadı ve nâib ve voyvodalardan çektiklerini göstermektedir. Bu hususta istikrarı ve mehmaemken adaleti temin için Vezir-i âzam Kuyucu Murad Paşa ile daha sonra IV. Murad'ın zaleme ve mütegalibelere karşı gösterdikleri şiddetli hareketin mühim tesiri görülmüştür. Fakat ilmiye teşkilâtı gayretlere rağmen yine düzelememiş, kadı ve nâiblerin çoğu vazifelerini sû-i istimal ederek çeşitli bahanelerle halkı sızdırmalarının önüne geçilememiştir.

Yine bu hususta XVIII. asrın ortalarında yaşamış olan Hezarfen Hüseyin Efendi, (تلخیص البیان فی قوانین آل عثمان Telhisü'l-beyan fi Kavanin-i âl-i Osman) isimli eserinde müderrisler ve kadılar hakkında şunları yazıyor :

“Pâdişahlara lâzımdır ki ulema zümresini muazzez ve mükerrrem tuta; fakirü'l-hal olanlarına vezâif ve atâyâyı diriğ buyurmıyalar ve içlerinden fazıl ve kâmil perhizkâr ve muttaki olanlarını mümtaz kılub müteşerrî ve müttaki olanlara sâirlerinden ziyade riayet eyliyeler ve mahfice bî-garez adamlar ile herkesin ahvalini tecessüs ettürüb ol makulelere sürrecikler göndermekle hatırların ele alub saire dahi iyiliğe râğbet hasıl ola. Müddet-i medfideden beri mâzul ve müstehiklere kimseye danışmadan mertebesi olan mansıb ile behremend kılma. Zira zamanede mehadim zümresi riayet olunub bir nice ehl-i ilim paymal olub ayakta kalmıştır; zamanede ise okumak yazmak vâdileri bilkülliyye metrûk olmuştur ve ekser ulema ümeradan fark olunmaz; kazaskerler gayet dindar ve perhizkâr ve ehl-i ilim adamlar gerektir; gerçi bazı ehl-i ilim olur; lâkin medyun oldukları için kazasker oldukları gibi kazaları bey'i min-mezid edüb ve düyun ile kazaya vasıl olan adil mi eyliecektir? Ehl-i hizmetten hane başına onar, on beşer akçe almayınca hizmet tevzi eylemez. Haraccı ve avarızcı kadıya murad üzere vericek (yani rüşvet verince) reâyâ üzerine yüklenir; kadı zulme rıza vermese ehl-i örf teaddiye kabil olmazlar yine fesad kuzât tarafındandır.

“İmdi pâdişah kazasker ahvalini tecessüs edüb bazı kimesnelere ihyanen mahfi akçe ile kadıhk aldırıp bâdehû kim etmiş ise

yüzleştirüp cezasına göre ceza eyliye. Kadılık ahkâm-ı şer'îyye icrası için iken hâlâ halk malını ne yüzden alımya ve adl ü dâd ile meşhur olanları vakti geldi deyu azl eylemeyüb ibka buyuralar, sairî dahi anı görüb iyiliğe heves edeler ve kadılar kesret-i zaman tevkîyet ile medyun ve zar ve ser-gerdan gezerler kâh medd ü kasa uğrarlar; anın gibileri mansıba vasıl oldukta sabra mecal mi kalur; aç kurt gibi reâyâyâ saldırırlar... Zalimi reâyâ üzerine tasallut eylemek kurtları koyun sürüsüne salıvermektir..."

Yine XVII. asır ortalarında XVIII. asrın ilk yarısına kadar kazalara kadı olacakların çoğalmalarına mebni kazasker bu kadılıkları üçe ve dörde bölerek verip bundan başka bazıları müddetlerini doldurmadan azlolunarak yerleri iltimas ve rica ile diğerlerine verilir olmuştu. Bundan dolayı bir kazaya kadı tâyin edilen zat müddetini tamam doldurmadan azlolunması ihtimalini göz-önüne alarak ve kazasker dairesine senelerce mülâzemeti düşünerek paraya olan ihtiyacı dolayısıyla vazifesini sû-i istimal eylemiye mecbur olurdu. İçlerinde mürtekip olmıyanları ender idi.

1141 H. (1728 M.) senesinde kaza kadılıklarının kıdem sırasıyla iki sene müddetle verilerek azli mûcip hali görülmedikçe azledilmemeleri ve mülâzemet tarihi aynı olanların tâyinleri halinde imtihan yapılarak muvaffak olanların kadılığa tâyin olunmaları hakkında bir kanun çıkarılarak -ki eskiden beri mevcut olup tatbikten kalmış olan kanunun tekidi demektir- bunun kazaskerlerin ruznâmelerine kaydedilmesi emrolunmuştu¹.

Yine bu kanun mûcibince mevali ile kadı ve nâiplerin şer'î hüccet, arz, sicil ve mürasele ve nikâh akdî ve azad kâğıdı (İttik-nâme) miras taksimi gibi şer'î muamelelerin her birisine tâyin olunan rüsumdan başka gerek avarız, nüzl, cizye ve valilere ait *imdadiye-i hazariyye* ve *seferiyye* ve sair tekâliften bir akçe bile almyacaklardı.

Müdürrislerle
gelince

Kitabımızın sekizinci bölümünde medreselerin bozulması kısmında ve aynı bölümün baş tarafındaki kanunda görüldüğü üzere müdürrisliklerin de bozularak medreselerin mühim bir kısmı ehliyetleri kâfi olmıyan

¹ Raşid tarihi, zeyli Çelebi-zâde, s. 46, sene 1141.

müderrisler elinde kalmış ise de bu müesseseler adaleti tevzi edecek olan kadılık müessesesi gibi şer'i ve hukukî işlerle meşgul olmadıktan zararları kadılara nisbetle daha ehven idi.

Medreselerin ıslâhı hakkında zaman zaman fermanlar tâmin edilmiş ise de iltimas ve himaye yüzünden bu emirler tatbik edilmeyerek yolsuzluk devam etmiştir. Bu sınıfın ıslâhı hakkında III. Ahmed zamanında da (XVIII. asrın ilk yarısı) bazı emirler verilmiş ise de bu hususta I. Mahmud devrinde ıslâh işi daha ciddi tutulmuştur.

Bu iş için I. Mahmud iffet ve ehliyetine vâkıf olduğu Anadolu Kazaskeri Murteza Efendi'ye Rumeli Kazaskerliği pâyesi vermesini mütaakıp onu şeyhulislâm tâyin ederek¹ ilmiye sınıfının ıslâhı hakkında Vezir-i âzam vasıtasıyla kendisine bir hatt-ı hümayun göndermiştir (1163 H.=1750 M.). Sultan Mahmud'un bizzat kaleme alıp gönderdiği bu hatt-ı hümayunda mülâzemet ve müderrislik yolunun bozularak iltimas ve himaye ile ehliyetsiz kimselerin müderris oldukları ve ilim yolunun bu gibilerden temizlenerek medreselere ehlinin tâyin edilmesi emredilmiştir².

¹ Seyyid Mürteza Efendi, II. Mustafa'nın meşhur şeyhulislâmı maktul, Erzurumlu Seyyid Feyzullah Efendi'nin oğludur.

² Sen ki Vezir-i âzam ve vekil-i mutlakımsın

“هل يستوى الذين يعلمون و الذين لا يعلمون”

olan ulema-yı âlâmın el-yevm mer'î olan tarikat-ı resmîyyelerinin fi'l-asel vaz' ve tertibi, ehl-i ilmi, na-ehlden tefrik ve talebe-i ulûmu tekmil-i mevadd-ı fûnûna has ve teşvike mebni iken ahd-ı karibten berü bazen kesret-i şufaa ve bazen terahüm ve şüfaat ve rica zuhuru, meşayih-i islâmîyye duacılarını adem-i itinalarını mûcib ve bu halet dahi talib-i medrese ve mülâzemet olanların ibtidayı duhûl-lerinde gereği gibi tenkih ve temyiz olunmalarını müstevecb olduğu cihetten ukde-i nizamı muhal ve kaide-i intizamı muhtel olduğu sem'i hümayunuma lâhik olmağın medar-ı ıftihar-ı din-i mübin olan böyle bir tarik-i mergûbun pezirây-ı ihtilâli bir türlü caiz olmadığına binaen fi-mâbad bu mühim hatfre meşayih-i islâmîyye dâilerim taraflarından fevka'l-gaye dikkat ve nâ-ehle ve na-müstahikka medrese ve belki mülâzemet verilmeyüb “ان الله يأمرک ان تدادالامانات الى اهلها” mantuk-ı şerifine riayet cylemeleri için hassaten şeref-yâfte-i sudûr olan hatt-ı hümayun-ı diyanet-meşkunum mahalline kayıd ve hıfzolunub mazmun-ı itaat-makrûnu ilâ maşâallah müteber ve düstûr'lamel tutula” (*İzmi Tarihi, varak 28, sene 1163*).

**III. Selim
zamanındaki
ilmiye islâha-
tı hakkında**

Yukarıdan beri gördüğümüz üzere müteaddit ferman ve kanunlara rağmen düzelmek şöyle dursun XVIII. asır sonlarına kadar daha bozuk olarak devam eden hak ve adalet işlerinin bilhassa ele alınması diğer askerî islâhat gibi zarurî görülmüş ve III. Selim 1203 H. (1789 M.) 'de hükümdar olmasını mütaakıp ilmiye islâhatını da ön safta tutmuş ve cülusunun on birinci günü kendi riyasetinde olarak sadaret kaymakamı, Şeyhulislâm, mansup ve mâzul Kazaskerler ile Sekbanbaşı¹, Reisülküttap, Defterdar, vekilleri ocak ihtiyarları diğer bazı devlet ricalini toplayarak evvelce kaleme aldırıldığı islâhat lâyihasını rikâb Reisülküttabına okutturduktan sonra bu hususta mecliste hazır olanların mütalâalarını sormuştur.

O tarihte Anadolu Kazaskeri bulunan Hamidî-zâde Mustafa Efendi'den itibaren bazılarının mütalâalarını dinlemiş ve müzakerenin sonunda şeyhulislâm bulunan Mehmed Kâmil Efendi'ye :

“— Efendi, kuzât ve nüvvâb hususları ve mezalimlerinin ref'i senden matlûbumdur”, dedikten sonra diğer hususları da icabedenlere tenbih ederek mükerreren ictimalar akdiyle yapılacak islâhatı bir karara bağlamalarını emreylemiştir.

Filhakika şeyhulislâm konağında müteaddit defalar akdedilen meclislerde kadılarına idarî işlere vali ve askerî islâhata dair kararlar verilmiş ve kadılarına taallûk eden islâhat hakkındaki karar üzerine Rumeli ve Anadolu kazaskerlerine hitaben ferman göndermiştir².

Bu fermanda kadılarınla nâiplerin halka yaptıkları fenalıkların kaldırılması ve kaza idaresinin âdil bir şekil alması beyan edildikten sonra :

¹ Bu 1789 tarihinde Rusya ve Avusturya ile olan 1787 seferi devam etmekte olduğundan gerek vezir-i âzam ve gerek yeniçeri ağası muharebede olduklarından devlet merkezinde Sadr-ı âzam vekili olan sadaret kaymakamı ve yeniçeri ağası vekili olarak da sekbanbaşı bulunuyorlardı.

² *Edip Efendi tarihi (İkinci kısım)*, s. 19 (Rumeli Kazaskeri Yahya Tevfik ve Anadolu Kazaskeri Mehmed Emin Efendilere hitaben olan ferman sureti); *Cevdet tarihi*, c. IV, s. 291.

1 — Arpalık ve maiyetlerin iltizam suretiyle nâiplere maktûan verilmeyerek emanet tarikiyle ve beşte bir ücret mukabilinde ehliyetli ve insaflı nâiplere verilmesi.

2 — Anadolu ve Rumeli kadılarından ihtiyar ve hastalıklı olanlardan maadasının kazalarını nâiplere vermiyerek bizzat kadılıklarına gitmeleri.

3 — Kadılıklara, hizmetkâr, cehele makulesinden hiç kimse tâyin edilmeyerek imtihansız olarak kadı tâyin olunmaması.

4 — Hiç bir surette halka zulüm ve eziyet yapılmaması ve yapanların isimlerinin kadı defterinden silinerek hakkından gelinip yerine münasibinin tâyin edilmesi emrolunmuştur.

İlmiye ıslâhatında muvaffakiyet elde etmek istiyen III. Selim, şeyhulislâmlığa azimli ve cerbezeli, dürüst birisini getirmek istediğinden ilk meşveret günü mütalâasını beğenerek beş buçuk ay evvel Rumeli Kazaskerliği pâyesini vermiş olduğu Hamidî-zâde Mustafa Efendi'yi getirdi (28 Muharrem 1204 = 17 Ekim 1789). Babası zamanında saraydaki vaızları dolayısıyla Hamidî-zâde'yi tanıyordu.

Hamidî-zâde de değerli ve faal bir zat idiyse de asırlardan beri biraz daha bozularak devam eden ilmiye mesleğini cezri bir hareket ile ıslâha kalkışmıştı; hiç bir suretle kimseyi dinlemiyerek faaliyete geçti; icraatına engel olmaları ihtimaline ve duyduğu dedi-kodulara mebni selefi olan bazı şeyhulislâmlarla kazaskerleri birer bahane ile *İstanbul*'dan çıkartarak arpalıklarına yolladı¹. Bunun böyle ulu-orta hareketi sebebiyle sinmiş olan *İstanbul* uleması kendisini yıkmak için onun küçük bir sarsılmasını bekliyorlardı; bundan başka Hamidî-zâde sert ve dürüst harekâtı ile de devlet erkânını kendisinden uzaklaştırmıştı; bu sıradaki bazı icraatı ve Keçeci-zâde (Salih Molla) hakkındaki sahabet yollu muamelesinden dolayı Sultan Selim de muğber olmuştu, nihayet Sadr-ı âzam Koca Yusuf Paşa'nın da kendisine aleyhtar olmasından dolayı tâyininden bir buçuk sene sonra

¹ Hamidî-zâde, Şeyhulislâm mazullerinden Dürri-zâde Mehmed Arif, Müftü-zâde Ahmed, Mehmed Kâmil Efendileri Kütahya, Ankara ve Keşan taraflarına sürgün ettirmişti. Hattâ Sultan Selim bu zatların *İstanbul*'dan çıkarılmalarını muvafık bulmamakla beraber Şeyhulislâmın istiklâline hâle vermemoği kabul etmişti (*Cevdet*, c. V, s. 108).

azlonunarak *Manisa*'da ikamete memur edildi (8 Recep 1205 = 13 Mart 1791).

Hamidî-zâde'den sonra Dürri-zâde Mehmed Arif Efendi ikinci defa şeyhulislâm olmuştu. Yeni şeyhulislâm, ilmiye islâhatı hakkında pâdişaha bir arzta takdim etmiş ve bu arıza kabul olunarak 1207 Şaban (1793 Nisan)'da hatt-ı hümayunu havi bir fermanla şeyhulislâma iade olunmuştur¹.

Bu islâhat fermanının hulâsası şöyledir².

1 — Gerek Rumeli ve gerek Anadolu kadılarının bazılarının cehele güruhundan olmaları hasebiyle şer'i ahkâma vukufsuzluklarından dolayı verdikleri hükümlerin gayr-ı şer'i olduğu.

2 — Kadılar bulundukları kazaların âyan ve erkâniyle olan dâvaları mütegalibenin arzuları gibi faslederek hakkı iptal eyledikleri.

3 — Devletin devamı âdil ve hakka dayandığından kazalara gönderilecek kadıların, âlim, hükme kadir ve âdil olmaları.

4 — Bundan dolayı arpalık ve maişet eshabı efendilerin gönderdikleri nâiplerinin bu evsafı haiz olmalarına ehemmiyet verilmesi.

5 — Hâkimlerden birisinin zulüm ve teaddisi duyulacak olursa kadılıktan tardedilmekle kalmıyarak aynı zamanda hakından gelinmesi.

6 — Arpalık sahipleri veya menasıp erbabının kazaların tahammüllerinden fazla şehriyye ve haraç almamaları; aksi halde hem arpalık ve mansıp sahiplerinin ve hem nâiplerin tedip oluncakları.

7 — Kadılıklara şefaât ve rica ile bir hayli ehliyetsiz kimesnelerin girip otuz kırk senede varılabilecek (sitte) rütbesini elde

¹ Bu hususa dair hatt-ı hümayun:

Semahatlı Efendi Dâimiz,

Fi-mâbâd bu vechile amel ve hareket ve ilâ-maşaallahü Teâlâ düsturlı'-amel tutula; bir vakitte hilâfından kemal-i mertebe mücanebet olunmak üzere işbu emr-i şerifi iktiza iden mahallere kayıd ve daima nezaret eyliyesiz, her vechile icra ve infaz sizden matlûb-ı kat'î-i şâhânemdir (*Hatt-ı Hümayun vesikaları* sandık 23, evrak Nr. 1).

² *Türk Tarih Encümeninden Türk Tarih Kurumuna devrolunan kitaplar-dan 10 numaralı mecmua.*

etmeleriyle kadılardan ve ulemadan pek çoklarının geride kalarak mağdur oldukları.

8 — Kadıların mevcudu beş, altı bin olup bunların bir nizama bağlanması icabeylediğinden bâdema mansıp vermek usulünün tahdidi ile şeyhulislâmların üç ve bilfiil Rumeli ve Anadolu kazaskerleriyle kazasker mazûllerinin ikişer ve İstanbul kadılığından mâzullerin birer kişi için mansıp vermeleri ve bu suretle fazla mansıp verilmesinin tahdidi.

9 — İmtihansız mülâzemet verilmemesi ve imtihansız kadı tâyin olunmaması.

10 — Rütbesinin üstünde menasiba ve hevaya kayıt ile kat'-ı meratip ettirilmemesi ve üç ayda bir olan kazasker divanlarında herkes rütbeleri derecesinde yer alması ve hiç bir kimesneye rica ve şefaât ile mansıp verilmemesi¹.

Kadılar hakkındaki bu kanun îlân olunduktan bir müddet sonra 1208 Cemazıyelevvel ortalarında (1793 Aralık) bir hatt-ı hümayunla evvelki kanuna ilâveler yapılmıştır.

Mansıp muvakkıtı ve mutasarrıfı olan kadıların Kazasker divanının gayrıda menasıp ve heva ile terfi edememeleri emrolunmuştur; çünkü bu gibiler kazaskerler vasıtasıyla bulundukları rütbelerinin bir derece yükseğini elde ederek îlâm almakta idiler. Bu yeni hatt-ı hümayunla Rumeli ve Anadolu kazalarına tâyin edilen bu kadılara kazaskerler tarafından bir üst rütbe verilmemesi ve bu gibilere verilen bir üst rütbeye itibar olunamayacağı ve mevcut kanuna katiyyen riayet olunması emrolunmuştur.

1209 Şevval sonları tarihli (1795 Mayıs) bir hükümle kadılar kanununa yeni maddeler ilâve edilmiştir. Bu son hükümde 1207 ve 1208 ilmiye ıslahâtından bahsedildikten sonra buna aşağıdaki maddeler eklenmiştir²:

1 — Kadılardan birisi tâyin olununca isim benzerliği dolayısıyla yüksek dereceli kadınlıkları elde etmek suretiyle vukua gelecek hilekârlıkları önlemek için tevcih kâğıtlarına babalarının isimleriyle şöhretleri ve vilâyetlerinin kaydolunması ve ellerinde

¹ *Başvekkâlet Arşivi, sandık 23, evrak Nr. 1; vak'anüvis Halil Bey tarihi.*

" " " "

bulunan bir evvelki kadılığa ait tevcih kâğıdına (falan mansıba tâyin olundu) diye şerh verilerek mühürlenmesi¹.

2 — Kazasker divanında ismini bile yazamayacak kadar cahil olan kimselerin kadı oldukları görülüp bu gibilerin ahkâm-ı şer'iyyeyi infaz edemeyecekleri ve ilâm veremeyecekleri tabii telâkki edilerek bundan sonra kazalara tâyin edilecek kadıların memuriyet istemek üzere verdikleri istidalarına bizzat kendilerinin imza atmaları ve başkalarına imza attırmamaları ve akei halde hem imza attırmanın ve hem imza atanın cezalandırılmaları.

3 — Vilâyetlerden gelen hüccet ve ilâmların şer'i kanunlara mutabık olmıyanlarının tatbik edilmemeleri.

4 — Gerek mevali ve gerek diğer kadıların nâip kullanımı-yarak bizzat kadılıklarına gitmeleri ve yalnız ihtiyar ve hasta olanların istisnaları.

5 — Arpalık ve maişetlere (ihtiyarlık ve hastalık sebebiyle) nâip tâyin olunmak lâzım gelince nâip şeyhulislâm tarafından görölmedikçe tâyin olunmaması.

6 — Rumeli ve Anadolu muhzirlerinden maadasının kapu kethüdaları olmaması.

¹ Şeyhulislâm Dürri-zâde Mehmed Ârif Efendi'ye gönderilmiş olan hükümde şöyle deniliyor :

“... ecânibten eghas makuleleri fevt olan kudemây-ı kuzatın menasıbları imza kâğıtlarının ismi ismine mutâbık olduğu halde bir takrib celb ile bilâ-esas tarîke duhûl ve otuz senede kat' ve ihraz olunmayacak rütbelere def'aten evrak-ı mürde ile sahtekârlıgı irtikâb ederek vusûlleri mesmû olmaktan nâşi fî-mâbaad Rumeli ve Anadolu kazaskerleri ihtimam ve dikkat ile tarik-i kuzatı bu makule memnuâtın olan nesneden himayet ve sıyanet birle Tevcihat divanlarında (Kazaskerlerin üç ayda bir yaptıkları divan) *esraf-i kuzattan zevi'l-îtibar ve ser-levhateyn-i yeminü-yesar* (kısım-ı mahsusunda görüldüğü üzere *sitte* kadılarından olup kazaskerlerin sağında ve solunda oturan *tahtabaşı* denilen müşavir kadılar) ve muhzirân-ı müsinn ve ihtiyar huzurlarında evrak-ı mürde ile sahte duhûl-i tarik-i kaza eden eghasın sahtekârlıkları alenen sâbit oldukça yedlerinden kâğıtları ahz ve ilga ve ruznâmçe-i kuzattan yerlerin hek ve imha ve *tezkerahane* tâbir olunan yevm-i mahutta âdeten matlablarında (tâyin sıra defterinde) yazılan erbâb-ı menasıbtan meselâ İnebahtı rütbesinde bir mansıbtan münfasıl salise rütbesinde bir mansıba yazılmış olan kimseneyi de'b-i kadim üzere İnebahtı rütbesinden tashih-i tarik eyleyüb kimin defatirinde mansıb oldun ve tevcih kâğıdın mevcut mu? diyerek sair istiknahı muktaziyeasile ve evvibe irâdiyle tashih ve tahkik eylemek” (*Bağvekâlet Arşivi, sandık 23*).

7 — Yetimlerin paralarının muhafazası ehliyet ve istikamete muhtaç olmakla imtihanla ehliyeti zâhir olan kimselerden maadasının tâyin olunmaması ve hiyaneti olanların tedip olunmaları.

8 — Yetimlerin malları vasinin eline verilmeyerek Bedestene konulması ve yetimin ebeveyninden intikal eden menzil, âkar ve vakfın mahkeme vasıtasıyla başkasına ferağ olunması.

Bundan başka yine bu sene bütün evkafın ıslâhına dair bazı yeni kanunlar konmuştur.

Şeyhulislâm Mustafa Âşir Efendi zamanında 1213 Recep ayı ortalarındaki (1798 Ocak) yeni bir kanunla evvelki hükümler tekit olunmak suretiyle kadınlara ait kanunların tatbikine ehemmiyetle devam olunmuştur¹. Daha sonra 1270 H. (1857 M.)’de Şeyhulislâm Meşrep-zâde Arif Efendi zamanında ehliyetli kadı yetiştirmek üzere *Süleymaniye’de (Muallimhâne-i Nüvvab)* ismiyle bir mektep açılmıştır.

Medreseler

Sultan III. Selim, müderrislerin ehliyetli olmalarına ve imtihansız rûûs verilmemesine dair dikkatli davranarak diğer ıslâhatta olduğu gibi bunu da bizzat takip ile kontrol ettirmiştir. Bu hususta şeyhulislâma göndermiş olduğu beyaz üzerine (re’sen) hatt-ı hümayun, Pâdişahın bu husustaki takibatını göstermektedir :

“Semahatlû Efendi dâimiz,

Mülâzım-ı bi’l-medrese olan ulemayı imtihan eyliyesiz; lâkin tarîk-i tedrisin nizamına dair bundan akdem sâdır olan hatt-ı hümayunum mazmunu kemakân ve düsturü’l-amel tutulub bir vechile hilâfına hareket olunmıya; fimabaad rikâb-ı hümayunuma telhis olunub hatt-ı hümayunum sâdır olmaksızın hiç bir ferde hâriç rûûsu îta olunmıya; ve bu imtihanlarda âlâ dersi okuyanlara rûûs verilüb baki müstaidleri bakiyyetü’l-imtihan tahrir olunalar ve vaktiyle aralık aralık bakiyyetü’l-imtihan olanlara ve kibar mevali-zâdelerin mültehi (sakal salıvermişleri) ve müstaidlerine bilâ-istizan hatt-ı hümayunumla rûûs verile ve bâde’l-yevm rica ve şefaât ile aslâ rûûs verilmiye ve tarîk-i ilim-i şerif bu vechile gayet himayet ve nâ-ehlden sıyanet oluna².”

¹ Başvekâlet Arşivi, sandık 23.

² Başvekâlet Arşivi, sandık 42, Hatt-ı Hümayun numarası 14.

ON DOKUZUNCU BÖLÜM

MÜDERRİSLİKLERLE KADILIKLAR
HAKKINDA BİR İCMAL

Bu kitapta ilmiye teşkilâtının Osmanlı devletindeki muhtelif safhalarını yani medrese, talebe ve müderrisleriyle okutulan eserleri, medreselerin ne suretle bozulduklarını, kadılıkların şer'i, hukukî ve idari vazifeleriyle, derecelerini ve ne suretle bozulduğunu, şeyhulislâm, kazaskerlerle nakibü'l-eşraflara ait kısımları muhtelif bölümler halinde gösterdik. Şimdi bu bölümde müderrislik ve kadılık hakkındaki kısımları kısaltarak bu bahsi kapayacağız.

Müderrislikler Müderrislik rütbesi, mevleviyyet ve kazaskerlik yolu olduğundan bu rütbeye vâsıl olmak bir hayli malûmata ve liyakate mütevakkıf olduktan başka bunun başlangıcı olan mülâzemetin tahsili için uzun zaman *dânişmend* olarak medreselerde okumak icabetmekte idi.

Talebeden biri *dânişmend* olmak isterse ibtida ulemadan bir zata varıp *Hâriç* derslerini yani mukaddemât-ı ulûmu öğrendikten sonra o zatın tavassut ve delâletiyle derecesi daha yüksek müderrislerden birisine intisap ile *Dâhil* derslerini görüp *Sahn* derslerine liyakat kesbederdi.

Sahn medreselerine girebilmek için onun lisesi hükmünde olan medreselerde ders görmek ve mezun olmak lâzımdı; *İstanbul'da* *Dâhil* medreseleri hükmünde bu lise medreselerine *Mûsıla-i Sahn* veya *Tetimme* medreseleri denilirdi. *Sahn* medreselerindeki en kıdemli *dânişmendler* bu *Tetimme* medreselerinde hocalık ederlerdi.

İşte böylece bir talebe medreseden medreseye yani *Hâriç*, *Dâhil* ve *Sahn* derecelerine yükselerek nihayet mezun ve mülâzım olarak aşağı dereceli bir medreseye müderris tâyin olunmak üzere ismini *ruznâmçe-i hümayun* denilen deftere kaydettirerek sıra bekler ve zamanı gelince müderrislik rûûsu verilerek bu ilk medreselerden birinin müderrisliğine tâyin olunurdu.

İşte bu suretle müderris terfi ve terakki ile Hâriçten Dâhil müderrisliğine, Sahn-ı seman müderrisliğine veya o derecede itibar edilen medreseye geçerek kadılığa geçenler mevali, kazasker ve hattâ talihi varsa şeyhulislâm olurdu.

Kanunî Sultan Süleyman zamanında *Süleymaniye* medreseleriyle *Dârü'l-hadîs* yapıldıktan sonra müderrislik rütbesi Sahn-ı semanda kalmıyarak Sahn ile Süleymaniye medreseleri arasında müderrislik dereceleri ihdas olundu; bu suretle müderris adedinin artması üzerine müderrislik derecesi on ikiye kadar çıkarıldı. Bunlarda en aşağı dereceden başlayarak :

İptida-i hâriç, Hareket-i hâriç, İptida-i dâhil, Hareket-i dâhil, Mûsıla-i sahn, sahn-ı seman, İptida-i altmışlı, Hareket-i altmışlı, Mûsıla-i Süleymaniye, Hâmise-i Süleymaniye, Süleymaniye (dört medrese) ve bir de *Dârü'l-hadîs* dereceleri vücade geldi.

Bir müderris evvelâ İptida-i hâriç rütbesiyle o derecede itibar olunan bir medresede müderrislik ettikten sonra bir yukarı dereceye çıktığı zaman Hareket-i hâriç rütbesini ve sonra İptida-i dâhil ve Hareket-i dâhil rütbelerini alarak yükselirdi.

Bu medrese derecelerinden Mûsıla-i Süleymaniye ile üst tarafındaki müderrislere (*Kıbar-ı Müderrisin*) denilirdi. En yüksek müderrislik (*Dârü'l-hadîs-i Süleymaniye*) müderrisliği idi.

Müderrisler, medreselerinde ders okutmakla mükellef idiler, fakat takriben 1592 tarihinden itibaren medreselerde ders okutmak usulü kısmen terkolundu ve medreseler derecelere ayrılmış olduğundan medresesi yanmış veya yıkılmış olduğundan müderris tabii ders okutmaz, fakat sırası gelince bir derece terfi ile üst derecedeki müderrisliğe çıkar ve bu suretle itibarı olarak yükselirdi; hattâ müderris ismi defterde mevcut, fakat kendisi mevcut olmıyan medresesinin nerede olduğunu bilmediği olurdu. III. Mehmed zamanındaki bir kanunla bu itibarı yükselmeler kaldırıldı ise de sonradan yine devam etmişti. Müderris adedinin çokluğuna mebni bazı medreselerin dereceleri bir yüksek itibar edilerek müderris yerinde terfi ederdi.

Her nasılsa bir dânişmend tahsil edip mülâzemeti nâil olarak ehliyeti tahakkuk ettikten sonra müderrislik rûusu alsa bile bu arada bazı ulema, mevali, kazasker ve şeyhulislâm evlâtlarına defaten Hâriç, Dâhil ve hattâ Sahn dereceleri verilmesi kanun ol-

duğundan büyük zorluklarla müderrislik rûsusu alan kimsesizler için yükselmek kapısı âdetâ kapalı idi. İçlerinden bir talih eseri olarak yükselmiye muvaffak olanlar varsa da adetleri pek azdı¹.

Yukarı derecedeki medreselerin adedi az olup aşağı dereceli medreselerde bulunanlar çok olduğundan bir müderris bilhassa Hareket-i dâhilden sonra bir derece yukarıya çıkabilmek için uzun zaman beklemek mecburiyetinde idi; bundan başka müderrisin ehliyeti meselesi de mühimdi; çünkü medreselerin çoğunda pek mahdut malûmatlı âdetâ câhil denecek derecede basit müderrisler görülmüştü.

Bu hal ikinci Meşrutiyetin ilânına kadar devam etmiş, kudretli, malûmatlı ve müspet ilimlerle mücehhez müderris yetiştirmek için 1332 H. (1914 M.)'de merhum Hayri Bey'in şeyhulislâmlığı zamanında دارالخلافة *Dârü'l-hilâfe* medreseleri açıldı ise de ömrü az sürdü ve medreselerin ilgasiyle beraber bu müessese de kapandı.

Kaza ve eyâlet
kadılıkları

Kaza kadılıkları tâyinleri kazaskerler tarafından yapılır ve muayyen müddet bir kazada kadılık yapan zat müddetini doldurduktan sonra devlet merkezine gelerek kazaskerinin meclisine mülâzemet edip deftere kayd olunup sıra bekler ve zamanı gelince derecesi daha yüksek yine kaza kadılığına gönderilirdi. Bunlar medresede okuyup müderrisliğe geçmeden kadılığı tercih edenlerden olurdu; fakat sonra bu kadılıklar himaye, rüşvet ile medrese tahsili görmiyenlerden de tâyinler yapıldığından bu cahillerin ellerinden halkın ne çektiğini tasavvur kolaydır. Hususiyle müteğallibe sınıfıyla işbirliği yapmış olan kadıların ahvalini yukarıda bahsettiğimiz I. Ahmed'in *adalet fermanı* göstermektedir.

Yüksek kadılık olan *mevali* sınıfına gelince, bunlar da tâyin edildiği kadılıkta bilfiil bulunarak iş görmek usulü yani fiilî hizmet aranmadığından ve zaten bu kadılıklara çok zaman mevalinin oğulları kişi-zâdelere tâyin edildiklerinden bunlar kadılıklarına

¹ Bir gün Kethüda-zâde Kazasker *Sadık Efendi*'nin konağına görtüşmek üzere Kazasker *Şemseddin Molla* gelir. *Sadık Efendi*'nin *Hamdi* isminde küçük yaştaki oğlunu görüp bu müderris oldu mu diye babasına sormuş: O da olmadı deyince, *Şemseddin Efendi* derhal şeyhulislâma giderek müderrislik rûsusu alarak getirip vermiştir (*Kethüda-zâde menakıbı*, s. 86).

kendileri gitmiyerek kadulğı nâip ismiyle birisine iltizama vererek onu gönderirlerdi. Bu hususta D'Ohsson şunları yazıyor :

“... Yüksek hâkimlikler (mevleviyetler) heyet-i hâkimenin en mümtaz ve güzide ailelerine münhasırdır. Terakki ve terfi için mevzû usul yalnız *İstanbul*'daki müderrisler hakkında tamamen riayet oluna gelmektedir. Esasen bu da ancak ilk derecede bulunanlar (yani mahreç müderrisleri) hakkındadır. Bu derecede bulunanlar hakkındaki terfiler liyakat ve kıdeme göre yapılır; fakat daha yukarı derecelere terfide nesep, soy, sop ve iltimas icrây-ı tesir eder.

“Gerek müderrislikte gerek mollalıkta halen en mühim mevkiler yüksek ailelerin bilfiil mülk-i mevrûsları makamındadır. Tahsillerini babalarının evlerinde yapan bu ailelerin çocukları denilebilir ki daha beşikte iken müderris sınıfına kayıt ve idhal olunmaktadırlar; hattâ vükelâ Paşalar ve heman heman bütün rical-i devlet, çocuklarını bu heyet-i muhtereme meyanına ithal eylemeyi pek büyük bir şeref addederler; bunların pâdişahıtan istihsal eyliyecekleri en büyük lûtuftur... Bu suretle hâkimlik sınıfına kayıtlı çocuklar (*Molla Bey*) unvanını alarak sairlerinden temeyyüz ederler. Bu çocukların kabulü için pâdişahın bir irade-i hususiyesi iktiza ederken mollaların çocukları için şeyhulislâmın rıza ve muvafakati kâfi gelmektedir.

Gerek ricalin gerek mevalinin çocuklarına cihet beratları ita edilmektedir ki bunlarla bu çocuklar ilk memuriyetleri süratle geçiştirmektedirler ve yirmi beş ve otuz yaşlarına basınca Mahreç müderrisliği pâyesine erişmiş bulunurlar; hattâ bunlardan bir çoğu bu memuriyetleri elde ettikleri zaman bizzat gidip ifay-ı vazifeden muafiyet müsaadesi bile istihsal ve tâyin ettikleri vekiller (nâipler) mahall-i memuriyetlerine girip onların namına tevzi-i adalet ederler.

“Bu sû-i istimalâta şeyhulislâmın meşrep ve haiz olduğu nüfuz ve itibara ve bilhassa sây ü gayretine pâdişahın körü körüne itimat gösterişine göre az, çok müsamaha olunmaktadır. Ancak bu müsamaha haremeyn mollaları hakkında tatbik edilmeyip onlar bizzat giderek *Mekke* ve *Medine*'de ifay-ı vazife etmiye mecburdurlar¹.

¹ D'Ohsson, c. IV, s. 540, 547.

Mevalinin müddeti bir sene olduğundan gönderdiği nâip git-tiği eyâlette mollaya verdiği parayı çıkardıktan sonra kendisi de kendi maiyeti kısmını ve diğer bir nâiplik elde edinciye kadar ihtiyacı olan parayı çıkartmak için gayret sarfederdi. Mevali ade-dinin artmasına mebni sonradan mevleviyet de müderrislik gibi derecelere ayrılmıştı; yani mevaliden birisi bir derece yükselmek için pâyeler ihdas olundu. Bu hususu Cevdet Paşa şöyle anlatıyor :

“... Her sene sekiz müderris yani *Dârü'l-hadîs* ve *Süley-maniye* medreseleriyle alt tarafından diğer üç medrese *mahreç* mevleviyyetlerinden biri bir sene olmak üzere tevcih ve bâde'l-in-fisal mahreç mâzulü itibar olunarak her sene içlerinden dördüne kezalik bir senelik olmak üzere *Mısır*, *Şam*, *Edirne*, *Bursa* kazaları ve bunların mâzullerinden ikisine bu veçhile *Mekke* ve *Medine* ve onların mâzullerinden birisine kezalik *İstanbul* kadılığı ve *İstanbul* mâzullerinden birine *Anadolu* Kazaskerliği ve *Anadolu* mâzul-lerinden birine *Rumeli* Kazaskerliği verilmek âdet oldu.

“Bu suretle behersene üst taraftan sekiz müderris mevle-viyyetle çıkıp yerlerine alt taraftan sekiz müderris geçerek tarîkçe silsile vukuiyle bu hareket yukarıdan aşağıya tâ *İptida-i hâriç* rüt-besine kadar sırayet etmekle her sene tarîkçe bir terakki-i tabîî vuku bulub ancak üst taraftan çıkanlara nisbetle alt taraftan *İptida-i hâriç* rütbesiyle girenler daha çok olduğundan ve *Sahn-ı seman* müderrisliği sekize münhasır bulunduğundan Mûsıla-i sahnda bir çok müderrisler teraküm ve tezahüm etmekle bu raddeye *yatak* tâbir olunmuştur.

“Bu suretle tarîk-i ilmiyyede ehliyyet ve istihkak usulü terke-dildiğinden kîdeme itibar edildi; fakat himaye ve iltimas veyahut Molla-zâde olmak imtiyazına mazhar olanlar kîdemlilere tefevvuk ettirildi ve bu imtiyaza müderrisler ıstılâhınca *tafra* denildi.”

Bu usul mevalide ve kazaskerlikte *pâye* ismi altında devam etti. Mevali adedinin ziyadeliğine mebni müderrislerden birisine mahreç pâyesi verilerek mahreç mâzulü itibar edildi ve sonra *bilâd-ı hamse* kadılığı pâyesini alıp sırası gelince bilâd-ı hamse kadısı olur ve bir seneyi tamamladıktan sonra bilâd-ı hamse mâ-zulü sayılır ve *haremeyn* mevleviyyeti için sıra bekliyerek zamanı gelince bunun pâyesini alır ve vakti gelince bilfiil (çünkü Hare-meyn mevleviyyeti nâiple idare edilmezdi) *Mekke* veya *Medine* kadısı olurdu.

Bu suretle her sene sekiz mahreç mâzulü artmak suretiyle mevali çoğaldığından bunların maişetlerine medar olmak üzere bu mâzul mevaliye de *arpalık* namiyle birer kazanın maişet-i şer'iyyesinin verilmesi icabetti ve onlar da bilfiil mevaliler gibi bu kazalara birer nâip gönderdiler. Bu naipler hak ve âdilden ziyade halkı sızdıran cahil ve gaddar olduklarından bu hususta halkın neler çekmiş olduğu kolayca anlaşılır.

Yukarıdan beri kısmen aynen ve kısmen hulâsa olarak meydana gelen kanunlardan anlaşılacağı üzere bir memleketin esas dayanağı olan adalet makamının ne halde ve ne gibi ellerde olduğu görülür.

YİRMİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ MEŞRUTİYETİN İLÂNINDAN SONRAKİ MÜDERRİSLİK VE KADILIK TEŞKİLÂTI

Medreselerin asıl teşkilâtına Şeyhulislâm rahmetli Hayri Efendi zamanında ve 10 Zilkade 1332 (29 Eylül 1914) tarihli kanunla esaslı surette başlandı. *İslâh-ı medaris* nizamnamesinin esbab-ı mûcibe lâyihasında دارالخلافة العلية *Dârü'l-hilâfeti'l-âliyye* ismiye teşkil edilen medresenin suret-i teşkili, idaresi, tedris usulleri ile müderrislik ve talebeler hakkında maddeler kondu.

Medrese *tâlt* kısm-ı evvel, *tâlt* kısm-ı sâni ve *âli* olmak ve her bir kısmın tahsil müddeti dörder sene olmak üzere tertip edildi; taşralardaki medreselerde beş sene olarak bu *Dârü'l-hilâfe*'ye göre ayarlandı; buraya girmek için bir de *ihzarî sınıf* açıldı.

Dârü'l-hilâfe medresesine ilk tahsil mezunlarından seçilmek suretiyle talebe alınacaktı. Talebelerin yiyecek ve giyecekleri hükümet tarafından temin olundu. Medresenin *tâliye* kısmını bitirenlere şahadetnâme ve *âli* kısmını bitirenlere *icazetnâme* verilecekti. İcazetnâme alan bir talebe müderris unvanını kazanacak ve İstanbul rûûsu alacaktı.

Dârü'l-hilâfe'nin tâli sınıflarında dinî ilimlerden yani kur'an, tefsir, hadîs, fıkıh, usul-i fıkıhtan başka kavaid, mantık, belâgat, رضع vaz', âdâp, mükâleme ve tatbikat ve kitabet-i Arabiyye, Farisî, kelâm, felsefe, riyaziye, tabîiye yani (hayvanat, nebatat) fizik, kimya, maadin ile ilm-i iktisat, siyer-i Nebi, İslâm ve Osmanlı tarihleriyle coğrafya ve dinler tarihi de konuldu. Bunlardan başka hıfzussıhha, yazı, hitabet, malûmât-ı fenniyye ve ahlâkiyye, malûmât-ı içtimaiyye ve kanuniyye ve sair dersler de vardır. Yabancı dil olarak Fransızca, Almanca ve İngilizceden birinin seçilmesi talebeye bırakılmıştı.

Medresenin *âli* kısmında ise tefsir, hadîs, ilm-i fıkıh, usul-i fıkıh, hilâfiyyat, ilm-i kelâm ve tarih-i ilm-i kelâm, felsefe (ruh, ahlâk, metafizik, tarih-i felsefe ve felsefe-i İslâmiyye) edebiyat-ı Arabiyye, hukuk ve kavanin, ilm-i terbiye okutulacaktı. Bu âli kısmından sonra onun üstünde olarak tefsir ve hadîs şubesi, fıkıh

şubesi, kelâm, felsefe ve tasavvuf şubelerinden müteşekkil müte-hassıslar kısmı teşkil olundu. Bu *Medresetü'l-mütehassısîn*'e ya Dârü'l-hilâfe'nin âli kısmından icazetnâme almış olanlar veyahut Dârü'l-hilâfe medresesinin bütün sınıflarına ait dersleri verip Medrese-i Âliye mezunu olanlar alınacaklardı.

Dârü'l-hilâfe Medresesinin her bir kısmında birer müdür bulunuyordu. Bunlar ders vekâleti vasıtasıyla meşihate bağlı idiler. Medresenin idare şekli ayrıca tesbit edilmişti. Bu teşkilât medreselerin kaldırıldığı tarihe kadar devam etmiştir.

Muallimhane-i Nüvvab-Medresetü'l-kuzât Sultan Abdülmecid zamanında şeyhulislâm olan Meşreb-zâde Hafidi Ârif Efendi, bu makama geçtiği sene yani 1270 H. (1854 M.)'de

Muallimhâne-i Nüvvab ismiyle kadı yetiştirmek için Süleymaniye'de bir medrese tesis etti¹. Buraya ilk defa olarak Abdüllâtif adında bir zat müdür tâyin olundu. Muallimhâne-i Nüvvab bu isim altında 1302 (H. 1885 M.) tarihine kadar devam edip sonra adı *Mekteb-i Nüvvab* oldu. Bu isimle 1326 H. (1908 M.) senesine kadar devam ettikten sonra *Mekteb-i kuzât* adını aldı ve ertesi sene yani 9 Zilhicce 1327 (22 Aralık 1909)'de *Medresetü'l-kuzat* oldu. Muallimhâne-i Nüvvab'ın tahsil derecesi üç sene idi; bir kişi olan ilk mezununu 1272 Şaban (1856 Nisan)'ında verdi; ertesi sene on talebe mezun oldu.

Bu medrese de meşihate bağlı idi. Nizamnâmesi tertip olunarak Esad Efendi'nin Şeyhulislâmlığı zamanında 5 Safer 1332 (3 Ocak 1914)'de neşredildi.

Medresetü'l-kuzâta alınacak talebenin yaşı yirmiden az ve otuz beşten yukarı olmayacaktı. Medreseye kabul edilebilmek için sarf, nahiv, **وضع** vaz' mantık, belâgat, usul-i fıkıh, akaid, kelâm metinleriyle hüsn-i hat, kitâbet, İslâm ve Osmanlı tarihleri, Türkiye coğrafyası ve hesaptan yazılı olarak yapılacak imtihanında muvaffak olmak şarttı. Burada tedris müddeti dört sene idi ve her bir sınıfta aşağıdaki dersler okutuluyordu :

¹ Arif Efendi "Memâlik-i mahrusada olan hükkâm-ı şer'î, esnaf-ı hameye taksim ve hükümet-i şer'iyyenin mevkufun aleyh'i olan ilm-i fıkıh ve **مسك** sak ve ferâiz talimi için hizmet-i şer'iyyede istihdam olunmak dairesinde Süleymaniye camii şerifi civarında **معلم خانه نواب** *Muallimhâne-i Nüvvab* namıyla küşad etmiştir" **دوحة المشايخ** Devhatü'l-meşayih zeyli, s. 132.

Birinci sınıfta : Dürer, mecelle, ferâiz, sakk-ı şer'î, ceza kanunu, medhal-i ilm-i hukuk, hukuk-i düvel, iktisat, kitabet-i resmiyye, hüsn-i hatt-ı tâlik.

İkinci sınıfta : Dürer, mecelle, ferâiz, sakk-ı şer'î, arazi kanunu, usul-i muhakeme-i hukukiyye, usul-i muhakemât-ı cezaiyye ve sulh, hukuk-i düvel, iktisat, kitabet-i resmiyye, hüsn-i hatt-ı tâlik.

Üçüncü sınıfta : Dürer, mecelle, sakk-ı şer'î, defter-i kassam, arazi kanunu, ticaret-i berriye kanunu, usul-i muhakeme-i hukukiyye, tanzim-i ilâmat-ı hukukiyye, usul-i muhakemât-ı cezaiyye ve sulh, tanzim-i ilâmat-ı cezaiyye, hukuk-i düvel.

Dördüncü sınıfta : Dürer, mecelle, tatbikat-ı şer'iyye, sakk-ı şer'î, ahkâm ve nizamât-ı evkaf, ticaret-i bahriyye kanunu, icra kanunu, tatbikat-ı hukukiyye ve cezaiyye, hukuk-i idare.

Medresetü'l-kuzât binası bugün Üniversite kütüphanesi olarak kullanılmaktadır¹.

Medresetü'l-kuzât nizamnâmesine zeyil olarak 12 Şevval 1332 (3 Eylül 1914) 'de on maddelik bir kanun eklenmiştir. Bu kanun mücibince şer'î mahkemelerin tahrir ve idare işlerinde istihdam edilecek memurlara menşe olarak bir sene ve lüzum görülü-yorsa iki seneye çıkarılmak üzere bir sınıf-ı mahsus açılmıştır.

Buraya kaza ve nahiye nâibliklerinde bulunmuş olanlar münavebe ile getirilerek ders göreceklardı. Bundan başka lise veya o derecede tahsil görmüş mektep mezunlarından yaşları yirmiden aşağı ve otuzdan yukarı olmayanlar imtihansız olarak alınacaklardı. Eğer bu mektep mezunlarından başka buraya girmek isteyenler olursa yaşları yirmi ile yirmi beş arasında olmak üzere imtihanla alınabileceklerdi. Buranın idaresi de Medresetü'l-kuzât umum müdürlüğüne bağlı idi. Buradan mezun olan şer'î mahkeme kâtiplikleriyle emval-i eytam müdürlüğü memuriyetlerine tâyin edileceklerdi.

Bu sınıf-ı mahsusta ferâiz, vesayâ, sakk-ı şer'î, nikâh, talâk, hizane (süt analık), fıkıh, ahkâm-ı evkaf, defter-i kassam ve tatbiki surette usul-i muhakeme-i şer'iyye, malûmat-ı kanuniyye

¹ مدرسة القضاء Medresetü'l-kuzat'tan 1332 H. (1914 M.)'de pek iyi olarak kırk üç ve iyi olarak otuz iki ve orta derecede olarak da yirmi dört kişi mezun olmuştur.

harç ve damga kanunları, kitabet, hesap, usul-i defteri, hüsn-i hatt-ı talik dersleri okutulacaktı.

Gerek Muallimhane-i nüvvab ve gerek onun daha mütekâmil şekilde devamı olan Medresetü'l-kuzattan değerli kadılar yetişmiş ve bunların bir kısmı daha sonra adliyeye intisap ederek temyiz, istinaf, hukuk ve bidayet mahkemeleri reis ve âzalıklarında bulunmuşlar ve içlerinden bazıları da kazasker olmuşlardır. Muallimhane-i Nüvvab'ın 1284 H. (1867 M.) senesi mezunlarından olan Abdurrahman Nesip Efendi 1330 Muharrem (1911 Aralık)' de şeyhulislâm olmuştur; yine bu Muallimhane-i Nüvvab'ın 1279 H. (1863 M.) mezunlarından Mardin'li Seyyid Mehmed Şükrü Efendi mesleğini değiştirerek Beylerbeyi yani Paşalıkla Adliye müfettişi iken vefat etmiştir.

YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM

İLMİYE RÜTBELERİ DERECELERİ

İlmiye rütbelerinin yani müderrislik ve kadılık derecelerinin tertibi XVII. asırdan itibaren olup daha sonra da lüzum ve ihtiyaca göre bazı tadilâta uğramıştır ki bunu o kısımlardan bahsederken gördük. Burada müderrislik ve kadılığın XVII. ve XX. asırdaki tertiplerini göreceğiz.

XVII. asırdaki müderrislik dereceleri, aşağı dereceden başlayarak şöyledir :

İptida-i hâriç, Hareket-i hâriç, İptida-i dâhil, Hareket-i dâhil, Mûsıla-i sahn (Tetimme medreseleri bu kısma dahildir), Sahn-ı seman (sekiz medrese), İptida-i altmışlı, Hareket-i altmışlı, Mûsıla-i Süleymaniye, Süleymaniye (dört medrese), Dârü'l-hadîs.

Bunlardan meselâ İptida-i hâriç medreselerinden herhangi birisinin aynı derecede olan İptida-i hâriç müderrisi ile dereceleri bir olup, fakat teşrifatta birbirine tefevvukları kudem ve ehliyetlerine göredir. Her ikisi arasında müsavat olursa mülâzemette hangisi evvel ise o tefevvuk eder; yukarı doğru olan müderrisliklerde de aynı usul caridir. Bir derece yukarı terfilerde ise (himaye, iltimas hariç) ehliyet aranırdı¹.

Bu medreselerden daha aşağı dereceli medreseler de vardı. Onların en büyüğü kırklı yani kırk akçe yevmiyeli müderrisliklerdi; bundan daha aşağı otuz ve yirmi akçeli müderrislikler gelirdi. Kırk akçeli müderris imtihanla İptida-i hâriç müderris olurdu;

¹ İltimas, iltizam himaye veya yüksek ehliyetleri sebebiyle bulunduğu derecenin sıra beklemeden bir veya birkaç derecesine birden yükselenlere tarik defterlerinde isimlerinin kenarına (tafra) yazılırdı. Bu tâbir ilmiye istilâ-hında sırası gelmeden terfi edenlere mahsus bir tâbidir. Meselâ İptida-i hârice geçmesi icabeden bir müderris daha üstteki İptida-i dâhile terfi ettirilirse onun isminin yanına ابتداء داخل بطرفه (İptidai dâhil be-tafrâ) ibaresi yazılırdı. Yine bunun gibi Mûsıla-i sahn müderrisi, sahn müderrisi olmadan İptida-i altmışlıya terfi ederse yanına طرفه کرد ابتداء التمثیل (tafrâ kerd İptida-i altmışlı) şerhi verilirdi.

kırk, otuz ve yirmi akçe yevmiyeli müderrislerin tâyinleri kazas-kerlere ait olup diğerlerini şeyhulislâm inha ederdi.

Daha sonra XVIII. asırda Süleymaniye müderrislikleri ile Mûsıla-i Süleymaniye müderrislikleri arasına *Hâmise-i Süleymaniye*¹ ismiyle beş müderrislik daha ilâve edilmişti. Mûsıla-i Süleymaniye müderrisi XVII. asırda terfi eder ise Süleymaniye medreselerinden birinin müderrisi olurken bu XVIII. asırdaki yeni kanunla *Hâmise-i Süleymaniye* müderrisi ve daha sonra da Süleymaniye müderrisi olurdu.

XX. asırda aşağıdan yukarı müderrislik dereceleri	İptida-i hâriç, Hareket-i hâriç, İptida-i dâhil, Hareket-i dâhil, Mûsıla-i sahn, Medaris-i sahn-ı seman, İptida-i altmışlı, Hareket-i altmışlı, Mûsıla-i Süleymaniye², <i>Hâmise-i Süleymaniye</i>³, Medaris-i erbaa-i Süleymaniye⁴, Dârü'l-hadis-i Süleymaniye⁵.
--	--

1300 H. (1883 M.) tarihinde hâriç müderrisleri kırk, İptida-i dâhil 48, Hareket-i dâhil 32, Mûsıla-i sahn 88, Sahn-ı seman 8, İptida-i altmışlı 48, Hareket-i altmışlı 32 müderristi.

XX. asırda, Dârü'l-hadis müderrisi bir olup Süleymaniye medresesi derecesi verilmiş olan sekiz ve *Hâmise-i Süleymaniye* derecesi alan on dokuz, Mûsıla-i Süleymaniye derecesinde on sekiz, Hareket-i altmışlı derecesinde dokuz, İptida-i altmışlı derecesinde on, Sahn-ı seman derecesinde dokuz, Mûsıla-i sahn derecesinde altmış dokuz, Hareket-i dâhil derecesinde elli beş, İptida-i dâhil

¹ Bu, *Hâmise-i Süleymaniye* beş medrese olup evvelce *Havamis-i Süleymaniye* denilirken sonradan Tarık defterlerinde *Hâmise-i Süleymaniye* tâbiri kullanılmıştır (*Cevdet Tarihi*, c. I, s. 111).

² Buranın müderrisi terfi ederse Hamiseden birine müderris olur, yukarıki müderrisler mahreç mevleviyyetini kabul etmezlerse *Mûsıla-i Süleymaniye* müderrisi tâyin edilirdi.

³ Beş medresedir, terfi ederse dört Süleymaniye medresesinden birisine müderris olur, Dârü'l-hadis ve Süleymaniye müderrisleri mahreç mevleviyyetini kabul etmezlerse buna teklif olunur.

⁴ Dört müderrisliktir; terfi edince Dârü'l-hadis müderrisi olurlar; Dârü'l-hadis müderrisi mahreç mevleviyyetini kabul etmezse buna teklif edilir; kabul etmediği takdirde daha sonraki Hamise müderrislerine teklif olunur.

⁵ Müderrisliğin en yüksek derecesidir. Kadı olmak isterse mahreç mevleviyyetinden olur.

derecesinde yetmiş dokuz, Hareket-i hâriç derecesinde yüz elli beş ve İptida-i hâriç derecesinde iki yüz yirmi altı müderris vardı.

Edirne ve Bursa müderrislerinin tertibi de İstanbul müderrisliklerinin aynı olup bu iki yerdeki Dârü'l-hadis müderrisleri kadı olmak isterlerse *Devriye* mevalisinden olurlardı¹.

MEVALİ VE MÜDERRİSLERE DAİR KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN ZAMANI VAZOLUNUP TATBİK EDİLEN KANUN

1 - Tertibü'l-mansûb Kanun-i kadîm-i Sultan Süleyman Han aleyhi'r-rahmetü ve'l-gufran hazretlerinin zaman-ı şeriflerinde olan kanundur malûm ola.

Rumeli Kazaskerliğinden mâzul olan efendiler yine tekrar Rumeli olmak kanundur; eğer Anadolu'dan mâzul olanlarda müstehik yok ise. Ve illâ Anadolu'dan mâzul olanın akdemi ve اعلیٰ â'lemi ve dindar ve müstakimi Rumeli kazaskeri olmak evlâdır; anlara gayrileri takdim lâıyk-ı sezâ değildir. Ve İstanbul'dan mâzul olan efendilerin akdemi ve a'lemi Anadolu'ya olmak kanundur.

Ve yine İstanbul kadısı Anadolu pâyesiyile olmak kanundur ve *Mekke-i Mükerreme* ve *Edirne* veyahut *Mekke* ve *Edirne* pâyesi olanlar İstanbul kadısı olmak kanundur; Yahut İstanbul pâyesiyile arpalık olmak kanun-ı kadîmdir.

Bursa ve *Mısır* kadısından (kadılığından) mâzul olanlar *Mekke-i Mükerreme* veyahut *Edirne* kadısı olurlar veyahut *Mekke* ve *Edirne* pâyesiyile arpalık olurlar malûm-ı şerif ola.

Ve *Şâm-ı şerif* ve *Haleb* ve *Yenişehir* (Tırhala Yenişehir) ve *Selânik* kazasından mâzul olanlar *Mısır-ı Kahire* ve *Edirne* ve *Bursa* kadısı olurlar. Ve *Yenişehir*'den mâzul olanlar *Mûsıla-i Süleymaniye*'den nasb olurlar ise *Şâm-ı şerif* ve *Haleb* kadısı olurlar.

¹ 1300 H. (1882 M.) senesine ait Ankara Salnâmesi ve İlmiye Salnâmesi, s. 103 - 136. En son Tarih defterinde İptida-i hâriç derecesinde 319 müderris vardı.

Ve *Medine-i Münevvere*'den ve *Kudüs-i şerif*'ten mâzul olanlar *Şam-ı şerif* ve *Bursa* kadısı dahi olurlar. Ve *Galata*'dan ve *İzmir*'den mâzul olanlar tekrar yine *Galata* ve *İzmir* olurlar pâyes ile.

Ve *Bağdad*'tan mâzul olanlar ve *Filibe*'den ve *Üsküdar* ve *Eyüb*'den mâzul olanlar *İzmir* kadısı olurlar bir ehl-i ilim ve fâzil olurlar ise. *Manisa*'dan mâzul ve *Bağdad*'tan ve *Filibe*'den mâzul olanlar ehl-i ilim dindar ve müstakim olurlar ise *Medine-i Münevvere* kadısı olurlar veyahut *Galata* ve *Eyüb* kadısı olurlar.

Ve *Diyarbakir* ve *Belgrad*'dan mâzul olanlar *Filibe* veya *Bağdad* olurlar veyahut yine rücû'l-kahkara mâzul olduğu mansıbı olurlar.

Ve *Eyüb* ve *Üsküdar*'dan mâzul olanlar *Filibe* ve *Manisa* ve *Belgrat* ve *Diyarbakir* olurlar. *Bosna* ve *Sofya* ve *Kandiye*'den mâzul olanlar *Manisa* ve *Belgrat* veyahut yine mâzul olduğu mansıba olurlar.

Konya ve *Kayseri* ve *Maraş* ve *Şam-Trablus*'dan mâzul olan efendiler yine *Bosna* ve *Sofya* kadısı olurlar veyahut yine mâzul olduğu mansıbı olurlar.

Sakız'dan ve *Kütahya*'dan ve *Erzurum* ve *Sinob* ve *Kamanice*'den mâzul olanlar *Konya* ve *Kayseri* ve *Maraş* olurlar.

**2 - Menâsıb-ı
Mehâric-i
Süleymaniye
olan Efendiler**

Şâm-ı şerif ve *Haleb* ve *Yenişehir* ve *Selânik* ve *Kudüs-i şerif* olurlar veyahut *Şam* pâyesi ile *Galata* ve *Üsküdar* dahi olurlar ve *Mûsıla-i Süleymaniye*'den ihtiyarlariyle mansıb olurlar ise *Kudüs* ve *İzmir* ve *Filibe* ve *Bağdad* ve *Galata* olurlar ve illâ *Süleymaniye* olub ondan *Süleymaniye* mehârici mansıb olurlar.

Altmışlı müderrisleri ihtiyarlariyle mansıb olurlar ise *Üsküdar* ve *Eyüb* ve *Filibe* dahi olurlar ve illâ *Mûsıla-i Süleymaniye* olurlar.

Ve *Sahn* müderrisleri fakir olub mansıb ihtiyar ederse *Manisa* ve *Diyarbakir* ve *Belgrat* olurlar ve illâ *Altmışlı* müderris olurlar.

Ve *Mûsıla-i sahn* müderrisleri fakirü'l-hal olub muhtac olurlar ise ve mansıb ihtiyar ederlerse *Kayseri* ve *Sofya* ve *Konya* ve *Sakız* olurlar ve illâ *Sahn* müderrisi olurlar.

Ve *Dâhil* müderrisleri fakir ve muhtac olub mansıb ihtiyar ederlerse *Sakız* ve *Maraş* ve *Şam-Trablus* olurlar ve illâ *Mûsıla-i sahn* olurlar.

Ve etraf-ı İstanbul'da Dâhil müderris olanlar mansıb aldıka *Erzurum* ve *Sinob* ve *Kamanıçe* ve *Kütahya* kadısı olurlar.

Hâriç medresesinden mansıb ihtiyar ederse yüz elli akçe mansıb olurlar ve illâ dâhil îtibar olunur. *Kandiye* ve *Kütahya* ve *Kamanıçe* kadısı olurlar, malûm-ı izzet oluna.

Müderris efendiler şart-ı vâkıf tâyin ettiğü üzere haftada üç gün veya dört gün tahsil-i ilm ü mârifet ederler ve mâni-i şer'i olmadıkça dersi terk edüb devr-i ebvab etmiyeler ve illâ derse müdavemet etmezlerse vakfın tâyini üzere varmazlarsa müteveli varmadıkları günün vazifesini ahkoyub vermiyeler.

Kırk akçe medreseden mâzul olanlar ehl-i ilim ve fâikü'l-akran olurlarsa on iki sene infisalden sonra şeyhulislâm sellemehüsselâm hazretlerine varub tezkerelerin götürüb âsitane defterlerin kaydedüb mülâzemet e izin alurlar ve illâ Kazasker kapısına varub kadı olmağa mülâzemet ederler ve şimdiki halde sabıka merhum ve mağfurun leh Yahya Efendi Hazretlerinin divandan ihrac ettiğü hatt-ı şerîf ve emr-i şerîf mazmunu üzere ehl-i ilim olub ve fâikü'l-akran oldukta altı seneyi tecavüz ettikte yediye bastıkta mülâzemet e izin verilmiştir. Ve halen şeyhulislâm sellemehüsselâm Hazretleri anların dahi düstürü'l-amelleri emr ile hatt-ı şerîftir, malûm oluna.

Tariki olmayub ve cahil olub vüzerây-ı ızamdan ve vükelây-ı devletten birine intisab ve imam olup gelüb şefaate cahili ehl-i ilme takdim edüb inkisar almıyalar; zira fukarây-ı ulemanın inkisarı âlemi harab eder. Inkisardan sakınub ehl-i ilme medrese verilüb ve indallah ve indennas me'cur olalar.

3 - Rütbetü'l-Medreseyn, Sitte-i Süleymaniye, Mûsıla-i Süleyman iyye ve Altmış ve Sahn ve Mûsıla-i şahan ve Dahil Kanun-i kadim, bunlarda birisi mansıba kalktıka veya âhar medreseye hareket ettikte veyahut ihtiyariyle tarikten feragat edüb veya emr-i hakla âhirete intikal ettikte bunların, ellerinde berat olan muftleri mülâzemet e kaydedüb mesrur olurlar; kanun-i kadim budur.

Sonra Bolvî Mustafa Efendi (XVII. asır ortaları) şeyhulislâm iken Kemal Efendi-zâde İbrahim Efendi, Rumeli Kazaskeri ve *Ankaravî Esad Efendi* Hazretleri Anadolu Kazaskeri (iken) tarik-i ulemayı tazyik için Altmış medresesi ve Dâhil medresesinden mülâzemet alınmasın ancak

dört pâyede alınsun deyu Pâdişah-ı İslâm Hazretlerine arz edüb anlar pâyeden mülâzemet alınsun deyu hatt-ı hümayun-ı saadet-makrun sadaka ve ihsan edüb hâlen anınla amel olunur ve lâkin tazyik olmağla alan kâğıdın furuht edüb veya emaneten alub tarîk-i ulema acnebi ile doldu; rica olunur ki saadetlu sadr-ı âzam hazretleri ve şeyhulislâm hazretleri ve iki kazasker efendiler dahi maan şefaât edüb Pâdişah-ı İslâma arz edüb yine kelevvel altı rütbeden mülâzemet alınub fukarây-ı müderrisinin ve talebe-i ilim fukarasının hayır duasını aldırub makamlarına daim müs-tedam olalar¹.

XVII. - XX. ASIRLARDAKİ BÜYÜK MEVLEVİYETLER

XVII. asır Bu kadılıkların aşağıdan yukarıya olan derece-leri şöyledir :

Halep, Kudüs, Şam, Medine, Mısır, Bursa, Edirne, Mekte, İstanbul kadılıkları ve bunun fevkinde Anadolu ve onun da üstünde Rumeli Kazaskerlikleri.

Halep'ten itibaren bu kadılıkların pâyeleri vardı. Yani Halep kadılığından bir derece aşağıda olan Selânik mollası bir derece terfi ederse iptida Halep pâyesini alıp sonra bilfiil Halep kadısı olurdu. Halep kadısı terfi ederse evvelâ Kudüs mevleviyeti pâyesini alır ve sonra Kudüs kadılığına tâyin edilir ve bu yukarı derecelere kadar böyle giderdi. İstanbul pâyesini alan zat bilfiil İstanbul kadısı olur ve Anadolu Kazaskerliği pâyesini aldıktan sonra da sırası gelince fiilen bu makama getirilirdi.

Halep kadılığından aşağı ikinci sınıf mevleviyetlerin sırası yukarıdan aşağıya şöyle idi :

Selânik, Galata, Yenişehir (Tırhala Yenişehri), Filibe, Eyüp, Üsküdar, İzmir, Bağdad, Diyarbekir, Manisa, Sofya, Belgrat.

Bunlardan aşağıya doğru olan kadılıkların (üçüncü sınıf mevleviyetlerin) sıra tertibi olmayıp pâyede hepsi müsavi idiler. Bu mevleviyetler de şunlardır :

¹ Bu, ilmiye kanununu havi mecmua tatik edilecek olursa 1058 Recebin-den 1095 senesine kadar muhtelif bahileri ihtiva ettiği görülür. Mecmuayı 1095 H. (1684' M.) 'de Mehmed b. Osman adında bir zat tertip etmiştir.

Ankara, Gelibolu, Mihaliç, Bosna, Sakız, Trablus - Garp, Kayseri, Maraş, Tire, Birgi, Balıkesir, Menemen, Erzurum, Tokat, Mudurnu, Boyabat, Lefkoşe, Kandiye, Kamanıçe.

Yukarıda kadılıklar kısmında görüldüğü üzere XVIII. asırda, mevleviyetlerde bazı değişiklikler yapılarak *Mekke* ile beraber *Medine* kadılıkları *Haremeyn mevleviyeti* ismiyle İstanbul kadılığı ile Edirne kadılığı arasına alınmıştır. Bu suretle Haremeyn kadısı terfi ederse İstanbul pâyesini alırdı¹.

XIX. ve XX. asırlarda Osmanlı devletinin sonuna kadar olan mevleviyetlerin dereceleri yukarıdan aşağıya şu tertip üzere devam etmiştir².

Rumeli Kazaskerliği
Anadolu Kazaskerliği

İstanbul Kadılığı	}	Haremeyn mevleviyeti. Ya bizzat gidip kadılık eder veya pâyesini alır.
Mekke Kadılığı		
Medine Kadılığı		

Edirne	}	Bilâd-ı Hamse mevleviyetleri ³
Bursa		
Şam		
Mısır		

¹ XVIII asırdaki mevleviyetler şöyledir :

Rumeli, Anadolu Kazaskerlikleri, İstanbul, Mekke, Medine, Edirne, Bursa, Şam, Mısır, Kudüs, Halep, Havass-ı Refia (Eyüp), Selânik, Yenişehir, Fener, Galata, İzmir, Üsküdar, Filibe, Bağdat, Antep, Sofya, Bosna, Erzurum, Maraş, Trablusgarp (*Topkapı Sarayı, Revan kütüphanesinde 1506 numaradaki Tarik defteri*).

² 1826'da Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra II. Mahmud'un yapmış olduğu yenilikler arasında pâye sahibi kadılara derecelerine göre nişanlar ihdas edilmiştir. Kadının pâyesi yükseldikçe evvelki pâyesinde olan nişanı alınarak yeni pâyesinin nişanı verilir. Nişanlar diğer mülkî ve askerî memuriyetlerin nişanları gibi darphanede yapılırdı (*Hatt-ı Hümayun vesikaları, Nr. 2780, 2783, 22801, sene 1244, 1254 H*).

³ *Filibe* Bulgaristan'da kalmış ise de *Bilâd-ı Hamse* ismi değişmemiştir. *Yenişehir, Sofya, Girit Yunanistan'a* geçmiştir.

Kandiye	}	Mahreç mevleviyetleri. Pâyesi de vardır.
Kudüs		
Halep		
Eyüp		
Selânik		
Yenişehir (Tırhala Yenişehri)		
Galata		
İzmir		
Sofya		
Trabzon	}	Devriye mevleviyetleri ¹
Girit		
Bağdad		
Antep		
Bosna	}	Devriye mevleviyetleri ¹
Erzurum		
Maraş		
Trblus Garp		
Beyrut	}	Devriye mevleviyetleri ¹

¹ *Devriye mevalisi* yukarıda adı geçen vilâyet ve sancaklardan herhangi birisine tâyin olunup sonra sırasıyla o kadılıklar dahilinde devrettiklerinden dolayı bunlara *devriye mevalisi* denilmiştir. Bunlar mahreç pâyesi de alırlardı.

Diyarbakir	}	Devriye mevalisi
Ruşuk		
Sivas		
Adana		
Çankırı		
Van		

**Pâye-i
mücerrede**

Kadılıklardan bir de *Pâye-i mücerrede eshabı* denilen kadı pâyesi vardı. Onlar da *Edirne ve İzmir* pâye-i mücerredeleri idi : Bunlar yalnız pâyesini alırlar, terakkileri yoktur ve mansıp zaptedemezler; itibarî bir derecedir. İçlerinde kadılık, müftülük edenler, müderrisler, mahkeme âzaları, nâipler, ilmiye sınıfına uzaktan yakından alâkalı olanlar, nakibü'l-eşraf kaymakamları¹ ve sair yüzlerce zevat bir şeref olmak üzere bir yolunu bularak bu itibarî rütbeleri alırlardı. İzmir pâye-i mücerredesini alan bir zat Edirne pâye-i mücerredesine terfi ederdi. Pâye-i mücerredelerin XIX. asrın ikinci yarısında ihdas edilmiş oldukları anlaşılmaktadır.

Kaza kadılarının tertibi, kısm-ı mahsusunda gösterilmiş olup en yüksek dereceleri *Sitte* denilen kadılık idi. Bu Sitte kadılarına *Eşraf-ı kuzât* denilirdi².

Neşredilmiş olan salnâmelerde müderris ve kadıların sırası kısa olarak gösterilmiş olup bunu da aşağıya koymak suretiyle bunlar hakkında daha ziyade malûmat veriyorum :

Rumeli Kazaskerliği :

Evvelâ bu rütbenin pâyesini alır, sonra bizzat kazasker olur ve icabederse bu makamı mükerreren işgal eder.

¹ Nakibü'l-eşraf kaymakamları, sâdâta nezaret eden Nakibü'l-eşrafın kazalardaki vekilleri idi ve onlar tarafından tâyin olunurlardı.

² Kadılıklar kısmında kaza kadılarından bahsedilirken izahat verilmiştir.

Anadolu Kazaskerliği :

İptida pâyesini alır, sonra bizzat zapteyley; bundan sonra Rumeli kazaskeri pâyesini alıp sonra bizzat Rumeli kazaskeri olur. Mükerreren Anadolu kazaskeri olanlar da varsa da nâdirdir.

İstanbul Kadılığı :

İptida pâyesini alır, sonra bilfiil mansıbını zapteyley. Yahut Anadolu pâyesi verilir.

Haremeyn Mevleviyetleri :

Mekke ve Medine kadılıkları olup ya bizzat mansıbını zapteyley veya yahut Haremeyn pâyesi verilirdi.

Bilâd-i hamse mevleviyetleri :

Edirne, Bursa, Şam, Mısır, Filibe (Pâyeleri de vardı).

Mahreç mevleviyetleri :

Kudüs, Halep, Havass-ı Refia (Eyüp), Selânik, Yenişehir, Fenar (Tırhala'da), Galata, İzmir, Sofya, Trabzon, Girit kadılıkları (Pâyeleri de vardı).

Devriye mevleviyetleri :

Bağdad, Antep, Bosna, Erzurum, Maraş, Trablus - Garp, Beyrut, Adana, Diyarbekir, Rusçuk, Sivas, Çankırı.

Pâye-i mücerrede eshabı (Edirne ve İzmir pâye-i mücerredeleri) yalnız pâyesine nail olur, terakki edemez ve mansıp zapteyliyemezdi.

Müderrislikler*Dârü'l-hadıs Müderrisliği :*

Bu müderrislik *Kibâr-i müderrisin* denilen müderrisliklerin en yukarı derecesi olup Süleymaniye Camiinin kible tarafındadır. Buranın müderrisi kadı olmak isterse mahreç mevleviyetlerinden birine tâyin olunurdu.

Süleymaniye Müderrisliği :

Dârü'l-hadıs'ten bir derece aşağı olup dört müderrisliktir ve Süleymaniye Camii yakınındadır. Buradan terfi eden bir müderris

Dârü'l-hadîs müderrisi olur. Dârü'l-hadîs müderrisi kendisine teklif edilen mahreç mevleviyetini kabul etmezse o zaman bu Süleymaniye müderrislerinin kıdemlisine teklif olunurdu. Yahut isterse mahreç mevalisi olurdu.

Hâmise-i Süleymaniye Müderrisliği :

Süleymaniye müderrislerinin bir derece aşağısında olup beş müderrisliktir. Terfi eden, Süleymaniye medreselerinden birine müderris olur. Dârü'l-hadîs ve Süleymaniye müderrisleri, mahreç mevleviyetini kabul etmezlerse bunların kıdemlisine verilir.

Mûsıla-i Süleymaniye Müderrisliği :

Hâmise müderrisliklerinden bir derece aşağıdır. Terfi ederse Hâmise-i Süleymaniye müderrisi olur. Eğer yukarıki müderrisler kendilerine teklif olunan mahreç mevleviyetini istemezlerse bu dereceli medrese teklif edilirdi. İşte yukarıdan aşağıya kadar gelen bu dört dereceli müderrislere *Kibar-i müderrisin* denilirdi.

Bunlardan sonra adedi 32 olan Hareket-i altmış ve adedi 38 olan İptida-i altmış müderrislikleri gelirdi.

Sahn-ı Seman Müderrislikleri :

Fatih Camiinin iki tarafında sekiz medrese müderrislikleri. Buradan terfi eden müderris *İptida-i altmış* müderrisi olurdu.

Mûsıla-i Sahn Müderrisliği :

Sahn medreselerinin bir derece altında olup seksen sekiz müderrislik İtibar edilmişti.

Mûsıla-i sahn'ın aşağısındaki Hareket-i dâhil müderrisliği 32, *İptida-i dahil* müderrisliği 48, Hareket-i hâriç 40 olup İstanbul müderrisliklerinin iptidası olan *İptida-i hâriç* müderrisliğinin adedi muayyen değildi, artar ve eksilirdi.

Müderrislikler, bazen herhangi bir müderrise itibarı olarak verilir. Meselâ Piyale Paşa medresesi Hâmise-i Süleymaniye itibar edilerek Şehri Ahmed Ramiz Efendiye), (Dârü'l-hadîs-i Mesudiye bilâ-ı itibar Mûsıla-i Süleymaniye derecesiyle İsmail Ataullah Efendi'ye ve Dizdariye müderrisliği derecesi Sahn-ı seman itibarıyla Midillili Mehmed Emin Efendiye verildiği gibi¹.

¹ *Meşihatın En Son Tarik defteri (kütüphanemizdeki nüsha).*

YIRMI İKİNCİ BÖLÜM

İLMİYE RÜTBESİNİN MÜLKÎ VE ASKERÎ RÜTBELERLE MUADELETİ

Sultan II. Mahmud zamanında askerî ve mülkî rütbelere ihdas olunup daha sonra buna göre rütbe dereceleri tesbit edilmişti. Bu rütbelerle beraber ilmiye rütbeleri arasında muadelet yapılmış ve merasim esnasındaki teşrifatta ona göre hareket edilmesi takarrür eylemiştir.

İlk defa tertip edilen muadelet şöyle idi :

Vezir, Müşir, sonra sırasıyla :

Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri, Rütbe-i bâlâ¹, Ülâ Sınıf-ı evveli² Ferik (Korgeneral), Mirmiran ve Ülâ sınıf-ı sânisî.

İstanbul Kadısı, Mirliva, Saniye Sınıf-ı evveli, Sâniye Sınıf-ı sanisi, Mirü'l-ümera, İstabl-ı Âmire rütbelileri, Haremeyn pâyeslileri, Miralay, Rütbe-i Sâlise, Kapıcıbaşı rütbesindekiler.

Bilâd-i Erbaa (Bilâd-ı Hamse) Mahreç Mevalisi, Kaymakam, Rütbe-i Râbia eshabı.

İstanbul rûusu olan ulema³ Binbaşı, Hâcegân (Kalem âmirleri)

1264, H. (1848 M.)'de tertip edilen yeni teşrifat defterinde :
Vezir ve Müşir.

Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri, Bâlâ Ricali, Ülâ Sınıf-ı evveli⁴ Ferik, Rumeli Beylerbeyi, İstanbul Kadısı, Mirmiran, Ülâ Sınıf-ı sânisî.

¹ 1262 H. (1846 M.)'de Ülâ Sınıf-ı evvelinin üstünde olarak ihdas edilmiştir (*Lütfi tarihi*, c. VIII, s. 92).

² Ülâ rütbesi 1249 H. (1833 M.)'de ihdas edilmiş ve 1255 Şevval (1839 Aralık) 'de Kazaskerler ile ferikler arasında olmak üzere ülâ sınıf-ı evveli ve ferikten sonra gelmek üzere ülâ rütbesi ikiye ayrılarak ülâ Sınıf-ı saniyesi bu sıraya konmuştur (*Nuhbetü'l-vakayi*).

³ İstanbul müderrisliği rûusu olanlar Mûsıla-ı Süleymaniye'den aşağı derecede olan müderrislerdir.

⁴ Ülâ ile sâniye rütbeleri arasında olmak üzere 1263 H. (1847 M.)'de rütbe-i saniye mütemayizi ismiyle bir rütbe ihdas edilmiş ise de Lütfi tarihi, 1264'deki sırasında bunu göstermemiştir.

Haremeyn pâyesi, Mirliva, Sâniye Mütemayizi

Bilâd-ı Erbaa, Sâniye Sınıf-ı sanisi, Mirü'l-ümera, İstabl-ı Âmire pâyesi.

Mahreç Mevleviyeti, Miralay, Rütbe-i Sâlise, Kapıcıbaşı.

Kibar-i Müderrisin¹, Kaymakam, Rütbe-i Râbia eshabı.

Bu Kibar Müderrisinden sonra gelen müderrisler ile Binbaşı, Hâcegân rütbesinde olanlar muadil tutulmuşlardır².

1264 H. (1848 M.) tarihine kadar *Bilâd-ı Erbaa* (Hamse) ve *Mahreç* mevalisinin memuriyetlerine mahsus nişanları yoktu. Bunların adedine göre on dört nişan ihdas edilerek şeyhulislâm vasıtasıyla kendilerine verilmiştir³.

*XIX. asır sonları ile XX. asır başlarındaki teşrifat sırası da şöyle idi*⁴.

Vezirlik, Müşirlik.

Rumeli Kazaskeri - Anadolu Kazaskeri - Birinci Ferik (Orgeneral) - Rütbe-i bâlâ.

İstanbul Kadılığı - Ferik (Korgeneral) - Rütbe-i Ülâ Sınıf-ı evveli - Rumeli Beylerbeyliği.

Haremeyn Mevleviyeti - Mirlivalık (Tümgeneral) - Mîrmiranlık - Rütbe-i Ülâ Sınıf-ı sânisî.

Bilâd-i Hamse Mevleviyeti - Miralaylık (Albay) - Rütbe-i Sâniye sınıf-ı mütemayizi.

Mahreç Mevleviyeti - Rütbe-i Sâniye sınıf-ı Sânisî - Miralaylık - Askerî Kaymakamlığı (Yarbay) - İstabl-ı Âmire Müdürlüğü pâyesi.

Kibar Müderrisin - Binbaşılık - Rütbe-i Sâlise - Rikâb-ı Hümayun Kapıcıbaşı.

Mûsıla-i Süleymaniye mâdunundaki müderrisler-Alay Eminliği.

¹ Dârü'l-hadis, Süleymaniye, Hamise-i Süleymaniye, Mûsıla-i Süleymaniye müderrisleri.

² *Lütfî tarihi*, c. VIII, s. 155, 156.

³ *Lütfî tarihi*, c. VIII, s. 176.

⁴ *İlmîye Salnâmesi ve Konya Vilâyeti Salnâmesi*.

Ulemanın elkabı ;

Muharreratta aşağıdaki elkap kullanılırdı :

Şeyhulislâmlara : Devletlû, Semahatlû Efendim Hazretleri

Kazaskerlere : Semahatlû Efendim Hazretleri

İstanbul Kadıhı pâyelilerine : Faziletlû Efendim Hazretleri

Haremeyn Mevleviyeti pâyelilerine : Faziletlû Efendim

Bilâd-i Hamse, Mahreç ve Devriye Mevalisine : Faziletlû Efendi

Sair Kadılara : Meveddetlû Efendi

Müderrişlere umumen : Mekremetlû Efendi.

İLMİYE TEŞKİLÂTINI YAZARKEN İSTİFADE EDİLEN ESERLER

Tarihler

Tevarih-i Âl-i Osman (Âşık Paşa-zâde), İstanbul tabı, 1332.

Tevarih-i Âl-i Osman (Oruç Bey), Franz Babinger neşri, 1925.

Neşri Tarihi (Cihannüma - Neşri Mehmed Efendi) Türk Tarih Kurumu yayınlarından.

Behiştî Tarihi (Behiştî), Kütüphanemizdeki nüsha.

Tacü't-tevarih (Hoca Sadeddin Efendi), 1279 tabı.

Kühü'l-ahbar (Âli), basılmış beş cilt.

Kühü'l-ahbar (Âli), kütüphanemizdeki basılmamış ciltler.

Selânikî Tarihi (Selânikî Mustafa Efendi), 1281'de basılmıştır.

Selânikî Tarihi (Selânikî Mustafa Efendi) basılmamış kısımlar, Esad Efendi kitapları, Nr. 2259.

Mir'atü'l-memalik ve Derecatü'l-mesalik (Celâl-zâde Mustafa Bey), Millet Kütüphanesi nüshası, Nr. 779.

Tevarih-i Âl-i Osman (Lütfi Paşa), 1341 tabı.

Vekayi-i Tarihiyye (Topçular Kâtibi Abdülkadir), Esad Efendi kitapları, Nr. 2151.

Peçevî Tarihi (İbrahim Efendi), 1283'de matbû nüsha.

Fezleke (Kâtip Çelebi), 1286'da matbû nüsha.

Ravzatü'l-ebrrar (Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi), 1245'de matbû nüsha.

Ravzatü'l-ebrrar zeyli (Karaçelebi-zâde), yazma.

Naima Tarihi (Ravzatü'l-Hüseyin fî Hulâsat-i ahbari'l-hâfikin) 1280'de matbû nüsha.

Vekayinâme (Abdi Abdurrahman Paşa), Umumî Kütüphane nüshası.

Raşid Tarihi (Raşit Efendi), 1282'de basılan nüsha.

Raşid Tarihi zeyli (Çelebi-zâde Asım Efendi) 1284 tabı.

Müneccimbaşı Tarihi, matbû nüsha III. cilt.

Suphî Tarihi (Suphi Sami, Şakir Efendiler), 1198'de matbû.

İzzî Tarihi (İzzî Efendi), 1199'da basılmıştır.

Vasıf Tarihi (Mehasinü'l-ahbar ve Hakayikü'l-âsar), Vasıf Efendi 1219 tabı.

Edib Efendi Tarihi (Edip Efendi), kütüphanemizdeki nüsha.

Halil Nuri Bey Tarihi (Halil Nuri Bey), kütüphanemizdeki nüsha.

Cevdet Tarihi (Ahmed Cevdet Paşa), Matbaa-i Osmaniye, 1309.

Lütfî Tarihi (Lütfî Efendi), 1290, 1306 ve 1328'de matbû VIII. cilt.

Silâhdar Tarihi (Fındıklı Mehmed Halife), İstanbul, 1928. Matbû.

Nusretname (Fındıklı Mehmed Halife), Topkapı Sarayı nüshası.

Netayicü'l-vukuat (Mustafa Nuri Paşa), 1327 tabı.

Zübdetü't-tevarih (Mustafa Sâfi Efendi), Veliyeddin Ef. Kütüphanesi nüshası, Nr. 2428.

Zübdetü'l-vekayi (Defterdar Mehmed Paşa), Nuruosmaniye Kütüphanesi nüshası, Nr. 3122.

Ata Tarihi (Enderunî Ata Bey), matbû ciltler, 1292.

Devlet-i Osmaniye Tarihi (Hammer - mütercimi Atâ Bey), matbû X. cilt.

Asım Tarihi (Mütercim Asım), matbû nüsha.

Şânî-zâde Tarihi (Şânî-zâde Ataullah Efendi), 1284 tabı.

Hayrullah Efendi Tarihi (Hayrullah Efendi), 1271-1292 matbû fasiküller

Mür'üü't-tevarih (Şamdanî-zâde), matbû cilt 1338.

Mür'î't-tevarih (Şamdanî-zâde), basılmamış kısım, Umumî Kütüphane nüshası.

Takvimü't-tevarih (Kâtip Çelebi), müteferrika tabı ve zeyli, 1146'da basılmıştır.

Takvimü't-tevarih Zeyli (Şamdanî-zâde Süleyman Efendi), kütüphanemizdeki nüsha.

İlâveli Esmarü't-tevarih (Şemî Molla), 1311'de basılmıştır¹.

¹ Bu eser Şemî Molla tarafından 1264 senesine kadar gelen Sadr-ı Âzam Şeyhulislâm ve Kaptan Paşaların tâyinlerini göstermekte olup sonradan kırk yedi sene daha ilâvesiyle 1311 H. tarihine kadar getirilmiştir. Fakat maalesef II. Abdülhamid'in emriyle Sultan Abdülaziz'i hal' eden Hüseyin Avni, Mütercim Rüştü ve Mithad Paşalarla Şeyhulislâm Hasan Hayrullah Efendi'nin isimleri bu cetvele konulmamıştır.

Kanunnâmeler ve Osmanlı teşkilâtına dair eserler :

Kanunnâme-i Âl-i Osman (Tarih-i Osmanî Encümeni neşriyatından).

Osmanlı Kanunnâmeleri (Millî Tetebbular Mecmuası).

Nimetî Efendi Kanunnâmesi (Kütüphanemizdeki nüsha).

Kanunnâme (Veliyyüddin Efendi kitapları), Nr. 1969, 1970.

Telhisü'l-beyan fî Kavânin-i Âl-i Osman (Hezarfen Hüseyin Efendi), kütüphanemizdeki nüsha¹.

Kanun-ı Osmanî ve Râbita-i Asitane (Kütüphanemizdeki nüsha).

Koçi Bey Risalesi (1277'de basılmış nüsha).

Koçi Bey'in Teşkilât Mecmuası (Kütüphanemizdeki nüsha).

Kavanin-i Âl-i Osman der Mezzamin-i Defter-i Divan (Aynî Ali Efendi).

Kavanin-i Teşrifat (Kütüphanemizdeki nüsha).

Tarih-i Silsile-i Ulema (Esad Efendi kitapları, Nr. 2142).

Kanun-ı Osmanî (Mahmud b. Mehmed), kütüphanemizdeki nüsha.

Halkondil Tarihi zeylindeki teşkilâta ait kısımlar (Ali Şevket Bey tercümesi).

Tableau Général de l'Empire Ottoman Paris, D'Ohsson.

Histoire de l'Etat present de l'Empire Ottoman, 1671 Amsterdam, Ricaut (1812'de Paris'te basılmış Fransızca tercümesinden).

Mevzuatü'l-ulûm, Taşköprülü-zâde İsmâuddin.

Hususî tetkikler :

Sahn-i Seman medreseleri (Bayan Remziye), Tarihten mezuniyet tezi.

Süleymaniye medreseleri (Bayan Remziye), Tarihten mezuniyet tezi.

Fatih Külliyesi (Prof. Dr. Süheyl Ünver) Üniversite yayınlarından 1946.

Mekke-i Mükerrreme Emîrleri (İsmail Hakkı Uzunçarşılı), basılmamıştır.

Hukuk-i İslâmiye Istılâhat-i Fıkıhiyye Lûgati (Esbak İstanbul Müftüsü ve sabık Diyanet İşleri Reisi Ömer Nasuhî Efendi), 1949.

Tekâlif Kavaidi (Abdurrahman Vefik), 1328.

¹ Bu kanunnâmeyi Profesör Bay Halil İnalçık, Paris Millî kütüphanesinden filmini aldirarak benim kütüphanem için de bir nüshasının fotoğrafının alınmasına müsaade etmiştir. Kendilerine müteşekkirim.

Arpalık Maddesi (Türk Tarih Encümeni Mecmuası, sene 16, s. 276), İbnülemin, M.K. İnal,

Huzur Dersleri Prof. (Ebûlûlâ Mardin), 1956.

Vakfiyeler :

Fatih Sultan Mehmed II. vakfiyesi (Alman Müsteşrikler Cemiyeti yayınlarından), İstanbul, 1935.

Fatih Sultan Mehmed II. vakfiyesi (Vakıflar Umum Müdürlüğü yayınlarından), İstanbul, 1938.

Vakıflar Dergisi (I. ve II. ciltler), Vakıflar Umum Müdürlüğü yayınlarından.

Başvekâlet Arşivindeki vesikalardan :

Ali Emiri tasnifi vesikalardan.

İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal tasnifi vesikalardan.

Muallim Cevdet tasnifi vesikalardan.

Hatt-ı Hümâyûn (sandık) vesikalarından.

Divan-ı Hümâyûn Mühimme defterleri'ndeki vesikalardan.

Teşrifat defteri (Maliyeden Arşive devredilen defterlerden 29 Nr. lı defter).

Teracim-i Ahvale dair eserlerden :

Şakayık-i Nûmaniye tercümesi (Hadayikü's-Şakayık), Mecdî, 1269 da matbû.

Şakayık zeyli (Atâyet), 1268'de matbû.

Vekayii'l-Fuzalâ (Şakayık zeylinin zeyli), Şeyhî, Nur-ı osmaniye Kütüphanesi

Osmanlı Müellifleri (Bursalı Mehmed Tahir bey), matbû ciltler.

Sicill-i Osmani (Mehmed Süreyya Bey).

Nuhbetü'l-vekayi (Mehmed Süreyya Bey), matbû birinci ciltle basılmamış ciltler (kütüphanemizdeki nüsha)

Şuarâ tezkireleri'nden Lâtîfî, Âşık Çelebi, Riyazî, Kınalı-zâde, Salim, Ramiz ve Fatin tezkireleri.

Eyüp Rehberi (İsmail Hakkı Uzunçarşılı), basılmamıştır.

İlmiye Salnâmesi, 1334'de Meşihat tarafından neşrolunmuştur.

Devhatü'l-meşayih (Müstakim-zâde Süleyman Sadeddin Efendi) ve zeyli (Rifat Efendi). Her ikisi basılmıştır.

Resmî Salnâmeler (1263'den 1272 tarihlerine kadar).

Vilâyet Salnâmeleri.

Diğer Müteferrik Eserler :

Keşfü'z-zünun an-esami'l-kütüb ve'l-Fünun (Kâtip Çelebi), 1360 H. (1941)'deki matbû ciltler.

İzahü'l-meknun fi'z-zeyl-i alâ keşfi'z-zünun (İsmail Paşa), 1364 H. (1945) matbû.

Hediyetü'l-Arifin Esmâü'l-müellifin (İsmail Paşa), 1951 ve 1955. *Cihannüma* (Kâtip Çelebi), Müteferrika tabı.

Edirne ve Paşa Livası (Prof. Tayyib Gökbilgin).

Kitab-ı Nusretü'l-İslâm ve's-sürur fî Tahrir-i Kitab-ı Atlas Mayor (Ebû Bekir Behram Dımışkî tercümesi). Topkapı Sarayı Bağdad Köşkü Kütüphanesi, Nr. 325 - 333.

Mevzuatü'l-ulûm tercümesi (Taşköprülü-zâde Kemaleddin Mehmed), 1312, İkdâm neşriyatından.

Yeni İlm-i Kelâm (İzmirli İsmail Hakkı), 1339-1341'de matbû.

Hadikatü'l-cevami (Hafız Hüseyin Ayvansarayî ve zeyli), 1281'de basılmıştır.

Tanzimat (Tanzimatın yüzüncü yıl dönümü münasebetiyle), 1940 da basılmıştır.

Osmanlı Türklerinde ilim (Doktor Adnan Adıvar), 1943'de basılmıştır.

Mecmua-i Tesavir-i Osmaniye (Arif Paşa).

Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi (matbû ciltlerden notlar).

Meşihatın En Son Tarîk Defteri (kütüphanemizdeki nüsha).

Abdülhamid ve Yıldız Hâtıraları (Başkâtip Tahsin Paşa), matbû cilt.

Saray ve Ötesi (Halid Ziya), 1941'de matbû.

Menâhicü'l-inşâ (Yahya b. Mehmed), Paris Millî Ktp. Yazma ilâve 610.

Mecmua-i münşeât, Paris Millî Ktp. Yazma ilâve 4434.

Feridun Bey münşeâtı, matbû nüshalar.

Belleten'den alınan notlar, sayı 9.

Tahkikat defteri (Topkapı Sarayı, Revan K. Nr. 1506).

Seyyah İnciciyan'ın hâtıraları (B. Hrand Andreasyan tercümesi, matbû).

D İ Z İ N

I. K İ Ş İ A D L A R I

A

- Abaza Hasan Paşa, 225.
- Abbas b. Abdülmuttalib, Hazreti Peygamber'in amcası, 162.
- Abdi Ağa, müverrih; bk. Tevkî Abdurrahman Paşa, 215.
- Abdi Ağa, çavuşbaşı, 193n₃.
- Abdülaziz, pâdişah, 146n₃, 148, 195.
- Abdülaziz Efendi, Karaçelebi - zâde, şeyhülislâm, Rumeli Kazaskeri, 190n₄, 193, 195n₁, 210, 211, 225.
- Abdülbaki Arif Efendi, kazasker, âlim, 236.
- Abdülbaki Mahmud Efendi, Anadolu Kazaskeri, İstanbul Kadısı, 102n₂.
- Abdülhalim Efendi, Anadolu Kazaskeri, 102n₂.
- Abdülhalim Efendi, Ahi-zâde, Rumeli Kazaskeri, 142n₄.
- Abdülhamid I, pâdişah, 52n₃, 53, 194n₂, 212, 223.
- Abdülhamid II, pâdişah, 214n₁, 219.
- Abdülkadir, Ispartalı, Fatih'in hocası, 145.
- Abdülkadir Efendi, Şeyhî, şeyhülislâm 73,
- Abdülkadir Efendi, şeyhülislâm, 202.
- Abdülkadir Cürcanî, şeyh, 30n₁.
- Abdülkerim, İstanbul'da ilk müderrislerden, 5.
- Abdülkerim Efendi, müderris, Ebûsuud Efendi (b. bk.) nin torunu, Mehmed Çelebi (b. bk.) nin oğlu, 72.
- Abdülkerim Efendi, reisülküttap, 193.
- Abdülkerim - zâde, 64.
- Abdüllâtif, Uluğ Bey (b. bk.) in oğlu, 231.
- Abdüllâtif, Muallimhâne-i Nüvvab (b. bk.) müdürü, 268.
- Abdüllâtif Acemî, 31n₃.
- Abdülmecid, pâdişah, 146n₃, 268.
- Abdülmecid Efendi, son halife, 222.
- Abdülmelik, şehzâde, 53.
- Abdülümün Efendi, 217.
- Abdülmuhsin Kayserî, Fahri Razi mektebi (b. bk.) ne mensup âlim, 76.
- Abdülmuttalib b. Hâşim, Hazreti peygamber'in dedeleri, 161n₁.
- Abdürrahim Efendi, Ahi-zâde, Anadolu Kazaskeri, 105.
- Abdürrahim Efendi, Menteg-zâde, şeyhülislâm, 51, 195, 197.
- Abdürrahim Efendi, Şeyhî - zâde, müderris, 73.
- Abdülvehhab Efendi, müderris, Şeyhülislâm Müeyyed - zâde (b. bk.) nin oğlu, 68.
- Abdülvehhab Efendi, Yâsinci - zâde, şeyhülislâm, nakibü'l-eşraf, 167, 189.
- Abdülvehhab Efendi, Arap - zâde, II. Süleyman'ın hocası, 146, 147.
- Abdullah b. Ömer Beyzâvî, Kadı; bk. Beyzâvî, 26.
- Abdullah Efendi, Seyyid, Dürri - zâde, şeyhülislâm, nakibü'l-eşraf, 53, 167, 196.
- Abdullah Efendi, Seyyid, Paşmakçı - zâde, şeyhülislâm, nakibü'l-eşraf, 167.
- Abdullah Efendi, Ebe - zâde, şeyhülislâm, 194n₂.

- Abdullah Efendi, Yenişehirli, şeyhulislâm, 197.
- Abdullah Efendi, Seyyid, II. Bayezid'in hocası, 145, 165.
- Abdullah Efendi, Anadolu Kazaskeri, 102n₂.
- Abdullah Efendi, Anadolu Kazaskeri, Nurullah - zâde, 102n₂.
- Abdullah Efendi, Alaşehirli, ordu kadısı, 132n₁.
- Abdullah Efendi, müderris, 59.
- Abdullah Efendi, İznik dahil müderrisi, 180n₁.
- Abdullah Efendi, Seyyid, Abdülhâdi - zâde, Lefkoşe Kadısı, 184.
- Abdullah Hilmi, Yusuf - zâde, âlim, 238.
- Abdurrahman, (kazasker) 244.
- Abdurrahman Bey, Hüdavendigâr Sancakbeyi, 128.
- Abdurrahman Çelebi, müderris, 9.
- Abdurrahman Efendi, Müeyyed - zâde, şeyhulislâm ve âlim, 21, 197.
- Abdurrahman Efendi, Rumeli Kazaskeri, 156.
- Abdurrahman Efendi, İstanbul Kadısı, 102n₂.
- Abdurrahman Efendi, İstanbul Kadısı, 102n₂.
- Abdurrahman Efendi, Dağıstanlı, 218.
- Abdurrahman Efendi, Konyalı, müderris, 65.
- Abdurrahman Efendi, müderris, 183.
- Abdurrahman İyçi, Adudüddin, kadı, Şirazlı âlim, 22, 25.
- Abdurrahman Nesip Efendi, şeyhulislâm, 270.
- Abdülkerim Efendi, Erzincanlı, müderris, 183.
- Ahaveyn, müderris, 9.
- Ahi, Mevlâna, müderris, 9.
- Ahmed I, pâdişah, 74n₂, 113, 131, 146, 170n₂, 179n₂, 180n₁, 188, 193, 206n₁, 224, 250, 263.
- Ahmed II, pâdişah, 146n₂.
- Ahmed III, pâdişah, 74, 99n₂, 121, 146, 170n₂, 190n₁, 193, 216n₁, 254.
- Ahmed, Müftü - zâde, şeyhulislâm, Anadolu Kazaskeri, 91n₂, 256n₁.
- Ahmed, Tokath hattat, II Süleyman'ın yazı hocası, 146n₂.
- Ahmed b. Ali b. Mesud, Zencanlı, 30n₁.
- Ahmed b. Mahmud el-Cündî, 30.
- Ahmed Çelebi, İsa oğlu, İzmitli hekim, 35.
- Ahmed Efendi, Beyâzi - zâde, Bosnalı, kazasker, 116n₂.
- Ahmed Efendi, Neyli, Mısır Kadısı, 96.
- Ahmed Efendi, müderris, 59.
- Ahmed Efendi, müderris, 59.
- Ahmed Efendi, Tikveşli, 222.
- Ahmed Efendi, İshak Hocası, âlim, 237.
- Ahmed Efendi, Kazovalı âlim, 237, 239.
- Ahmed İsamüddin Efendi; bk. Taşköprülü - zâde, 43.
- Ahmedî, şâir, Fahr-i Râzî mektebi (b. bk.) ne mensup âlim, 76.
- Ahmed Paşa, Veliyüddin-zâde, Burmalı, Fatih'in hocası, 145.
- Ahmed Râmiz Efendi, Şehri, müderris, 281.
- Alâüddin Keykubad (I) b. Keyhüsrev, Anadolu Seçuklu hükümdarı, 31n₂.
- Alâüddin, müderris, 61.
- Alâüddin Esved, Kara Hoca, Fahr-i Râzî mektebi (b. bk.) ne mensup âlim, 76.
- Alâüddin Arabî, müftü, 176.
- Alâüddin Tûsi, müderris, âlim, 5, 230.
- Âli, Osmanlı tarihçisi, 7, 12n₂, 19, 26, 69, 70, 79, 89, 148, 158, 176, 234.
- Ali, Seyyid, Tokath, 29n₂.
- Ali (b. Ebi Tâlib), İmam, Hazreti Peygamber'in amcasâdesi ve damadı, 161, 162.
- Ali, Kayserili, 163n₂.
- Ali b. Mahmud-i Cürcânî, *Hâşiye-i tecdîd* (b. bk.) müellifi; bk. Seyyid Şerif-i Cürcânî, 25.

- Ali b. Mehmed b. İsmail Espicai, Semerkandlı âlim, 174.
- Ali b. Yusuf b. Tafşin, Murâbitlar hükümdarı, 25.
- Ali Cemâli Efendi, Zembilli Müftü, şeyhulislâm, 47, 176, 177, 178n₃, 205, 232, 233.
- Ali Çelebi Veled-i Molla Yegân, müderris, 8n₂.
- Ali Çelebi, Ayasofya'da müderris, 10n₂.
- Ali Efendi, Çatalcalı, şeyhulislâm, 183, 189n₂, 197, 206n₄.
- Ali Efendi, Pasmakçı - zâde, Seyyid, şeyhulislâm, nakibü'l-eşraf, 167, 193, 197.
- Ali Efendi, Erzincanlı, Rumeli Kazas-keri, 119n₂.
- Ali Efendi, Kınalı, müderris, 60.
- Ali Efendi, Kınalı - zâde, Ispartalı âlim, 21, 35, 67, 234.
- Ali Efendi, Ahıskalı, 218.
- Ali Kuşçu, Alâüddin, felsefe, heyet ve hesap âlimi, 7, 20, 21, 31, 67, 231, 232.
- Ali Mürşinânî, Ebü'l-Hasan, fıkıh âlimi, 22.
- Ali Paşa, Çandarlı - zâde, vezir-i âzam, 83, 84.
- Ali Paşa, Damad, Şehid, vezir-i âzam, 47, 49, 52, 107, 119n₂, 236.
- Ali Paşa, Çorlulu, sadrazam, 193.
- Ali Paşa, Hekimoğlu, sadrazam, 236.
- Ali Tûsi, 24n₁.
- Amr, *fevâ'id*lerde erkekler için kullanılan muhayyel ad, 201.
- Arap, Mevlânâ, müderris, 9.
- Ârif Efendi, Dürri - zâde, şeyhulislâm, 197.
- Ârif Efendi, Meşrep - zâde, şeyhulislâm, 260, 268.
- Ârif Efendi, Kethüdâ - zâde, âlim, 239.
- Ârif Hikmet Bey, İsmet Bey - zâde, şeyhulislâm, nakibü'l-eşraf, 167.
- Aristo, 24n₁, 237.
- Asilüddin, Hoca, Nâsirüddin Tûsi'nin oğlu, 25n₁.
- Âsım Efendi, Mekki - zâde, şeyhulislâm, 192n₃.
- Âsım Efendi, ders vekili, 222.
- Âşık Çelebi, 164n₂.
- Âşık Paşa - zâde, Osmanlı tarihçisi, 84.
- Âşki, Mevlânâ, Yenicami evkafı mütevellisi, 79.
- Atâ Bey, Osmanlı müverrihi, 215.
- Ataullah Efendi, Birgili, II. Selim'in hocası, 146.
- Atayî, 64n₁, 136, 166n₁.
- Avfî, Cemalüddin, 235n₁, 238.
- Aynî, tarihçi, 237.
- Ayşî Mehmed Efendi, âlim, 236.
- Aziz Efendi, Şeyhulislâm, 193n₂.
- Azis Mahmud Hüdayî Efendi, 237.
- Azmi Efendi, III. Mehmed'in hocası, 146.

B

- Bahâî Efendi, şeyhulislâm, 190n₄, 210, 250n₁.
- Bahâüddin Efendi, Ankara Kadısı, 114.
- Bahâüddin Mehmed b. Hüseyin Âmilî, hesap alimi, 20n₂.
- Bâki, şair, 46.
- Bâli Bey, Kocaali Sancakbeyi, 127.
- Bayezid II, Sofu, pâdişah, 8, 43, 56, 68, 74, 145, 165, 175, 176, 205, 232, 233, 235.
- Bayezid, Kanûnî'nin Şehzâdesi, 47, 69, 235.
- Bayezid, şehzâde, IV. Murad'ın kardeşi, 223.
- Bedrüddin, Budin Kadısı, 112.
- Bedrüddin Mahmud, müderris, 62.
- Bedrüddin Mehmed b. Râdiyyüddin Gazî, 6n₂.
- Bedrüddin Simâvi (Mahmud), Şeyh, Samavna Kadısı oğlu, Fahri Râsî mektebi (b. bk.) ne mensup âlim, 76, 228.

Bekir, *fetva*'larda erkekler için kullanan muhayyel ad, 201, 202.
 Beyzâvî, Kadı, müfessir; bk. Abdullah b. Ömer Beyzâvî, 12, 19, 23, 26, 28, 42, 43, 218n₁, 238, 249n₁, 250.
 Bondier, Michel, 16.
 Bostan Efendi, şeyhulislâm, 180.
 Budak, Mevlânâ, kadı, 130.
 Buhârî, İmam Hâfız Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, büyük muhaddis, 11, 19, 29, 42n₁, 238.
 Buhârî, Emir, 164.
 Bulgar prensi, 100.
 Burhanüddin b. Ebû Bekr Merginâni, Hanefi *fıkıh* âlimi, 29.

C

Cafer Efendi, Anadolu Kazaskeri, 72.
 Cafer Efendi, III. Mehmed'in hocası, 146.
 Cagmini, *heyet* âlimi, 20.
 Celâlüddin Devvânî, Tebrizli *akaid* âlimi, 23, 232.
 Celâl - zâde Mustafa Bey, Nişancı, 234.
 Celâl - zâde Salih Efendi, Tosyalı âlim, Mısır Kadısı, Nişancı Celâl - zâde Mustafa Bey'in kardeşi, 234, 235.
 Cemâlüddin Aksarayî, Fahreddin Râzî (b. bk.) ahfadından âlim, 76.
 Cemâlüddin Mehmed Tai, 30n₁.
 Cenabî, Emir, müderris, 180n₁.
 Cevdet Paşa, 12n₃, 265.
 Cinci Hoca Hüseyin Efendi, Sultan İbrahim'in itibârî hocası, 146, 157.

Ç

Çandarlı Kara Halil, ilk kazasker; bk. Halil Hayreddin Paşa, 151.
 Çelebi Efendi, mevlevî şeyhi, 179.

D

Davud Kayseri (Şerefüddin Davud b. Mahmud b. Mehmed), İznik'te

Orhan Gazi tarafından kurulan ilk medreseye tayin edilen ilk müderris, 1, 76, 227-229.
 Davud Paşa, 10.
 Derviş, kadı, 113.
 Derviş Efendi, müderris, 69.
 Derviş Mehmed Efendi, müderris, Sunullah Efendi (b. bk.) nin oğlu, 72.
 Derviş Paşa, vezirîâzam, 188.
 D'ohsson, 101, 154, 177n₂, 264,
 Dökmeci - zâde, Kazasker, 65.

E

Ebî Bekr b. Ahmed Beyhaki, muhaddis, 42n₁.
 Ebi'l - Berekat Hafizü'ddin Nesefî, İmam, 173n₂.
 Ebi'l - Hüseyin b. Muhammed el - Kudûrî, Bağdadlı İmam, 173 n₃.
 Ebû Abdullah Ensâri; bk. Pir-i Herat, 175.
 Ebû'l - Beka Eyüp, Kefeli âlim, 236.
 Ebû Bekir Ağa, Çavuşbaşı, 193n₃.
 Ebû Bekr b. Mehmed Şaşi, fakih, *hi-lâf* ilminin kurucusu, 40n₂.
 Ebû Bekr-i Dımışkı, 6n₁.
 Ebû Bekir Efendi, müderris, 59.
 Ebû Bekr-i Râzî, büyük Hanefi imamı, 28n₁.
 Ebû Eyyub Ensâri, Halid b. Zeyd, 134.
 Ebu'l-Hayr Ahmed Efendi, Darnad zâde, şeyhulislâm, 197, 204.
 Ebu'l - Hayr Efendi, Şerif - zâde, naki-bül'eşraf, 166n₂.
 Ebu Hüseyin Müslim, Nişapurlu âlim, 29n₂.
 Ebu İshak Kâzerûnî, Kâzerûniye tarikatının kurucusu, 165n₁.
 Ebû'l-Meyamin Mustafa Efendi, şeyhulislâm, müderris, 56n₁, 66, 188, 203.
 Ebû Said Efendi, Esad Efendi - zâde, şeyhulislâm, 188, 192n₃.

Ebû Said Hâdimî, Konya'nın Hâdim kasabasından âlim, 238.
 Ebussuud (Mehmed) Efendi, İmâdî, şeyhulislâm, âlim, 34, 45, 65, 72, 74, 135_n, 149, 153, 176, 177, 178, 179, 195_n, 197, 202, 234, 235.
 Ebû Yusuf, İmam, İmam-i Âzam'ın talebesi, 22_n, 28_n.
 Ebû Zeyd Debbusî, Hanefî imamı, 28_n.
 Efdalüddin Hunci, Fahr-i Râzî mektebi (b. bk.) ne mensup âlim, 76.
 Efdal - zâde, şeyhulislâm, 176.
 Efdal - zâde Hamidüddin Efendi, müderris, 79.
 Eflâton, 24_n.
 Ehli, Tabib - oğlu, ulemadan, 68, 69.
 Ekmelüddin (Mehmed b. Mahmud-ı Babertî), Bayburtlu şeyh, 25_n, 29.
 Emin Efendi, Şehri hafız, Sultan Abdülmecid'in hocası, 146_n.
 Emin Kösesi Molla Yahya b. Nureddin, 35.
 Emir Sultan, 164_n.
 Emrullah Efendi, âlim, Kınalı - zâde Ali Efendi (b. bk.) nin babası, 234.
 Esad, Rumeli Kazaskeri, 125_n.
 Esad Efendi, 17.
 Esad Efendi, şeyhulislâm, 188, 268.
 Esad Efendi, Ankaravî, Anadolu Kazaskeri, 275.
 Esad Efendi, Hoca, Yanyalı âlim, 237.
 Esîrüddin Ebherî, heyet âlimi, 30, 31_n.
 Eş'arî, Ebû'l-Hasan, Şâfiî mezhebinin Basralı kelâmcısı, 24_n.
 Eşref Şaban, Melik, Mısır Türk Memlûk Sultanı, 163.
 Evliya Çelebi, 17, 133.

F

Fahreddin Acemî, şeyhulislâm, 175_n.
 Fahreddin Ebû Abdullah Ömer, Reyli, şeyhulislâm ve âllâme, 75.

Fahreddin Efendi, İsrâfil - zâde, müderris, 64.
 Fahrülislâm Pejdevî, Hanefî imamı, 28_n, 175.
 Fahreddin Râzî, Şeyhu'l-ulemâ, İmam, 24_n, 75 - 77.
 Faik Efendi, 222.
 Fârâbî, büyük İslâm filozofu, 24_n.
 Fatih Sultan Mehmed; bk. Mehmed II. 2, 6_n, 8_n, 9, 10, 20, 24_n, 25, 26, 31, 33, 36, 55, 56, 68, 70, 74, 79, 81, 85, 88, 114, 133_n, 135, 145, 147, 148, 157, 165, 175, 176, 229 - 241, 249.
 Fatimatü'z - Zehra, Hazreti Fatma, 161.
 Fazl Mustafa Paşa, Köprülü - zâde, vezir-i âzam, 147.
 Ferferyüs, Yunan filozofu, 31_n.
 Ferhad, Mürsel - oğlu, Siliastrelî, 172.
 Ferhad Ağa, mirahur, 46_n.
 Fethullah Efendi, Seyyid, şeyhulislâm, Erzurumlu Feyzullah Efendi'nin oğlu, 73, 210, 211, 226.
 Feyzullah Efendi, Seyyid, Erzurumlu, şeyhulislâm, nakibü'l- eşraf, II. Mustafa'nın hocası, 73, 146, 147, 148, 167, 197, 210, 211, 223, 225, 254_n.
 Feyzullah Efendi, Anadolu Kazaskeri, 182.
 Feyzullah Efendi, müderris, 61.
 Feyzullah Efendi, Eflâni Kadısı, 107.

G

Gazâlî, Huccetü'l-İslâm Ebi Hâmid Mehmed b. Mehmed, İmam, büyük kelâm âlimi, 24_n, 25, 76, 230.
 Gazanfer Ağa, 63.
 Gedik Ahmed Paşa, vezir-i âzam, 231.
 Gevher Melekşah Sultan, II. Bayezid'in kızı ve Dukkakin - oğlu Mehmed Paşa (b. bk.) nin zevcesi, 74.
 Gıyâsüddin Keyhüsrev III, Anadolu Selçuklu hükümdarı, 76_n.

H

- Hacı Arif Efendi, Kethüda-zâde, 219. 220.
- Hacı Hamza, kassam, 125n₁.
- Hacı Murad, 125n₁.
- Hâfız Ebi'l-Hüseyin Müslim, İmam, muhaddis, 42n₁.
- Hâfız Mehmed, Anadolu Kazaskeri, 105n₂.
- Hâfızüddin Ömer Neseffî, *fıkıh* âlimi, 65n₁, 232.
- Halid, *fetva*'larda erkekler için kullanılan muhayyel ad, 201.
- Halid b. Zeyd, Mihmandâr-i Peygamberî; bk. Ebû Eyyub Ensârî, 170n₄.
- Halid Ziya Uşaklıgil, 220, 222.
- Halil Efendi, müderris, 59.
- Halil Hamid Paşa, vezir-i âzam, 223.
- Halil Paşa, Çandarlı - zâde, vezir-i âzam, 83.
- Halil Hayreddin Paşa, Çandarlı, bk. Çandarlı Kara Halil, 83.
- Halil Paşa, sadrazam, kaptan-ı derya, 188.
- Halimi Çelebi, Kastamonulu, Yavuz'un hocası, 145.
- Hamdi, Kâzasker Sadık Efendi (b. bk.) nin oğlu, 263n₁.
- Hamdullah, Amasyah Şeyh, II. Bayezid'in hocası, 145.
- Hâmid Efendi, şeyhulislâm, 197.
- Hâmid Efendi, Rumeli Kazaskeri, 46, 64.
- Hâmid Efendi, Lâli - zâde, 117.
- Hamza Nureddin, Zamirî, müderris, 68.
- Harunû'r-Resid, Abbasi Halifesi, 163.
- Hasan, İmam, Hazreti Ali'nin büyük oğlu, 161, 162, 172.
- Hasan, Samsunlu, Fatih'in hocası, 145.
- Hasan, *belâgat* âlimi, Şemseddin Fenârî oğlu, 21.
- Hasan, kadı 242 (Rumeliden).
- Hasan, kadı, 242 (Hamideliden).
- Hasan Efendi, Çendik müderrisi, 183.
- Hasan Efendi, Nevşehirli, kadı, 131n₄.
- Hasan Fehmi Efendi, hattat, Sultan Abdülaziz'in hocası, 88n₁, 146n₂, 148.
- Hasan Paşa, Yemişçi, sadrazam, 181n₅.
- Hasan Refet Efendi, müderris, 213n₁.
- Haşim b. Abdi Menaf, Hazreti Peygamber'in büyük dedesi, 162.
- Hatice, *fetva*'larda kadın için kullanılan muhayyel ad, 201.
- Hatice binti Murad, 124n₁.
- Hatib Dımışkî, İbn Ömer Osman, İbn Hâcib, *belâgat* âlimi, 26n₃.
- Hatib - zâde (Tâcüddin), ulemadan, 76, 229, 232.
- Hayâlî Şemseddin, ulemadan, 76n₂.
- Hayatî Mehmed Efendi, şeyhulislâm, 193n₃.
- Hayrettin, kadı, 119n₂.
- Hayreddin, kadı, 242.
- Hayreddin, Fatih Sultan Mehmed'in hocası, 76n₂, 145.
- Hayreddin Efendi, Dadaylı, Kânûnî'nin hocası, 47, 146, 148, 235.
- Hayreddin Hızır, Atufî, Merzifonlu âlim, 233.
- Hayreddin Paşa, sadrazam, 222.
- Hayri b. Avni el-Ürgübi, şeyhulislâm, 203.
- Hayri Efendi (Bey), şeyhulislâm, 263, 267.
- Hazret-i İsa, 178n₃.
- Hazret-i Muhammed (Peygamberimiz), 161, 162, 170n₄, 172, 178n₃.
- Hezarfen Hüseyin Efendi, 148, 152.
- Hind, *fetva*'larda kadınlar için kullanılan muhayyel ad, 201. 202.
- Hübrî Ali Efendi, Kütahyah âlim, 236.
- Hızır, 127n₁.
- Hızır Bey, ilk İstanbul Kadısı, "İlim dağarcığı" adı ile maruftur, 76, 133n₄, 176, 229, 230.
- Hoca Efendi, Şeyhulislâm Mes'ud Efendi (b. bk.) nin babası, 225.

Hoca - zâde (Muslihüddin Mustafa),
"Akl-ı selim" unvanı ile maruf
Bursalı âlim, müderris, Fatih'in
hocası, 5, 21, 24n₁, 67, 76n₂, 145,
230, 233.

Hüsameddin Efendi, şeyhulislâm, 195.

Hüsameddin Efendi, Tikveş Kadısı,
95n₂.

Hüsameddin Kâtî, âlim, 31.

Hüsameddin Râzî, Fahr-i Râzî mek-
tebi (b. bk.) ne mensup meşhur
âlim, 76.

Hüsam - zâde, müderris, 180n₁.

Hüseyin, İmam, Hazret-i Ali'nin küçük
oğlu, 161, 162, 169.

Hüseyin Ağa, hadım ağası, 210.

Hüseyin b. Mes'ud Begavi, Şafii İmamı,
29n₁, 41n₁.

Hüseyin Efendi, müderris, 60.

Hüseyin-i Ahlatî, Şeyh, sofî, 228.

Hüseyin Efendi, Ahî - zâde, şeyhul-
islâm, 107, 223, 224.

İ

İbn Arabşah, müverrih, 235.

İbn Hacer-i Askalani, *okaid* ve tarih
âlimi, 23.

İbn Hâcib *fıkıh* ve *belâgat* âlimi; bk.
İbn Ömer Osman, 21, 22, 28, 30n₁.

İbn Hişam Şeyh Ebi Muhammed Ab-
dullah, 30n₁.

İbn Kemal (Ahmed Şemseddin); bk.
Müftî's-sakaleyn, felsefeci, tarihçi,
şeyhulislâm, 21, 24n₁, 30, 67, 68,
149n₁, 176, 177, 178n₁, 232 - 235.

İbn Melek, *fıkıh* âlimi; bk. İzzüddin
Abdüllâfî, 22, 65, 229.

İbn Mübarek, *hadis* âlimi, 23.

İbn Mutahhar Hillî, Şii âlim, 25n₁.

İbn Ömer Osman; bk. İbn Hâcib,
Hatip Dımışkî 30n₁.

İbn Rüşd, Endülüslü âlim, filozof, 24n₁,
230.

İbn Sââtî, İmam; bk. Muzafferüddin
Ahmed b. Ali Bağdâdî, 173n₄, 229.

İbn Sinâ, büyük İslâm filozofu, 24n₁,
230, 237.

İbn Temcid, Fatih'in hocası, 145.

İbnü'l-Esir, *hadis* âlimi, 23.

İbn Vefâ, Şeyh, 231.

İbrahim, Osmanlı Pâdişahı, 146.

İbrahim, Seyyid, Karahisarlı, şeyhul-
islâm, nakibü'l-*esrâf*, 167.

İbrahim, İvaz - zâde, şeyhulislâm, 204.

İbrahim, Halebî, *fıkıh* âlimi, 22, 115n₁,
173.

İbrahim, suvari kassamı, 122n₂.

İbrahim, Bergamalı âlim, 236.

İbrahim Efendi, III. Murad'ın hocası,
146.

İbrahim Efendi, kadı, 89n₄.

İbrahim Efendi, Kemal Efendi - zâde,
Rumeli Kazaskeri, 275.

İbrahim Paşa, Çandarlı - zâde, vezir-i
âzam, 10, 68, 83.

İbrahim Paşa, Makhul, sadrazam, 68,
149n₁.

İbrahim Paşa, Nevşehirli, Damad,
sadrâzam, 216n₁, 236, 237.

İdris Bitlisî, müverrih, Arap ve Acem
Kazaskeri, 152.

İlyas b. Abdullah, yeniçeri, 164.

İmadüddin b. Abdullah, Bağdadh
âlim, 20n₂.

İmam-ı Âzam (Ebû Hanife), 22n₁, 28n₁,
30n₁, 230.

İmam - zâde, müderris, 180n₁.

İnciciyan, seyyah, 133n₂.

İppir Mustafa Paşa, sadrazam, 188.

İsmâüddin Efendi; bk. Taşköprülü -
zâde, 42.

İsfahânî, *kelâm* âlimi; bk. Şemseddin
Mahmud b. Ebî'l-Kâsım, 15, 21, 26.

İshak Efendi, müderris, 58n₂.

İshak Efendi, Üsküplü müderris, 64.

İskender b. Abdullah, yeniçeri, 164n₁.

İsmail Asum Efendi, Şeyhulislâm, 191.

İsmail Ataullah Efendi, müderris, 281.

İsmail Efendi, şeyhulislâm, 193n₂, 196.

İsmail Efendi, Gelenbevi, âlim, 238,
239.

İsmail Paşa, Bağdadlı, 1n₁.
 İsmet Efendi, Anadolu Kazaskeri, 160.
 İvaz Efendi, müderris, 61.
 İyaz, Kadı, 40.
 İzâri Çelebi, müderris, 9.
 İzzeddin Abdüllâtîf, âlim; bk. İbn Melek, 229.
 İzzeddin İbrahim, Zencanlı Şeyh, 30n₁.
 İzzeddin Keykâvus II, Anadolu Selçuklu hükümdarı, 76n₁.
 İzzeddin Râzî, Fahr-ı Râzî mektebi (b. bk.) ne mensup meşhur âlim, 76.
 İzzet Mehmed Paşa, Safranbolu'lu, sadrazam, 48n₁.

J

Jüstinyen, Bizans İmparatoru, 6.

K

Kadı Burhaneddin Ahmed, Sivas hükümdarı, Fahr-i Râzî mektebi (b. bk.) ne mensup âlim, 28n₂, 76.
 Kadı - zâde-i Rûmî, riyaziye ve felsefe âlimi, 20, 21, 31, 67, 76n₂, 229, 231, 233.
 Kadri, kadı, 243.
 Kadri Efendi (Çelebi), Anadolu Kazaskeri, 64, 119n₁.
 Kafiyeçi, Bergamah nahiv âlimi; bk. Muhiddin b. Mehmed b. Süleyman, 30.
 Kâmil Paşa, sadrazam, 214n₁.
 Kanunî Sultan Süleyman, 29, 33, 34, 45n₁, 46, 47, 56, 58, 69, 107, 112, 128, 130, 146, 148, 149, 155n₄, 173n₄, 176, 177n₂, 178n₃, 234-236, 262, 273.
 Karaman Şeyhi, Mevlevî, 212.
 Kara Mustafa Paşa, Merzifonî, sadrazam, 189n₂.
 Kasım, şehzade, IV. Murad'ın kardeşi, 223.
 Kasım, Hatip, II. Bayezid'in hocası, 145.

Kasım, Kadı - zâde, riyaziye âlimi, 76n₂.
 Kasım Çelebi, müderris, 9.
 Kâşî (Gıyâsüddin Cemşid b. Mesud b. Mahmud), riyâziye ve heyet âlimi, 31.
 Kâtip Çelebi, 21, 31n₃, 224, 234, 249, 250.
 Keçeci - zâde Salih Molla, 256.
 Kemal Paşa, İbn Kemal (b.bk.) in dedesi, 233.
 Kemalüddin (Abdürrezzak-ı) Kâşî (Kâşânî), Sadrüddin-i Konevi (b.bk.) nin halifelerinden, 1, 228.
 Kemalüddin Hasan (el-Farsî), hesap âlimi, 20.
 Kenan Paşa, vezir, 210.
 Keşşaf, büyük müfessir; bk. Zemahşeri, 19.
 Kılıç Arslan IV, Anadolu Selçuklu hükümdarı, 76n₁.
 Kıvâmüddin, Kadı - zâde, müderris, 9.
 Koca Ragıp Paşa, sadrazam, 239.
 Koca Yusuf Paşa, sadrazam, 52n₃, 356.
 Koçi Bey, 156, 247, 248.
 Korkud, şehzade, II. Bayezid'in oğlu, 8.
 Köprülü Mehmed Paşa, sadrazam, 187, 225.
 Kösem Sultan, 223.
 Kudsi Efendi, 217, 218.
 Kudurî, Hanefî fıkıhçısı, 115n₁.
 Kutbü'd-din Mahmud-i Şîrâzî, âlim, 25n₁.
 Kutbüddin Mehmed, âlim, riyâziyeçi Kadı - zâde-i Rûmî (b. bk.) nin torunu, 76 n₂, 233.
 Kutbüddin Mehmed Râzî, 26n₂.
 Kuyucu Murad Paşa, vezir-i âzam, 188, 252.

L

Lütfî, Tokatlı, müderris, 9.
 Lütfullah Çelebi, müderris, 73.
 Lütfullah Efendi, müderris, 57.

M

- Mahmud I, pâdişah, 52, 146n₃, 170n₅, 180, 184, 187, 204n₁, 238, 254.
- Mahmud II, pâdişah, 168n₁, 171, 194n₂, 208, 209n₁, 212, 218 - 220, 277n₂, 283.
- Mahmud, Seyyid, nakibü'l-eşraf, 165, 166n₁.
- Mahmud b. Ömer Çağmini, *heyet âlîmi*, 31.
- Mahmud b. Sadrü'ş - Şeria Ubeydullah, Burhânü' ş - Şeria, 29n₇, 30, 173n₃.
- Mahmud Paşa, vezir-i âzam, 5, 7, 10 231.
- Mahmud Şirâzî, allâme, Fahr-i Râzî mektebi (b. bk.) ne mensup, 76.
- Malik b. Enes, İmam, muhaddis, 42n₁.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr, "İmâm-ı Mütakellimin" unvanı ile maruf bübüyük Hanefî kelâmcısı, 24n₁.
- Mecdüddin Abdullah Mûsulî, fâkih, 173n₁.
- Mehmed I, Çelebi, pâdişah, 145, 164n₂.
- Mehmed II, pâdişah; bk. Fatih Sultan Mehmed, 2, 3, 5.
- Mehmed III, pâdişah, 47, 66, 73, 105, 146 - 148, 180, 243, 262, 182, 188, 189n₂, 191n₃, 206n₄, 215, 224.
- Mehmed, II. Bayezid'in Şehzadesi, 235n₁.
- Mehmed, Uluğ Bey (b. bk.) in Doğan-cısı, Ali Kuşçu (b. bk.) nun habası.
- Mehmed, Mevlâna, Anadolu Kazaskeri, 122n₁.
- Mehmed, Hoca - zâde, II. Mustafa'nın yazı hocası, 146 n₃.
- Mehmed, Fatih'in hocası, 148.
- Mehmed, Yavaşca, kadî, 122.
- Mehmed, ulemeden, 122n₃.
- Mehmed, şeyhulislâm 58n₃.
- Mehmed, müderris, 63.
- Mehmed, Çivi - zâde, müderris, 64.
- Mehmed, (mütegalibeden) 127n₁.
- Mehmed Âbidin, Surre Emini - zâde, Seyyid, şeyhulislâm, nakibü'l-eşraf, 167.
- Mehmed Akkirmânî, âlim, Mekke Kadısı, 238.
- Mehmed Ârif (Efendi), Dürri - zâde, şeyhulislâm, nakibü'l-eşraf, 167, 256n₁, 257, 259n₁.
- Mehmed Ataullah (Efendi), Dürri - zâde, Seyyid, şeyhulislâm, nakibü'l-eşraf, 167, 197, 223.
- Mehmed Ataullah Efendi, Mollacık - zâde, Anadolu Kazaskeri, 185.
- Mehmed b. Abdullah, 53.
- Mehmed b. Armağan, Molla Yeğen, 76.
- Mehmed b. Kılavun, Mısır'da Memlûk Sultanı, 26.
- Mehmed b. Mustafa, Bahkesirli Hacı Hasan - zâde, Anadolu Kazaskeri, İstanbul Kadısı, 152.
- Mehmed b. Osman, 276n₁.
- Mehmed b. Velî, İzmirli âlim, 238.
- Mehmed Cezerî, 165.
- Mehmed Çelebi, Şeyhulislâm Ebussuud Efendi (b. bk.) nin oğlu, 72.
- Mehmed Çelebi, Arap Defterdarı, 130.
- Mehmed Efendi, Ankaralı, şeyhulislâm, 197.
- Mehmed Efendi, Muhyiddin, Bostan - zâde, şeyhulislâm, Rumeli Kazaskeri, 47, 65, 69, 178, 192n₃, 195, 196n₁.
- Mehmed Efendi, Çivi - zâde, şeyhulislâm, 187, 195.
- Mehmed Efendi, Debbağ - zâde, şeyhulislâm, 116n₁, 197.
- Mehmed Efendi, Dürri, şeyhulislâm, 184, 204.
- Mehmed Efendi, Hayatî - zâde, müderris, 37n₁.
- Mehmed Efendi, Hoca - zâde, şeyhulislâm, 179n₃.

- Mehmed Efendi, Seyyid, Malûl - zâde, nakibü'l-çşraf, 167.
- Mehmed Efendi, Mekki - zâde, Şeyhulislâm, 194.
- Mehmed Efendi, Şeyb, Mirza - zâde, şeyhulislâm, kazasker, 119n₅, 191n₂, 204.
- Mehmed Efendi, İmam, şeyhulislâm, 120, 121.
- Mehmed Efendi, Mirim Kösesi, Anadolu Kazaskeri, 65.
- Mehmed Efendi, Abdürrahim - zâde, Anadolu Kazaskeri, 102n₂.
- Mehmed Efendi, Şeyh - zâde, Anadolu Kazaskeri, 184.
- Mehmed Efendi, Anadolu Kazaskeri, 123.
- Mehmed Efendi, Seyyid, II. Mustafa'nın hocası, 146.
- Mehmed Efendi, Vâni, IV. Mehmed'in hocası, 146.
- Mehmed Efendi, Kadı - zâde, İstanbul Kadısı, 102n₁.
- Mehmed Efendi, Sinan - zâde, İstanbul Kadısı, 139 n₂.
- Mehmed Efendi, Nâli Kaynı, Medine Kadısı, 184.
- Mehmed Efendi, Şeyh, İsmail Efendi-zâde, Şam Kadısı, 184.
- Mehmed Efendi, müderris, 56n₂.
- Mehmed Efendi, Şeyh, müderris, 59.
- Mehmed Efendi, müderris, 59.
- Mehmed Efendi, müderris, 59.
- Mehmed Efendi, müderris, 60.
- Mehmed Efendi, Muharrem - zâde, müderris, 59.
- Mehmed Efendi, müderris, 183.
- Mehmed Efendi, Peri Peyker müderrisi, 183.
- Mehmed Efendi, Altıparmak, âlim, 236.
- Mehmed Efendi, Saçaklı - zâde, Maraşlı âlim, 237.
- Mehmed Efendi, Müftü - zâde, "ayakh kütüphâne" namı ile mâruf âlim, 239.
- Mehmed Efendi, Palabıyık, âlim, 239.
- Mehmed Efendi, Sarı yazıcı, 147n₁.
- Mehmed Emin, Hayatî - zâde, kadı, reisü'l-etibba, 184.
- Mehmed Emin Efendi, Halep Kadısı, 90n₁.
- Mehmed Emin Efendi, Mevlâna, Feyyûm Kadısı, 91n₃, 95n₃.
- Mehmed Emin Efendi, Üsküdarlı âlim, 237.
- Mehmed Emin Efendi, Anadolu Kazaskeri, 255n₂.
- Mehmed Emin Efendi, Midillili müderris, 281.
- Mehmed Esad Efendi, İmam - zâde, İstanbul Kadısı, 110n₂.
- Mehmed Husrev b. Feramerz b. Ali, Yozgadlı fakih, şeyhulislâm, bk. Molla Husrev, 230.
- Mehmed Kâmil Efendi, Salih-zâde, şeyhulislâm, 204, 255, 256n₁.
- Mehmed Meğuşî, Şeyh, Tunuslu, 40.
- Mehmed Necib, Feyyûm Kadısı, 95n₂.
- Mehmed Nuri Bey, Saygılı, 88n₁.
- Mehmed Nuri Efendi, İstanbullu, müderris, 186.
- Mehmed Paşa, Boynu Eğri, sadrazam, 224.
- Mehmed Paşa, Dukakin - oğlu, 74.
- Mehmed Paşa, Sadaret kaymakamı, 51.
- Mehmed Refik Efendi, şeyhulislâm, 195.
- Mehmed Reşad, Pâdişah, 219, 220.
- Mehmed Resid Paşa, Gürcü, Sadrazam, 189.
- Mehmed Said, Mirsâ - zâde, Seyyid, şeyhulislâm, nakibü'l - çşraf, 167.
- Mehmed Said, Rumeli Kazaskeri, 90.
- Mehmed Said, Hafız, Feyyûm Kadısı, 91n₃, 95n₂.
- Mehmed Semerkandî, Şemseddin, hendese âlimi, 20.
- Mehmed Şah Efendi, Fenâri - zâde, Arap ve Acem Kazaskeri, 152.
- Mehmed Şerif, Seyyid, Şerif - zâde, şeyhulislâm, nakibü'l-çşraf, 167.

- Mehmed Şeyhi Efendi, müderris, 59.
 Mehmed Şükrü Efendi, Seyyid, Mardinli, Adliye müfettişi, 270.
 Mehmed Vassı, II. Mahmud'un yaza hocası, 146n₃.
 Mehmed Zeki (Pakalın), 218.
 Mehmed Zeynelâbidin Efendi, Seyyid, Rumeli Kazaskeri, 184.
 Melek Ahmed Paşa, sadrazam, 191n₄.
 Melik Zahir Feret, Mısır Memlûk Sultanı, 228.
 Memik - zâde, kazasker, 157.
 Memun, Abbasi Halifesi, 163.
 Mes'ud Efendi, Hoca - zâde, şeyhulislâm, 195n₁, 223 - 225.
 Mevlânâ Ayas, Fatih'in hocası, 76n₄, 145.
 Mevlânâ Celâlüddin Rûmî, 35.
 Mevlânâ Kıvamüddin, 78.
 Mevlânâ Nuh, müderris, 105n₄.
 Mirim Çelebi, riyaziyece ve felsefeci, 21, 67.
 Mirim Çelebi Mahmud, hattat, II. Bayezid'in hocası, 145.
 Mirza (Mustafa) Efendi, Şeyhulislâm, 51, 204.
 Molla Alâüddin yetim, 40.
 Molla Arap, müftü, 176.
 Molla Cami, 30.
 Molla Fenâri, Fahr-i Râzî mektebi (b. bk.) mensubu meşhur âlim; bk. Şemsüddin Mehmed (Fenâri) b. Hamza, 21, 23n₄, 31, 64, 67, 71, 76, 165, 176n₄, 228.
 Molla Gûrânî, Fatih'in hocası, müftü; bk. Şemsüddin Ahmed, 145, 175.
 Molla Hüsrev, Yozgadlı fâkih, İstanbul Kadı ve Müftüsü; bk. Mehmed Hüsrev b. Feramerz b. Ali, 21, 22, 133n₄, 176, 229.
 Molla İzari, âlim, 232.
 Molla Kabız, 178n₄.
 Molla Lâtfi, Tokatlı âlim, 165n₅, 231 - 233.
 Mûeyyed - zâde (Abdurrahman Efendi), Amasyalı âlim, şeyhulislâm, Rumeli Kazaskeri, 67, 68, 232, 233, 235.
 Müftü Ahmed Paşa, 76n₄.
 Müftü's - Sakaşeyn, İbn Kemal (b. bk.)'ın unvanı, 233.
 Mürteza Efendi, Seyyid, Edirne Kadısı, Anadolu Kazaskeri, şeyhulislâm, 52, 184.
 Muarrif - zâde, Bahkesirli âlim, II. Bayezid'in hocası, 76n₄, 145, 229.
 el - Muhtar, Hanefî fukahâsından, 115n₁.
 Muhyiddin-i Arabî, Şeyh, 1, 228, 229.
 Muhyiddin, Kadı, 131n₄.
 Muhyiddin, kadı, 242.
 Muhyiddin, kadı, 242.
 Muhyiddin, kadı, 243.
 Muhyiddin, kadı, 243.
 Muhyiddin, Manisa Çelebisi, müderris, 8n₄.
 Muhyiddin Mehmed Efendi, Çivi - zâde, şeyhulislâm, 95n₄, 177n₄.
 Muhyiddin Efendi (Çelebi), Fenâri - zâde, Rumeli Kazaskeri, 40, 64, 68.
 Muhyiddin Mehmed, Hatip - zâde, Fatih'in hocası, 145.
 Muhyiddin b. Mehmed b. Süleyman, bk. Kâfiyeci, 30n₁.
 Muhyiddin Efendi, Damad, Anadolu Kazaskeri, 105.
 Muhyiddin Efendi, müderris, 69.
 Muhyiddin Efendi, tabib, 35.
 Muhyiddin Fenâri, İstanbul kadısı, 142n₁.
 Muhyiddin Mehmed, Hatip - zâde, âlim, 175.
 Muhyiddin Mehmed Efendi, Çivi - zâde, Anadolu Kazaskeri, 45n₁.
 Muhammed Ataullahü'l - Hüseynî, Esseyid, nakibü'l - eşrâf, 168n₄.
 Muhammed Muhterem b. Seyyid Taceddin Ali. Seyyid, nakibü'l - eşrâf, 171.

- Muharrem Efendi, Seyyid, Taşkentli, nakibü'l-eşraf, 166.
- Murad I (Hüdâvendigâr), pâdişah, 151, 164n₁, 175n₂.
- Murad II, pâdişah, 2, 29, 165, 235n₁.
- Murad III, pâdişah, 16, 46n₁, 65, 70, 73, 146, 147n₃, 179, 188, 241.
- Murad IV, pâdişah, 107, 146n₃, 206n₄, 223, 224, 247, 252.
- Murad V, pâdişah, 214n₁.
- Murad Paşa, Kara, sadrazam, 210.
- Murtaza Efendi, Seyyid, Erzurumlu Feyzullah Efendi (b. bk.) nin oğlu, şeyhülislâm, 254.
- Musa Paşa, 229.
- Musannifek, (Alâüddin Ali Bistâmî), müderris, 6n₃.
- Muslihüddin İbn Vefa, Şeyh, 233.
- Muslihüddin Efendi, Niksarlı, İstanbul Kadısı, 139n₁.
- Muslihüddin Kastalânî, Rümeli Kazaskeri, 76n₂, 151, 229.
- Muslihüddin Mustafa b. Mehmed, Mimarzade, 35.
- Muslihüddin Mustafa Efendi, Taşköprülül - zâde (b. bk.) nin babası, Yavuz Selim'in hocası, 234.
- Mustafa; bk. Hazret-i Peygamber, Muhammed 112, 116.
- Mustafa I. Pâdişah, 181n₄.
- Mustafa II, pâdişah, 121, 146, 148, 158, 210, 211, 225, 254n₁.
- Mustafa III, pâdişah, 146n₃, 170n₅, 192, 215n₂, 216 - 218.
- Mustafa IV. pâdişah, 171.
- Mustafa, Anadolu Kazaskeri, 121n₁.
- Mustafa, (mirasçı) 124n₁.
- Mustafa Ağa, Dârüssaade ağası, 147n₁.
- Mustafa Asım Efendi, 222.
- Mustafa Âşir Efendi, şeyhülislâm, 260.
- Mustafa b. Mehmed, Fetva emini, 196n₁.
- Mustafa Efendi, Bâli - zâde, şeyhülislâm, 187, 197.
- Mustafa Efendi, Bolvi, şeyhülislâm, 275.
- Mustafa Efendi, Seyyid Feyzullah Efendi (b. bk.) zâde, şeyhülislâm, 187.
- Mustafa Efendi, Dürri - zâde, şeyhülislâm, 192n₃, 193.
- Mustafa Efendi, Hamidi - zâde, şeyhülislâm, Anadolu Kazaskeri, 255 - 257.
- Mustafa Efendi, Aydın, I. Ahmed'in hocası, 146, 224.
- Mustafa Efendi, Dıkkı, İstanbul Kadısı, 102n₂.
- Mustafa Efendi, İstanbul kadısı, 182.
- Mustafa Efendi, Mimar - zâde, Bursa Kadısı, 155n₄.
- Mustafa Efendi, Hayâtî - zâde, Mekke Kadısı, 184.
- Mustafa Efendi, kadı, 90.
- Mustafa Efendi, Sarı Muid, kadı, 97n₅.
- Mustafa Efendi, Mostarlı alim, 236.
- Mustafa Efendi, Vahyî - zâde, kassam, 121n₁.
- Mustafa Rakım, II. Mahmud'un yazı hocası, 146n₃.
- Mustafa Sürûri Efendi, nâib, 142n₁.
- Mustafa Şevki Efendi, Vodinalı, Fatih Camiinde dersiâm, 88n₁.
- Muzafferüddin Ahmed (b. Ali Bağdâdî); bk. İbn Sââtî, 173n₄, 229.
- Müslim, muhaddis, 19.

N

- Nâsır b. Abdüsseyyid Matrixî, İmam, 30n₁.
- Nâsırüddin Tâsi, Şii mezhebine mensup büyük İslâm heyetçici, 25, 27n₅, 76.
- Nasuh Paşa, vezir-i âzam, 179n₅, 180.
- Nasuh, Mevlâna, Eflânî Kadısı, 113n₄, 114.
- Nazir İbrahim Efendi, âlim, 235n₁, 238.
- Necati, şair, 235n₁.
- Necmeddin Ebû Hâfız Ömer b. Muhammed Neseî, akaid âlimi, 23.

Necmeddin Ömer Kâtibi, Kazvinli mantık âlimi, 27n₈.
 Nefes - zâde Efendi, müderris, 66.
 Negri, Osmanlı tarihçisi, 84.
 Nevâli Efendi, III. Mehmed'in hocası, 73, 146.
 Nevî Efendi, şehzadeler hocası, 147n₃.
 Nevî - zâde Atayî, 234.
 Nizâmülmülk, 235n₁.
 Numan Efendi, kadı, 116n₃.
 Numan Efendi, müderris, 60.

O

Oklidis, 31.
 Orhan Bey (Gâzi-Sultan), Osmanlı hükümdarı, 1, 2, 83n₂, 164, 227, 228.
 Oruç Bey, Osmanlı tarihçisi, 84.
 Osman II, pâdişah, 146, 181n₄, 215n₂.
 Osman III, pâdişah, 146, 215n₂.
 Osman, Hafız, Hattat, II. Mustafa'nın yazı hocası, 146n₃.
 Osman, kadı, 90.
 Osman Bey, Sultan - zâde, II. Bayezid'in torunu, müderris, 74.
 Osman Gazi, 151n₁, 215.
 Osman Çelebi, Esseyyid, nakibü'l-egraf kaymakamı, 168n₁.
 Osman Efendi, Hoca - zâde, Anadolu Kazaskeri, 102n₂.
 Osman Efendi, Giresunlu, şeyhulislâm kavuklusu, 207n₃.

Ö

Öküz Mehmed Paşa, sadrazam, 188.
 Ömer, Akşehirli, Sultan Abdülme-cid'in hocası, 146n₃.
 Ömer Ağa, odabaşı, 58n₃.
 Ömer Efendi, Bodrâmî, şeyhulislâm, 214.
 Ömer Efendi, Amasyalı, II. Osman'ın hocası, 146, 181n₄.
 Ömer Efendi, reisülküttap, 193, 194.
 Ömer Efendi, müderris, 59.

Ömer Efendi, Kastamonulu, 218.
 Özdemir - oğlu Osman Paşa, sadrazam, 177n₂, 181, 187.

P

Perviz Efendi, müderris, 68.
 Pir Ahmed Efendi, Galata kadısı, 89n₄.
 Pir-i Herat; bk. Ebû Abdullah Ensârî, 174.

R

Rabia, *fetva*'larda kadın için kullanılan muhayyel adlardan, 201.
 Rahmetullah Efendi, İstanbul Kadısı, 106n₁, 139n₂.
 Râşid (Efendi), müverrih, 49, 50, 65n₃.
 Rauf Paşa, Koca, başvekil, 212.
 Raziyyüddin Hasan (b. Mehmed) Sa-gânî, İmam, 28n₃, 41n₂, 229.
 Recep Paşa, Topal, vezir-i âzam, 223.
 Riko, İngiliz elçiliği kâtibi, 172.
 Rıdvan Efendi, müderris, 61.
 Ruhiddin Efendi, Bursa Kadısı, 225.
 Rüstem Paşa, sadrazam, 61, 130.

S

Sadeddin Efendi, Hoca, şeyhulislâm, III. Murad ve III. Mehmed'in hocası, müverrih, 73, 146-148, 181.
 Sadık Efendi, Kethüda - zâde, kazas-ker, 263n₁.
 Sâdeddin Teftâzânî (Sâdeddin Mes'ud b. Ömer Teftâzânî), *belâgat* ve *fıkıh* âlimi, 21-23, 26, 27n₄, 28, 41, 77.
 Sâdi - zâde, İstanbul kadısı, 106n₁.
 Sadık Efendi, şeyhulislâm, 73.
 Sadrüddin Konevî, Şeyh, Fahr-i Râzî mektebi (b. bk.) ne mensup meşhur mutasarrıf, 1, 76, 228.
 Sadullah Sâdi Efendi, şeyhulislâm, İstanbul Kadısı, 177, 178n₃, 197, 201, 202.

Sadüddin Ahlati, Fahr-i Râzî mektebi (b. bk.) ne mensup âlim, 76.
 Safiye Sultan, III. Mehmed'in annesi, 66, 105.
 Salâhüddin, II. Bayezid'in hocası, 145.
 Salih, Kocaali alaybeyi, 127.
 Salih Zeki, 20n₂.
 Sefer, kadı, 242, 243.
 Sefer Celâli, Şam ulemasından, 239.
 Selânîkî Mustafa Efendi, müverrih, 46n₁.
 Sekkâkî, Sirâcüddin, *belâgat* âlimi, 21, 26n₃, 27.
 Selim I, pâdişah, bk. Yavuz Sultan Selim, 233.
 Selim II, pâdişah, 46n₁, 47, 146.
 Selim III, pâdişah, 48n₁, 118, 146n₃, 185, 194, 217, 218, 223, 255, 256, 260.
 Selim Mehmed Paşa, sadrazam, 209n₁.
 Seydi Muhyiddin Efendi, 40.
 Seyyid Ali Natta b. Muhammed, Bağdadlı, 164.
 Seyyid Mehmed Natta, *seyyidler ve şerifler* nâzırı, 165.
 Seyyid Büzürg Ali, Tirmizli, 164n₁.
 Seyyid Şerif Cürcânî, *belâgat* âlimi, bk. Ali b. Mahmud-i Cürcânî, 21, 25, 27, 28, 30, 41, 43, 77.
 Seyyid Vehbî, 74.
 Seyyid Zeynelâbidin, *Seyyid ve şerifler* nâzırı, 165.
 Silkutî, âlim, 27.
 Sinân, mimar, 33.
 Sinan, müderris, 80.
 Sinan Çelebi, Hekimbaşı, 35.
 Sinan Efendi, Anadolu Kazaskeri, 130, 131.
 Sinan Kirmastî, müderris, 9.
 Sinan Paşa, âlim sadrazam, Fatih'in hocası, mütefekkir Hızır Bey (b. bk.) in oğlu, 76n₂, 145, 229-232.
 Sirâcüddin (Mahmud) Ürmevî (Urmevî), Kâdı'l-Kuzât, Fahr-i Râzî mektebi (b. bk.) ne mensup man-

tık âlimi, 26n₂, 76, 77.

Sirâcüddin Mehmed, Halepli, Fatih'in hocası, 145.

Sirâcüddin Mehmed secâvendî, 30.

Sivâsî - zâde, Mevlâna, kadı, 115.

Sokullu Mehmed Paşa, sadrazam, 62, 188.

Sultan Mehmed Gâzi; bk. Fatih Sultan Mehmed, 71.

Sunullah Efendi, şeyhulislâm, 72, 181n₁, 188, 190, 247, 248.

Süleyman I, pâdişah; bk. Kânûnî Sultan Süleyman, 233.

Süleyman II, pâdişah, 146, 147, 225.

Süleyman, şehzâde, IV. Murad'ın kardeşi, 223.

Süleyman, Feyyum Kadısı, 95n₂.

Süleyman, kadı, 80.

Süleyman Efendi, müderris, 58n₂.

Süleyman, İbn Kemal (b. bk.) in babası, 233.

Ş

Şaban Efendi, Üsküdar Kadısı, 182.
 Şafii, İmam, Şafii mezhebinin kurucusu, 22n₁.

Şahin Ali Paşa, sadrazam, 212.

Şah Mehmed b. Muharrem Efendi, Afyon Karahisarlı, müderris, 35.

Şâni - zâde Ataullah Efendi, 117.

Şehzâde Mehmed (Fatih), 165n₂.

Şem'i Molla, 204.

Şemseddin, kadı, 242.

Şemseddin Ahmed, Kadı - zâde, şeyhulislâm, müderris, 35.

Şemseddin Ahmed, Fatih'in hocası; bk. Molla Gürânî, 145.

Şemseddin Ahmed, müderris, 60, 61.

Şemseddin Efendi, İskilipli, müderris, 35.

Şemseddin Efendi, müderris, 66.

Şemseddin Hüsrev Şâhi, Fahr-i Râzî mektebi (b. bk.) ne mensup âlim, 76.

Şemseddin Mahmud b. Ebî'l - Kasım - İsfahânî, *kelâm* âlimi, bk. İsfahânî, 25.

Şemseddin Mehmed b. Hamza, bk.
Molla Fenâri, 71, 229.

Şemseddin Mehmed b. İbrahim, Suriyeli edib, 163n₁.

Şemseddin Mehmed, Semerkandlı hendese âlimi, 31.

Şemseddin Molla, kazasker, 263n₁.

Şemsü'l-eimme Serahsi, Hanefî mezhebi imamlarından, 28n₁.

Şerif Mehmed Efendi, Anadolu Kazaskeri, 102n₂.

Şerif - zâde, Şeyhulislâm, 197.

Şeyh Elhac Mehmed, İsmail Çelebi-oğlu, mevlevî şeyhi, 212.

Şeyhi Abdülkadir Efendi, şeyhulislâm, 73.

Şeyh Ramazan, kazasker, 84.

Şeyh Yavuz, Ebussuud Efendi (b. bk.)nin babası, 235.

T

Tâci - zâde, 229.

Tâcüddin Sübkî, 8.

Tahir Efendi, Serezli - zâde, Rumeli kazaskeri müsteşarı, 213.

Tahsin Paşa, 222.

Tâhibî, 162.

Taşköprülü - zâde (Ahmed İsmâüddin Efendi), âlim, İstanbul Kadısı, 24n₁, 29, 40 - 43, 130, 234.

Taşköprülü - zâde Mehmed Kemaleddin Efendi, âlim, 236.

Tatar Hoca, 217.

Teodora, Bizans İmparatoru Justin-yen'in karısı, 6.

Tevkii Abdurrahman Paşa, müverrih; bk. Abdi Ağa, 215.

Timur, 165.

Tosun Efendi, 65.

U

Ubeydullah b. Mesud (Makbûbî) el-Buhârî, "Sadırüşşeria" unvanı ile maruf İslâm âlimi, 28n₁, 30, 173n₁.

Uluğ Bey, heyet ve riyaîye âlimi Timûri hükümdarı, bk. Zic-i İlhanî, Gurgânî, 231.

Uzun Hasan, Akkoyunlu hükümdarı, 231.

Ü

Ümmü Gülsüm, fetva'larda kadınlar için kullanılan muhayyel ad, 201.

V

Valide Sultan, 210.

Velid, fetva'larda erkekler için kullanılan muhayyel ad, 210.

Veliyüddin, kadı, 242.

Veliyüddin Efendi, şeyhulislâm, 192, 194.

Veliyüddin Efendi, Yenişehirli, Edirne Kadısı, 184.

Veliyüddin Efendi, Carullah, âlim, 237.

Y

Yahya Efendi, Minkarî - zâde, şeyhulislâm, 182, 183, 197, 206n₄, 215, 225.

Yahya Efendi, Zekeriyâ - zâde, şair, şeyhulislâm, 190, 192n₁.

Yahya Tevfik Efendi, Seyyid, şeyhulislâm, nakibü'l-cârf, Rumeli Kazaskeri, 167, 204, 255n₁, 275.

Yakup Paşa, 76n₁.

Yavuz Efendi, müderris, 66.

Yavuz Sultan Selim; bk. Selim I, 56, 111, 145, 152, 158n₁, 178, 232, 233, 234.

Yıldırım Bayezid, pâdişah, 84, 164, 165n₁, 229.

Yusuf Efendi, müderris, 60.

Z

Zahirüddin, kadı, 242.

Zâl Paşa Sultanı, 72.

Zekeriya Efendi, şeyhulislâm, kazasker, 17, 49n₁, 73, 192, 197.

Zemahşerî (Ebû'l-Kâsım Carullah Mahmud), müfessir, âlim; bk. Keşşâf, 23, 28, 43, 237, 238.

Zeyd, *fatva*'larda erkekler için kullanılan muhayyel ad, 201-203.

Zeylâi, *fıkıh* âlimi, 22.

Zeyneb, *fatva*'larda kadınlar için kullanılan muhayyel ad, 201 - 20₂.

Zeynelâbidin, Ak Mahmud - zâde, şeyhulislâm, nakibü'l-eşraf, 167.

Zeynelâbidin Efendi, Kâtip - zâde, 47.

Zeyrek - zâde, kazasker, 119.

Ziyâüddin Efendi, 117.

II. YER, KAVİM, DEVLET ADLARI VE TARİHİ DEYİM VE TERİMLER

A

Abbâsiler (Abbâsî Halifeleri), 23, 161, 162.

Abdüddar, Kureyş Kabilesi (b. bk.) kollarından biri, 161n₁.

Abdüsselâm Medresesi, Çekmece'de, 60.

Âbik; bk. Kaçkun köle, 85n₁.

Âbik resmi, kadı'nın kaçkun köle (bk. b.) için aldığı vergi, 85n₁.

Acem, 230.

Âdab, 237, 267.

Adalar, Akdeniz Adaları, 92n₂, 157n₁.

Adalet fermanı, 250, 252, 263.

Adalet nâme, 131.

Adana, 102.

Adana Kadılığı, *davriye mevlâniyesi* (b. bk.), 186, 279, 280.

Adi, كادي Kureyş Kabilesinin kollarından biri, 161n₁.

Adil penceresi, 178n₂.

Adlâ-i müsellelat, Gelenbevi İsmail Efendi (b. bk.) nin *hendese*'ye dair eseri, 238.

Adûdiye, medresede okutulan *akâid* (b. bk.) şerhi, 23.

Adud şerhi, Osmanlı medreselerinde *usul-i fıkıh* (b. bk.) için okutulan ders, 39.

Afrika, 25.

Afyon Karahisar, 35.

Ağa bahçesi, 216n₂.

Ağa kapısı, *yenicheri ağası*'nın makamı, 208, 209n₁.

Ağalar, *nakibü'l-eşraf*'ın maiyetinde.

Agros, Isparta vilâyetinin Atabey (b. bk.) nahiyesinin eski adı, 113.

Agros kazası, 114.

Agros müftüsü; bk. Atabey müftüsü, 180₁.

Ağriboz kadılığı, 92n₂.

Ağriboz [Eğriboz] sancağı, 92n₂.

Ahâli-i müstaidin; bk. *müstaid*, 80.

Ahi Çelebi nâibliği, 142.

Ahkâm-ı şer'iyye, 90, 91n₂, 113, 114, 116, 132, 253, 264.

Ahkâm (ve nizâmât-ı) evkaf, ders, 269.

Ahlâk-ı Alâi, Kınalı - zâde (b. bk.) nin eseri, 234.

Ahmedbey medresesi, Selânik'te, 58n₂.

Ahval-i menasib defteri, kadılıkların derecelerini gösteren defter, 92n₂.

Ahyon kadılığı, 92n₂.

Akâid, medrese'de okutulan ders, 22n₂, 23, 40, 232, 237, 238, 268.

Akar, 86, 260.

Akçahisar kadılığı, 92n₂.

- Akd-i enkiha, (nikâh kırılması)* 113.
Akdîye defter(ler)i, kadıların tayin ve azılleri hususunda *kazasker* tarafından tutulan defter; bk. *kadılar defteri*, 87n₁, 157, 159.
Akkerman kazası, 92n₂.
Aklî ilimler; bk. *ulûm-i aklıye, mevzu'îimler*. 67, 75, 232, 236.
Aksaray, 228.
Alacabısar kadılığı, 92n₂.
Alacabısar sancağı, 92n₂.
Alâiye, 122n₁, 243.
Ala kenise kadılığı, 92n₂.
Âlâmet-i şerif, 126.
Alasonys kadılığı, 92n₂.
Alaybey(ler)i, 94, 126.
Aloy eminliği, 284.
Alemdarlık, nakîbü'l-esraf'ın maiyyetinde bulunan en yüksek memuriyet, 168.
Alevî(ler), 162, 228.
Âli, Dârü'l - hilâfe medreseleri (b. bk.) nin yüksek kısmı, 267.
Âl-i Abbas, Hazreti Peygamber'in amcası Abbas b. Abdülmuttalib evlâdından gelenler, 162.
Âl-i Ebû Tâlib, Hazret-i Ali evlâd ve ahfadı, 162.
Ali Paşa medresesi, İstanbul'da, 49, 65, 105n₂.
Altın ova; bk. *Ayazmend*, 106n₂.
Altınıklı medreseler; bk. *ibtidâ-i altınıklı medreseleri*, 36, 42, 51, 56, 58, 89, 275.
Altınıklı (altmış akçe yevmiyeli) müderris(leri); bk. *ibtidâ-i altınıklı, hareket-i altınıklı müderrisleri*, 37n₁, 56, 62, 66, 67, 274.
Amama, 138.
Amasya, 145.
Âmid kazası; bk. *Diyarbakır kazası*, 115.
Anadolu, 1, 45, 55, 70, 75, 76, 91, 93, 96, 105, 121, 122, 131, 156, 157n₁, 227.
Anadolu Beylerbeyi(si), 126n₁, 127n₁, 242n₁.
Anadolu Beylikleri, 11, 227.
Anadolu kadılığı, bk. *Anadolu kazaskerliği*, 152.
Anadolu kadılığı defteri, 91.
Anadolu kadıları, 156, 256, 257.
Anadolu kadılıkları (kazaları), 93, 258.
Anadolu kadısı mâsulleri; bk. *Anadolu mazulleri*, 186.
Anadolu Kavağı, 137.
Anadolu kazasker(ler)i; bk. *Sadr-ı Anadolu*, 45, 47, 49, 50, 52, 87, 93, 95n₂, 98, 102n₂, 104, 105, 110, 121, 130, 135n₂, 136, 149, 153, 121, 130, 135n₃, 136, 149, 153, 156, -158, 167, 169, 177n₂, 178, 184, 185, 190, 199, 206n₂, 211, 212, 214, 224, 255, 258, 259n₁, 273, 280, 283, 284.
Anadolu kazaskeri tezkirecisi, bâb-i fetva (b. bk.) da memur, 199.
Anadolu kazaskerliği, büyük mevleviyet; bk. *Anadolu Sadareti*, 101, 103, 134, 136, 151, 152, 155, 160, 181, 182, 185, 213, 265, 276, 277, 280.
Anadolu (kazaskerliği) pâyesî, 110n₂, 135n₂, 184, 186, 273, 276, 280.
Anadolu mâsulleri, Anadolu kazaskerliğinden mazul olanlar; bk. *Anadolu kadısı mazulleri*, 265, 273.
Anadolu medreseleri, 227, 241.
Anadolu muhırları, 259.
Anadolu Sadareti; bk. *Anadolu kazaskerliği*, 103, 185.
Anadolu sadareti tezkirecisi, 160.
Anadolu sahil(ler)i, 133, 134.
Anadolu Selçukileri (Selçukluları), 11, 76n₁, 164, 227.
Anadolu Selçuklu âlimleri, 227.
Anadolu vekâyi kâtibi, bâb-i fetvâ (b. bk.) da memur, 199.
Anapoli kadılığı Mora'da, 92n₂.
Anavarin-i Atik kadılığı, 92n₂.
Anavarin-i Cedid kadılığı, 92n₂.
Ankara, bk. *Engürü*, 99, 114, 256n₁.

Ankara kadılığı, üçüncü sınıf mevleviyet (b. bk.), 96, 114, 277.

Ankara muharebesi, 165.

Antalya, 122n1, 239.

Antalya kadısı, 107.

Antep, 102.

Antep kadılığı, devriye mevleviyeti (b. bk.), 277n1, 278, 280.

Arabistan, 157n1.

Arap(lar), 170n4, 230.

Arap âlimleri, 229.

Arap camii, 133.

Arap Edebiyatı, 233 - 235.

Arap lisaniyatı, 33.

Arap memleketleri, 165.

Arap ve Acem Kazaskerliği, merkezi Diyarbekir, sonra İstanbul olan üçüncü büyük kazaskerlik, 152.

Âraz, kelâm (b. bk.) dan bahis, 41.

Arazi kanunu, ders, 269.

Arıza; bk. *telhis*, 114n1, 141, 182, 183, 190, 223, 257.

Arkadiye kadılığı, 92n2.

Arpalık, yüksek askeri sınıf ile ilmiye sınıfı için tahsis olunan muvakkat mazuliyet maaşı; kadılıkta bir derece, 92n2, 93, 98n2, 118 - 121, 136, 158, 182, 184, 195, 248, 256, 257, 259, 266, 273.

Arpalık berası, 120.

Arpalık hasası, 149.

Arpalık maaşı; bk. *tarik maaşı*, *rütbe maaşı*, 120.

Arpalık nâibleri, bir kazada şer'i hâsılatı maaş olarak almak sureti ile davalara bakan nâib (b. bk.), 117, 118.

Arus; bk. *Ulûm-i Arabiyye*, 27n1, 86.

Arz, istida, 86, 87, 253.

Arz günü, 87n2, 105, 156.

Arz odası, 104, 190, 212, 213.

Arz odası murafaası; bk. *huzur murafaası*, 213.

Arzuhalcı, *bâb-ı fetva* (b. bk.) da memur; bk. *meşihat arzuhalcisi*, 199.

Asakir-i Mansure-i Muhammediyye, 209n1.

Asakir-i Mansure seraskeri, 208.

Asesbaşı, 140.

Asâne (-i saadet), 113, 156, 275.

Askeri, 123 - 126.

Askeri kassam, bk. *kazasker kassamı*, 122.

Askeri kassam müfettişi, 122.

Askeri kaymakamlığı, (yarbaylık), 284.

Askeri mathaa, eski, Süleymâniye Dârürrüşşafası (b. bk.), 34, 36n1.

Askeri rüsumlar, 125.

Astarlı çuhadar, 207.

Aşağı (dereceli) medreseler, 68, 71, 242, 263.

Atabey, Isparta vilâyetinde nahiye, bk. *Agros*, 113n1.

Atabey müftüsü; bk. *Agros müftüsü*, 180n1.

Atabe-i ulya, 123, 127.

Atina kazası, Ağrıboz'e tâbi, 92n2.

Atıyye, 219.

Atlas kese, 198.

Atranos kazası, 168n2.

Auar, 65n2, 141n1.

Avâmil, Abdülkadir Cürçânî (b. bk.) nin medreselerde ders kitabı olarak okunan *nahiv'e dair eseri*, 30, 40.

Avâriz (vergisi), 130, 143, 253.

Avârizcı, 252.

Avâriz hanesi, 126.

Avâriz nâibi, *avâriz vergisi* ile ilgili davalara bakar, 143.

Avlonya kazası, 92n2.

Avrupa, 1, 92.

Avusturya, 102n2, 189n2, 241, 255n1.

Avusturya Seferi, 107, 119n1, 129.

Ayak divânı, 223.

Ayak nâib(ler)i, büyük kadıların yanında esnafı kontrol etmek için bulunan vekil, bk. *nâib*, 117, 142.

Âyanlar, 118.

Ayapetre Kadılığı, Mora'da 92n₂.
 Ayasofya Camii, 5n₃, 64, 170n₃, 186n₁,
 207, 238.
Ayasofya camii vaizliği, 186.
Ayazma camii vaizliği, 186.
 Ayasofya kilisesi, 10.
 Ayasofya medresesi (medreseleri), 10,
 56, 57n₁, 60, 61, 66, 79.
Ayasofya (Sahn-ı Senan) müderrisliği,
 60, 231.
 Ayazmend; bk. Altın Ova, 106n₃.
 Aydın - oğulları, 229.
 Aydın sancağı, 242.
 Ayıntap kadılığı, 186.
Azadnâme (azad kâğıdı); bk. *ıstık*
nâme, 85, 253.
 Azerbaycan, 75, 76n₁, 250.
 Azrail kilisesi, Fatih Camii yakınında, 7.

B

Bâb-ı âli; bk. *bâb-ı âsafi, paşakapısı*,
 137, 166, 187, 189, 191, 194, 207,
 211n₃, 213.
Bâb-ı âsafi; bk. *bâb-ı âli, paşakapısı*,
 189, 194.
Bâb-ı meşihat; bk. *şeyhulislâm kapısı*,
bâb-ı vâlây-ı fetva, 139, 199, 208.
Bâb-ı vâlây-ı fetva; bk. *bâb-ı meşihat*,
fetva dairesi, şeyhulislâm kapısı,
 199, 208.
Bâb mahkemesi (İstanbul) kapıcıları,
 143.
Bâb-ı hümayun kapıcıları, 87n₁.
Bâb-ı şüfâ, 43.
Bâb nâibi, büyük kadıların yanında
 vazife gören vekil, bk. *nâib, kapı*
nâibi, 117, 136, 139, 142, 154.
Bâbüssaade, 190n₄.
Bâbüssaade ağası; bk. *kapı ağası*, 130.
 Bağdad, 20n₃, 35, 58, 98, 102, 274.
 Bağdad Kadılığı, *devriye mevleviyeti*
 (b.bk.), 58, 89, 96, 186, 276, 277n₁,
 278, 280.
 Bağdad mâzulleri, 274.
 Bağdad Seferi, 206n₄.
 Bahar hil'atı, 192.

Bahçe hocalıkları, 244, 246.
Bahçekapısı Camii vaizliği, 186.
Bahşiş, 87, 90.
 Bakara Suresi, 42.
Bâkire nikâhı resmi, kadı tarafından
 alınan vergi, 85.
 Bakırcı, 126.
Bakkal, 65n₃, 141n₁.
Bâlâ ricâli, 283.
Balat mahkemesi (nâibliği), 142.
 Balıkesir, 62, 99,
 Balıkesir kadılığı, üçüncü sınıf mevle-
 viyet, 277.
 Balkan Yarımadası; bk. Rumeli, 2.
Baltacılar kethüdası, 207.
 Banaluka kadılığı, 92n₂.
 Bandırma, 134.
 Barbaros Hayreddin Paşa medresesi,
 Beşiktaş'da, 72.
 Basra, 24n₁.
Başbâki kulu, defterdar maiyetinde tah-
sîlât şefi 155.
Başmuhzır; bk. *muhzırbaşı*, 158n₂.
Başmuhzır resmi, kadı tayininde ah-
 nan vergi, 158n₂.
Baş müsevvîd; bk. *reisü'l-müsevvîdin*,
müsevvîd, 199.
Başvekâlet; bk. *sadaret*, 212, 213.
Başvekil; bk. *Sadrazam, vezirâzam*, 212.
 Bayezid Camii vâizliği, 186.
 Bayezid İnkılâp müzesi, 176.
 Bayezid medresesi, İstanbul'da Ba-
 yezid külliyesi içinde, 50, 51, 205.
 Bayezid (II) medresesi, Edirne'de, 61.
Bayezid müderrisliği, İstanbul'daki
 medrese müderrisliği ki, bu paye
 şeyhulislâmlara ait idi, 177.
 Bedesten, 140, 260.
 Bedî, بديء bk. *belâgat, beyan, meâni*,
ulûm-i arabîyye, 21, 27n₁.
Behâiye, hesap'a ait bir kitap, 237.
Behcetü'l-fetâvâ, Şeyhulislâm Yenişe-
 hirli Abdullah Efendi (b. bk.) nin
 fetva mecmuası, 197.
 Behimi kadısı, 107.

Behişte kadılığı, 92n₂.

Behram Kethüda medresesi, 90.

Belâgat (veya ilm-i belâgat), *ulûm-i arabîye* (b. bk.) den *meânî*, *beyân* ve *bedî* (bl. bk.) ihtiva eden ilmin adı, bk. *ulûm-i cüz'îyye*, 20, 21, 22n₃, 26, 27, 30, 39, 41, 43, 64n₁, 65n₃, 229, 234, 267, 268.

Belediye, 137.

Belgrad, 92n₂, 98, 99, 102, 274.

Belgrad kadılığı (kazası), ikinci sınıf mevleviyet, 96, 97n₅, 276.

Belgrad kadısı, 274.

Belgrad mâzûlû, 274.

Berat (-i *hümâyûn*); kadının selâhiyetini gösteren, pâdişah tuğra (bk. b.) sını havî vesika; bk. *berat-ı şerif*, *misal*, *menşur*, *rûûs*, 78n₁, 81, 105, 108, 111, 112, 114, 116, 121, 123, 131, 164, 198, 275.

Berat-ı şerif, 125n₂.

Berat resmi, kadıya verilen berat (b. bk.) mukabili aylık yevmiyesinin yarısı miktarında kendilerinden alınan harç, 111, 158.

Berdâyâ, 250, 251.

Berber, 141n₁.

Beş bölük yeniçeri, 87n₁.

Beşiktaş, 72, 134.

Beşyüz akçe (yevmiyeli) kadılık (mevleviyet); bk. *büyük mevleviyetler*, *tahs kadılığı*, 10, 57n₁, 66, 70, 88, 89, 95 - 97, 135, 136.

Beşyüz akçe (yevmiyeli) kadılar (mevâli, molla); bk. *mevâlî*, 87, 111, 115, 152, 157.

Bevvâb, kapıcı, 7, 8n₂, 10n₁, 81.

Beyan, fasih söz söylemek sanatı; bk. *ulûm-i arabîye*, *belâgat*, *meânî*, *bedî*, 21, 27n₁.

Beyaz sarık, *şeyhülislâm*'ın giydiği sarık, 163.

Beyaz sof ferace, 207.

Beykoz, 134.

Beylerbeyi(ler), iki tuğlu paşa, 48, 86, 88, 118, 131, 135, 206.

Beylerbeyi Camii vâizliği, 186.

Beyrut, 102.

Beyrut kadılığı, *devriye mevleviyeti* (b. bk.), 186, 278, 280.

Beyt-i şerif, 161.

Beytülmal müdürlüğü, 199, 200.

Bey'u şirâ, 114.

Beyzâvî tefsiri, 235.

Bezci, 141n₁.

Biat, 169.

Bidayet mahkemeleri, 270.

Bidayetül-mübtedî, *hidâye* (b. bk.) nin şerhi, 29.

Biga kazası, 130.

Bilâd-ı erbaa; bk. *bilâd-ı hamse*, 95n₂, 101, 283, 284,

Bilâd-ı erbaa mevleviyeti, Mekte, Edirne Bursa ve Mısır kadılıklarından ibarettir, 100.

Bilâd-ı hamse; bk. *bilâd-ı erbaa*, 95n₂, 99, 101, 120, 283, 284.

Bilâd-ı hamse mevleviyet(ler)i (kadılıkları), Edirne, Bursa, Şam, Mısır ve Filibe kadılıklarından ibarettir, 100, 102, 277, 280, 284.

Bilâd-ı hamse kadılığı pâyesi, 265.

Bilâd-ı hamse kadısı (mevâlisi), 265, 285.

Bilâd-ı hamse (mevâlisi) mâzulleri, 186, 265.

Bilâd-ı Rum, 6n₂.

Bilâd-ı selâse, 95n₂, 99n₂, 100n₃, 243.

Bilâd-ı selâse kadılıkları, İstanbul, Edirne ve Bursa kadılıkları, 46, 133.

Binâ, aşağı medreseler (b. bk.) de okutulan *sarf* (b. bk.) a dair kitap, 30.

Binbaşı, 283, 284.

Birgi, 99.

Birgi kadılığı, üçüncü sınıf mevleviyet, 277.

Birinci Dünya harbi, 203.

Birinci Ferik, orgeneral, 284.

Bohâ sancağı, 131n₂.

Bol yenli (samur) *kürk*, yeşil çuhaya kaph olarak *sadrâzam* tarafından

şeyhulislâm'a verilen merasim kürkü, 191, 205.
 Bosna, 92n₂, 99, 102.
 Bosna Kadılığı, üçüncü sınıf (*devriye*) mevleviyeti, 96, 274, 277, 278, 280.
Bosna mâzulleri, 274.
Bostancıbaşı, 224.
 Bostancı ocağı bahçeleri, 244.
Boşanma resmi, kadının boşanma davalarından aldığı para, 85n₁.
 Boyabat, 99.
 Boyabat kadılığı, üçüncü sınıf (*devriye*) mevleviyet, 277.
Bozacı, 141n₁.
Bozca'ada, 217.
Bölükbaşı(lar), 87n₁, 138.
 Budin kadılığı, mevleviyet, 96, 112.
Buhâri-i Şerif, hadis kitabı; bk. *Sahih-i Buhârî*, 215.
 Buhârî Tekkesi, Edirnekapı haricinde, 233.
 Bulgaristan, 101n₂, 102n₂, 119n₂, 277n₂.
 Burgaz, İstanbul'da 133n₂.
Burhan hâşiyesi, Gelenbevi İsmail Efendi (b. bk.) nin eseri, 238.
 Bursa, 1 - 3, 5, 10n₂, 13, 15, 46, 57, 58, 60, 62, 64, 72, 89n₂, 90, 95n₂, 97, 98, 99n₁, 100, 103, 107, 124n₁, 156n₁, 164n₂, 165, 176n₂, 183, 193n₂, 208n₂, 223 - 225, 228 - 230.
 Bursa kadılığı, *bildâ-i hamse* (b. bk.), ye dahil büyük mevleviyet (b. bk.); bk. *tahgâh-ı selâse*, 10n₂, 42, 58, 61, 72, 83, 89, 96, 111, 120, 134, 135, 155n₂, 186, 242n₁, 265, 276, 277n₁, 280.
 Bursa kadılığı mazulleri, 273.
 Bursa medreseleri, 1, 2, 51.
 Bursa müderrisleri, 273.
 Bursa sancağı; bk. *Hüdâvendigâr Sancağı*, 128.
Buyuruldu, vesiriasam'ın muvafakatini havi derkenar, 90, 182, 183, 198.
Bürümçük, kumaş, 124n₁.

Büyükçekmece, 133n₂.
Büyük kadılar (mevleviyet kadıları); bk. *taht kadıları*, 46, 48, 179.
Büyük mevleviyetler (kadılıklar); bk. *beşyüz akçe kadılıkları*, mevleviyet, 135, 177, 276.
 Büyük Karaman, İstanbul'da semt, 5.

C

Cafer Çelebi medresesi, 56n₂.
Cahiliyet devri, Arabistan'da İslâmiyet'den evvelki devri, 161.
Câme, 74
Câmebahâ, elbise parası, 243.
 Câmi-i şerif-i cedid (Yenicâmi), 7n₂.
Câmiü'l-fusulün, Şeyh Bedrüddin Mahmud (b. bk.) un *fıkıh'a* dair eseri, 228.
Câmiü'l-hikâyât (ve Lâmiu'r-Rivâyât), Avfi (b. bk.) nin Farsça eseri, Celâl - zâde Salih Efendi (b. bk) Türkçeye çevirmiştir, 235, 238.
Câmiü'r - riyâseteyn, pâdişah hocalığı yapan şeyhulislâmlara verilen ünvan, 148.
Câmiü's-sahih, Buhari (b. bk.) nin *hadis'e* ait eseri; bk. *sahiheyn*, *Sahih-i Buhari*, 42n₁.
Câmiü's-sahih, Hafız Ebî'l - Hüseyin Mualim (b. bk.) in *hadis'e* ait eseri, bk. *sahiheyn*, *kütüb-i sittes*, 42n₁.
 Canbar, 123, 125n₂.
 Candarlı - zâde İbrahim Paşa medresesi, 10, 68.
Canfes bohça, 221n₁.
 Cebe Ali (Cibali) Yenikapı iskelesi, 194.
Cedâvilü'l-ensab, Gelenbevi İsmail Efendi (b. bk.) nin *logaritme şerhine* ait eseri, 238.
Cedel, *usul-i fikh* (b. bk.) a ait ilimlerden, 28n₁, 40.
Celâl hâşiyesi, Gelenbevi İsmail Efendi (b. bk.) nin eseri, 238.

Celâl(ler), 250 - 252.
Celeb, 126.
Celi yazısı, 146n₁.
Cemi, Kureyş Kabilesi kollarından biri, 161n₁.
Cevab-ı şifahi memuru, 199, 200.
Cevdet tarihi, 103.
Cevfuruş, arpacı, 141n₁.
Ceyb risalesi, Gelenbevi İsmail Efendi (b. bk.) nin hendeseye ait risalesi, 238.
Ceza kanunu, 269.
Cezayir Beylerbeyisi, bk. *Kaptan Paşa*, 106n₁.
Cibâyet, 125n₂.
Cezire-i Kıbrıs, 184.
Cihad, 203.
Cihat ruznamesi, 245.
Cihet beratı, 154, 264.
Cihet-i kaza, kadı maaşı, 86, 113.
Cisr Mustafa Paşa, 228n₁.
Cirye, 253.
Cönk, 70.
Cumaabad, 80.
Cübbe, 219, 221,
Cülü, 97, 205.
Cüldi akçesi, 246.
Cürüm ve cinayet, 108, 109.
Cüz, 125n₂.
Cüzhan, 185.
Cüz'ü lâ-yetecezza, Mücyyed - zâde Abdurrahman (b. bk.) ın risalesi, 232.

Ç

Çakşirci, 141n₁.
Çankırı, 102.
Çankırı kadılığı, *devriye mevleviyeti* (b. bk.) 168, 179, 180.
Çardak, 140.
Çardak çorbacısı, 143n₁.
Çardak iskelesi, İstanbul'da, 143n₁.
Çardak nâibi, İstanbul'da Çardak iskelesinde ikamet edip, gelen malları kontrol eden nâib, 143.

Çarşamba divânı, veziriâzam'ın çarşamba günleri topladığı meclis, 137, 212.
Çatalca, 97, 133.
Çatalca kadılığı (kazası), İnebahtı Sancağında, 92n₂, 133.
Çavuşlar, *divân-ı hümayun çavuşları* (b. bk.), 206n₁.
Çavuş(lar), nakibi'l-eşrafı'nın maiyetinde, 172, 194.
Çavuşbaşı, 192 - 194.
Çaymini, Cagmini (b.bk.) nin *heyet'e* ait eseri, bk. *Mülâhhas*, 20n₂.
Çekmece(ler), 60, 133, 224.
Çekmece kazası, 133.
Çelebiler, mevlevîler, 212.
Çemberlitaş, İstanbul'da semt, 33.
Çeltikci, 126.
Çeşme kazası, 119n₂.
Çinad, Macaristan'da kaza, Rumeli kaduluklarının en aşağı derecesi bura kadıdır, 92.
Çinili oda, *Bâbı âli*'de, 166n₂.
Çit kasrı, Yıldız Sarayında, 219.
Çismeci, 141n₁.
Çınardibi, İznik'in bir mahallesi, 1n.
Çorbacı, 143n₁.
Çöplük Subaşı, tanzifat âmiri, 140.
Çuhadar(lar), Şeyhulislâm'ın maiyyetinde, 97, 136, 139, 141n₁, 191, 196.

D

Dâhil dersleri, *dahil medreselerinde* (b. bk.) okutulan dersler, 261.
Dâhiliye nezareti, 212, 213.
Dâhil (elli) medreseleri (medarisi), Osmanlı pâdişahlarının ve diğer hanedan azasının yaptırmış olduğu medreseler, buradan *sahn* (b. bk.) a geçilir; bk. *pâye-i sahn medreseleri*, *tetimme medreseleri*, 11, 12n₁, 14, 19, 20, 28, 36, 39, 45, 48, 55, 56, 57, 62, 63, 72, 73, 81, 186, 208, 244, 247, 261, 275.

- Dâhil müderris(ler)i**, elli akçe yevmiyeli müderrisler, 37_{n1}, 48, 49, 55, 63, 69, 71, 104, 148, 208, 274, 275.
- Dâhil müderrisliği**, bk. *musıla-i sahn müderrisliği*, 42, 52, 56, 58, 62, 73, 88, 179, 262.
- Dâhil pâyesi**; bk. *paye-i sahn*, 105_{n2}.
- Daimi şer'i müşavir**, kazaskerlerin maiyyetinde, 160.
- Dânişmend(ler)**, *Sahn-ı Semân medresesi* (b. bk.) talebeleri, 7_{n2}, 8-10, 12-16, 45-47, 51, 55, 69, 71, 135_{n2}, 207, 241-244, 246, 247, 261, 262.
- Darphane (-i âmire)**, 110, 111.
- Dârü'l-hadîs-i Mesudiye**, 281.
- Dârü'l-hadîs medreseleri**, 33.
- Dârü'l-hadîs (medresesi)**, Edirne'de Üç Şerefeli Cami yanında II. Murad'ın yaptırdığı eser, 2, 3, 17, 29.
- Dârü'l-hadîs (-i Süleymaniye) medresi**, Süleymaniye medreselerinden en yüksek derecelisi; bk. *Süleymaniye Dârü'l-hadîs'i*, 33-35, 60, 90, 103, 262, 265.
- Dârü'l-hadîs (-i Süleymaniye) derecesi**, en yüksek müderrislik derecesi, 262, 271, 272.
- Dârü'l hadîs (-i Süleymaniye) müderrisliği**, *Kibâr-ı müderrisin* (b. bk.) in en yüksek kademesi, 37, 38, 60, 158, 186, 262, 280.
- Dârü'l-hadîs müderris(ler)i**, *kibâr-ı müderrisin* (b. bk.) den, 58, 273, 281, 284_{n1}.
- Dârü'l-hilâfe (ti'l âliyye) medrese(ler)i**, 263, 267, 268.
- Dârüşşifâ**, hastahane; bk. *mâristan*, 6.
- Dârüşşifâ Caddesi**, Süleymaniye'de, 35.
- Dârü'ttalim**, 6, 9.
- Dâvay-ı hak**, 129.
- Davud Paşa medresesi**, 10, 60, 61, 74.
- Davud Paşa naibliği**, 142.
- Dav'ül-misbah**, ضوء المصباح lûgat kaide-lerine dair kitap, 40.
- Deâvi nâzırı**, 212, 213.
- Debre kazası**, 92_{n2}.
- Defterdar(lar)**, 88, 135, 155, 255.
- Defterdarlık**, 57.
- Defter-i akdiye**, geyhulislâm ve kazas-kerler tarafından kadıların ve mevâlinin tayin ve infisallerini göstermek için tutulan defter, 103, 156.
- Defter-i kassam**, ders, 269.
- Defter kethüdaları**, 94.
- Defter-i Sultani**, 112.
- Deli-orman**, 228.
- Dellâllar**, 140.
- Denânir**, 86.
- Derâhim**, 86.
- Derbendci**, 125_{n2}.
- Dergâh-i âli çavuşluğu**, 139_{n2}, 155.
- Dergâh-ı muallâ**, 243.
- Dersaadat**, 80.
- Ders vekâleti**, 199.
- Ders vekili**, *bâb-ı fetvâ* (b. bk.) da me-mur, 199, 200, 205, 207.
- Dertenk**, 124_{n1}.
- Desturluk tûlbend**, 221.
- Devlet-i Aliyye**, 209_{n1}.
- Devlet-i Osmaniyye**, 182, 183.
- Devlet-i Şehriyâri**, 113.
- Devriye mevâlisi**, 102, 142_{n2}, 273, 285.
- Devriye mevalisi mâzulleri**, 186.
- Devriye mevleviyeleri (mevâlliliği)**, kü-çük mevleviyetlere verilen isim, 90, 99, 134, 278, 279, 280.
- Dimetoka**, 40.
- Dini ilimler**; bk. *ulûm-i diniyye*, 75.
- Din-i mübîn**, 131_{n2}.
- Direklibel**, İskilip'de köy, 235.
- Dirlik**, 243.
- Divânâne**, 104, 137.
- Divân-ı âlî**, bk. *divân-ı hümayûn*, 193_{n2}.
- Divân-ı deâvi nâzırı**, 213.
- Divân-ı hümayûn**, 87, 93, 105, 110, 125, 126, 128_{n1}, 131, 137, 139,

- 141, 153, 154, 157, 159, 178, 189, 190n₁, 192, 193n₂, 210, 211n₃, 242, 275.
- Divân (-ı hümayûn) çavuşları*, 192, 193, 205.
- Divân kadılığı*, 105n₂.
- Divanyolu*, 62.
- Divânlar*, 111.
- Diyarbakir*, bk. *Medine-i Âmid*, 98, 99, 102, 105n₂, 127, 152, 225, 274.
- Diyarbakir kadılığı, devriye mevleviyeti* (b. bk.); bk. *Âmid kazası*, 96, 224, 276, 279, 280.
- Diyarbakir mâzulleri*, 274.
- Dizdariye müderrisliği*, 281.
- Dobniçe kadılığı*; bk. *Köstendil kadılığı*, 92n₂.
- Doğancı*, 123, 125n₂.
- Doğu Anadolu*, 152.
- Dolama*, 124n₁.
- Dolmabahçe Camii*, 221.
- Dolmabahçe Sarayı*, 220, 221.
- Dörtlü*, kumaş, 124n₁.
- Draç kadılığı*, 92n₂.
- Dul nikâhı resmi*, kadının aldığı harç, 85.
- Dühen-i sirac*, kandil yağı, 10n₁.
- Dürer*, Molla Hüsrev (b. bk.) in *Gurer* (b. bk.) adlı *fıkıh* eseri için yazdığı *şerh*, medrese ders kitabı, 22, 229, 269.
- Dud - gü*, 185.

E

- Eane*, Kureyş'in atlarına nezaret eden makam, 161n₁.
- Edebiyat-ı Arabiyye*, 267.
- Edirne*, 1 - 3, 13, 15, 17, 29, 42, 46, 49n₄, 57, 58, 61, 64, 69, 72, 89, 90, 95n₂, 97, 98, 100, 103, 116, 138, 156n₁, 160, 170, 176n₂, 193n₂, 195n₂, 196, 208n₂, 226, 228n₁.
- Edirne Dârü'l-hadisai*, bk. *Dârü'l-hadisai medresesi*, 64.

- Edirne kadılığı (kazası)*, *Bilâd-ı hamse* (b. bk.) den büyük mevleviyet; bk. *tağâh-ı selâse*, 58, 72, 89, 96, 111, 134, 135, 181, 184, 186, 242n₁, 265, 276, 277, 280.
- Edirnekapi*, İstanbul'da semt, 33, 59, 233.
- Edirnekapısı kabristanı*, 173n₄.
- Edirne (kazası) pâyesi*, 184, 186, 273.
- Edirne - Kırkağaç istasyonu*, 228n₁.
- Edirne medrese(ler)i*, 1, 2, 51.
- Edirne müderrisleri*, 273.
- Edirne pâye-i mücerredesi*; bk. *pâye-i mücerrede*, 179, 180.
- Edirne vak'ası*, 120n₂, 211, 226.
- Edeviyekup*, eczacı kalfası, 36n₁.
- Efdaliye medresesi*, 59.
- Efendi dâimîz*, pâdişah'ın şeyhulislâm'e hitabı, 189.
- Eflâni*, Kastamonu'ya bağlı kaza, 113.
- Eğri*, Macaristan'da kale, 92.
- Eğri kadılığı*, Rumeli'de en aşağı dereceli kadılık, 92n₂.
- Eğri Seferi*, 35, 181n₁.
- Ehâdis-i şerife*; bk. *hadis*, 11n₂.
- Ehl-i askeri*, 123.
- Ehl-i berât*, 125n₁, 126.
- Ehl-i kibre*, 86, 124, 141.
- Ehl-i hiref*, 138n₂.
- Ehl-i ilm*, 70, 115, 131n₂, 244, 246, 252, 254n₂, 274, 275.
- Ehl-i örf (taifesi)*, 24n₁, 173, 174.
- Ehl-i sünnet (mezhebi)*, 24n₁, 173, 174.
- Ehram*, yayga, 191.
- Eümme-i hanefiyye*; bk. *Hanefi imam-ları*, 86, 113, 179n₂, 201 - 203.
- Ekmel*, medrese deralerinden, 21, 249.
- Elbasan kazası*, 92n₂.
- Elbasan sancağı*, 92n₂.
- Elçilik*, 161n₁.
- Elfiye*, Cemâlüddin Mehmed Taî (b. bk.) nin *nâhiye*'e ait eseri, ders kitabı, 30, 40.
- Ellî altıncı orta*, 143n₁.
- Ellili medreseleri*; bk. *Hariç elli medreseleri*, 36, 56, 63.

- Ellili müderris*, elli akçe yevmiyeli, 56.
- Emeviler*, 170n₄.
- Emin*, kadı maiyetinde memur, 85.
- Emir*; bk. *sâdât*, *şerif*, *seyyid*, 163.
- Emîri arazi*, 236.
- Emirlik*, bk. *seyyid*, 168.
- Emir sarığı*, *emir yâni sâdât* (b. bk.)'ın sardığı yeşil sarık, 163.
- Emr-i nebeviyye*, 114.
- Emsile*, medreselerde ders olarak okunan *sarf* kitabı, 30, 68.
- Emval-i eytam inüdürlüğü*, 199, 200, 269.
- Emval-i muhaccere*, Kureyş'in Kâbe'deki putlarının vakıf işlerine nezaret, 161n₁.
- Enderun Tarihi*, Ata Bey (b. bk.)'in eseri, 215, 216.
- Endrose kadılığı*, 92n₂.
- Engüri*; bk. Ankara, 114.
- Enkiha*; bk. *nikâh*, 151n₁.
- Ensab nikâbeti*, 162.
- Ensab nakipleri*, Tâlibî ve Abbâsî ailelerinin defterlerini tutan memurlar, 162n₁.
- Envârü't-tenzil ve Esrârü't-tevil*, Beyzâvî (b. bk.) nin medrese ders kitabı olarak okunan *tefsir* kitabı; bk. *tefsir-i kadı Beyzâvî*, 23, 28.
- Erâdif-i kuzât*, mazul kadıların tayini için yapılan sıra tertibi, 106.
- Erbâb-ı timar*, 128, 243.
- Erdek*, 134.
- Ereğli*, Trakya'da, 133n₂.
- Ermeniye*, 250.
- Ermîye* (Urmîye - Rumîze) kadılığı, 92n₂.
- Erzurum*, 73 99, 102, 225.
- Erzurum kadılığı*, *devriye* (b. bk.) mevleviyeti, 96, 186, 277, 278, 280.
- Erzurum kadısı*, 275.
- Erzurum mâzulleri*, 274.
- Es'ar*, 142.
- Esed*, Kureyş kabilesi kollarından biri, 161n₁.
- Esedâbad Kadılığı*, Ağrıboz sancağında, 92n₁.
- Eski saray*, Üniversite binası, 209n₁.
- Esmârû'l-hadâyık*, Şem'i Molla (b.bk.) nin eseri, 204.
- Esmihan Sultan medresesi*, 59, 73.
- Esnâf-ı hamse*, 268n₁.
- Eşbah*, *fıkıh'a dair eser*, 238.
- Eşbat kadılığı*, Elbasan sancağında, 92n₂.
- Eşen sipahi*, 123.
- Eşkâlû't-te'sis*, Şemseddin Mehmed Semerkandî (b. bk.) nin medreselerde okutulan *hendese* kitabı, 20, 31.
- Eşkiyor*, Edirne'de yer, 90.
- Eşnak*, borçlu ve nakdi cezaları tayin eden merci, 161n₁.
- Eşrâf-ı kuzât*, *sitte* (b. bk.) derecesindeki kadılar; bk. *Sitte kadıları*, 93, 94, 95n₂, 155, 279.
- Etraf-ı İstanbul*, 275.
- Etvâkı'z-zeheb*, Zemahşerî (b. bk.) nin eseri, 238.
- Evkaf*, 115, 260.
- Evkaf-ı selâtin*, 74.
- Evkaf müfettişi*, 214.
- Evkaf Nezareti*, 208n₂.
- Evlâd-ı Ali*, Hazreti Ali evlâdı, 163.
- Evlâd-ı askeri*, 125n₂.
- Evlâd-ı Peygamberî*, *Seyyidler ve Şerifler*, 171.
- Evlâd-ı etrak*, 70.
- Evrek-ı mürde*, 259n₁.
- Evrege kadılığı*, 92n₂.
- Eyalet(ler)*, 123, 125, 126, 167.
- Eyalet kadılıkları*, 87, 91, 95, 263.
- Eyalet kadıları*; bk. *taht kadıları*, 69, 126.
- Eyalet paşaları*, 192.
- Eytam daireleri*, 199.
- Eyüp*, bk. *Havassı Kostantiniyye* 17, 38, 62, 97, 98, 101, 176, 231, 235, 236, 274.
- Eyüp Camii*, 10.

Eyüp Camii vâizliği, 186.

Eyüp kadılığı (kazası), *Bilâd-ı Selâse* (b. bk.) kadılıklarından; bk. *Havass-ı Kostantîniyye*, *Havass-ı refia*, *Haslar kadılığı*, 77n₁, 92n₂, 96, 133, 134, 186, 276, 277n₁, 278, 280.

Eyüp kadısı, 137, 211, 212, 274.

Eyüp mâsulleri, 174.

Eyüp medrese(ler) i, *Sahn-ı Seman* (b. bk.) ayarında, 10, 17, 56, 63,

Eyüp müderrisliği, 57n₁.

Eyüp türbesi, 170.

Eyüp ziyareti, pâdişahların, 105.

F

Fahr-i Râzî mektebi, icazet silâilesi *Fahreddin Râzî* (b. bk.) ye kadar uzanan ulemayı ifade eder, 76.

Fakih(ler), *fıkıh* alimleri; bk. *fukaha*, *müftü*, 22n₃, 84, 174.

Falaka, 138, 139.

Fatih, İstanbul'da semt, 33, 237.

Fatih Camii, bk. *Yenicami* 6, 7, 12n₂, 79n₁, 88n₁, 186.

Fatih Camii vâizliği, 186.

Fatih imareti, 6n₂.

Fatih Kanunnamesi, 5, 7n₁, 56, 57, 74, 85, 88, 89, 112, 135, 147, 175, 204.

Fatih külliyyesi, 8n₁.

Fatih vakfiyesi, 5n₂, 7, 9.

Fatımi Halifeleri, 162.

Felsefe; bk. *ilm-i hikmet*, *ilm-i ilâhî*, *hikemiyât*, *ulûm-i cûsiyye*, 20, 21, 24n₁, 67, 75, 227, 230, 234, 236, 237, 239, 249, 267, 268.

Felsefe-i İslâmiyye, 267.

Fenar, İnegöl civarında kasaba, 228.

Fenar (Fener) kadılığı, Tırhala'da, *mahreç mevleviyeti*, (b. bk.), 177n₁, 280.

Ferace, 212.

Ferâiz, tereke taksimi mevzuu ile ilgili ders, 22n₃, 30, 43, 237, 238, 268n₁, 269.

Ferâiz şerhi, Seyyid Şerif Cürçânî (b. bk.) nin eseri, 41 - 43.

Fergane, 29n₂.

Feridun Bey Münşeatı, 81, 204.

Ferik, korgeneral, 283, 284.

Ferman (-i hümayun); bk. *hüküm*, *nişan*, *pervâne*, 74, 80n, 83, 109, 115, 116, 120, 122, 123, 125, 127, 131, 139, 140, 142, 180n₁, 184, 185, 193n₂, 195n₁, 204, 241, 242, 247, 251, 254, 255, 257.

Fermayış şal, 221n₁.

Ferraz, 7, 8, 81.

Ferve-i beyza, Şeyhulislâma giydirilen *beyaz samur kürk* (b. bk.) ün be-beyaz çuha örtüsü, 191, 192, 207, 211.

Fetâvâ-yı Feyziyye, Şeyhulislâm Feyzullah Efendi (b. bk.) nin fetva mecmuası, 197.

Fetavây-ı Hâmidîyye, Şeyhulislâm Hâmid Efendi (b. bk.) nin fetva mecmuası, 197.

Fetavây-ı Sâdiyye, Şeyhulislâm Sadullah Sadi Efendi (b. bk.) nin fetva mecmuası, 197.

Fethiye, Ali Kuşçu (b. bk.) nun medreselerde deri kitabı olarak okutulan *heyet* kitabı, 30.

Fetihnâme-i Rodos, Celâl - zâde Salih Efendi (b. bk.) nin eseri, 235.

Fetva(lar), şer'î bir hükümî ihbar ve tebliğ, 70n₃, 173 - 176, 178, 179, 180n₁, 181n₂, 187 - 189, 195n₁, 196 - 198, 200, 201, 203, 204, 209, 232, 236, 249, 250n₁.

Fetva dairesi, bk. *bâb-ı fetva*, *bâb-ı meşihat*, 197, 203.

Fetva emini, Şeyhulislâm dairesinde *fetva kalemi* (b. bk.) nin reisi, 196 - 201, 206, 214.

Fetva emini dairesi; bk. *fetva kalemi*, 200.

Fetvahâne, Tanzimattan sonra kurulmuş olan fetva dairesinin adı, 197, 199, 200, 208, 209n₁.
Fetva kalemi, Şeyhulislâm dairesinde başında *fetva emini* (b. bk.) nin bulunduğu şâbe, 196, 201.
Fetvahâne müsevvidi, bk. *Reisü'l-müsevvidin*, 214.
Fetva odası, 200.
Fetva odası heyeti, 199.
Fetva pâyesi, şeyhulislâmlık derecesi; bk. *pâye-i fetva*, 210.
Feyyum, Mısır'da, 91n₃.
Feyyum kadılığı, 95n₃.
Filibé, 98 - 100, 102, 132n₁, 274.
Filibé kadılığı, (mevleviyeti), *Bilâd-ı Hamse* (b. bk.) ye dahil ikinci sınıf mevleviyet, 96, 100, 276, 277n₁, 280.
Filibé mâzulleri, 274.
Fıkıh, İslâm hukuku ilmi; bk. *İslâm hukuku*, *ûlum-i şer'iyye*, 19, 22, 27, 30, 33 - 39, 41, 43, 55, 64, 67, 75, 83, 131n₅, 196, 228 - 231, 233 - 238, 267, 269.
Fıkra-i fuzela, 112.
Foça hasları, 193n₁.
Fukahâ; bk. *fakih*, *fıkıh*, 174, 197.
Fukahây-ı müderrisin, 276.
Fususü'l-bedâ'î li-usulî's-şerâ'î, Molla Fenâri (bk. b.) nin *usûl-i fık'h'a* dair eseri, 229.
Fususü'l-hikem, Muhyiddin Arabî (b. bk.) nin eseri, 228.
Fünûn-i âliye, 68.
Fünûn-i şetta, 8.
Fürû, 11n₃. 19, 22, 28, 78, 116.
Fürû-i hanefiyye, 229.
Füzelâ, 113.

G

Gâib, 136.
Galata, 5n₃, 17, 38, 89n₄, 98, 101, 133, 176, 274.
Galata bedesteni, 154.

Galata kadılığı (kazası, mollahı), *Bilâd-ı selâse* (b. bk.) den *mahreç mevleviyyeti* (b. bk.), 77n₁, 96, 133, 134, 186, 276, 277n₁, 278, 280.
Galata kadılığı pâyesi, 276.
Galata mazulleri, 274.
Galle, 125n₁.
Garp Moğolları Devleti; bk. *İlhani Devleti*, 164.
Gâşiye, örtü; bk. *hâşe*, 97.
Gâşiye-i mahsûse-i mevâlî; bk. *gâşiye*, 97n₄.
Gazenfer Ağa medresesi, 63.
Gazeliyyat, 70.
Gebze, 134.
Gediz kazası, 96.
Gelibolu, 69, 99, 223, 231.
Gelibolu kadılığı, üçüncü sınıf mevleviyyet, 69, 277.
Gerede, 242.
Germiyan, 243.
Girit, 38, 101, 277n₃.
Girit kadılığı, ikinci sınıf mevleviyet, 278, 280.
Gramer, 234.
Günay kazası, 121n₁.
Güney Anadolu, 152.
Gurer, Molla Husrev (b. bk.) in medresede okunan *fık'h'a* ait kitabı, *Dürer* (b. bk.) şerhi, 22, 229.

H

Habbaz, ekmekçi, 141n₁.
Hac, 161n₁, 165.
Hâcegân, kalem amirleri, 283, 284.
Hacı, 127n₁.
Hacı Hasan Efendi medresesi, İstanbul'da, 41.
Haçova meydan muharebesi, 147.
Hadis(-i Peygamberi), Hazreti Peygamberin sözlerine ve hareketlerine ait an'anelerle ilgili İslâm ilmi, 19, 22n₃, 23, 28, 29, 38, 43, 75, 78, 162, 215, 227, 229, 233, 234, 238, 267.

Hadım Ali Paşa medresesi, 10.
 Hadım köy, İstanbul'da, 133.
Hâkim (ü'ş-şer'f), bk. kadı, 83, 85, 86.
 Halep, 38, 58, 66, 96n1, 98, 101, 274.
 Halep kadılığı, (mevleviyeti), ikinci sınıf mevleviyet, 58, 89, 90n1, 96, 135, 139n4, 186, 276, 277n1, 278, 280.

Halepkârî kumaş, 221n1.
Halep kazası mâzulleri, 273.
Halep payesi (derecesi), 276.
 Haliç, 33, 207.
Hallaç, 141n1.
Hamal, 125n1.
 Hâmid Efendi medresesi, 60.
 Hamid (eli) sancağı, 122n1, 242.
Hâmise, bir kadılık derecesi, 93.
Hâmise-i Süleymaniye derecesi, aynı adı taşıyan medresedeki müderrislerin rütbesi, 262, 272.
Hâmise-i Süleymâniye medresesi, Mûsıla-i Süleymaniye (b. bk.) ile Süleymaniye medresesi (b. bk.) arasında, 58, 90, 101,
Hâmise-i Süleymaniye müderris(lig)i, Kibâr-ı müderrisîn (b. bk.) den olup, Süleymaniye müderrisliği (b. bk.) nin altında bulunan beş müderrisliktir, 37, 38, 186, 272, 181, 284n1.

Hamzaviler, Hersek'te, Melâmiye-i Hamzaviyye erbabından, 127n2.
Hâne akçesi, 251.
Hanbeli mezhebi, 174n1.
Hanefi fıkhi, bk. *hidâye*, 13n2, 29, 173, 175.
Hanefi fukahası, 115n1.
Hanefi imamları, 201.
Hanefi mezhebi, 24n1, 28n1, 83, 108, 174n1.
Haraccı, 249, 252.
Haraccı defteri, 86.
Haraç 257.
Harc ve damga kanunları, ders, 270.

Hareket, *Hareket-i hâriç müderrisliği derecesi* (b. bk.) ni gösteren rumuz, 186.
Hareket-i altmışlı derecesi, bir müderrislik derecesi, 262, 271, 272.
Hareket-i altmışlı medreseleri, 59n1, 60, 63.
Hareket-i altmışlı müderris(lig)i, bk. altmışlı müderrisler, ibtidâ-i altmışlı, 37, 58, 186, 187.
Hareket-i dâhil derecesi, aynı adı taşıyan müderrislerin rütbesi, 262, 263, 271, 272.
Hareket-i dâhil medreseleri, 60, 63.
Hareket-i dâhil müderris(lig)i, 55n4, 56, 59n1, 60, 181, 186.
Hareket-i hâriç derecesi, aynı adı taşıyan müderrislerin rütbesi, 262, 271 - 273.
Hareket-i hâriç medreseleri, 60, 63.
Hareket-i hâriç müderris(lig)i, 56, 58n3, 59n1, 186, 281.
Hareket-i misliyyesi, bir müderrisin evvelce bulunduğu derece ile tayini, 183.
Harem, 216n2.
Haremeyn (-i şerifeyn, muhteremeyn), Mekke ve Medine, 120, 244.
Haremeyn Evkafı Nezareti, 208.
Haremeyn kadılığı (mevleviyeti, molallığı), İstanbul ve Edirne kadılıkları arasında yer alan büyük Mekke ve Medine kadılıkları, 98n2, 99, 100, 132, 135, 187, 264, 265, 277, 280, 284.
Haremeyn kadısı (mevâlisi, mollası), 100, 101, 135, 277.
Haremeyn müfettişliği, 208n3.
Haremeyn (mevleviyyeti) pâyesi, 265, 280, 284, 285.
Haremeyn payelileri, 283.
Hâriç, 186, 247.
Hâriç dersleri, *Hâriç medreseleri* (b. bk.) nde okunan dersler; bk. *mukaddemat-ı ulûm*, 261.

- Hâriç (elli) medreseleri, elli akçeli müderrisler* (b. bk.) in çalıştığı medreseler; Osmanlılardan evvelki hükümdarlar ve aileleri tarafından yapılmış olan medreseler, 11, 12, 14, 19, 20, 28, 39, 55, 57, 61 - 63, 77, 135, 244, 275.
- Hâriç (medresesi) müderris(ler)i*, bk. *elli akçeli müderris*, 37n₁, 49, 61, 63, 69, 71, 89, 208.
- Hâriç müderrisliği*, 42, 48, 65, 72, 73, 88, 179, 224, 262.
- Hâriç pâyesi*, 183.
- Hâriç rûusu*, 260.
- Harmancık kazası*, 168n₂.
- Haruniye, nahiv'e ait kâfiye* (b. bk.) adlı kitabın şerhi, 40.
- Has*, 119, 158, 177.
- Hasan Efendi medresesi*, 59.
- Haseki Sultan medresesi*, 61.
- Hâsilât-ı şeriiye*, 118, 119, 136, 157.
- Hasköy Valde Sultan Camii vâizliği*, 186.
- Haslar kadılığı*, bk. *Eyüp kadılığı*, *Havass-ı Refia*, 133.
- Hassa hekim başlığı*, 35.
- Hâşe, örtü*; bk. *gaşiye*, 97.
- Hâşim, Kureyş Kabilesi kollarından biri*, 161n₁.
- Hâşiye-i tecrid*, Ali b. Mahmud-i Cür-cânî (b. bk.) nin Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okunan *Kelâm'a* ait eseri; 19, 21, 24-26, 39 - 41, 43, 249.
- Hâşiye-i tecrid medreseleri, aşağı dereceli medreseler* (b. bk.) den, 11-14, 19, 26, 27, 39, 41, 43, 45, 48, 55, 59, 78, 148.
- Hâşiye-i tecrid müderris(liğ)i*, yirmi, yirmibeş akçe yevmiyeli en aşağı dereceli müderrislik, 46, 55, 56, 60, 66.
- Hatice Hatun medresesi*, 61.
- Hatip*, 179, 185.
- Hattat*, 146n₂.
- Hatt-ı hümayun*, 48 - 53, 60, 68 - 71, 74n₂, 75, 93, 94, 106, 132, 146n₂, 180n₁, 181 - 185, 198, 209, 210, 246, 254, 257, 258, 260, 276.
- Hatt-ı şerif*, 275.
- Havariyûn kilisesi*; bk. *Saints Aportes kilisesi*, 6.
- Havass-ı Ahî Çelebi kazası*, 92n₂.
- Havass-ı Kostantiniyye*, bk. *Eyüp kazası*, *Havass-ı refia*, 96, 98.
- Havass-ı refia (kadılığı)*, *Eyüp ve Üsküdar mevleviyetleri*, bk. *Eyüp kadılığı*, *Haslar kadılığı*, 101, 133, 277n₁, 280.
- Havl*, 9.
- Haydar Paşa medresesi*, 59.
- Hayyat*, terzi, 141n₁.
- Hazine*, 111.
- Hazine-i hassa*, 221.
- Hazinedarbaşı*, 190n₄.
- Hekimbaşı*, 47, 50, 141.
- Hekimbashılık*, 35.
- Hendese*, bk. *ulûm-i cüziyye*, *muhtasarât*, 20, 26, 31, 232, 237, 238, 249, 250n₁.
- Herat*, 75.
- Hersek*, 127n₂.
- Hersek sancağı*, 236.
- Hesabü'l-küsûr*, Gelenbevi İsmail Efendi (b. bk.) nin eseri, 238.
- Hesap*; bk. *muhtasarât*, *ulûm-i cüz'iyeye*, 20, 26, 31.
- Heva*, 258.
- Heyet*, kozmografya; bk. *ulûm-ı cüz'iyeye*, 20, 227, 231, 237, 249n₁, 250.
- Heyet-i vükelâ*, 189.
- Hezargrad kadılığı*, 92n₂.
- Hicaz*, 162.
- Hidaye*, Burhanüddin b. Ebu Bekr Merjinânî (b. bk.) nin *fürû* (b. bk.) a ait eseri, aşağı dereceli medrese dersi; bk. *Hanefi fıkhı*, 11n₂, 12, 13, 19, 21, 22, 27 - 29, 39, 42, 43, 55, 64, 65, 173n₃, 249.
- Hikemiyat (Hikmet)*; bk. *felsefe*, *ilm-i hikmet*, 67, 75, 114.

- Hikmetü'l-ışrâkiyye, felsefe'ye dair eser*, 237.
- Hilâfet*, 222.
- Hilâf (ilmi)*, *usul-i fıkıh* (b. bk.) dan bir ders konusu, 28n₁, 40.
- Hil'at*, 131, 179, 191, 206.
- Hindistan*, 228.
- Hüâbet*, 125.
- Hizmet-i fetva*, bk. müftülük, şeyhul-islâmhk, 195n₁.
- Hizmetkâr akçesi*, 251.
- Hıfzıssıhha*, 267.
- Hristiyan*, 201.
- Hırka-i Şerif*, 170, 207.
- Hısn-ı Mansur*, 130.
- Hızâne*, süt analık dersi, 269.
- Hoca - zâdeler kanunu, pâdişah hocaları* (b. bk.) evlâdına ait kanun; bk. *mehâdım-ı sudur-i kirâm kanunu*, 73.
- Hotaliç*, Tırnova mülhakatından, 121.
- Huccac*, bk. *hacılar*, 161n₁.
- Huccet*, bk. *hüccet*, 125n₂.
- Hukûk-i düvel*, ders, 269.
- Hukûk-i hususiye*, 198.
- Hukûk-i idâre*, ders, 169.
- Hukukî muâmelât*, 109.
- Hukuk-ı umumiyye*, 198.
- Hukuk mahkemeleri*, 270.
- Hulâsatü'l-hesab*, Bahâüddin Mehmed b. Hüseyin Amilî (b. bk.) nin eseri, 20n₂.
- Hulumeç kadılığı*, Mora'da, 92n₂.
- Husumet davaları*, 116.
- Hususat-ı şer'iyye*, 151n₁.
- Huzur ders(ler)i*, 215-221.
- Huzur mürafaası (mahkemesi)*; bk. *arz adası mürafaası*, 53, 211-214.
- Hüccet*, mahkemede kadı tarafından verilen hükmü gösteren ilâm, 84, 86, 108, 115, 116n₂, 117, 137n₁, 172, 251, 253, 259.
- Hüccet akçesi (resmî)*, kadının hüccet (b. bk.) için aldığı harç; bk. *resm-i hüccet*, 85, 86, 251.
- Hücre*, medrese odası, 36, 78, 244.
- Hücerât-ı berekât*, 10n₁.
- Hücerât-ı tetimime*, 10n₁.
- Hüdâvendigâr sancağı*; bk. *Bursa Sancağı*, 128.
- Hüddam*, 6n₂.
- Hükemâ*, filozoflar, 24n₁.
- Hükkâm*, bk. *hâkimler*, 112, 114, 125.
- Hüküm (-i hümayûn)*; bk. *pervâne, fermân, nişan*, 80, 126, 154, 127n₁, 128, 246.
- Hükkâm-ı şer'i*, kadılar, 268n₁.
- Hükmi muâmelât*, 108.
- Hükûmet*, adliye, 161n₁.
- Hünkâr hocaları*, bk. *pâdişah hocaları*, 145, 149n₁, 181.
- Hüsâmiye medresesi*, 59, 89n₄.
- Hüsâm şerhi*, *mantık'a* ait bir kitap, 40.
- Hüseyinî*, Osmanlı nakibül-eşraflarının imzaları, kendilerinin Hazreti Hüseyin'den geldiklerini ifade eder, 169.
- Hüsni hat*, 268.
- Hüsni hatt-ı tâlik*, 269, 270.
- İ
- İâde*, 51.
- İbâdât*, bk. *ulûm-i şeriyye, fıkıh*, 22n₂.
- İbrişim*, 140.
- İbtida-i altmışlı derecesi*, bir müderrislik derecesi, 262, 271, 272.
- İbtida-i altmışlı medresesi*, bk. *altmışlı medreseler*, 51, 60, 63.
- İbtida-i altmışlı müderris(lig)i*, altmış akçe yevmiyeli, 37, 58, 59n₁, 186, 281.
- İbtida-i dâhil derecesi*, bir müderrislik derecesi, 262, 271, 272.
- İbtida-i dâhil medresesi*, 60, 63.
- İbtida-i dâhil müderris(lig)i*, aynı adı taşıyan medreselerde müderrislik yapanların unvanı, 56, 59n₁, 87, 186, 187, 281.
- İbtida-i hâriç derecesi (rütbesi)*, bir müderrislik derecesi, 103, 262, 265, 271 - 273.

İbtidâ-i hâriç medreseleri, 60, 63.

İbtidâ-i hâriç müderris(lîğ)i, aynı adı taşıyan medreselerde müderrislik yapanların unvanı, 56, 58n₃, 59n₁, 77, 88n₁, 90, 183, 186, 281.

İcâz, belâgat'dan bâhis, 41.

İcazet (nâme), medrese talebesine verilen müderrislik diploması, 45, 71, 75 - 77, 87, 88n₁, 155, 198, 267, 268.

İcma-ı ümmet; bk. *fıkıh*, 22n₃, 28n₁, 174.

İcra kanunu, ders, 269.

İctihad-ı eimme, 114.

İçel (medreseleri), İstanbul - Edirne - Bursa medreselerine verilen isim, 57, 89, 156n₁, 245.

İddâdiye, 12n₂.

İftâ انفا, 179n₃.

İhtiman kadılığı, 92n₂.

İhtisap, 158n₃.

İhtisap ağası, belediye işlerine bakan memur, 137, 138, 140, 142.

İkdü'l-cüman, Aynî (b. bk.) nin eseri, 237.

İkinci medrese, Hareket-i hâriç ve hareket-i dâhil medreseleri (bl. bk.), 63.

İkinci Meşrutiyet, 135n₃, 199, 219, 263, 267.

İkinci sınıf mevleviyetleri; bk. *mahreç mevleviyetleri*, 276.

İkinci divânı, paşakapısında (b. bk.) her cuma günü toplanan meclis, 153, 155, 211n₃.

İklilü't-teracim, Mehmed Akkirmânî (b. bk.) nin eseri, 238.

İktisat, ders, 269.

İlâhiyat; bk. *kelâm*, 3, 33, 42.

İlâm, kadının (hakimin) bildirisi, 108, 115, 117, 121, 122n₁, 185, 259.

İlâmât (-ı şer'iyye) mümeyyizi, bâb-ı fetva (b. bk.) da memur, 199.

İlâmât (-ı şer'iyye) odası, bab-ı fetva'da, 199, 200.

İlhânîler Devleti; bk. *Garp Moğolları Devleti*, 25, 164.

İlm-i âdab, 22n₃.

İlm-i fıkıh; bk. *fıkıh*, ulûm-i âliye, 20, 116, 268n₁.

İlm-i hadis; bk. *hadis*, ulûm-i âliye, 20.

İlm-i hikmet; bk. *felsefe, hikemiyat*, ilm-i ilâhî, 21, 24n₁, 67.

İlm-i iktisat, 267.

İlm-i ilâhî, akli delillere dayanan ilimler, bk. *ilm-i hikmet, felsefe*, 24n₁.

İlm-i kelâm; bk. *kelâm*, 25, 27, 227, 232.

İlm-i kıraat, 237, 238.

İlm-i Kur'an; bk. *ulûm-i âliye*, 20.

İlm-i terbiye, 267.

İlm-i usûl, 22n₃.

İlmiye ıslahatı, 257, 258.

İlmiye kanunnamesi (kanunu), 74n₂, 276n₁.

İlmiye mesleği, 49, 241.

İlmiye rütbeleri dereceleri, 271, 283.

İlmiye sınıfı, bk. *ulema sınıfı*, 49, 52, 70, 72, 73, 77, 83, 87, 118, 119, 174, 175, 243, 254, 279.

İlmiye teşkilâtı, 48, 87, 151, 187, 241, 252, 261.

İltimas, 241, 242, 253, 254, 265, 271n₁.

İltizam (usulü), 117, 118n₁, 119, 138, 172, 250, 256.

İlyas Bey medresesi, 80.

İmadü'l-islâm, şeyhulislâmın unvanlarından, 175.

İmam, 179, 185.

İmam-ı Sultânî, 50.

İmare, mescid-i haram (b. bk.) in idare ve imarı, 161n₁.

İmaret, 24, 78.

İmamet, 125n₂.

İmdadiye-i hazariyye ve seferiyye, valilerin aldığı maaş karşılığı vergilerden, 253.

İmkân, belâgat'dan bahis, 41.

İmza resmi, kadının imzadan aldığı harç, 85.

İnâye, Ekmelüddin (b. bk.) in *Hidâye* (b. bk.) şerhi, 29.

İnebahtı, 92.

İnebahtı rütbesi, Rumeli'de bir kadılık derecesi, 92n₂, 259n₁.

İnegöl, 228.

İnegöl medresesi, 61.

İrâde-i hususiye, 264.

İran, 75, 155, 165n₁, 227, 241.

İran Seferi, 129, 188.

İrşadü'l-akli's-selîm ilâ mezâyî'l-Kur'-ânî'l-azîm, Ebussuud Efendi (b. bk.) nin *tefsir*'e ait eseri, 176, 235.

İrşova kadılığı, 92n₂.

İsar, yolculuk ve muhabere için kur'a çekme işine nezaret, 161n₁.

İsbât-ı sâni', Tanrının varlığını isbat, 24.

İsbât-ı vâcib, Celâlüddin Devranî (b. bk.) nin medresede ders olarak okunan *akaid* kitabı, 23.

İsfahânî, *kelâm*-a ait طوابع *tevâli şerhi* (b. bk.) nin meşhur olan adı, 68.

İshak Bey Medresesi, Üsküp'de, 41.

İshakiye zaviyesi, 165.

İskele kapısı, İstanbul Galata'da, 5n₂.

İskemleci Çadır mehterleri, 87n₁.

İskenderiye köyü, Edirne'de, 193n₂.

İskilip, 235.

İslah-ı medâris nizamnamesi, 267.

İslâm akâidi, 23, 24n₁.

İslâm âlemi (câmiası), 23, 24n₁, 39, 75, 163.

İslâm âlimleri, 228.

İslâm devletleri, 174.

İslâm felsefesi, 24, 227.

İslâm hukukı; bk. *fıkıh*, *ulûm-i şer'*-iyye, 3, 13n₂, 22n₃, 29, 84, 196, 229, 233.

İslâmî Eserler Müzesi, eski Süleymaniye tabhanesi (b. bk.), 33.

İslâmiyet, 23, 24n₁, 161, 162, 165n₁, 201, 203, 249,

İslâm tarihi, 267, 268.

İstabl-ı âmire (müdürlüğü) payesi, 284.

İstabl-ı âmire rütbelileri, 283.

İstanbul, 1n₁, 3, 5, 6n₂, 7, 10, 11, 13, 15, 16, 17, 33, 41, 46, 49, 53, 57, 58, 60, 62, 72, 73, 88n₁, 89n₄, 90, 94, 95n₅, 96, 97, 104, 107, 113n₁, 120, 125, 127n₁, 131n₃, 133n₃, 137, 138, 140 - 143, 156n₁, 160, 167 - 170, 176n₃, 186, 192, 194n₂, 195n₃, 196, 205, 208n₃, 219, 223, 224, 225, 231, 232, 235, 238, 239, 248, 256, 261, 264.

İstanbul Bâb mahkemesi nâibi, 143.

İstanbul bedesteni, 154.

İstanbul Doğazı, 133, 134.

İstanbul Efendisi, bk. *İstanbul kadısı*, *İstanbul mollası*, 133, 138n₂.

İstanbul esnafı, 140.

İstanbul fethi, 176, 229.

İstanbul halkı, 143.

İstanbul kadılığı (kazası), *Bilâd-ı selâse* (b. bk.) den büyük mevleviyet; bk. *tahtgâh-ı selâse*, 58, 72, 77n₁, 89, 96n₁, 97, 98, 99n₂, 100 - 103, 106n₁, 111, 133 - 136, 152, 160, 199, 242n₁, 265, 276, 277, 280, 284.

İstanbul kadılığı müsteşar(lığ)ı, 143, 213n₁.

İstanbul kadılığı vekâyi kâtibi bâb-ı fetvâ (b. bk.) da memur, 143, 199.

İstanbul kadısı, İstanbul'un sur içindeki kısımlarının kadısı; bk. *İstanbul Efendisi*, *İstanbul Mollası*, 43, 47, 74n₂, 88, 106, 110, 133, 136 - 142, 149, 166, 177, 182, 184, 186, 199, 207, 209, 211, 212, 214, 273, 283.

İstanbul kadısı mazulleri, 186, 207, 258, 265, 273,

İstanbul kadısı şer'i müşaviri, *bâb-ı fetva* (b. bk.) da memur, iki tane-dir, 143, 199.

İstanbul kaymakamı, 138.

İstanbul Kız Lisesi, 209n₂.

İstanbul Mollası; bk. *İstanbul Efendisi*, *İstanbul kadısı*, 133.

İstanbul müderris(lik)leri, 273, 281.
İstanbul müderrisliği rüûsu, bunu *Mûsıla-i Süleymaniye* (b. bk.) den aşağı müderrisler alır, 183.
İstanbul müftülüğü, bk. *şeyhulislâmlık*, 176.
İstanbul (kadılığı) pâyesi, 110, 111, 186, 200, 276, 277, 285.
İstanbul rüûsı, 48, 120, 267.
İstanbul surları, 133.
İstanbul şer'iyatçısı, *bâb-ı fetvâ* (b. bk.) da memur, 189.
İstanbul uleması, 256.
İstanbul vilâyeti, 133.
İstanbul'un yedi tepesi; Topkapı, Çemberlitaş, Süleymaniye, Fatih, Sultan Selim, Kaariye, Edirnekapi mevkileri, 33n₁.
İstanköy kadılığı, 92n₂.
İstarva kadılığı, Ohri'de, 92n₂.
İstefe kadılığı, 92n₂.
İstinaf mahkemesi, 270.
İstinye, 134.
İstip kadılığı (kazası), Üsküp'e bağlı, 92n₂, 125n₁.
İstikak; bk. *ulûm-i Arabiye*, 27n₁.
İtnâb, belâgat'dan bahis, 41.
İydiyye, 74.
İzdin kadılığı, 92n₂.
İzdivac, 108.
İzmir, 38, 98, 101, 119n₂, 228, 274.
İzmir kadılığı, *ikinci sınıf (mahreç) mevleviyyet* (b. bk.), 186, 276, 277n₁, 278, 280.
İzmir (kadılığı) pâyesi, 186, 274.
İzmir kadısı, 274.
İzmir mâzulleri, 274.
İzmir pâye-i mücerredesi; bk. *pâye-i mücerrede*, 279, 280.
İzmit, 35.
İznik, 1, 2, 107, 223, 228.
İznik kadılığı, 83.
İznik medresesi, 1 - 3, 228.
İzzi, İzzeddin İbrahim (b. bk.) in medreselerde okunan *sarf'a* ait kitabı, 30, 40.

I

Irak, 158.
İsaguci, Esirüddin Ebherî (b. bk.) nin medreselerde okunan *mantık* kitabı; bk. *risâle-i ebheriyye*, 30, 31n₁, 40.
İsam, Osmanlı medreselerinde okunan *nahiv* kitaplarından, 27, 30.
İslahat lâyhası, *ilmiye teşkilâtı'nın* ıslahı için III. Selim tarafından kaleme alınan lâyha, 255.
İsparta vilâyeti, 113n₂.
İtknâme; bk. *azâd kâğıdı*, 125n₂, 137n₁, 253.

K

Kaariye, İstanbul'da semt, 33.
Kaba, kumaş, 124n₁.
Kâbe, 161n₁.
Kâbe kapıcılığı; bk. *sedânet*, 161n₁.
Kaçkun köle; bk. *âbik*, 85n₁.
Kadı Beyzâvî tefsiri, 216 - 218.
Kadı(lar); bk. *hâkimü's-şer'i*, *hâkim*, *kuzât*, 70n₂, 71, 83 - 86, 88, 122, 129 - 131, 137, 159, 179, 182n₃, 186, 223, 248, 250 - 252, 258, 259, 285.
Kadı beratı, 85.
Kadı(lar) defteri, bk. *akdiye defteri*, 87, 256.
Kadıların elkabı, 111.
Kadılar kanunu, 258, 260.
Kadılık, 45, 48, 66, 68, 70, 75, 83, 87 - 91, 93, 97 - 99, 101 - 109, 111, 113, 115, 118 - 120, 122, 125, 151, 156n₂, 157, 174, 176, 196n₁, 211, 234, 235, 241, 252 - 254, 256, 259, 260, 261, 263, 264, 267, 271, 276, 277, 279.
Kadılık sandığı, 122.
Kâdî'l-kuzât, Anadolu Selçuklularında en yüksek ilmiye rütbesi, 76n₁.
Kadı nâibleri, kadının işlerinde kendisine vekâlet eden memur; bk. *nâib*, 117, 126.

Kadırğa, İstanbul'da semt, 37n₁.
 Kadri Efendi medresesi, Bursa'da, 62.
 Kâfiye, İbn Ömer Osman (b. bk.) ın medrese ders kitabı olan *nahiv* eseri, 30, 40, 68.
 Kaftan ağası, 118.
 Kahire, 174n₁, 227, 228.
 Kaimmakam; bk. *rikâb-ı hümayun kaymakamı*, 51.
 Kalafatçı, 246.
 Kalem, daire, 154.
 Kalenderhane kilisesi, İstanbul'da, 5n₂.
 Kalenderhane medresesi, İstanbul'da, 41, 61.
 Kalpazanlar, 140.
 Kamanîçe, 99.
 Kamanîçe kadılığı, *üçüncü sınıf (devriye) mevleviyet* (b. bk.) 275, 277.
 Kamanîçe mâzulleri, 274.
 Kandiye, 99.
 Kandiye kadılığı, *üçüncü sınıf (mah-reç) mevleviyet* (b. bk.) 275, 277, 278.
 Kandiye mâzulleri, 274.
 Kandıra kazası, 96.
 Kanun-ı kadim-i Osmaniyye, 74.
 Kanun-ı kadim-i Sultan Mehmed Gâzi; *Fatih kanunnâmesi*, 241.
 Kanun-ı kadim-i Sultan Süleyman Han, 273, 275.
 Kânun-ı pâdişahî, 130.
 Kanunnâme, 104.
 Kapı ağası; bk. Bâbüssaade ağası, 130.
 Kapıcıbaşı; bk. *Rikâb-ı hümayun kapıcıbaşılığı*, 284.
 Kapıcıbaşı rütbesi, 283.
 Kapıcılar; bk. *bevûb*, 153, 155.
 Kapıcılar kethüdası (*Kapı kethüdaları*), 155, 192, 259.
 Kapıkulu ocakları, 141, 159, 188.
 Kapıkulu siivâri bölüğü, (*süvarileri*), 139n₄, 187.
 Kapı nâibi; bk. bâb nâibi, 117, 139.
 Kaptan paşa; bk. *Cezayir Beylerbeyisi*, 106n₅, 132.
 Karaburun, İzmir'de, 228.

Karadeniz, 9n₂.
 Karaferye kadılığı, 92n₂.
 Karahisar sancağı, 129.
 Karaman hamamı, İstanbul'da aynı adı taşıyan mahallede, 6.
 Karasi sancağı, 243.
 Karib-i âlâ, Rumeli'de bir kadılık derecesi, 92.
 Karinâbâd kadılığı, 92n₂.
 Kartal, 134.
 Kasab, 141n₁.
 Kasab akçesi, 140.
 Kasım fırtınası, 194n₂.
 Kâsımpaşa medresesi, Cumaâbad'da, 80.
 Kasımpaşa, 134.
 Kassam(lar), tereke taksimi yapan şer'i memur, *kazasker kassamları* (b. bk.) ve *mahalli kassamlar* (b. bk.) olarak iki kısımdır, 121, 124, 125n₂, 126, 137n₂, 154, 158.
 Kassam daireleri, 154.
 Kassam defteri, 123, 124n₁.
 Kassamiye akçesi, kassam'ın yaptığı işlerde aldığı harç, 128.
 Kassam-ı askeri, bâb-ı fetvâ (b. bk.) da memur, 199.
 Kassam-ı beledi, İstanbul kadısı maiyyetinde, 143.
 Kassam-ı suvari; bk. *suvari kassamı*, 122n₂.
 Kassamlık, 121, 122, 125, 199.
 Kastamonu sancağı, 121n₁.
 Kastamonu vilâyeti, 113n₃.
 Kaşkışlar, saray inistahdemlerinden, 87n₁.
 Kâtip, kadı sicillerini tutan memur, 109, 196, 197.
 Kavâid, 27n₄, 227, 237, 238, 267.
 Kavâid-i edebiyeye, 27n₄.
 Kavâidü'l-irab şerhi, Kâfiyeci (b. bk.) nin medreselerde ders olarak okunan *nahiv* kitabı, 30.
 Kavâidü'l-irab, İbn Hişam (b. bk.) in *sarf* ve *nahiv*'e dair eseri, 30n₁.

Kavâfi; bk. *ulûm-i arabîyye*, 27n₁.
Kavuk, bk. *örf*, 104, 163n₃, 207.
Kavuklu, Şeyhulislâm dairesinde tebliğ memuru, 207.
Kaymakam(lar), 83, 283, 284.
Kayseri, 99, 163n₃, 274.
Kayseri kadılığı, üçüncü sınıf (devriye) mevleviyeti, (b. bk.), 96, 274, 277.
Kayseri mâzulleri, 274.
Kazâ, ilçe, 83, 91, 109, 123, 167, 200n₁.
Kazâ-i Eğil, 105n₂.
Kaza-i İstanbul; bk. *İstanbul kadılığı*, 182.
Kazâ-i Tokat; bk. *Tokat kadılığı*, 182.
Kazâ-i Üsküdar; bk. *Üsküdar kadılığı*, 182.
Kazâ kadıları, bk. *kuzât-ı kasabât*, 95, 103, 104, 112, 117, 131, 155, 156n₂, 157, 181, 245, 253, 279.
Kaza kadılığı, 66, 87, 91, 93, 94, 96, 105, 263.
Kaza kadısı beratı, 113.
Kaza müftüleri, 174n₁, 179.
Kaza nâib(lik)leri, kadının kazalarındaki şer'i davaları gören vekilleri; bk. *nâib*, 117, 269.
Kazasker(ler); bk. *kuzât-ı asker (ask-kire)*, 46 - 48, 50, 51, 57, 59, 64, 70 - 72, 74, 77, 88, 90, 91, 93, 94, 96n₂, 103 - 108, 110, 111, 118 - 123, 125, 128, 131, 138, 147, 148, 151, 153, 154, 156 - 160, 166, 167, 175, 177, 178n₃, 179 - 181, 186, 189, 190, 193n₂, 199, 204, 206, 208, 209, 211, 233, 235, 242 - 249, 252, 253, 255, 256, 258, 259n₁, 261 - 263, 270, 272, 276, 279, 283, 285.
Kazasker(lik) daireleri, 94, 107, 160.
Kazasker defteri; bk. *defter-i akdiye*, 55.
Kazasker divânı, salı ve çarşamba dışında kazasker konağında toplanan meclis; bk. *kazasker meclisi*, 87, 154, 158, 159.

Kazasker evlâdı (oğulları), 69, 72, 73, 74, 262.
Kazasker hasları, 158n₅.
Kazasker hissesi, kadı tayininde kazasker'in aldığı harç, 158n₂.
Kazasker kapısı, 156, 275.
Kazasker kassam(lar)ı; bk. *askeri kassam*, *kassam*, 121 - 124, 158.
Kazaskerlerin arza girmesi, 159.
Kazaskerlik(ler), 49, 87, 88, 97, 98, 102, 151, 152, 167, 176, 177, 184, 190.
Kazaskerlik mahkemesi, 160, 199.
Kazasker mâzulleri, 47, 152, 189, 190, 207, 258.
Kazasker meclisi; bk. *kazasker divânı*, 95n₂, 105, 113n₄, 163.
Kazâyâ (y-ı şer'iyye), 113 - 115.
Kâzerûn, Şirâz'da, 165n₁.
Kâzerûniye tarikatı, Ebu İshak Kâzerûnî (b. bk.) tarafından kurulan tarikat, 165n₁.
Keçe, kapıcıbaşılara (b. bk.) mahsus başlık, 153.
Keçeli çuhadar, 97, 138.
Kefere nikâhı, 86.
Kefe kadılığı, 92n₂.
Kefilnâme akçesi, 251.
Kehil, 6n₂.
Kelâm, *Kur'an-ı Kerim* ile ilgili ilim; bk. *ilm-i kelâm*, *ilâhiyat*, *ulûm-i cüz'iyye*, 19 - 21, 23, 24n₁, 26, 27, 33, 39 - 43, 55, 64, 67, 68, 75, 114, 227, 229, 230, 232 - 238, 268.
Kenar medreseleri, 244.
Kenzü'd-dekâyık, Ebi'l-Berekât Hafızüddin Nesefî (b. bk.) nin medrese dersi olarak okunan *fıkıh* kitabı, 22, 115n₁, 173.
Kesriye kadılığı, 92n₂.
Keşan, 256n₁.
Keşif nâibi, *İstanbul kadısının şikâyet davalarına bakan vekili*, 142, 143.

Keşşaf tefsiri (el-*Keşşaf an hakayı-kî't-tenzil*), *Zemahşerî* (b. bk.) nin medrese ders kitabı olarak okunan eseri, bk. *Zemahşerî tefsiri*, 12n₁, 13, 23, 28, 43, 235.

Kethüda, kadı'nın yanındaki muavini, 138, 140, 141; kazasker maiyyetinde memur, 154; *Şeyhulislâm dairesinde* (b. bk.) memur, 196, 198.

Kibâr-ı müderrisin, İstanbul'da Müsila-ı Süleymaniye (b. bk.) ve daha yukarıda olan en yüksek dereceli müderrislere verilen isim, 37, 90, 262, 280, 281, 285.

Kıfâyetü'l-müntehî, *Bidâyetü'l-mübtedî* (b. bk.) adlı fıkıh kitabının şerhi, 29.

Kıga kadılığı, 92n₂.

Kili kadılığı, 92n₂.

Kitabet, ders, 268, 270.

Kitabet-i Arabiyye, 267.

Kitâbet-i Fârisi, 267.

Kitâbet-i resmîyye, 267.

Kitâb-ı büyâ', *Mesâbih* (b. bk.) den bahis, 41, 42.

Kitâb-ı hacc, *hidâye* (b. bk.) den bahis, 42.

Kitâb-ı Şûfa, *hidâye* (b. bk.) den bahis, 42.

Kitâb-ı zekât, *hidâye* (b. bk.) den bahis, 42.

Kitâbü'l-merâsîd, Gelenbevi İsmâil Efendi (b. bk.) nin eseri, 238.

Kitâbü'l muhtasar, Celâl - zâde Salih Efendi (b. bk.) nin eseri, 235.

Kitâbü'l-usûl, Oklidis (b. bk.) in eseri, 31.

Kitâbü's-Semaniye, Aristo'nun fizik'e dair eseri, 237.

Kitap, Kur'an-ı Kerim (b. bk.), 22n₃, 24, 28n₁, 174.

Kılıç alayı merasimi, 170.

Kılıç Ali Paşa medresesi, 37n₁.

Kıratova kadılığı, 92n₂.

Kırçova kadılığı, 92n₂.

Kırım Hanı - zâdeler, 169n₂.

Kırım Hanları, 169n₂.

Kırk akçeli İstanbul kadıları, 48.

Kırklı medreseler, müderrisi kırk akçe yevmiye alan medreseler; Osmanlılardan evvelki hükümdarlar ve aileleri tarafından bina edilmiş olan medreseler; bk. *telvîh medresesi*, 11 - 15, 19, 20, 27, 30, 39, 55 - 57, 59, 60, 62, 63, 77, 244, 245.

Kırklı (kırk akça yevmiyeli) müderris(ler), üçüncü derece müderrisler, 56, 60, 65, 68, 69, 71, 73, 104, 157, 271, 272.

Kırk akçe medresesinden mazuller, 275.

Kırktan münfasıl, *Kırklı medrese* (bk. b.) den ayrılmış müderris, 18n₂.

Kırkkilise, 119.

Kırmızı mücevveze; bk. *mücevveze*, 138, 139.

Kıyas, 110.

Kısmet-i askerîyye, 121, 122, 157n₁.

Kısmet-i mevâris (-i reayâ), 113, 114.

Kutat-ı icâre, *hidâye* (b. bk.) den eser, 65.

Kıyâde, kumandanlık, 161n₁.

Kıyas (-i fukaha), bk. *fıkıh*, 22n₃, 28, 174.

Kızıl Yenicesi, 107.

Kızlar ağası, 208n₂.

Kocaali sancağı, 127, 242.

Koca Mustafa Paşa medresesi, 42.

Koçi Bey Lâyihası (Risalesi), 247.

Komanat, Tokat'ın nahiyesi, 29n₂.

Konya, 99, 102, 179, 212, 228, 274.

Konya Kadılığı, 96, 274.

Konya mâsulleri, Konya kadılığından mazul olanlar, 274.

Koron kadılığı, 92n₂.

Kostantiniyye; bk. *İstanbul*, 7n₂, 79, 114, 126.

Koyun hakkı, 164n₁.

Köle, 162.

Köprücü, 125n₂.
Köprülü kadılığı, 92n₂.
Köstendil, bk. Dobniçe, 92n₂.
Kubbe, harp levazım reisliği, 161n₁.
Kubbealtı, divan-ı hümayun (b. bk.)
 ın aktedildiği yer, 153.
Kudüs (-i Şerif) 38, 98, 101, 174n₁,
 274.
Kudüs kadılığı, mahreç mevleviyeti (b.
 bk.), 96, 186, 276, 277n₁, 278, 280.
Kudüs (-i Şerif) kadısı, 47, 50.
Kudüs-i Şerif mâzulleri, 274.
Kudüs mevleviyeti pâyesi, 276.
Kul, 86.
Kul oğlan(lar)ı, 138, 142.
Kulp Sancağı, Diyarbekir'de, 127.
Kurâ, köyler, 86, 129.
Kur'an (-ı Kerim); bk. *Kitap*, 24n₁,
 33, 78, 185n₂, 215, 216n₁, 217,
 220, 221, 267.
Kureys kabilesi, 161.
Kuzât (taifesi); bk. *kadılar*, 70n₂,
 112, 114, 115, 125n₂, 126, 129,
 137n₂, 151n₁, 242, 245, 247, 249,
 251, 252, 255, 259n₁.
Kuzât-ı asker (asakere); bk. *kazasker-*
ler, 242.
Kuzât-ı kasabat; bk. *kaza kadıları*,
 94n₂, 156n₁.
Kuzât-ı mevleviyet, 94n₂.
Kuzât-ı ulâ, 112.
Kâçuk Çekmece, 133n₂.
Kâçuk Karaman, İstanbul'da semt, 5.
Kâçuk ruznamçe kalemi, 158.
Kâçuk tepeli, şeyhülislâmın giydiği
sâdât (b. bk.)a mahsus kavuk, 167.
Künnas, süpürücü, 8n₂.
Kürsü şeyhi, tarikat şeyhleri için tabir,
 186n₁. vâz
Kürsü vâsiyesi, 186n₁.
Kütahya, 99, 102, 128, 256n₁.
Kütahya kadılığı, mevleviyet, (b. bk.)
 96.
Kütahya kadısı, 180n₁, 275.

Kütahya mâzulleri, 274.
Kütahya sancağı, 129.
Kûtab; bk. *kâtip*, 139n₂.
Kütüb-ı mutebere, 15.
Kütüb-ı sitte, 42n₁.

L

Lâhûri şal, 219n₂.
Lâleli Camii vaizliği, 186.
Lâli -zâdeler, 117.
Lefkoşe, 99.
Lefkoşe kadılığı (kazası), üçüncü sınıf
 mevleviyet, 184, 277.
Lehistan seferi, 206n₁.
Livâ-i Teke; bk. *Teke Isparta San-*
cağı, 242.
Letâifü'l-işârât, Şeyh Bedrüddin Mah-
 mud (b. bk.)'un fıkıh'a dair eseri,
 228.
Limasol kadılığı, 92n₂.
Limni kadılığı, 92n₂.
Lisaniyat, 22n₂.
Liva, bk. *sancak*, 127.
Lûgat. 20, 27n₁.

M

Maadin, 267.
Maaş-ı ilmiyye kâtibi, meşihat daire-
 sinde memur, 199.
Mabeyn, 219, 243.
Mabeyn başkâtibi (başkâtipliği), 212n₂,
 213, 218, 220.
Maristan, 92n₁.
Macun, 6n₂.
Maçin kadılığı, 92n₂.
Mâdume, defterde kaydı bulunan fa-
 kat binası yok olan medrese, 65n₂.
Magosa kadılığı, 92n₂.
Mahalli kadı (lar), 123 - 126, 128.
Mahazarat, 237.
Mahbubiye divanhane, 216n₂.
Mahfil-i hümayun, 170.
Mahfil-i şer'iyyat başkâtibi, Rumeli Ka-
 zaskeri maiyyetinde memur, 160.

Mahfil-i şer'iyyat nâibi, Rumeli Kazaskeri maiyyetinde memur, 160.
Mahkeme-i şer'iyye; bk. *Şer'i mahkemeler*, 116, 117, 124n₁.
Mahkeme-i şer'iyye defterleri, 109.
 Mahmud Efendi Mescidi, 58n₃.
 Mahmud Paşa Camii, 10.
Mahmud Paşa mahkemesi, nâiblik, 142.
 Mahmud Paşa medresesi, 10, 63, 68, 72, 180n₁.
Mahreç, 99, 100n₃, 247.
Mahreç mâzûlû, 186, 265, 266.
Mahreç mevâlisî, 90, 101, 102, 120, 134, 142n₂, 281, 283 - 285.
Mahreç mevleviyyet(ler)i, ikinci sınıf mevleviyetler, 38, 88n₁, 101 - 103, 135, 265, 273n₃, 278, 280, 281, 284.
Mahreç müderrisleri, 264.
Mahreç pâyesi, 265.
Mahruse-i İstanbul, 141n₁.
 Mahzum, Kureyş Kabilesi kollarından biri, 161n₁.
Maişet-i şer'iyye, 266.
Makasid şerhi, kelâm'dan ders, 55.
Makrame, mendil - havlu 124n₁.
Maksud, medrese dersi olarak okunan sarf kitabı, 30, 40.
Maksudiye Hanı davası, 214n₁.
Mal defterdarı, 89.
Maliki mezhebi, 25, 174n₁.
Malûmât-ı ahlâkiyye, ders, 267.
Malûmât-ı ictimaiyye ve kanuniyye, ders, 267, 269.
Malûmât-ı fenniyye, ders, 267.
 Manastır kadılığı, 92n₂.
 Manastır medresesi, Bursa'da Orhan Gazi tarafından kurulan ilk medrese, bk. Orhan Gazi Medresesi, 2, 89n₄.
 Manisa, 97 - 99, 112, 115, 157, 174.
 Manisa kadılığı, ikinci sınıf (*mahreç*) mevleviyet, 274, 276.
Manisa mâzulleri, 274.
 Manisa medresesi, 61.

Manisa müftüsü, 61.
Mansub olmak; kadı tayin edilmek, 51.
Manuk; bk. *ulûm-i cüsiyye*, 20, 21, 26, 30, 39, 40, 43, 229, 230, 234, 236 - 238, 267, 268.
Mansure hazinesi, 208.
 Maraş, 99, 102, 107, 274.
 Maraş kadılığı, üçüncü sınıf (*devriye*) mevleviyyet, 186, 274, 277, 278, 280.
Maraş mâzulleri, 274.
Mâristan, hastahane; bk. *dârüşşifa*, 6n₃.
 Marmara adası, 134.
 Marmara denizi, 9n₃, 134.
 Marmara Ereğlisi, 97.
Masduka-i semaniye; bk. *medâris-i semaniye*, 20n₁.
Matbah, 36n₁.
Matlab (defteri), rużname; kadı tayin sıra defteri; bk. *mülâzım defteri*, rużnâmeçe-i hümayun, 45, 48, 154, 246, 259n₁.
Matlabçı, kazasker maiyyetinde memur, 154.
Matla-ı hususî'l-kilem fi meânii Fususî'l-hikem, Davud-i Kayserî (b. bk.) nin *Fususî'l-hikem* (b. bk.) şerhi, 228.
Matracı, 87n₁.
 Maveratünnehr, 29n₃, 227, 231.
Mazbata kalemi, 88n₁.
Mazul kadılar, 106, 107.
Mazul mevâlî, 118, 119.
Mead, öldükten sonra tekrar dirilme; *kelâm'dan bahis*, 24.
Meânî, kelimelerin lûgat manası ile uğraşan ilim; *belâgat'dan bâhis*, 11n₂, 19, 21, 27, 28n₁, 232, 234, 237.
Mebahis-i ahkâm, *tefsir'den bâhis*, 42.
Mecelle, 269.
Mecelle cemiyeti, 213, 214.
Meclis-i âli, 195.
Meclis-i intihab-ı hükkâm, 199.

- Meclis-i mebusan*, 101n₂.
Meclis-i mesalih-i talebe (Cemiyeti), 199, 200.
Meclis-i meşayih, 199, 200.
Meclis-i müellefât heyeti, 199.
Meclis-i şer'i, 126n₁.
Meclis-i tetkikat-ı şer'iyye, 199, 200.
Mecmaü'l-bahreyn ve mülteka'n-nehreyn, İbn Sââtî (b. bk.) nin *fıkıh'a dair eseri*, 173n₄, 229.
Mecmâü'l-fetâvâ, Şeyhulislâm Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi (b. bk.) nin eseri, 197, 232.
Medâris-i erbaa-i Süleymaniye derecesi, bk. *Süleymaniye derecesi*, 272.
Medâris-i erbaa-i Süleymaniye müderrisliği; bk. *Süleymaniye müderrisliği*, 186.
Medâris-i kebîre; bk. *sahn medreseleri*, 10n₄.
Medâris-i sağıre; bk. *medaris-i suğra, musula-ı sahn, tetimme medreseleri*, 10n₄.
Medâris-i sahn-ı semân derecesi, 272.
Medaris-i sahn-ı semân müderrisliği, 186.
Medâris-i semaniye (semaniye medreseleri); bk. *Sahn-ı semân medreseleri, masduka-i semaniye*, 6n₂, 7, 8n₁, 12n₁, 16, 20n₁, 56, 244, 249.
Medaris-i suğra; bk. *tetimme medreseleri*, 10n₁.
Medhal-i ilmi hukuk, ders, 269.
Medine (-i Münnevvere), 98, 100, 103, 147, 170n₄, 174n₁, 264.
Medine (-i Münnevvere) kadılığı (kazası), büyük mevleviyet (b. bk.); *Harameyn mevleviyetleri*, 47, 61, 99n₂, 135, 184, 265, 276, 277, 280.
Medine (-i Münnevvere) kadısı, 265, 274.
Medine-i Münnevvere masulleri, 274.
Medine-i Âmid; bk. *Diyarbakir*, 105n₁.
Medrese(ler), (*medaris*), 87, 88n₁, 155, 179n₆, 227, 241, 245 - 247, 249, 253, 254, 260.
Medrese-i beççe, küçük medrese; bk. *medaris-i suğra, tetimme medreseleri*, 9.
Medrese beratı, 154.
Medrese-i Âliye, Dârü'l-hilâfe medresesi (b. bk.) nin en yüksek derecesi; bk. *Âli*, 268.
Medrese-i Dârü'l-hadis-i Sinan Paşa, 59.
Medrese-i evvel, Süleymaniye medreselerinden, 33.
Medrese ilimleri, 237.
Medrese-i Molla Hüsrev, Bursa'da, 183.
Medrese-i râbi, Süleymaniye medreselerinden, 33.
Medrese-i sâlis, Süleymaniye medreselerinden, 33.
Medrese-i sâni, Süleymaniye medreselerinden, 33.
Medrese-i Süleymaniye; bk. *Süleymaniye medresesi*, 59, 60.
Medrese-i Turhan Bey, 183.
Medrese(ler) kanunu, 70, 71.
Medrese rütbeleri, 186, 187.
Medrese teşkilâtı, 72.
Medresetü'l-kuzât; bk. *mekteb-i kuzat, muallimhâne-i nüvvâb*, 120, 168, 169, 170.
Medresetü'l-kuzât nizâmnâmesi, 269.
Medresetü'l-kuzât umum müdürlüğü, 269.
Medresetü'l-mütehassısın, 268.
Mehadım-ı sudur-ı kiram kanunu; bk. *hocaşâdeler kanunu*, 73.
Mehayif müfettişleri, 128.
Mehmed Paşa medresesi, Kadırga'da, 37n₁, 62.
Mekasidü't-talibîn, Sâdeddin Teftâzânî (b. bk.) nin *kelâm'a ait eseri*, ders kitabı, 26.
Me'kel, medrese talebelerinin yemekhanesi, 36.
Mekke (-i Mükerreme), 98, 100, 103, 161, 170n₂, 174n₁, 182, 233, 238, 250n₁, 264,

Mekke (-i Mükerrerme) kadılığı (kazası); bk. *Haremeyn mevleviyeti*, 47, 89, 99n₂, 132n₁, 134, 135n₂, 184, 265, 276, 277, 280.

Mekke (-i Mükerrerme) kadısı, 50, 132, 265, 273.

Mekke-i Mükerrerme pâyesi, 184, 273.

Mekteb-i kuzât; Muallimhane-i nüvvab (b. bk.) a sonradan verilen isim, 268.

Mekteb-i nüvvab; bk. Muallimhâne-i nüvvab, 120, 268.

Mektubi-i meşihat dairesi, 200.

Mektubi müdürlüğü, 199.

Mektupçu, kazasker maiyetinde memur, 154; şeyhülislâm maiyetinde, 198.

Memalik-i İslâmiyye, 203.

Memalik-i mahrusc, 96n₁, 268n₁.

Memlibateyn kadılığı, Bosna ile Belgrad arasında, 92n₂.

Memlûk(lar) Devleti, 26, 164.

Menâr (ü'l-envâr), Hafızüddin Ömer Nesefî (b. bk.) nin *usûl-i fıkıh'a* dair eseri; ders, 22, 65.

Menâsıb-ı ilmiyye, 245.

Menâzilü'l-envâr, Sâgani (b. bk.) nin *usûl-i fıkıh'a* dair eseri, 229.

Menemen, 99.

Menemen kadılığı, üçüncü sınıf mevleviyyet, 277.

Menflot kazası, 95n₂.

Mensuh, 125n₂.

Menşur; bk. misal, berat, 78n₁.

Menşur-ü itibar-ı mevleviyet, 97n₄.

Menteşe sancağı, 242.

Menzil, 260.

Menzil zahiresi, 107.

Merah (ü'l-ervah), Ahmed b. Ali b. Mesud (b. bk.) un *sarf'a* dair eseri, ders, 30, 40.

Merginan, Maveraünnehr'de kasaba, 29n₄.

Merzifon, 233.

Mesâbih (ü's-sünne), Hüseyin b. Mesud Begavî (b. bk.) nin *hadis'e*

ait eseri, ders, 11n₃, 19, 29, 41, 42, 43.

Mesârikü'l-envâr, Sâgani (b. bk.) nin *hadis'e* ait eseri, 229.

Mesele, fetva alınmak için yazılan sual, 200 - 203.

Meslek-i tasavvuf; bk. tasavvuf, 228.

Mesned-i fetva; bk. şeyhülislâmlık, 52n₃, 53.

Mesned-i meşihat-ı kübra; bk. şeyhülislâmlık, 194.

Mesnevihân, 212.

Meşaleciler, 87n₁.

Meşârik (-i Envarü'n-nebeviyye), Raziyyüddin Hasan-ı Sâgani (b. bk.) nin *hadis'e* ait eseri, medrese ders kitabı, 11n₃, 19, 28n₃, 41, 43.

Meşârih-i islâm(iyye), 149n₁, 254n₂.

Meşihat (-ı İslâmiye), (*Meşihat dairesi veya makamı*), bk. *şeyhülislâmlık, şeyhülislâm kapısı, mesned-i fetva, bab-ı fetva*, 52n₃, 88n₁, 123, 125n₂, 196, 198 - 200, 205 - 207n₃, 209, 221, 268.

Meşihat arzuhalcisi, 199.

Meşihat mektubi kalemi, 88n₁, 186.

Meşihat mektupçusu; bk. Şeyhülislâm mektupçusu, 199.

Meşihat müsteşarı, 199, 207.

Meşihat pâyesi; bk. şeyhülislâmlık pâyesi, pâye-i fetva, 211.

Meşveret dairesi, 161n₁.

Meşveret reisliği, 161n₁.

Metâliü'l-envâr, Siraceddin Mahmud-i Ermevi (b. bk.) nin *mantık'a* ait eseri, 26n₂.

Metâli(ü'l-envâr) şerhi, mantık'a ait ders kitabı, 26, 30, 39.

Mevâkıf, Abdurrahman-i İyçi (b. bk.) nin *kelâm'a* ait eseri, 21, 25, 26, 232.

Mevâkıf şerhi, kelâm'dan ders kitabı, 27, 39, 40, 42, 43, 55, 64.

Mevâli, bk. *büyük kadılar, mollalar*, 15, 71, 93, 97, 100, 102 - 104,

- 106, 108 - 112, 117n₃, 118, 119, 122n₂, 131, 135, 136, 156, 157, 159, 174, 179, 180, 181, 189, 203, 207, 208, 217, 242, 244, 245, 246, 248, 253, 259, 262, 263, 265, 266, 273.
- Mevâli elkabı*, 112.
- Mevâli kassamları*, 123.
- Mevâli nâibleri*, bk. *nâib*, 117, 118n₁.
- Mevâli-i sahn*, 16.
- Mevâli - zâdeler* (oğulları, evlâdı), bk. *molla - zâde*, 69, 70, 74, 246, 260, 262, 263.
- Mevlevî şeyh(ler)i*, 179, 212.
- Mevleviyet(ler)*; bk. *büyük kadılıklar*, *taht kadılıkları*, *mollalıklar*, 57, 66, 87, 88, 95, 97, 98, 101 - 103, 110, 114, 132, 134, 135, 152, 157, 177, 245, 261, 264, 265, 277.
- Mevlid cemiyeti*, 170.
- Mevlid-i nebevî*, 100n₁, 170n₂.
- Mevzuat*, Molla Lütî (b. bk.) nin eseri, 232.
- Mevzuâtü'l ulûm*, Taşköprülü - zâde (b. bk.) nin eseri, 40, 234.
- Mevzuâtü'l-ulûm*, Mehmed Akkirmânî (b. bk.) nin risalesi, 238.
- Mezû' ilimler*, müspet ilimler, 75.
- Mezestre kadılığı*, 92n₂.
- Mezestre sancağı*, Mora'da, 125n₁.
- Midilli*, 106n₃.
- Midilli kadılığı*, 92n₃.
- Midye*, Trakya'da, 133n₃.
- Miftah (ü'l-ulûm)*, Sekkâki (b. bk.) nin medresede okunan *belâgat* kitabı, 21, 26n₃, 27. 39, 64n₁, 232.
- Miftah medreseleri*, 11 - 14, 19, 27, 29, 39, 41, 48, 55, 57, 59, 60.
- Miftah müderris(lig)i*, 56, 60, 71, 72.
- Miftah şerhi*, 40, 41, 43.
- Miftahül'hendese*, 31n₃.
- Mihaliç*, 99.
- Mihaliç kadılığı*, üçüncü sınıf (*devriye*) mevleviyet, 277.
- Mihrimah Sultan medresesi*, İstanbul Edirnekapi'da, 59 - 61.
- Mimarbaşı*, 140, 141.
- Minhûl-tevfik*, منه التوفيق *fetva'larda* başlık, 201, 203.
- Miralay(lık)*, albaylık, 283, 284.
- Miras*, 108, 116, 136, 139.
- Miras taksimi resmi*, kadının aldığı harç, 85.
- Mir'at (ü'l-usûl)*, Molla Hüsrev (b. bk.) in *fıkıh'a dair* eseri, ders kitabı, 22, 230, 238.
- Mir'at hâsiyesi*, İzmirli Mehmed b. Veli (b. bk.) nin eseri, 238.
- Miri imalâthâne*, 141.
- Miri kâtibi*, Rumeli kazaskerinin mali işler memuru, 155.
- Mirimiran(lık)*; bk. *beylerbeyi*, 114, 283, 284.
- Miri mütezim*, 86.
- Mirkat (ü'l-vusûl)*, Molla Hüsrev (b. bk.) in *usûl-i fıkıh'a* ait eseri, medrese ders kitabı, 22, 230.
- Mirliva(lık)*, tümgeneral, 283, 284.
- Mirü'l-ümerâ*; bk. *mirimiran*, *beylerbeyi*, 283, 284.
- Misâl*, bk. *menşur*, *berat*, 78, 79, 80, 114.
- Misbah*, Nasır b. Abdüsseyyid Matrizi (b. bk.) nin *nahiv'e* ait eseri, medrese ders kitabı, 30, 40.
- Miyanbend*, 124n₁.
- Mısır*, 1, 26, 66, 91, 93, 95n₃, 96, 98, 100, 103, 152, 158, 162, 163, 227, 229, 230.
- Mısır kadılığı* (kazası), *büyük mevleviyet* (b. bk.), 89, 93, 96, 186, 265, 276, 277n₁, 280.
- Mısır kadılığı mâzuilleri*, 273.
- Mısır medreseleri*, 7n₄, 8.
- Mısır-ı Kahire kadısı*, 273.
- Molla(lar)*; bk. *mevâli*, 51, 95, 96n₁, 157, 181, 265.
- Molla bey*, hakimlik sınıfına kayıtlı kişi - zâde çocuklarına verilen ad, 264.
- Molla Hüsrev medresesi*, Bursa'da, 60.

Mollalık(lar); bk. *büyük kadılıklar*,
mevleviyet, 70, 96n₂, 133n₃, 179n₄,
264.

Mo'la Yegân medresesi, Bursa'da, 60.

Molla - zâde; bk. *mevâlî - zâde*, 265.

Molva, 106n₃.

Mora, 92n₂, 125n₁.

Mora seferi, 49n₄, 51,

Mostar kadılığı, 92n₂.

Mostar kasabası, Hersek sancağı mer-
kezi, 236.

Muallimhâne, 6, 17.

Muallimhâne-i nüvvâb, Süleymaniye'de
kadı mektebi; bk. *mekteb-i nüvvâb*,
medreseü'l-kuzât, 260, 268, 270.

Muallim-i Sultânî; bk. *pâdişah hocası*,
hünkâr hocası, *serdâr-ı ulemâ*, 146,
147.

Muamelât, *şer'i* ilimlerden, 22n₃.

Mubassır, 8n₃.

Mudanya Kapıdağı, 134.

Mudurnu, 99.

Mudurnu kadılığı, üçüncü sınıf (*devri-
ye*) *mevleviyet*, 277.

Mugni'l-lebib, İbn Hişâm (b. bk.) ın
nahiv'e ait eseri, medrese ders ki-
tabı, 30.

Muhaçnâme, Celâl - zâde Salih Efendi
(b. bk.) nin eseri, 235.

Muhammediyye, Ali Kuşçu (b. bk.)
nun *hesap'a* ait eseri, medrese
ders kitabı, 31.

Muhatap, *huzur derslerinde* (b. bk.)
bulunan talipler, 215, 216n₁, 217,
219, 220.

Muhtar fi'fürûi'l-hanefiyye, Mecdüddin
Abdullah Musulî (b. bk.) nin Ha-
nefi fikhına ait eseri, 173.

Muhârât, Ali Cemâlî Efendi (b. bk.)
nin *fetva mecmuası*, 233.

Muhtasarât, medrese öğrencisinin ilk
gördüğü dersler; bk. *ulûm-i âliye*,
ulûm-i cüz'îyye, 12, 16, 20, 26.

Muhtasar (-ı münteha), Sâdüddin
Teftazânî (b. bk.) nin *belâgat'a*

ait *şerhi*, medrese ders kitabı, 21,
22, 27.

Muhtasar-ı münteha, İbn Hacib (b.
bk.) in *fıkıh'a* ait eseri, medrese
ders kitabı, 22.

Muhtasar-ı münteha şerhi, *usul-i fi-
kîh'a* ait ders kitabı; bk. *şerh-i
adûd*, 43.

Muhtasarü'l-Kuduri, Ebi'l-Hüseyn b.
Muhammed Kuduri'nin eseri, 173.

Muhtesiplik, 138.

Muhzır(lar), kadının yanında mübâşir,
90, 109, 111, 138, 139, 155, 158n₂.

Muhzır akçesi (resmi), kadı tayininde
alınan harç, 158n₂, 257.

Muhzırân, 259n₁.

Muhzırbaşı, kazasker maiyetinde me-
mur, 111, 138, 139, 153, 155.

Muid; müzakereci, müderris yardım-
cısı, 7 - 9, 12n₂, 49, 51, 57, 66,
69, 79, 244, 247, 275.

Mukabeleci, *fetva kalemi* (b. bk.) me-
murlarından, 196, 197, 200.

Mukaddemat-ı ulûm; bk. *hariç dersleri*,
261.

Mukaddemetü'l-edeb, Zemaşşeri (b. bk.)
nin eseri, 237.

Mukantara risalesi, Gelenbevi İsmail
Efendi (b. bk.) nin eseri, 238.

Mukarrir, *huzur derslerinde* (b. bk.)
reis, 215, 216n₁, 217, 219, 220,
221, 222.

Mukataa, 138.

Mukataa resmi, kadının mukataadan
aldığı harç, 85n₁.

Mukayyid, Kazasker maiyetinde me-
mur, 154.

Mumcu, 141n₃.

Mumcu esnaft, 143.

Mum nâibi, mumcu esnafına bakardı,
143.

Murabıtın, 25.

Muradiye medresesi, Bursa'da, 3n₁,
5, 61.

Musafaha, el sıkma, 205, 206n₁.

- Mûsıla-i sahn (medreseleri)*, bk. *tetim-me medreseleri, medrese beççe*, 9, 11, 12, 28, 51, 55, 59, 60, 103, 208, 275.
- Mûsıla-ı sahn derecesi*; bk. *yatak*, 261, 262, 265, 271, 272.
- Mûsıla-ı sahn müderris(liğ)i* 37n¹, 55n₄, 56, 59n₁, 60, 73, 186, 274, 281.
- Mûsıla-i Süleymaniye (medreseleri)*, 51, 59, 60, 90, 101, 273 - 275.
- Mûsıla-i Süleymaniye (medreseleri)*, 51, 59, 60, 90, 101, 273 - 275.
- Mûsıla-i Süleymaniye derecesi*, 262, 271, 272.
- Mûsıla-ı Süleymaniye möderris(liğ)i, Kibâr-ı müderrisin (b. bk.) den*, 37, 38, 58, 98n₂, 99n₂, 186, 272, 281, 283n₃, 284n₁.
- Musul, Anadolu kadınlıklarında bir derece*, 93.
- Mûta, Malik b. Enes (b. bk.) in hadis kitabı*; bk. *kütüb-i sütte*, 42n₁.
- Mutavassıt, nahiv'den kafiye (b. bk.) şerhi*, 68.
- Mutavvel, sadüddin Teftazânî (b. bk.) nin belâgat'a ait şerhi; medrese ders kitabı*, 13, 21, 26, 30, 39, 41, 43, 65n₃.
- Mutezile mezhebi*, 23, 24n₁.
- Muvakkat şer'i müşaviri, kazaskerler maiyetinde memur*, 160.
- Muytaf, mutaf*, 141n₁.
- Muzaf, muid (b. bk.) in yardımcıları*, 49, 51.
- Mübaşir*, 136.
- Mübeyyiz, fetva kalemi (b. bk.) memurlarından*, 196, 197.
- Mücevveze, tepesi geniş altı dar başlık*, 138, 153.
- Müddet-i örfiyye, medrese tahsil ve kadının kazada bulunma müddeti*, 71, 94n₃, 95n₃, 242, 245.
- Müderris (Müderrisler, müderrisin)*, 69, 70n₄, 71, 81, 88, 90, 118n₃, 155 - 157, 159, 174, 179 - 181, 182n₃, 183, 186, 198, 203, 208, 217, 218, 241, 242, 244 - 248, 252 - 254, 260, 262 - 264, 267, 273, 275, 279, 284.
- Müderris köyü, İstanbul'da* 5n₂.
- Müderrislik(ler)*, 45, 48, 49, 52, 55 - 58, 60, 66, 68 - 70, 75, 77, 78, 83, 98, 103, 176, 179, 186, 196n₁, 211, 233, 235, 241, 247, 254, 261, 265, 267, 271, 280, 281.
- Müderrislik berati*, 77 - 80.
- Müderrislik derecesi (rütbesi, rüusu)*, 67, 77, 183, 208, 261 - 263, 271.
- Müderrislik kanunu*, 67.
- Müellifât-ı şer'iyye meclisi*, 200.
- Müezzin*, 179, 185.
- Müfettiş*, 128, 208n₃.
- Müfîd, medrese öğretim yardımcılarından, doçent*, 7n₄, 8.
- Müftü*; bk. *Şeyhulislâm*, 74n₃, 84, 87, 89, 147, 153, 173, 175, 177, 179, 181, 190n₄, 192n₃, 195n₁, 200n₁, 201, 205, 209n₁, 210, 250n₁.
- Müftülük*; bk. *Şeyhulislâmlık*, 173, 174, 176 - 178, 279.
- Müftü medresesi, Fatih medreselerinden*, 7n₁.
- Mühimme defterleri*, 242.
- Mühimme kâtibi*, 200.
- Mühürdar, şeyhulislâmlık fetva kalemi (b. bk.) memurlarından*, 196, 197n₁, 199.
- Müjdecilik, kadı ve müderris tayinlerinde muhırlar (b. bk.) nı aldığı bahşiş*, 155.
- Mülâhhas, Çağmini (b. bk.) hin heyet'e ait eseri, çağmini (b. bk.) adıyla maruf medrese ders kitabı*, 20, 31.
- Mülâzım, müderris namzetliği hakkını almış medrese mezunu*, 13, 15, 45 - 48, 56, 67 - 70, 72, 74, 78, 106n₃, 126, 130, 148, 156, 177n₁, 196n₁, 206n₃, 241, 243 - 247, 249, 260, 261.

Mülâzemet, müderris namzetliği, 13, 15, 45 - 53, 55, 66, 71, 73, 87, 92, 94, 95₂, 104, 105, 113, 123, 155, 156, 206, 209₁, 244, 245, 248, 249, 253, 254, 258, 261 - 263, 271, 275, 276.

Mülâzemet defteri, kazaskerler tarafından tutulan müderris namzetleri defteri; bk. *matlab*, *ruznâmçe-i hümayûn*, 45, 46, 48, 51, 53.

Mülâzemet-i müstemirre, mazul kadıların çarşamba günleri kazasker dairesine devam etmeleri, 104, 107.

Mülâzemet kanunu, müderris namzetlerinin tayin usulü için kanun, 46.

Mülteka (*tü'l-ebhar*), Halebî İbrahim Efendi (b. bk.) nin *fıkıh*'a ait eseri, 22, 115₁, 173.

Mültehi, sakallı 260.

Mültezimler, 251.

Mümeyyiz (*mümeyyizlik*), kazaskerlik memuru, 88₁, 160, 200.

Münazara ilmi, 40, 237.

Müneccimbaşılar, 134.

Münqaat mecmuası, Celâl - zâde Sâlih Efendi (b. bk.) nin eseri, 235.

Müntehî, Mısır medreseleri talebelerinin adı, 8.

Mürasele (*mürâselât*) şer'î muhaberat, 85, 117, 137₁, 253.

Mürasele resmi, kadı'nın şer'î muhaberatından aldığı resim, 85₁.

Müşellem, 125₂.

Müşellemü'l-küll, 245.

Müşevvid, *şeyhülislâmlık fetva kalemi* (b. bk.) memurlarından, 196, 197, 200.

Müşpet ilimler, bk. *aklî ilimler*, *mevzu ilimler*, 75.

Müşlûman(lar), 115, 163₂, 200₁, 242, 243, 251,

Müstacele kâtibi, 200.

Müstahik, 246.

Müstaid, 11₂, 15, 16, 19, 26, 68, 70₂, 232, 236, 246, 260.

Müstaidin-i kirâm, 10₂.

Müstemin, cenebî tüccarlar, 212.

Müşir(lik), 283, 284.

Müşferrika ağaları, 206.

Mütellimin, *kelâm* ile uğraşanlar, 24₁.

Mütevelli, 15, 79, 86, 275.

Müveszi(ler), *şeyhülislâmlık fetva kalemi* (b. bk.) memurlarından, 196, 197, 199, 200.

N

Nafaka, 116, 139.

Nahiv, medrese dersi; bk. *Muhtasarat*, *ulûm-i cüziyye*, *ulûm-i arabîyye*, 20, 26, 27₁, 30, 40, 68, 268.

Nahiye derecesi, bir kadılık rütbesi, 92₂.

Nahiye nâiblikleri; bk. *nâib*, 269.

Nâib(ler), (*nüvvâb*), şer'î mahkemelerde kadı namına hizmet gören vekil, çeşit ve dereceleri bakımından bk. *kaza nâibleri*, *kadı nâibleri*, *mevâlî nâibleri*, *bâb nâibleri*, *ayak nâibleri*, *aralık nâibleri*, 85₁, 86, 103, 110, 113, 117, 119, 120, 122, 124, 125, 128, 129, 133, 134, 136, 139₂, 140 - 142, 250 - 257, 259, 264 - 266, 279.

Nâiblik; bk. *niyâbet*, *nâib*, 120.

Nakib, bir cemaatin başı, 163, 243.

Nakib efendi; bk. *nakibü'l-eşraf*, 166.

Nakibü'l-Abbasiyyin, Abbasi ailesinden gelenlerin deflerini tutan memur, 162₁.

Nakibü'l-eşraf(lar); bk. *nakib efendi*, 47, 50, 163₂, 164, 166, 167 - 172, 186, 206₂, 261.

Nakibü'l-eşraf başçavuşu, 168.

Nakibü'l-eşraf dairesi, 167.

Nakibü'l-eşraf defteri, 171.

Nakibü'l-eşraf kaymakam(lar)ı, *nakibü'l-eşraf*'ın İstanbul dışındaki vekilleri, 167, 168, 279.

Nakibü'l-eşraf konağı, 168n₁.
Nakibü'l-eşraflık, *seyyid* ve *şerifler* (bl. bk.) ile ilgili işlere bakan makam; bk. *sâdât nezareti*, 161, 165, 166.
Nakibü'l-eşraflık beratı, 166, 172.
Nakibü'l-eşraf tevkihânesi, 168.
Nakibü't-Talibiyyîn, Ebi Tâlib ailesinden olanların defterini tutan me-mur, 162n₁.
Nakli ilimler, 67, 75, 232, 237.
Nakli şehadet, 137n₁.
Nakşec kadılığı, 92n₂.
Nalband, 141n₁.
Nalçacı, 141n₁.
Narda kadılığı 92n₂.
Narh, 137, 138.
Nebatât enstitüsü, 209n₂.
Nedve, (*dariün-nedve*) *meşveret dairesi* (b. bk.) mütevelliliği, 161n₁.
Neseb-i Peygamberi, 167n₂.
Nesih yazısı, 146n₃.
Nesr-i mürsel, 231.
Nevbet (*nöbet*), müderrisliğe ve kadılığa tayin için mülâzımların sıra beklemesi, 45 - 48, 55, 65n₃, 244, 246.
Nevrekep kadılığı, 92n₂.
Niğebolu kadılığı, 92n₂.
Nikâbet; bk. *nakib*, 243.
Nikâh, ders; bk. *akd-i enkiha*, 108, 114, 116, 125n₂, 136, 142n₂, 253, 269.
Nikâh resmi, kadının nikâh akdinden aldığı resim, 85.
Nikaye, Mahmud b. Ubeydullah (b. bk.) ın eseri, medrese ders kitabı, 29n₇, 30.
Nimeti Efendi Kanunnamesi, 85, 156n₂.
Nişân, kazaskerlerin ve İstanbul kadısının taktığı hususî alâmet, 110 - 113.
Nişan (-ı *hümayun*), bk. *ferman*, *hüküm*, *pervâne*, 79, 80n₁, 242 - 244.
Nişancı; bk. *tevkii*, *pervâne*, 57, 80n₁.

Nişancı Camii, Celâl - zâde *Nişancı Mustafa Bey Camii*, 235.
Nişancı Mehmed Paşa medresesi, 59.
Niş kadılığı, 92n₂.
Niyâbet; bk. *nâiblik*, 118.
Növfel, Kureys Kabilesi kollarından biri, 161n₁.
Nuhbetü'l-fikir, İbn Hâcer-i Askalânî (b. bk.) nin *akaid'e* ait eseri, medrese ders kitabı, 23.
Nurbânû Sultan külliyyesi, Üsküdar'da, 65.
Nurbânû Sultan medresesi, Üsküdar'da, 65.
Nur-ı Osmânî Camii vâizliği, 186.
Nusretiye Camii vâizliği, 186.
Nübüvvet, 24.
Nüvesin kadılığı, 92n₂.
Nüzl, 253.

O

Ocak ihtiyarları, 255.
Ocaklı, yeniçeriler, 223.
Oduncu esnafı, 141.
Ohri, 92n₂.
Ohri kadılığı, 92n₂.
Okka, 138.
Onat, 129.
Ordu kadılığı (*kadı*), vezirazam sefere çıktığı zaman ona terfîk edilen şer'i memur, 131, 132, 160.
Orhan Gazi medresesi; bk. *manastır medresesi*, 89n₄.
Orta - Asya, 227.
Ortakçı, 126.
Ortaköy kazası, Edirne'ye bağlı, 228n₁.
Oruç Paşa medresesi, Dimetoka'da, 40.
Osmanlı akçesi, 36.
Osmanlı âlimleri, 227.
Osmanlı Beyliği, 1.
Osmanlı Devleti (hükümeti, saltanatı, memleketleri), 16, 83, 121, 128, 151, 152, 163 - 164, 176, 178n₂,

188, 222, 207n₃, 227 - 229, 241, 261, 277.

Osmanlı donanması, 207.

Osmanlı(lar), 2, 3, 8, 10, 11, 19, 22n₃, 25, 75, 76, 80n₁, 97, 151, 161, 163, 169, 173 - 175, 229.

Osmanlı medreseleri, 1 - 3, 20, 21, 24 - 26, 27n₄, 28, 29, 31, 39, 59, 67, 77.

Osmanlı pâdişahları (hükümdarları), 131, 145 - 147, 170, 215.

Osmanlı tarihi, 209, 223, 228, 267, 268.

Osmanlı tarihi, İbn Kemal (b. bk.) in eseri, 233.

Otuzlu (otuz akçeli) medrese(ler), 36, 56, 244.

Otuzlu (otuz akçeli) müderris(lik), 56, 104, 271, 272.

Ovacık, 119n₂.

Ü

Öküz anbarı hocası, 244.

Örf, ulemaya mahsus kavuk, 104, 138, 166n₂, 167, 207.

Örf, 128, 139.

Öğür, 164n₁.

Öziçe, arpalık kadılığı (b. bk.), 92n₁.

P

Pabuççu, 141n₁.

Pâdişah(lar), 68, 69, 77, 87, 89, 93, 95, 97, 105, 107, 111, 131, 137, 138, 147, 156, 159, 160, 168, 170, 178n₄, 180 - 182, 185, 189, 190 - 193, 195n₃, 198, 201, 203, 205n₁, 206, 207, 209n₁, 215, 218, 221, 225, 243, 252, 257, 260, 264, 276.

Pâdişah cülûsları, 169 170.

Pâdişah hocaları (hocası); bk. hün-kâr hocaları, muallim-i sultani, serdar-ı ulema, 46 - 48, 69, 73, 74, 145-149, 169, 175, 181, 224.

Pâdişah hocası oğulları, 74, 147, 148.

Pâdişah imamı, 47.

Palanduz, palan diken, 141n₁.

Pantokrator manastırı; bk. Zeyrek câmii, 5.

Pastırma nâibi, İstanbul kadısı maiyetinde, 143.

Paşakapısı; bk. bâb-ı âli, 104, 137, 153, 166, 187, 189, 190 - 192, 198, 209n₁, 211.

Patrikhâne, 6.

Patrona Halil isyanı, 191n₂.

Pâye, mevâli (b. bk.) ve kazaskerliklerde kudem, 265.

Pâye-i erbain, kırk akçe müderrisliği, 61

Pâye-i fetva; bk. şeyhulislâmlık pâyesi, fetva pâyesi, 209.

Pâye-i mücerrede, mansapsız Edirne ve İzmir kadılık dereceleri, 186, 279.

Pâye-i sahn; dâhil medreseleri (b. bk.) müderrisliği rütbesi, 14, 62, 63.

Pâye-i selâsin, Otuzlu müderrisler (b. bk.), 61.

Pâye müderrisleri, 246.

Payıtaht kadısı, 151n₁.

Pazarbaşılık, 141.

Pazarıcı, 138n₂.

Pazar garmazları, 143n₁.

Penbeduz, pamuklu diken, 141n₂.

Pendik, 134.

Pervâne; bk. hükiim, ferman, nişan; makam olarak bk. tevkiî, nişancı, 80n₁.

Peykler, 87n₁.

Pirahen keten, 124n₁.

Piri Paşa medresesi, Silivri'de; bk. Soğuk kuyu medresesi, 46, 62, 73.

Pişkeççi, 87n₁.

Piyâle Paşa medresesi, 281.

Plevne kazası, 121.

Pravadi, 119n₂.

Pravadi kadılığı, 92n₁.

Pravişte kadılığı, 92n₂.

R

Râbia, bir kadılık derecesi, 93.

Ravzatü'l-ıbrar, Karaçelebi - zâde - Abdülâziz Efendi (b. bk.) nin tarihi eseri, 210.

- Ravzatü'l-esnan fi tedbir-i sıhhati'l-ebdan*, Hayreddin Hızır (b. bk.) in tıbbî eseri, 233.
- Reaya (Raiyyet)*, köylü halk tabakası, 86, 109, 113, 114, 123, 125n₂, 126, 127, 129, 250 - 253.
- Refade*, fakir hacılara yemek dağıtımı, 161n₁.
- Reisü'l-etibba*, 184.
- Reisü'l-küttap (efendi)*, 189, 192-194, 198, 207, 234, 255.
- Reisü'l-müsevvidin, meşihât dairesi* (b. bk.) memurlarından; bk. *başmüsevvid*, *fetvahane müsevvidi*, 199, 200, 214.
- Reisü'l-ulemâ*, Rumeli kazaskerliği yapmış olanların en kıdemlisi, 159.
- Resim (resm) (rüsûm)*, vergi, 121, 122, 124n₁, 125n₂, 126, 143n₁, 164, 196, 251, 253.
- Resm-i ağnamcı defteri*, 86.
- Resm-i berat*, kadı tayini sırasında hane başına alınan resim, 91.
- Resm-i kitabet*, kadı tarafından muhar-
rerat için alınan resim, 85, 115, 137n₁.
- Resm (rüsûm)-ı kısmet*, kadıların mi-
ras taksimi davalarında aldıkları
harç, 84, 85n₁, 86, 115, 116, 123, 124, 125n₁, 137n₁, 143, 154, 158.
- Resm-i kısmet kanunu*, 123.
- Resm-i nişan*, kadı tayininde alınan
tuğra çekme harcı, 111.
- Resm-i sicil*; bk. *sicil akçesi*, 84, 85, 137n₁.
- Revan seferi*, 206n₄.
- Rey*, 75.
- Ribâ (ribeva)*, *hidâye* (b. bk.) den bahis 64n₁.
- Rikâb-ı hûmayun* (muallâ, müstetab), 91n₂, 156, 260.
- Rikâb-ı hûmayun kapıcıbaşı*, bk. *kapıcıbaşı*, 284.
- Rikâb-ı hûmayun kaymakamlığı*, 49.
- Rikâb reisü'l-küttâbî*, 255.
- Risale-i Bahâiye (el-Fevâidü'l-Bahaiyye)*, İmadüdin b. Abdullah (b. bk.)'ın *hesap* kitabı, medrese dersi, 20.
- Risale-i Ebheriyye*; bk. *İsaguci*, 31.
- Risale-i Felekiyye*, Ali Kuşçu (b. bk.)'nın *heyet* kitabı, medrese dersi, 21.
- Risale-i Fethiyye*, Ali Kuşçu (b. bk.)'nın eseri, 231.
- Risale-i Kalemîyye*, Kınalı - zâde (b. bk.)'nin *Arap edebiyatı'na dair* eseri, 234.
- Risale-i Muhammediyye*, Ali Kuşçu (b. bk.)'nın *hesap* kitabı, medrese dersi, 20, 231.
- Rişe*, püskül, 97.
- Riyaziye (riyaziyyat)*, 33, 75, 227, 231, 234, 236, 239, 250, 267.
- Rodos, 65n₂.
- Rodos Kadılığı, 92n₂.
- Rodos Sultaniye medresesi, 265n₁.
- Rum, Türkiye, 249.
- Rumeli, 2, 45, 70, 92, 93, 96, 100, 105, 121, 131, 134, 137, 156, 157n₁, 228, 242.
- Rumeli Beylerbeyi(liği), 283, 284.
- Rumeli kadı(lık)ları, 91, 92, 156, 164n₁, 256, 257.
- Rumeli kazasker(ler)i; bk. *Sadr-ı Rum*, 45, 47 - 50, 87, 91 - 93, 98, 104, 105, 106n₂, 110, 121, 125n₁, 132, 135n₃, 137, 139n₄, 142n₄, 149, 153 - 156, 158, 160, 167, 169, 177n₃, 178, 180, 190, 199, 206n₃, 210 - 212, 214, 244, 255, 258, 259n₁, 273, 280, 283, 284.
- Rumeli kazaskeri defteri, 91.
- Rumeli kazaskeri (sadareti) tezkirecisi, *bâb-ı fetva* (b. bk.) da memur, 160, 199.
- Rumeli kazaskerliği, büyük melevi-
yet, 103, 136, 151, 152, 159, 160, 213, 265, 276, 277n₁, 279.

Rumeli kazaskerliği (kadısı) mazulleri, 186, 273.

Rumeli (kazaskerliği) payesi, 186, 254, 256, 280.

Rumeli medreseleri, 17.

Rumeli muhızlıları, 259.

Rumeli sahili, 133.

Rumeli şer-iyatçısı, bâb-ı fetva (b. bk.) da memur, 199.

Rumeli vekayi kâtibi, bâb-ı fetva (b. bk.) da memur, 199.

Rumiye Gölü, 76n₁.

Rum Mehmed Paşa medresesi, Üsküdar'da, 60.

Rum Ortodoks patriği, 6.

Ruşçuk, 102.

Ruşçuk kadılığı (kazası), devriye mevleviyeti (b. bk.) 92n₂. 279, 280.

Rusî Kasrı kadılığı, 92n₂.

Rusya, 255n₁.

Ruznâme (ruzname)-i hümayun; bk. matlah, mülâzemet defteri, 46, 91n₃, 95n₂. 157, 177, 215, 244, 246, 247, 249, 253, 261.

Ruznâme-i kuzât, 259n₁.

Ruznâmesi, kazasker maiyyetinde memur, 154.

Rûknû'l-islâm, şeyhulislâm'ın unvanlarından, 175.

Rüstem Paşa medresesi, 61.

Rüşvet, 67, 70, 156, 157, 241, 248, 251, 252, 263.

Rûtbe-i bâlâ, 283, 284.

Rûtbe-i çelebi, bir kadılık derecesi, 92n₂.

Rûtbe-i Çinad, Rumeli'de bir kadılık derecesi, 92n₂.

Rûtbe-i karibe-i ûlâ, bir kadılık derecesi, bk. *karib-i âlâ*, 92n₂.

Rûtbe-i Eğri, Rumeli'de bir kadılık derecesi, 92n₂.

Rûtbe-i râbia, 283, 284.

Rûtbe-i sâliha, 283, 284.

Rûtbe-i saniye (sınıf-ı) mütemayizi, 283n₄, 284.

Rûtbe-i sâniye sınıf-ı sânisî, 284.

Rûtbe-i ûlâ sınıf-ı evveli, 284.

Rûtbe-i ûlâ sınıf-ı sânisî, 284.

Rûtbe maaşı, bk. *arpalık maaşı, tarik maaşı*, 120.

Rûbetü'l-medreseyn, 275.

Rûûs (-i hümayun); bk. *berat*, 78, 105, 174n₁, 183, 198, 260.

Rûûs kalemi, 77, 183.

Rûûs maaşı, İstanbul rûûsu alan ulema evlâdının maaşı, 120.

S

Sâbia, bir kadılık derecesi,

Saçaklı abayî, bk. *abayî*, 97.

Sadaka (etmek), 80, 114, 130, 131, 156, 184, 185.

Sadaret; bk. *başvekâlet*, 212.

Sadaret kaymakamı, 138, 255.

Sâdât, bk. *seyyidler, şerif, emir*, 125n₂, 163, 166, 167, 171, 172, 279n₁.

Sâdât berâtı 164n₁.

Sâdât nezâreti, 165n₄.

Sâdât nikabeti, 163, 164.

Sâdisa, bir kadılık derecesi, 93.

Sadreyin (efendiler), Anadolu ve Rumeli kazaskerleri; bk. *sadr-ı Rum, sadr-ı Anadolu*, 41, 211, 213.

Sadr-ı Anadolu, bk. *Anadolu kazaskeri*, 50.

Sadr-ı âzam(lar), bk. *vezir-i âzam, başvekil*, 48, 59, 70, 77, 87, 96, 104, 105, 130, 138, 147, 153, 155, 156n₁, 166, 168, 170, 182, 185, 187, 188, 190, 194, 199, 206 - 209, 211, 212, 276.

Sadr-ı fetvâ, bk. *Şeyhulislâmlık*, 53, 196.

Sadr-ı Rum, bk. *Rumeli kazaskeri*, 50.

Sadrû's-şeria, fıkıh'a ait eser, 41.

Safiye Sultan medresesi, 66.

Safranbolu, 48n₁.

Sahh, veziriazam'ın *buyruldusu* (b. bk.) nın kenarına konan doğru iğareti, 58n₄, 182, 183.

- Sahib, köy adı, 119n₂.
 Sahib-i hücre, 12n₂.
 Sahiheyne; bk. câmiü's-sahih, 42n₁.
 Sahih-i Buhârî, bk. sahiheyne, câmi'üs-sahih, Buhârî (b. bk.) nin hadis'e ait eseri, medrese ders kitabı, 29n₃, 40, 42, 43.
 Sahih-i Müslim, Ebû Hüseyin Müslim (b. bk.) in hadis kitabı, medrese dersi, 11n₃, 29, 238.
 Sahn, evin tam ortasını teşkil eden yer, 7n₁.
 Sahn dersleri, 261.
 Sahn-ı semân derecesi, 262, 271, 272.
 Sahn (-ı seman) medreseleri, Fatih camii içindeki sekiz medrese; bk. medâris-i semaniye, 2, 3, 5, 7 - 12, 14, 15, 19, 20, 25, 28, 33, 35, 36, 39, 42, 45, 51, 55n₄, 56, 58, 60 - 63, 79, 81, 88, 135, 186, 247, 261, 275,
 Sahn-ı Süleymaniye (medresesi), bk. Süleymaniye medreseleri, 36, 45.
 Sahn (-ı seman) müderrisleri (müderrişliği), 6n₃, 37n₁, 42, 43, 55 - 66, 68, 79, 81, 97, 98, 103, 132, 135n₂, 158, 162, 165, 174, 281.
 Sahn talebeleri, 6n₃.
 Saints Apotres Kilisesi; bk. Havariyun kilisesi, 6.
 Sakalar, 87n₁.
 Sakız, 99, 274.
 Sakız kadılığı, üçüncü sınıf (devriye) mevlaviyet (b. bk.) 277.
 Sakız mâzulleri, 274.
 Sakk, aslı çek demektir; bk. sakk-ı şer-i, 116.
 Sakk-ı cedid-i Ziyaüddin, Ziyaüddin Efendi (b. bk.) nin eseri, 117.
 Sakk (-ı şer'i), (sukûk), dâvaların şer'i mehkemelerdeki tahrir tarzı ve bununla ilgili medrese dersi, 113, 114, 116, 117, 136, 142n₃, 200, 269.
 Salise (rütbesi), bir kadılık derecesi, 92, 93, 259n₁.
 Semadirek kadılığı, 92n₄.
 Samavna (samona), Edirne'ye bağlı mahal, 228.
 Sâmine, bir kadılık derecesi, 93.
 Samur hil'at, pâdişah veziriazama giydirir, 191.
 Samur kürk, pâdişah şeyhulisiâma giydirir, 166, 190n₄, 191, 194.
 Sancak(lar), bk. livâ, 94, 109, 123, 125, 126, 167, 243.
 Sancağ-ı şerif, 168 - 170.
 Sancakbey(ler)i, 57, 86, 107, 114, 118, 126, 127, 129, 131, 164n₁, 243.
 Sancak kadıları (kadılığı), 66, 87, 91, 94, 95, 97, 117, 126.
 Sancak müftüleri, 174n₁, 179.
 Sâniye, bir kadılık derecesi, 92, 93.
 Saniye sınıf-ı evelî, 283.
 Saniye sınıf-ı sânisî, 283, 284.
 Sâniye mütemâyizi, 284.
 Saraç, 141n₁.
 Saraçhanebaşı, 139n₃.
 Saray fırınları, 244.
 Saray fırınları hocalığı, 244.
 Saray hocaları, 215, 218.
 Saray-ı cedid-i âmire (saray-ı cedide), bk. Topkapı sarayı, 153, 209.
 Saray kadılığı, Vize'de, 92n₂.
 Sarf, medrese dersi; bk. muhtasarat, ulûm-i Arabiyye, 26, 27, 30, 40, 68, 231, 268.
 Sarık odası, 216n₂.
 Saruhan Sancağı, 242.
 Sayyadbaşı medresesi, 60.
 Sedanet, bk. Kâbe kapıcılığı, 161n₁.
 Sedd-i İskender, 250.
 Sehim, Kureyş kabilesi kollarından biri, 161n₁.
 Sekban, 225.
 Sekbanbaşı, 225.
 Selânik, 38, 58n₃, 98, 101, 274.
 Selânik kadılığı (mevlaviyyeti), ikinci sınıf (mahreç) mevlaviyyet (b. bk.) 96, 135, 139n₄, 181, 186, 276, 277n₁, 278, 280.
 Selânik kazası mazulleri, 273.

- Selânik medresesi, 78.
 Selânik mollası, 276.
 Selât-ı gaip, 233.
 Selçukîler, 80n₁.
 Selçuk Sultan medresesi, 62.
 Selimi serpuş, 104.
 Selimiye medresesi, 61.
 Semaniye müderris(ler)i, 56, 180n₁.
 Semendire sancağı, 129, 130.
 Semerkand, 24n₁, 231.
 Sepetçiler köşkü, 216n₂.
 Seraser, kumaş, 140.
 Serasker kapısı, 209n₁.
 Serdar-ı ekrem, sefer esnasında sadrazamlara verilen unvanı, 131.
 Serdar-ı ulemâ; bk. muallim-i sultanî, pâdişah hocaları, 147, 175.
 Serez kadılığı, 92n₂.
 Serez pazarı, 228.
 Seyyibe, dul, 137n₁.
 Seyyid, nakibü'l eşrafların unvanı, 169.
 Seyyid(ler), Hazret-i Hüseyin soyundan gelen; bk. sâdât, 161 - 164, 167 - 172.
 Seyyid-i şerif, şerif ve seyyid (bl. bk.) ailelerinin kız alıp vermesinden doğan çocuğa verilen unvan, 162.
 Sicill, kadıların, dava kayıt defteri, 85, 109, 136, 137n₁, 251, 253.
 Sicill (sicillat) akçesi, kadının aldığı bir resim; bk. resm-i sicil, 86, 251.
 Sicill-i ahval müdürlüğü (şubesi), bâb-ı fetva (b. bk.) da, 199.
 Sicillat (sicil defterleri); bk. sicil, sicillât-ı şer'iyye, 113, 114, 116, 125n₂.
 Sicillât-ı şer'iyye; bk. sicil, sicillât, 116.
 Sidrekapsi kazası, 96.
 Sika, ۴۲۵ 245.
 Sikaye, Hac zamanında su işi, 161n₁.
 Silistre kadılığı, 92n₂.
 Silistre eyaleti, 95.
 Silivri, 46, 73, 97.
 Silivri kazası, 133.
 Simkeşler, 140.
 Sinan Paşa Darü'l-hadisi, İstanbul'da, 62.
 Sinop, 99.
 Sinop kadısı, 275.
 Sinop mâzulleri, 274.
 Sipahi(ler), 123, 126, 127n₁, 129, 164n₁, 246.
 Siraciye, Siracüddin Mehmed Secâvendî (b. bk.) nin ferâiz (b. bk.) kitabı, 29.
 Siste, kaza kadıhklarının üstündeki yüksek kadılık derecesi. bk. eşraf-ı kuzât, 93, 94, 124n₁, 257, 259n₁, 279.
 Siste-i Anadolu, Anadolu kadılıklarının en yüksek derecesi, 93.
 Siste-i Mısır, Mısır kadılıklarının en yüksek derecesi, 93.
 Siste-i Rumeli, Rumeli kadılıklarının en yüksek derecesi, 93.
 Siste-i Süleymaniye, 275.
 Sivas, 76, 102.
 Sivas eyaleti, 95.
 Sivas kadılığı, üçüncü sınıf (devriye) meleviyyet (b. bk.), 186, 279, 280.
 Siyâdet, nakibü'l-eşraf olma, 169n₁.
 Siyadet berâtı (hücceti); bk. nakibü'l-eşraflık berâtı, 166n₁, 167n₂, 171.
 Siyer-i Nebî, ders, 267.
 Sınıf-ı mahsus, 269.
 Sır kâsipleri, 215.
 Soffa, 216n₂.
 Sofiye ricâlî, tasavvuf erbabı, 174, 228.
 Sofialar (sofîa taifesi), Tesimme medreseleri (b. bk.) talebelerine verilen ad, 9, 10, 16, 242 - 244.
 Softa çekaveti, 242n₁, 243.
 Sofya, 38, 98, 99, 101, 102, 274, 277n₂.
 Sofya kadılığı, ikinci sınıf (mahreç) meleviyyet (b. bk.) 96, 276, 277n₁, 278, 280.
 Sofya kadısı, 274.
 Sofya mâzulleri, 274.
 Soğukkuyu medresesi; bk. Piri Paşa medresesi, 62.

Solak çeşmesi, Edirne'de, 193n₃.
 Solaklar, 87n₁.
 Subaşı(lar), 48, 126, 127, 129, 140, 164n₁, 243, 249.
 Subaşı kâtipleri.
 Sühte (Suhtegân tâifesi), 16, 247.
 Sultan Ahmed Camii, 170.
 Sultan Ahmet Camii vâizliği, 186.
 Sultan Bâyezid medresesi, Edirne'de, 42.
 Sultan (Sultaniye) medresesi, Bursa'da, 2, 3, 25, 64.
 Sultan medresesi, Trabzon'da, 61.
 Sultan Orhan Türbesi; bk. Manastır medresesi (Bursa'da), 2n₁.
 Sultan Selim, İstanbul'da Semt, 33.
 Sultan Selim Camii vâizliği, 186.
 Sultan Selim medresesi, 60.
 Sultan Süleyman evkafı, 74n₂.
 Sultan zâdeler, 73.
 Sür, 149.
 Suret-i sicill; bk. sicill, 84.
 Sûret-i sicill akçesi; bk. sicill akçesi, rasm-i sicill, 86.
 Suriye, 76, 152, 158, 227, 229.
 Suvari kassası, 122, 123.
 Sükna, 7n₂.
 Sülâle-i Hâşimiyye, 169n₂.
 Sülâle-i Peygamberi, 172.
 Süleymaniye, İstanbul'da semt, 33, 260, 268.
 Süleymaniye Camii, 33 - 35, 66, 186, 208, 209n₂, 234, 269n₁, 280.
 Süleymaniye Camii vâizliği, 186.
 Süleymaniye Dârül-hadisî (medresesi), 29, 38, 47, 101, 158.
 Süleymaniye Dârüşşifası, 33, 34, 35, 36n₁.
 Süleymâniye Darü'ttalimi, sıbyan mektebi, 34n₂.
 Süleymaniye Darüzziyafesi, yemekhane, 34n₂, 35, 36.
 Süleymaniye derecesi, Süleymaniye'deki dört medresenin rütbesi; bk. medâris-i erbaa-i Süleymaniye derecesi, 262, 271, 272.

Süleymaniye eczahanesi, 33, 34.
 Süleymaniye hamamı, 34.
 Süleymaniye imareti, 33, 34, 36.
 Süleymaniye kütüphanesi, 33, 35.
 Süleymaniye külliyesi, 34n₂, 36.
 Süleymaniye medreseleri; bk. Sahn-ı Süleymaniye, 33, 34, 36, 38, 51, 58, 61, 89, 90, 103, 234, 262, 265, 281.
 Süleymaniye müderris(ler)i (müderrişliği), Kibâr-ı müderrisin (b. bk.) den olan dört medrese müderrisi, 37, 38, 56, 58, 62, 155n₂, 272, 280, 281, 284n₁.
 Süleymaniye sitesi, 34.
 Süleymaniye taamhanesi, fakir talebe yemekhanesi, 35.
 Süleymaniye tabhânesi, misafirhâne, 33, 34, 36.
 Süleymaniye tıp medresesi, 35.
 Süleymanşah medresesi, Tire'de, 229.
 Sülûs yasası, 146n₂.
 Sünen-i Ebî Davud, hadis kitabı; bk. kütüb-i sitte, 42n₁.
 Sünen-i İbn Mâce, hadis kitabı; bk. kütüb-i sitte, 42n₁.
 Sünen-i Nisai, hadis kitabı; bk. kütüb-i sitte, 42n₁.
 Sünen-i Tirmizi, hadis kitabı; bk. kütüb-i sitte, 42n₁.
 Sünenü'l-kebir ve's-Sağır, Ebî Bekr b. Ahmed Beyhaki (b. bk.) nin hadis kitabı, 42n₁.
 Sünnet (-i resul), 22n₂, 24, 28n₁, 114, 174.

§

Şafî mezhebi, 174n₂.
 Şafîye, İbn Ömer Osman (b. bk.) ın sarf'a ait eseri, medrese ders kitabı, 30.
 Şahadetname, 267.
 Şahnişin, 140.
 Şah Sultan medresesi, Eyüp'te; bk. Zal Paşa Sultanı medresesi, 59, 62, 72, 73.

Şakayık-ı Numaniye, Taşköprülü - zâde (b. bk.) nin ulema ve meşayih hal tercümelerine dair eseri, 5, 40. 204.

Şakayık tercümesi, (Mecdi) 64n₁.

Şakayık zeyli, Nev'i - zâde Atayî (b. bk.) nin eseri, 234.

Şal, 219.

Şalvarlık çuha, 221n₁.

Şam (-ı Şerif), 6n₂, 58, 66, 96n₁, 98, 103, 274.

Şam (-ı Şerif) kadılığı (kazası), büyük meleviyet (b. bk.), 58, 89, 96, 100, 139n₄, 180n₁, 184, 186, 265, 276, 277n₁, 280.

Şam-ı Şerif kazası, 273, 274.

Şam-ı Şerif kazası mâsulleri, 273.

Şam-ı Şerif fetvası, 180n₁.

Şamkârî kumaş, 221n₁.

Şam pâyesi, 274.

Şam - Trablus, 274.

Şam - Trablus mâsulleri, 274.

Şecere-i tayyibe, sâdât (b. bk.) ve şerifler (b. bk.) in silâlesinin tutulduğu defter, 167.

Şehremîni (Şehremînlîği), 74, 147, 245.

Şehir kethüdaları, 126.

Şehirköy kadılığı, 92n₂.

Şehriyye, iltizama verilen nâibliklerin parasının taksitle ödenmesi usûlû, 118n₁, 257.

Şehzâde camii vâizliği, 186.

Şehzâde hocaları (muallimleri), 47, 74, 147n₂.

Şehzâde hocası oğulları, 74.

Şehzâde medreseni, İstanbul'da, 62.

Şehzâde müderrisliği, 56n₁.

Şemsi Paşa camii vâizliği, 186.

Şemsiye şerhi, mantık'a ait eser, 40.

Şerh-i adûd, Abdurrahman İyçi (b. bk.) ve İbn Hâcib (b. bk.) in fıkıh'a ait eserleri, medrese ders kitapları, 13, 22, 28, 43.

Şerh-i usaguci, medresede okutulan mantık ders kitabı, 21.

Şerh-i metali, medresede okutulan mantık kitabı, 13, 21, 43.

Şerh-i mevâkıf, medresede okutulan kelâm dersi, 19, 249.

Şerh-i miftah, miftah medreslerinde (b. bk.) okutulan meânî dersi, 11n₂, 19.

Şerh-i şemsiye, Necmeddin Ömer Kâtibi (b. bk.) nin mantık kitabı, medresede ders, 15, 21, 27, 39, 43.

Şerh-i telhisü'l-miftah, muhtasar mantık ders kitabı, 43.

Şerh-i tevâli İsfahânî (b. bk.) nin mantık'a ait eseri, medrese ders kitabı, 13, 26, 39.

Şerhi't-tecrîd, İsfahânî (b. bk.) nin kelâm kitabı, 25.

Şer'i ahkâm, 105, 116.

Şeriat, 209n₁.

Şer'i davalar, 137, 139.

Şerifler (Şürefa, eşraf), Hazreti Hasan'ın soyundan gelenler, 161 - 164, 167, 169, 170, 172.

Şeriflik, 162.

Şer'i hasılat, 108, 109, 136.

Şer'i hüccet, 137n₁.

Şer'i kanunlar, 124, 259.

Şer'i mahkemeler, 83 - 85, 108, 116, 121, 269.

Şer'i muamelât, 108, 109, 116, 134.

Şer'i nebevi (şerif), 85, 107.

Şer'iyyatçı, kazaskerlerin bâb nâibi (b. bk.) makamında nâibi, 154.

Şeyh, 140, 141.

Şeyheyn, 41n₂.

Şeyh-i meşayih-i fetva, bk. şeyhulislâm, 53.

Şeyhulislâm medresesi, 59.

Şeyhulislâm(lar), (Şeyhulislâmlık); bk. müftü, müftülük, 21, 46 - 48, 50, 58n₂, 59, 72 - 74, 77, 87, 91n₁, 93, 96, 98, 99n₂, 103, 104, 107, 108, 110, 111, 118, 119, 120n₂, 135, 147, 148, 149, 152, 153, 155 - 157, 159, 160, 163, 167, 169, 170n₂,

173 - 186, 188 - 195, 197 - 201, 203 - 207, 209, 211 - 214, 217, 218, 221, 223 - 226, 230, 233, 235, 255, 256, 258 - 264, 275, 276, 285.

Şeyhulislâm dairesi, 135n₃, 195, 196, 198.

Şeyhulislâm evlâdı (oğulları), 69, 73, 74, 208, 262,

Şeyhulislâm kapısı; bk. *bâb-ı meşihat*, *Şeyhulislâm dairesi*, *bâb-ı vâlây-ı fetva*, *meşihat dairesi* 139, 199, 209, 213.

Şeyhulislâm konağı, 131, 255.

Şeyhulislâm mektupçucu, bk. *mektupçu*, 199.

Şeyhulislâm pâyesi, bk. *pâye-i fetva*, 210.

Şia mezhebi, 25.

Şifâ, İbn Sînâ (b. bk.) nın eseri, 237.

Şifa, Kadı İyaz (b. bk.) ın *hadis'e* ait eseri, 40, 237.

Şile, 134.

Şile kazası, 96.

Şinik, ölçü, 36n₁.

Şiraz, 22n₂, 165n₁.

Şuhud kadısı, 131n₃.

Şûrây-ı devlet, 88n₁.

T

Taamhane, Fatih külliyesi içinde, 6.

Tabbah, 141n₁.

Tâcû't-tevârih, Hoca Sâdeddin Efendi (b. bk.) nin eseri, 73, 84, 146.

Tafra, ilmiye mesleğinde *molla - zâdelik* (b. bk.) imtiyâzı; bk. *tahille*, 72, 245, 265, 271n₁.

Tahrir-i mesail kanunu, 200.

Tahtabaşı (Sağ tahtabaşı ve sol tahtabaşı), kazasker divânında kazaskerin sağ ve solunda oturan müşavir büyük kadılar, 93, 259n₁.

Tahtalı köy, İzmir'e bağlı, 119n₂.

Tahûgâh-ı selâse, Bursa, Edirne ve İstanbul kadılıkları, 89.

Taht kadılığı (kadıları), beşyüz akçe yevmiyeli büyük mevleviyetler, (bk. b.); bk. *büyük mevleviyetler*, *eyalet kadıları*, 46, 48, 57, 69, 74, 88, 135.

Taht kadıları oğulları, 69, 74.

Tâife-i sofıyyûn, 202.

Taksim-i terekât, 151n₁.

Takvim-i vekâyî, gazete, 219.

Talâk, boğanma, medrese dersi, 269.

Talebe işleri dairesi, meşihat dairesinde (b. bk.) 199.

Tâlibîn-i müstaidîn; bk. *müstaid*, 10n₁.

Tâli kısm-ı evvel, *Dârü'l-hilâfe medresesinde* (b.bk.) bir kısım, 167.

Tâli kısm-ı sâni, *Dârü'l-hilâfe medresesinde* (b. bk.) bir kısım, 167.

Talîk yazısı (kırmastı), 88n₁. 146n₃, 196, 200.

Tanzimat (-ı Hayriyye), 125, 197.

Tanzimî ilâmât-ı cezaiyye, ders, 269.

Tanzim-i ilâmât-ı hukukiyye, ders, 269.

Tarih-i Budun (Budin), Celâl - zâde Salih Efendi (b. bk.) nin eseri, 235.

Tarih-i felsefe, medresede ders, 267.

Tarih-i ilm-i kelâm, medrese dersi, 267.

Tarih-i Mısır-i cedid, Celâl - zâde Salih Efendi (b. bk.) nin eseri, 235.

Tarik defteri, kadı ve müderris tayin sırası için kazaskerler tarafından tutulan defter, 88, 103, 186, 272n₁.

Tarik-i ilmiyye, 247, 248, 265.

Tarik-i kuzât (kazâ), 93, 248.

Tarik maaşı; bk. *arpalık maaşı*, *rütbe maaşı*, 120.

Tarik-i ulemâ, 49, 71, 241, 275, 276.

Tasavvuf; bk. *meslek-i tasavvuf*, 228, 229, 238, 268.

Tasavvurat, medreselerde okutulan mantık'la ilgili ders, 21.

Tasdikat, medreselerde okutulan mantık'la ilgili ders, 21.

Tasia, bir kadılık derecesi, 93.

Taşköprü kazası, 121n₁.

Taşlık medresesi, Bursa'da, 60.

Tatar, 123, 125n₂.

- Tasbikât-ı hukukiyye ve cezaiyye*, ders, 269.
- Tasbikât-ı şer'iyye*, ders, 269.
- Tasbikçi*, kazasker maiyyetinde memur, 154.
- Tavzih*, Sâdeddin Teftâzânî (b. bk.) nin *usûl-ı fıkıh'a* ait eseri, medrese ders kitabı, 39, 41, 43, 64, 68.
- Tazarruât*, Sinân Paşa (b. bk.) nin eseri, 145, 229, 231, 232.
- Taz'îfü'l-mezbâh*, Molla Lûtfi (b. bk.) nin *hendese* kitabı, 232.
- Tebriz, 232.
- Techiz*, تَجْهِيْز 124n₁.
- Tecrid medreseleri*; bk. *Hâşiye-i tecrid medreseleri*, 57, 60.
- Tecridü'l-itikad*, Nâsurü'd-din-i Tûsi (b. bk.) nin eseri; bk. *Teridü'l-kelâm*, 25.
- Tecridü't-tevzih*, Kadı Burhaneddin (b. bk.) in eseri, 28n₂.
- Tefsir*, 22n₂, 23, 33, 39, 43, 64, 75, 78, 216, 220, 227, 229, 231, 233, 234, 237, 238, 267.
- Tefsir-i Kadı Beyzâvî*; bk. *Envârü't-tenzil*, 23.
- Teftiş-i mesâlih-i şerif meclisi*, 199.
- Tehâfüt*, kelâmcılar ile felsefeciler arasında ilmi mübahaseye dâir eserler, 24n₃, 230.
- Tehâfüt*, Hoca - zâde (b. bk.) nin eseri, 233.
- Tehâfütü'l-felâsife*, Gazâlî (b. bk.) nin *kelâm'a* dâir eseri, 26, 230n₁.
- Tehâfütü't-tehâfüt*, İbn Rüşd (b. bk.) ün Gazalî'nin *tehâfütü'l-felâsife* (b. bk.) adlı eserine yazdığı itiraz, 230n₁.
- Tehille*, medrese teşkilâtında kısa zamanda derece katetmek; bk. *tafra*, 72.
- Tekâlif-i orfiyye*, 126. 253.
- Tekerrür*, Rumeli kazaskerliğine bir kişinin mükerreren tayin edilmesi hali, 159.
- Teke sancağı; bk. Antalya, 107, 122n₁.
- Tekye*, 16. 125n₂.
- تَلْخِيْص *Telhis*; bk. *ariza*, 190, 203.
- Telhisçi*, *Şeyhulislâm dairesi* (b. bk.) memurlarından 196, 198.
- Telhisü'l-beyân fi kavânin-i Âli-i Osman*, Hezârfen Hüseyin Efendi (b. bk.) in eseri, 15, 148. 252.
- Telhisü'l-mifâh*, İbn-i Hâcib (b. bk.) in *belâgat'a* ait eseri, medrese ders kitabı, 21, 26n₃.
- Telhis şerhi*; bk. *mutavvel*, 41.
- Telvih*, Sadüddin Teftâzânî (b. bk.) nin *fıkıh'a* ait eseri, medrese ders kitabı, 12n₁, 13, 19, 22, 28, 39, 42, 43, 64, 68, 231.
- Telvih medresesi*; bk. *kırklı medrese*, 11.
- Temessük*, belge, 15, 16, 86, 116n₂.
- Temyiz mahkemesi*, 270.
- Temyiz mahkemesi şer'iyye dairesi*, 88n₁.
- Tenkih (ül-ulûm)*, Buhârî (b. bk.) nin *fıkıh'a* ait eseri, medrese ders kitabı 28n₂, 43.
- Terazici*, 142.
- Tereke*, 123, 124, 128.
- Tecridü'l-kelâm*; bk. *tecridü'l-itikad*, 25.
- Terkos, İstanbul'da, 133n₃.
- Tertibü'l-ulûm*, Saçaklı-zâde Mehmed Efendi (b. bk.) nin eseri, 237.
- Teshil* Şeyh Bedrüddin Mahmud (b. bk.) un *fıkıh'a* ait eseri, 228.
- Teşrif*, şeyhulislâmın verdiği *mülâzemet* (b. bk.), 47, 50, 206.
- Teşrifatçı (efendi)*, Bâb-ı âlî'de, 87n₁, 166, 191.
- Tetimme (medreseleri)*, Fatih'de Sahn medreseleri (b. bk.) ve ilâve olan sekiz medrese; bk. *mûsıla-i sahn*, *medrese beççe*, *medâris-i suğra*, 2, 6, 9 - 12, 15, 16, 28, 55, 68, 247, 261, 271.
- Tetkikat-ı mesahif ve müellefat dairesi*, 199, 200.
- Tevâliü'l-envar*, Beyzâvî (b. bk.) nin *kelâm'a* ait eseri, medrese ders kitabı, 26.

Tevâli şerhi, İsfahâni (b. bk.) nin eseri, medrese ders kitabı, 21, 26, 27, 39, 43, 68.
Tevcihât divanı, kazaskerlerin üç ayda bir topladıkları divan 259n₁.
Tevfir-i mebdâi, 16.
Tevki (-i humayun, hakâni); bk. *nişân*, pervane, 112, 113, 115, 120,
Tevkii, bk. *nişancı*, pervane, 80n₁.
Tevkii Abdurrahman Efendi kanunamesi, 156n₂.
Tevkiyet, 106n₂.
Tevliyet, 123, 125n₂.
Tevzihu't-tenkih, Buhârî (b. bk.) nin *fıkıh'a* ait eseri, 28n₂.
Tezkireci(lik), kazaskerlik kalem amiri, 51, 154, 157.
Tezkirecilik teşriği, 51.
Tezkiretü'l-evliya, Sinan Paşa (b. bk.) nin eseri, 231.
Tezkirehâne, 259n₁.
Tezkirehâne mukayyidi, kazasker maiyetinde memur 160.
Tezvic-i sıgar, 113, 114.
Ticaret-i berriye kalemi, 269.
Tikveş, 92n₂.
Tikveş kadılığı, 92n₂.
Timar, 119, 126, 139n₄.
Timarlı sipahi(ler), 126, 127, 139n₄.
Tire, 165, 229.
Tire kadılığı, üçüncü sınıf *mevleviyyet* (b. bk.) 277.
Tiryakiler çarşısı, İstanbul Süleymaniye'de, 35.
Tıp, 33, 75.
Tıp medresesi, Süleymaniye'de, 34.
Tırhala, 101n₂.
Tırhala kadılığı, 92n₂.
Tırhala Yenişehir'i; bk. *Yenişehir*, *Yenişehir-i Fener*, 38, 101, 183, 184.
Turnova kazası, 121.
Tokat, 29n₇, 99.
Tokat kadılığı (kazası), üçüncü sınıf *mevleviyyet* (b. bk.), 182.
Tokat sancağı, 95.

Tomanîç (domaniç) kazası, 168n₂.
Topçu, 246.
Tophane, İstanbul'da, 134, 186.
Topkapı, İstanbul'da semt, 33.
Topkapı sarayı, bk. *Saray-ı cedid-i âmire*, 153, 191.
Topkapı sarayı arşivi, 131.
Toprak kadıları, timar erbabı ile reaya arasındaki davalara bakan seyyar kadılar, 126 - 128.
Trablus(garp), 99, 102.
Trablusgarp kadılığı, üçüncü sınıf *mevleviyyet* (b. bk.), 186, 277, 278, 280.
Trablusşam, 99.
Trabzon, 38, 61, 101, 194n₂.
Trabzon kadılığı, ikinci sınıf *mevleviyyet* (b. bk.), 96 186, 278, 280.
Tuğ (-ı hümcüyun), 169, 206.
Tuğra, 79, 80, 105, 111 - 113.
Tuhfetü's-sak, üsküdar kadısı Numan Efendi (b. bk.) nin eseri, 117.
Tuzcu, 126.
Türk(ler), 1, 2, 167n₂, 172.
Türkiye; bk. *Rum*, 16, 164, 165n₂, 167, 249.
Türkiye coğrafyası, 268.

U

Ukab, alemdarlık, 161n₁.
Ukubât, bk. *ulûm-i şer'iyye*, 22n₂.
Ukudü'l-cevâhîr, Ahmed b. Mahmud el - Cündi (b. bk.) nin *sarf'a* ait eseri, medrese ders kitabı, 30.
Ulakçı, 125n₂.
Ülâ sınıf-ı evveli, 283.
Ülû sınıf-ı sânisî, 283.
Ulema, 75, 78, 79, 83, 84, 98, 104, 113, 119, 120, 145, 147, 159, 166, 170n₂, 174, 175, 181, 189n₂, 205, 209n₁, 216n₁, 223, 234, 236, 247, 248, 252, 254n₂, 258, 260, 261, 275, 283, 285.
Ulema - zâdeler (oğullar, evlâdı), 50 67, 71, 72, 74, 262.
Ulema ve zâdât defteri, 226.

Ulûfe, 74n₂, 83n₂, 147, 245, 246.

Ulûm-i akliye, bk. *akli ilimler*, 67.

Ulûm-i âliyye, bk. *muhtasarat*, *ulûm-i cüzîyye*, 20.

Ulûm-i Arabiyye, Arap dilinin çeşitli mevzularına ait ilimler, 27n₁.

Ulûm-i cüzîyye, medreselerde okutulan İslâmî ilimlere yardımcı konular; bk. *muhtasaret*, *ulûm-i âliye*, 20.

Ulûm-i şer'îyye (diniyye), 22, 24, 78, 81, 113, 178n₄.

Umurbey mahallesi, Bursa'da, 124n₁.

Unkapamı, İstanbul'da, 143.

Unkapamı nâibi, bk. *kapam nâibi*, 143.

Ustrumca kadılığı, 92n₂.

Usul-i defter-i, ders, 270.

Usul-i fıkıh 19, 22, 28, 33, 38, 41 - 43, 64, 65, 67, 68, 229, 230, 233, 236, 237, 267, 268.

Usul-i hâdis, 23, 28, 29, 38.

Usûl-i hendese, Kâşi (b. bk.) nin eseri, 31.

Usûl-i muhakemât-i cezaiyye ve sulh, 269.

Usûl-i mahkeme-i hukukiyye, 269.

Usûl-i mahkeme-i şer'îyye, ders, 269.

Usul-i sakk, Şâni - zâde Ataullah Efendi (b. bk.) nin eseri, 117.

Uzun ova, İstanbul'da, 133.

Ü

Ücret-i sakûk, 84.

Üçüncü sınıf mevleviyyetler; bk. *devriye mevleviyyeti*, 276.

Üç şerefeli cami, Edirne'de, 3.

Üç şerefeli medrese (müderrisi), 3, 42, 64, 69.

Üçyüz akçe yevmiyeli mevleviyyetler (kadılık, mevâlî), 57, 89, 95, 96, 111.

Ümeyye, Kureyş kabilesi kollarından biri, 161n₁.

Üniversite kütüphanesi, 269.

Üsküdar, 17, 59, 65, 98, 101, 133, 176, 186, 188, 274.

Üsküdar kadılığı (kazası), *ikinci sınıf mevleviyyet* (b. bk.), 77, 96, 97, 116n₃, 133, 134, 186, 276, 277n₁.

Üsküdar kadısı, 134, 137, 211, 212.

Üsküdar mâzulleri, 274.

Üsküdar medresesi, 10n₃.

Üsküflü çuhadar, 207.

Üsküp, 41, 125n₁.

Üsküp kadılığı, 92n₂.

V

Vâfiye, *nahu'e* ait eser, 40.

Vahdet-i vücûd felsefesi, 229.

Vakıf, 125n₂, 185, 260.

Valde Sultan Camii vâizliği, 186.

Van, 95, 102.

Van kadılığı, *üçüncü sınıf mevleviyyet* (b. bk.) 186, 279.

Vardar Yenicesi kadılığı, 92n₂.

Varidât, Şeyh Bedrüddin Mahmud (b. bk.) un eseri, 228.

Varna kadılığı, 92n₂.

Vekâyi kâtibi, kazaskerler maiyetinde memur, 154, 160.

Vekil-i celil, vezir-i azam'ın unvanlarından, 91n₁.

Vekil-i cismanî makamı, sadrazamlık, 188.

Vekil-i devlet, sadrazam, 159n₁.

Vekil-i ruhani makamı, şeyhulislâmlık, 188.

Velâdet-i hümayun, şehzâde doğumu, 47, 50, 53.

Verese, 86, 154.

Vesayâ, ders, 269.

Vezir-i azam; bk. *sadrazam*, 83, 91n₁, 94, 97, 103, 104, 131, 135, 137 - 139, 142n₃, 147, 149, 153, 155, 159, 160, 175, 178 - 184, 187, 190 - 193, 198, 205, 208n₃, 224, 225, 241, 244, 254, 255n₁.

Vezir-i âzâmın çarşamba divanı, 137.

Vezir-i azam tahriri, 74n₁.

Vezir soffası, 170n₂.

Vidin kadılığı, 92n₂.

Vikâye, İbrahim Halebi (b. bk.) *fıkıh'a* ait eseri, medrese ders kitabı, 22, 29n₇, 30, 115n₁.

Vikâyetü'r-rivâye fî mesâilü'l-hidâye,
Burhanüş-şeria Mahmud (b. bk.)
in eseri, 173.
Vilâyet-i Karaman, 242.
Vilçitrin kadılığı, 92n₂.
Viranşehir, Bolu'ya bağlı, 131n₃.
Vodina, 88n₁.
Voynuk, 123, 125n₂.
Voyvoda(lar), 48, 243, 250 - 252.
Voyvoda kâtipleri, 248.
Vücûb, belâgat'tan ders, 41.

Y

Yağcı, 125n₂.
Yağ kaparı, İstanbul'da, 143.
Yağ nâibi, 143.
Yahya Efendi medresesi, 59.
Yalı köşkü, 207.
Yalvaç kasabası, 127n₁.
Yatak, 103, 265.
Yaya(lar), 123, 125n₂, 202.
Yayçe kadılığı, 92n₂.
Yemiş iskelesi, İstanbul'da, 143n₁.
Yenicami mahallesi, İstanbul'da, 7n₂.
Yenicami medresesi, Fatih medresesi,
79.
Yeniçeri(ler), 143n₁, 209n₂, 224, 246.
Yeniçeri ağası, 137, 159, 208, 255n₁.
Yeniçeri ocağı, 140, 143n₁, 194n₂, 195,
208, 223, 277n₂.
Yeniköy, 134.
Yenişehir, Bursa'nın, 228.
Yenişehir (-i Fenar); bk. Tırhala Yeni-
şehir, 84, 98, 183, 184, 274, 277n₃.
Yenişehir kadılığı (kazası), ikinci sı-
nıf melevîyyet (b. bk.), 96, 276,
277n₁, 278, 280.
Yenişehir kazası mâzulleri, 273.
Yerköy, 229.
Yeşil cübbe, 163.
Yeşil canfes kese, 198.
Yeşil sarık, 163, 168.

Yığıtbaşı, 140, 141.
Yirmili medrese (müderrislik), 36, 104,
271, 272.
Yıldırım Bayezid medresesi, Balı-
kesir'de, 62.
Yıldız Sarayı, 219.
Yozgad, 229.
Yörük, 123, 125n₂.
Yunanistan, 101n₂, 277n₃.
Yunan-ı kadim, 23, 24n₁.
Yuvacı, 125n₂.
Yük, yüzbın akçe, 36, 158n₅.
Yüzelli akçeli kadılar (kadılık), 89,
94, 156n₁.

Z

Zâhir ilimleri, 228.
Zâhir uleması, 186n₁.
Zal Paşa Sultanı medresesi, Eyüp'te;
bk. Şah Sultan medresesi, 62, 63.
Zaman-ı infisal, kadı tayininde bekle-
nen mazâllük müddeti, 94, 104,
113, 156.
Zaman-ı ittisal, mâzullüğü biten kadının
tayin zamanı, 95, 104, 156.
Zeâmet, 55, 126.
Zemahşeri tefsiri; bk. Keşşâf tefsiri,
235.
Zeyrek Camii, 5, 65.
Zeyrek mektebi, 233.
Zic-i Gürgâni (ilhâni); Uluğ Bey (b.
bk.) in eseri, 231.
Zic-i Gürgâni şerh-i, Ali Kuşçu (b. bk.)
nun eseri, 231.
Zimmî, 115.
Zuamâ, 126n₁, 128, 129, 143,
Zübdet-i ilm-i kelâm, Mehmed b. Veli
(b. bk.) nin eseri, 238.
Zülkadir Beylerbeyisi, 207.
Zülvecheyn sofası, Dolmabahçe Sara-
yında, 220.

مدبرین ایشیمله جانن زبور راکه شهر و اکین فترات اولسه شایسته نفع پیداوار
 چ خور اول امن اوله اتفاق زیر و زور و بزرگ و طش قاپوسی اوکین
 یون اوزرین امانت و رسال شونی مقصد امانت و رسال اوکین
 اراق اول اول علقه و ترک اصل نیایی اولوپ اول امانی حفظ بول
 یریا اواض و یی لذل امانت اولوپ اوله کیم اول امانت کیمکین
 اوله یعنی معین خور باین متعاقبات اوله تفاوت فاحش کیمکین
 اولموا و یایه و ک اختیاریت الین علقه بول کیمکین امانت و رسال
 اختیاریت خوبی و نیکو ک اولن طایفی قبول خوبی و نیکو ک زیاده اولان
 اخور طایفه کت یول اول امانتی الین الیه قیود قیود شرع
 عدا النوب شرعاً ضمان لازم اولورین اولین جواب ب مش اوله

الحمد لله
 ضمان لازم الی وزیر اجماع کیمکین
 نقل در که مودع ماسود در دست
 عظیم بقدر ما کیمکین الی الله
 کتبه و خطه
 حسن علی حسن علی
 علی عنهم

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 श्रीगणेशाय नमः ॥

اولان مال زنده تفضیل اولنوری اولناری بیان سیر
قصده اذکذا سیر اولناری اولناری اولناری
ارنور ما سیر امین اولناری اولناری اولناری
ریندیموکی اولناری اولناری اولناری اولناری
بیر

॥

عبدالحق

Zenbilli Müftü Ali Cemali Efendinin (1502-1524)
mal ziyai hakkında bir fetvası

الحمد لله الذي جعل القرآن
الذي هو الكتاب العظيم

اول از اینها که علمان و دانشمندان

عبدالحق بن عبدالحق

५५

Mülk olarak verilen ve sonra vakıf yapılan iki köyün geri verilip verilmeyeceği hakkında Müftü Şeyh Abdulkadir (1587-1589) Efendinin bir fetvası, (Cevab kısmı Muftününüdür)

الفقه تاجي في الامور
نظام الحكم في شئنا العبد

اصل فتمتد من بعض قريه لك اهلى عصيان وتمرز او زرنه اولوب من اهل
وسان او زرنه واجب و لا حقوق شرعيه في ادا الجكم عا د ابدوب كمال
او زرنه او نك قلمند غيري اهل اسلام د اطراف و نواحيه نوا قاع او
سبايا و سبايه لك د انا او زرنه و جنك كن با صوبه لك و سبايه و طوار
غارن ابد و با نواع فسادات ابد و لا نيكه ضرر عا لي و لا و غي عا ق و اب
قريه صارب ير كود و اما عن فساد لرنه دفعي مشكل او ناعلي و افي عا
و طيا لي آرمق ايجن اولسه انا زرنه خوراد لي ذير بوبا هلاي او زرنه اير
مرا جاي او زرنه اوله ساه فله ساه اوله ساه اوله ساه

لخلاف و ايد لي قريه لاق مشر و عا اما بومر تبا ايد اهل و اولاد
اسير ايد بوبا مالدي عارت اوله لاق مشر و عا اهل و اولاد
عصيان و طيان ايد اير و اير و اير و اير يا خود بومر عا اير
اهل اسلام حار اير و اير و اير و اير يا خود بومر عا اير
واهل و اولاد لي اسير ايد بوبا مشر و عا اولاد بومر عا اير
اولوب او زرنه لك اير و اير و اير و اير يا خود بومر عا اير
عا اير و اير و اير و اير و اير و اير و اير و اير يا خود بومر عا اير
اهل عارت اير و اير و اير و اير و اير و اير و اير و اير يا خود بومر عا اير
دكر اير و اير و اير و اير و اير و اير و اير و اير يا خود بومر عا اير
فله عا اير و اير و اير و اير و اير و اير و اير و اير يا خود بومر عا اير
واهل و اولاد لي فساد مشر و عا اوله لاق مشر و عا اير و اير و اير و اير
اهل و اولاد لي فساد مشر و عا اوله لاق مشر و عا اير و اير و اير و اير

[illegible]

سید علی

Nakib-ül-eşrafın verdiği seyyidlik Hucceti

۲۶۷

کتابخانه
مکتب
مکتب
مکتب

در روز دوشنبه ۱۲۸۴
در روز دوشنبه ۱۲۸۴
در روز دوشنبه ۱۲۸۴
در روز دوشنبه ۱۲۸۴
در روز دوشنبه ۱۲۸۴
در روز دوشنبه ۱۲۸۴
در روز دوشنبه ۱۲۸۴
در روز دوشنبه ۱۲۸۴
در روز دوشنبه ۱۲۸۴
در روز دوشنبه ۱۲۸۴

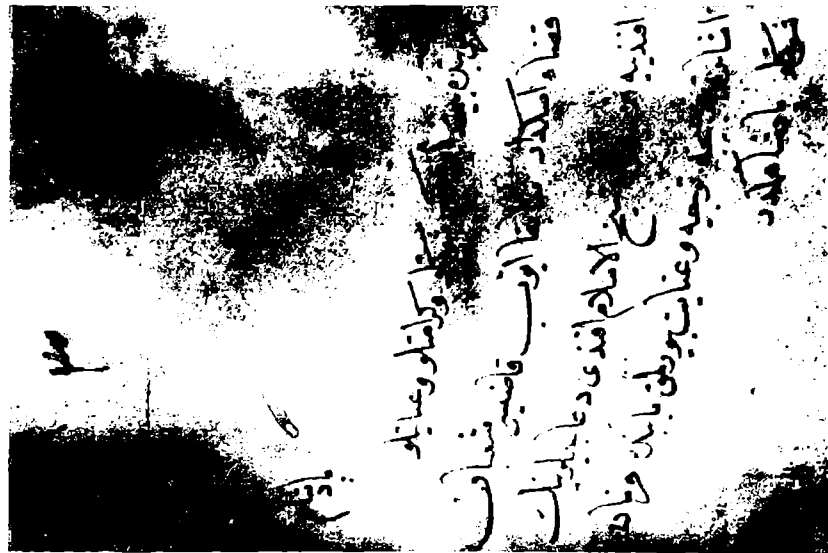
در روز دوشنبه ۱۲۸۴
در روز دوشنبه ۱۲۸۴
در روز دوشنبه ۱۲۸۴
در روز دوشنبه ۱۲۸۴
در روز دوشنبه ۱۲۸۴
در روز دوشنبه ۱۲۸۴
در روز دوشنبه ۱۲۸۴
در روز دوشنبه ۱۲۸۴
در روز دوشنبه ۱۲۸۴
در روز دوشنبه ۱۲۸۴

در روز دوشنبه ۱۲۸۴
در روز دوشنبه ۱۲۸۴
در روز دوشنبه ۱۲۸۴
در روز دوشنبه ۱۲۸۴
در روز دوشنبه ۱۲۸۴
در روز دوشنبه ۱۲۸۴
در روز دوشنبه ۱۲۸۴
در روز دوشنبه ۱۲۸۴
در روز دوشنبه ۱۲۸۴
در روز دوشنبه ۱۲۸۴

Şeyhulislâm Çatalcalı Ali Efendinin
(1673-1686) kefalet hakkında fetvası

Şeyhulislâm Çatalcalı Ali Efendinin medrese
tevcihi hakkında Sadr-ı azama tezkiresi
ve tayin buyruğlusu

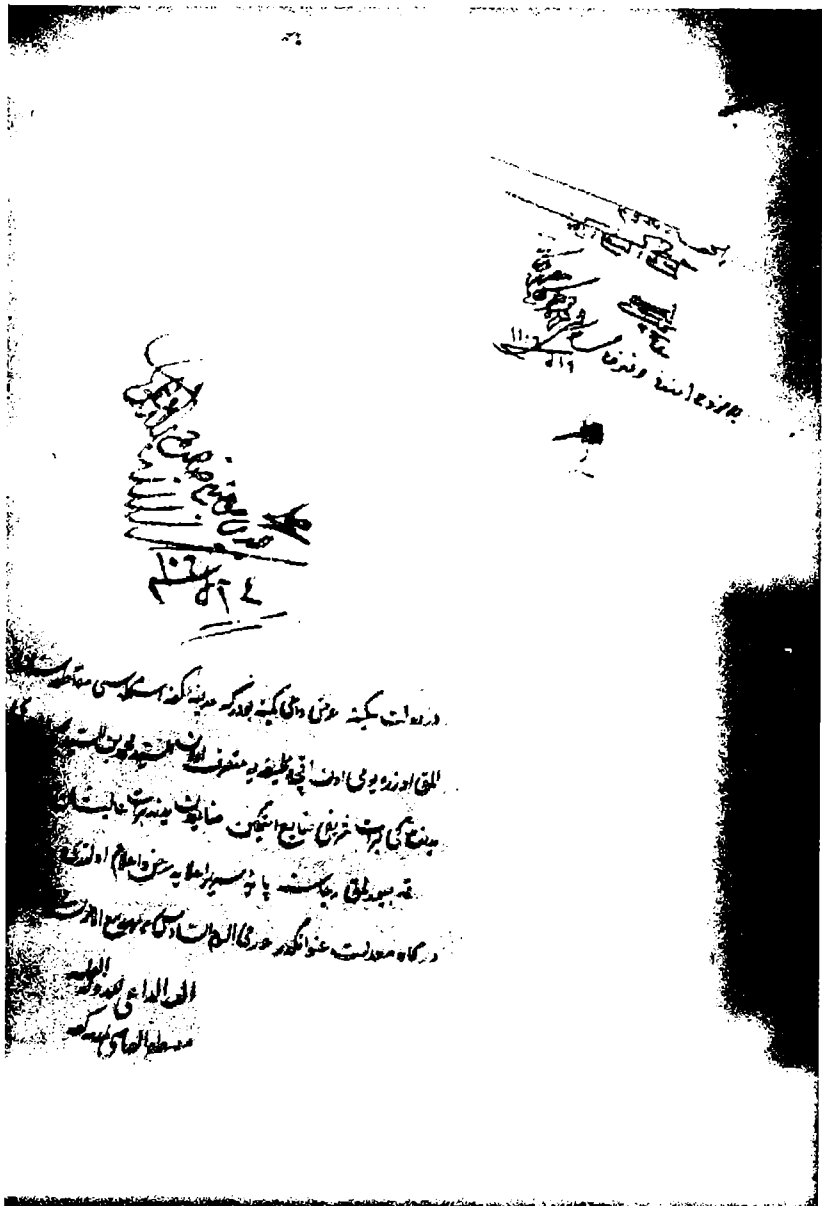
Şeyhulislâm Seyyid maktul
Feyzullah Efendinin şüfa
hakkında bir fetvası

Üsküdar kadısı tayini hakkında Şeyhülislam'ın tezkiresi
üzerine Vezir-i âzâmın pâdişaha telhisi.
(En üste *verdim* yazısı Dördüncü Mehmed'indir)

شاهنشاہ محمد بن حسین
 قضا و بیجا و کور جنک و اویش حال بم
 حسین افندی داعیہ اریدہ لای الحق و الحق
 رجا اولوز الداعی العاصم
 مودع و اعلمی و لک

Müneccimbaşı Hüseyin efendiye Arpalık tavcihi hakkında
Şeyhülislam Eberza Abdullah efendinin Sadr-ı âzama
tezkiresi ve anın da tevcih buyruldu (1122 H 1710 M)

Kefe iskelesi mukataasından maaş alan Mehmed'in zayi olan beratının yenilenmesi hakkında Kefe kadısının ilâmı üzerine muamele ve yeni berat verilmesine dair buyruldu.

یادشام

عربیانه مجدداً در وقت شوکلو و کوشلو و عیالو
مدسه سالیانه امپراطور سلطان مدرسی محمد زاده افندی
برای پیشه مدرسی فضل افندی موصله سالیانه له بری ادرنه
فوسند مهر و ماه سلطان مدرسی احمد افندی التفریح
منله سبله بری حسن مدرسی محمد افندی التفریح
افندی و سید احمد افندی بری فضل مدرسی محمد افندی
موصله منله بری حسن افندی مدرسی محمد افندی
داخل حرکت منله سبله بری حماسه مدرسی محمد افندی
داخل یه بری احمد باوش مدرسی حسن افندی خارج حرکت
منله سبله بری شیخ الحرم مدرسی محمد افندی خارج حرکت
منله سبله بری فرقون منقل شیخ محمد افندی خارج
الزواله مدرسه دارالحدیث شان بانا حسن مدرسی
ابو کمال افندی التفریح بری فتاحی محمد باشامدر محمد الله
افندی بری محمد باشامدر سید محمد زاده الطیر الله افندی
موصله منله بری اسکدره دوم محمد بانامدر حسن
افندی موصله منله بری محمد ده عبداللهم مدرسی
یوسف افندی داخل حرکت منله سبله بری سلور بدین
باشامدر سید صفای صطفی افندی داخل حرکت منله سبله
بری حامد افندی مدرسی محمد افندی داخل الاله بری
صبا باشامدر سید یحیی افندی خارج حرکت منله سبله
بری وقدن منقل علو افندی خارج الاله فضلانو
شیخ الاسلام افندی و علجلرینک تزیین و تاشرف
موجیه نوحه و احسان برورق باند و تاشرف
باشامدر

یادشام

عربیانه مجدداً در وقت شوکلو و کوشلو و عیالو
قضا استانبول سابقاً کیشرفا قاضی استانبول
اولا علم محمد افندی و امپارینه سابقاً کمال کمال
ادرنه قاضی اولان ملک زاده محمد افندی است
بایه بی قضا از سربلک طفسان اوج محمد افندی
ضبط انبلی اوزر سابقاً مدینه منوره قاضی
اوج زاده عبدالله افندی و امپارینه بری یوسف
قضا بلعرا غرغز مرزورون ضبط انبلی اوزر سابقاً
برسته قاضی محمد عید اکرم افندی و امپارینه
قضا بعدا سربلک طفسان اوج و سید اولو لیس
ضبط انبلی اوزر سابقاً و یوسف قاضی محمد افندی
و امپارینه قضا غرغز مرزورون ضبط انبلی اوزر
سابقاً اسکدره قاضی احمد افندی و امپارینه قضا
طرابلس غرغز مرزورون ضبط انبلی اوزر سابقاً
سینوب قاضی صالح افندی و امپارینه قضا
افندی و عیال بریل اشار فی اوزر نوحه و تاشرف
برورق باند و شوکلو و کوشلو و عیالو

4-19-68

بارنامہ

[Handwritten signature]

عزیزان! بمقدور بود که سرفرو کرمانلو نذرینو مایانو و حق نعمتم اقدام

مكة مكرمة نفاسي فاضل بكر الكواشي ولوب سا بقاوس الوطبا خبزون مغردا مطوق قندي و

وہلہ مکرزہ ماہ سبیلہ مدینہ منورہ فضائی اور زمینی باہسی اور کسٹمز کے قاضی نالی فاضلہ

و اعلاہ ذہ و اور نہ فضائی سابقاً حلب قاضی کیمیری و اولادین افندہ و اعلاہ ذہ و شام شریف

فضای اذاعه فاضل اعمیل اوزی زاده شیخ محمد اقدی و اعزیزه و عزیزه فدیسه

تقاضی سابقہ پورستہ دامنی عبدالمہادی زارہ السید عبداللہ افندی و امیرانہ و حامی الدین

اولون سابقا اور ذرا قاضی محمد امین افندی و اعبد بنہ مکہ مکرمہ قضاوی باری و سابقا غلامہ قاضی

مسجد رفیع قدسی و اعلمیہ اودنہ فصاحتی باری توبیہ واحسان برون اور رفیع قدسی

شیخ "اسلام افندی داعبدی تحفہ" و اسانف ائمہ علیہ معروض حضور اومع انور خدا واری

معروف هابون ملوکا زری اولوقدن اشار ندری موصیحه عمل اولونه دجو میار او خطط هابون عیاض غفره

کنند و بخوبی باینکه امروزان سوختلو که اسلو خدولو مانیو ولی فتنه خدو بادشاهم حضور کنند

三

وہاں اسی نے ارب طوائف کو کہہ کر ان پر طائفہ کشی کر مانی اور ان پر طائفہ ابراہیم

عصافہ لرکھون بیت اللہ دن و رات کاکہ برضخدا برنی عزیز لارہ ویر یوب بچون

الغروب اسرارها اولت که شوق را کب و میخ بیدار نشاندن

بادشاہ حضرت نوری دہلوی بالکلے اغیار و بیب اللہ وضع التکریر

فرد و لوری

[illegible]

بسم الله الرحمن الرحيم

من أخذ العلم من غير الله تعالى، لم يزل يلهو بالهوى، ولا يثبت على الحق.

من كنفه لئلا يأمم الغرسى

محمود و ملا اسماعیل و اسکندر ارباب جاه داشتند که دال انجمن بکن مجاری

مجلسه اول: ۱۳۰۲/۱۲/۱۵

۱۱۱

三

و انصاف و محرمات سے نکاح نہیں ہوتا اور اگر ایسا ہو تو اس کا حکم خاتمِ انانیت پر موقوف ہے۔

پیت المال کو ان کے مکان میں لے گئے۔

kerin ulufesini tamamen vermeyip zimmetin

İren bir kumandanın mallarının musaderesi
dair seyhülislam Kadızada Tahir Efendinin

fatvası (1825-1828)

Askerin ulufesini tamamen vermeyip zimmetine geçiren bir kumandanın mallarının musaderesine dair şeyhulislam Kadızade Tahir Efendinin fetvası (1825-1828)

سبحانہ تعالیٰ و تبارک العالیہ
بحسب الخیر عظمیٰ

کتابخانه عمومی

Tırhala Yenişehirde mahiul Turhan Bey medresesinin haric medrese itibariyle kırk akçelik medreseden mazul Mehmed Efendiye tevcihi-hakkinda Şeyhulislam Minkarî Zade Yahya Efendinin veziri-âzama inhası ve anın da rûs verilmesi hakkında buyruldu (1084 H 1673 M)

